

О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 11 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
С87

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 235 від 16.03.2011 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

**Наукову експертизу проводив
Інститут історії України НАН України.**

**Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України.**

Умовні позначення

перевірте свої знання

історичне джерело

на думку вченого

історичний факт

мовою документів

працюємо з документами

Автори: *О. К. Струкевич* – § 1–9, 16–19, 31–37; *І. М. Романюк* – § 10–15;
С. І. Дровозюк – § 20–28.

Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І.

С87 Історія України : Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К. : Грамота, 2011. – 320 с. : іл.

ISBN 978-966-349-310-7

Підручник містить навчальний матеріал з історії України від початку Другої світової війни до сьогодні, який подано відповідно до чинної програми «Історія України».

Навчальний матеріал дасть змогу учням усвідомити життя минулих поколінь, з'ясувати передумови сучасних суспільних процесів, допоможе їм визначити власне місце в системі глобальних і національно-державних координат, узяти на себе роль суб'єкта і творця історії нашої Батьківщини.

УДК 94(477)(075.3)

ББК 63.3(4Укр)я721

ISBN 978-966-349-310-7

© Струкевич О. К., Романюк І. М.,
Дровозюк С. І., 2011

© Видавництво «Грамота», 2011

ЗМІСТ

Від авторів	5
Тема 1. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Велика Вітчизняна війна (1941–1945)	
§ 1. Україна на початку Другої світової війни	8
§ 2. Оборонні бої в Україні в 1941–1942 рр. Окупація України	19
§ 3. Життя мирного населення України в роки війни	29
§ 4. Антинацистський рух Опору	41
§ 5. Визволення України від нацистських загарбників	51
§ 6. Завершальний період війни	61
Наш край у 1939–1945 рр.	70
<i>Узагальнення до теми 1</i>	70
Тема 2. Україна в перші повоєнні роки (1945 р. — початок 1950-х років)	
§ 7. Україна в післявоєнній відбудові	72
§ 8. Західна Україна в повоєнні роки	82
§ 9. Післявоєнне суспільно-політичне життя та культура	89
Наш край у 1945 р. — на початку 1950-х років	98
<i>Узагальнення до теми 2</i>	98
Тема 3. Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х років)	
§ 10. Початковий період десталінізації в Україні	100
§ 11. Перші кроки лібералізації суспільного життя	107
§ 12. Спроба економічних і соціальних реформ	116
§ 13. Науково-технічна революція, освіта і наука	127
§ 14. «Відлига» в українській культурі	134
§ 15. Дисидентський рух в Україні. Релігійна політика	143
Наш край у 1950–1960-х роках	149
<i>Узагальнення до теми 3</i>	149
Тема 4. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х років)	
§ 16. Суспільно-політичні зміни в УРСР	151
§ 17–18. Становище економіки УРСР протягом другої половини 1960-х — початку 1980-х років	158
§ 19. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери	168
§ 20. Життя партійно-державної номенклатури та народу	175
§ 21. Культура в середині 1960-х — у першій половині 1980-х років	183
§ 22. Опозиційний рух	194
Наш край у середині 1960-х — на початку 1980-х років	201
<i>Узагальнення до теми 4</i>	202

Тема 5. Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991)

§ 23. Україна в умовах політики «перебудови»	203
§ 24. Соціально-економічне становище в 1985–1991 рр.	207
§ 25. Суспільно-політичні процеси в 1985–1991 рр.	214
§ 26. Національне та духовне відродження в Україні	222
§ 27. Загострення суспільно-політичної кризи в СРСР у 1990–1991 рр.	228
§ 28. Проголошення незалежності України та припинення існування СРСР	235
Наш край у 1985–1991 рр.	240
<i>Узагальнення до теми 5</i>	240

Тема 6. Україна в умовах незалежності

§ 29. Державотворчі процеси в умовах незалежності	242
§ 30. Суспільно-політичне життя в 1990-х роках	247
§ 31. Економічна ситуація в першій половині 1990-х років	254
§ 32. Економічне життя в другій половині 1990-х років — на початку нового тисячоліття	260
§ 33. Українське населення в роки незалежності	267
§ 34. Культура України в роки незалежності	275
§ 35. Екологічна ситуація в незалежній Україні	284
§ 36. Релігійне та церковне життя в сучасній Україні	291
§ 37. Сучасна Україна в міжнародній політиці	299
Розвиток краю в умовах незалежності України	308
<i>Узагальнення до теми 6</i>	308
Перед тим, як вирушити далі... ..	310
Короткий словник термінів і понять	311
Хронологічна таблиця	315

Шановні випускники!

Протягом цього навчального року ви завершите вивчення історії в школі. Перед вами стоїть завдання осягнути перебіг подій на тому відрізку вітчизняної історії, який найбільше визначає наше бачення сьогодення. Саме протягом цього історичного періоду сформувалися ті норми й цінності, погляди й переконання, які нині існують у нашій свідомості, визначаючи ставлення до самих себе як особистостей, громадян до суспільства, природи та світу. Засвоївши ці історичні знання, ви зможете гідно оцінити себе та всіх, хто живе поруч із вами, зрозуміти особливості нашого суспільства та визначити власне місце в ньому, побачити свій взаємозв'язок із природою та світом.

Завдання та структура підручника

Свої загальнолюдські та національні, соціально-політичні й політико-правові, духовно-культурні й гуманітарні цінності й норми ви визначатимете в ході послідовного вивчення таких тем:

- Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). Велика Вітчизняна війна (1941–1945);
- Україна в перші повоєнні роки (1945 р. — початок 1950-х років);
- Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х — середина 1960-х років);
- Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х років);
- Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991);
- Україна в умовах незалежності.

Ви зможете детальніше ознайомитися зі структурою підручника, переглянувши його зміст. Кожна тема відображає складні історичні події та процеси, гострі суперечності, протилежно спрямовані тенденції. Кожна з них наповнена якщо не трагізмом, то надзвичайним напруженням і драматизмом. Тому усвідомлення матеріалу підручника потребує наполегливої роботи вашого інтелекту, концентрації уваги та душевних сил.

Способи роботи учнів із підручником, додатковою навчальною літературою, електронними та інтернет-ресурсами

Працюючи над засвоєнням матеріалу, ви разом з учителем можете обирати різні шляхи роботи з підручником. Можна працювати традиційним перевіреним способом. Спочатку вислухати пояснення вчителя, який зосередить вашу увагу на основних питаннях параграфа. Потім опрацювати його детально вдома, щоб на наступному уроці успішно відповісти на поставлені запитання, виконати необхідні завдання.

При роботі з підручником ви можете піти шляхом відомого вченого-хірурга та педагога М. Пирогова, 200-ліття з дня народження якого Україна відзначила в 2010 р. У середині XIX ст. він запропонував на диво сучасний, «сократівський», спосіб навчання. Педагог пропонував розпочинати вивчення нового матеріалу із самостійної роботи учня над підручником і джерелами, указаними вчителем. Підготувавшись удома самостійно, учні отримують можливість запитувати вчителя на уроці, обговорювати, дискутувати. Такий спосіб докорінно змінює роль учня на уроці. З пасивного слухача й старанного відтворювача матеріалу підручника він перетворюється на активного учасника діалогу.

Який би спосіб ви не обрали, пропонуємо при опрацюванні параграфа звернути увагу на початкове проблемне запитання. Воно дасть вам можливість зосередитися на його темі, на морально-етичних, соціальних проблемах, які вирішувало українське суспільство за часів, описаних у параграфі, чи принаймні пригадати вивчене раніше.

Матеріал підручника містить, звичайно, нові терміни, значення яких ви можете знайти в короткому словнику термінів і понять наприкінці підручника. Там же ви знайдете хронологічну таблицю.

Наприкінці параграфа подано традиційні запитання різної складності. Відповідь на них допоможе вам самостійно проконтролювати якість опрацювання нового матеріалу. **5**

Зрозуміло, що ці запитання охоплюють зміст навчального матеріалу загалом. Стосовно деталей ви можете й самі поставити собі запитання, з'ясувати незрозуміле за допомогою вчителя.

Сформувані цілісне уявлення про час та події, викладені в параграфі, вам допоможе аналіз уривків з історичних джерел, запропонованих наприкінці. Зазвичай історичні документи дуже багатогранні за своїм змістом. Зосередитися на інформації, відповідній змісту параграфа, вам допоможуть короткі рекомендації, запитання.

Разом із підручником поглибленню ваших знань суттєво сприятимуть хрестоматії, художні твори, історичні дослідження. Як і в попередніх класах, вам стануть у нагоді енциклопедії та словники історичного спрямування. Історичну інформацію ви можете знайти також в Інтернеті. Насамперед можна скористатися поданими там історичними джерелами, мапами і схемами, фото- і відеодокументами, які допоможуть вам краще зрозуміти те, що вас зацікавило. Однак пам'ятайте, що в Інтернеті може розміщуватися також і неправдива інформація. Тому будьте пильними й ретельними в доборі електронних джерел з історії.

Ми можемо порадижити вам такі сайти:

www.history.org.ua;

www.ukrhistory.narod.ru;

www.litopys.org.ua;

www.uk.wikipedia.org

Форми і методи організації навчальної діяльності на заняттях з історії

Рекомендуємо не обмежуватися традиційними усними або письмовими видами роботи. Пропонуємо учням вести робочий зошит, занотовуючи в ньому основні моменти теми, логічні схеми, плани відповіді, запитання до вчителя, зміст понять і термінів, важливі історичні дати.

Суттєвою складовою підручника є ілюстрації. Вони допоможуть вам краще зрозуміти та сприйняти той чи інший історичний час. Пропонуємо записувати ваші думки і враження від вперше побаченої ілюстрації, а потім повернутися до неї після вивчення матеріалу.

На підсумковому уроці радимо не просто повторювати вивчений матеріал, переказуючи вже відомі події, факти, вивчаючи напам'ять дати, визначення. Головною метою цього уроку має стати ваше прагнення піднятися до рівня узагальнення та насамперед виявлення історичних процесів, напрямів розвитку (тенденцій), явищ, що характеризували той чи інший історичний період.

Плануючи свій аналітичний виступ, ви, зрозуміло, не обійдетеся без пригадування конкретних дат, розповідей про події, учинки окремих людей. Однак усе це має бути підпорядковане доведенню існування певного явища, процесу, тенденції. Наприклад, на основі вивченого й повтореного ви стверджуєте, що протягом передвоєнного часу в Україні тривав процес обмеження громадянських свобод. Щоб не бути голослівними, ви маєте навести конкретні докази цього: заборона робітникам підприємств і службовцям змінювати місце роботи за власною ініціативою; ув'язнення у виправно-трудових таборах тих, хто порушив заборону. При цьому варто пригадати матеріал, засвоєний із попередніх тем, підручників, щоб з'ясувати, коли розпочався той чи інший історичний процес, якими були його причини, що обмежувало чи сприяло його розвитку протягом конкретного історичного періоду.

Стверджуючи, що в перші роки незалежності в Україні розгорнувся процес звільнення культури від ідеологічних обмежень, ви обґрунтовуєте свій висновок історичними фактами: визнання державою принципу ідеологічної багатоманітності, ліквідація цензури, відкриття доступу до забороненої за радянських часів літературної та культурної спадщини... Приклади узагальнення даної теми та запитання до неї ви, звичайно, зможете продовжити.

Автори писали підручник так, щоб при вивченні кожної теми ви могли б виокремити один урок на вивчення історії рідного краю. Звичайно, загальноукраїнські, регіональні

чи цивілізаційні процеси та явища по-різному позначалися на історії вашого рідного краю, але зовсім оминути її у ХХ ст. — на початку ХХІ ст. вони не могли. Тому автори пропонують вивчати історію рідного краю відповідного періоду з життя людей — ваших земляків, які стали творцями історії вашого села, міста, району чи області.

Звичайно, не повинні пройти повз вашу увагу матеріальні та духовні історичні пам'ятки певної історичної доби. Автори пропонують запитання, які було б доцільно розглянути на уроці з історії рідного краю — історії вашого населеного пункту, району, області. Ви можете додавати свої запитання та сюжети, які були важливими, цікавими, визначальними для історії вашого краю. Щоб скласти якнайповніше враження про той чи інший період у його історії, рекомендуємо при підготовці до цих уроків відвідати місцевий краєзнавчий музей і уважно ознайомитися з відповідною експозицією, зайти до бібліотеки й поцікавитися літературою та місцевою пресою відповідного періоду.

На уроках з історії рідного краю ви можете виступити як справжні науковці. Ідеться насамперед про повсякденну історію вашої родини та населеного пункту. Склавши анкету, запишіть відповіді своїх рідних про їхні мрії та сподівання, яким був побут того часу, чим займалися в час дозвілля. Важливо знати, як розпочинали люди трудовий шлях, де навчалися професії, як їх зустрічав трудовий колектив, яке місце займала робота в їхньому житті.

Як зразок, можна скласти анкету на основі запитань, уміщених для уроку «Наш край». Можна скласти й інші анкети: «Навчання в школі», «Життя родини», «Домашній побут», «Трудова діяльність», «Виробничий побут», «Ставлення до дітей», «Ставлення до старших», «Взаємини із сусідами» тощо. Ми впевнені, що здобуті на цих уроках знання розкриють вам історичне минуле набагато глибше, ви зумієте краще усвідомити сутність політичних, економічних, соціальних і культурних процесів у всій Україні.

Для кращого ознайомлення з історичним минулим пропонуємо проводити практичні заняття, під час яких ознайомитися з історичними пам'ятками рідного краю. У цьому зв'язку рекомендуємо використовувати навчальні екскурсії: походи, поїздки, подорожі. Отримані знання та враження фіксуйте у своїх робочих зошитах, історичних роботах, написаних з приводу побаченого та почутого. Оскільки історія це не лише знання про минуле, а й частина механізму творення майбутнього, то записані й опубліковані вами історичні свідчення можуть бути запозичені іншими й таким чином збережені та множені.

Державні вимоги до рівня підготовки учнів

Програма з історії України містить державні вимоги до рівня підготовки учнів у розділі «Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів». Там зафіксовані вимоги до кожної теми. Якщо їх узагальнити, то варто наголосити на тому, що учні насамперед мають орієнтуватися в історичному часі та просторі, давати оцінки історичним подіям, уміти робити порівняння, узагальнення, виявляти суперечності історичного розвитку з позицій сучасної людини.

Ваше завдання, шановні випускники, полягатиме в засвоєнні теоретичних положень та їх застосуванні для аналізу та пояснення історичних фактів, явищ і процесів.

Людина, яка вивчає історію, повинна мати навички роботи з історичними джерелами: визначати в них головну та другорядну інформацію, критично її оцінювати та систематизувати.

Нарешті, обов'язковою складовою вашої історичної компетентності (освіти) має стати вміння донести свої знання до співрозмовника. Тому ви повинні навчитися передавати, розповідати й описувати історичні події, складати характеристики історичних діячів, формулювати висновки та визначення.

Рівень вашої підготовки визначатиметься поточними та підсумковими (тематичними, семінарськими, річними) оцінками.

Автори

§ 1. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- Пригадайте умови Версальського договору з курсу всесвітньої історії. Подумайте, чому мирні угоди, укладені після закінчення воєн, стають точкою відліку для підготовки наступних воєнних дій.

1. Україна в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни.

Протягом років, що передували Другій світовій війні, українські землі перебували в складі чотирьох держав: СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини (з березня 1939 р. — Угорщини). Їхня політика на міжнародній арені щодо українських теренів полягала в намаганнях утримати підвладні території та створити сприятливі умови для приєднання нових.

історичний факт

Основний масив українських етнічних територій — 451 800 км² — входив до складу СРСР. На території УРСР проживало 32 млн 568 тис. мешканців, з яких майже 26 млн (80 %) були українцями. До складу Польщі входило 132 200 км² українських етнічних територій, заселених 10 млн 200 тис. мешканців, з яких майже 6,5 млн (64 %) були українцями. 17 700 км² знаходилося у складі Румунії. Тут мешкало 1 млн 400 тис. осіб, з яких — 875 тис. (63 %) були українцями. Під юрисдикцією уряду Чехословаччини перебувало 14 900 км² українських етнічних територій. Їх населяли 760 тис. мешканців, із них — 560 тис. (73 %) були українцями.

Роз'єднаність України та перебування її території у складі чотирьох держав стало одним із чинників дестабілізації політичного життя в Європі, напружували відносини між Німеччиною, СРСР, Польщею та Угорщиною. Це чітко проявилось, коли територіальні претензії щодо українських земель стала висловлювати Угорщина, домагаючись повернення до свого складу Закарпатської України, яку вона втратила після Першої світової війни.

Найбільше загострення ситуації щодо України та сходу Європи зумовив прихід до влади в Німеччині нацистської партії та вихід країни з Ліги Націй. Відтоді одна з найсильніших держав Європи, не обмежуючи себе міжнародними зобов'язаннями про розвиток співробітництва, зміцнення миру й безпеки, стала на

шлях експансіонізму¹, виношуючи плани завоювання «життєвого простору» на Сході. «Замість того, щоб здобувати колонії десь далеко, — писав А. Гітлер, — Німеччина повинна шукати вирішення своїх проблем через захоплення територій для колонізації в Росії і в периферійних країнах».

До зони колонізації, за одноосібними чи спільними з іншими державами планами зовнішньополітичних відомств Третього рейху, мала входити й Україна. У початкових планах гітлерівського керівництва щодо нашої країни йшлося про перетворення її на буферну державу, яка разом із Білорусією, федерацією Балтійських країн, Кавказькими державами та «Волгляндом» мала б перебувати під протекторатом Німеччини. За проектами нацистської партії державне утворення під назвою «Велика Україна» планувалося використати як надійну матеріальну базу, ефективний засіб тиску та зручний плацдарм для розгортання агресії на сході. Однак чим міцнішими ставали геополітичні позиції Гітлера, тим менше йому доводилося вдаватися до різноманітних дипломатичних маневрів, тим жорсткішими ставали його плани щодо сусідніх східних територій.

Тому приблизно за рік до початку війни з Радянським Союзом (липень 1940 р.) Гітлер уже планував позбавити східні буферні держави інтелігенції, тобто національного керівництва, політики, економіки, адміністрації. Нацистські лідери збиралися заснувати на сході Європи вже навіть не союз залежних і контрольованих Німеччиною партнерів, а об'єднання «допоміжних народів», адміністративних одиниць, позбавлених будь-якого політичного значення.

Нарешті, еволюція поглядів Гітлера на Україну звелася до твердження, що це географічно близька «німецька Індія», яка забезпечуватиме Третій рейх і вермахт продуктами харчування, а промисловість — сировиною. Одночасно територія України розглядалася як дуже зручний плацдарм для наступу на Близький Схід — аж до Індії, завоювання якої привело б до розпаду Британської імперії.

Головною перешкодою для здійснення імперських планів Німеччини був Радянський Союз, воєнно-стратегічна міцність якого суттєво визначалася наявністю в його складі УРСР. Радянське керівництво не відмовлялося від утілення ідеї Леніна-Троцького про здійснення світової пролетарської революції. Послідовно готуючись до неї, Й. Сталін планував створити нові стратегічні плацдарми для наступу на Європу. Ними мали стати Західна Україна, Західна Білорусія та Балтійські країни.

Особливо зручне стратегічне положення мала Україна. Володіння нею забезпечувало ефективність наступу на всіх європейських напрямках і одночасно створювало можливість попередження будь-яких спроб нанесення контрударів. Крім того, Західна Україна як воєнно-стратегічний плацдарм була б надійно забезпечена воєнною продукцією та продовольством із Центральної та Східної України, підприємства якої були основою військово-промислового комплексу СРСР.

Отже, питання про майбутню долю українського народу та його земель перетворилося на заплутаний клубок суперечностей, складну дипломатичну інтригу всіх основних учасників Другої світової війни. Несправедливість ситуації,

¹ *Експансіонізм* — загарбницька політика імперіалістичних країн щодо чужих територій, ринків, джерел сировини.

що складалася навколо українських земель, поглиблювалася тим, що український народ не мав права самостійно визначати власну долю й об'єднати свої землі в єдиній державі. Вирішення українського питання з наближенням Другої світової війни все більше залежало від інтересів і балансу сил Німеччини та СРСР.

Політичні аналітики провідних країн західної демократії (Велика Британія, Франція, США) визнавали, що незалежна й демократична Україна необхідна для економічного прогресу Європи й забезпечення мирного співіснування всіх держав. Водночас політики цих країн дуже обережно реагували на загострення українського питання, найчастіше обмежуючись дипломатичним нейтралітетом, керуючись насамперед власними стратегічними інтересами.

2. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни.

Агресивні політичні кроки Німеччини в Центральній Європі, чітка колонізаторська спрямованість А. Гітлера на східноєвропейському напрямі, політика умиротворення фюрера, яку проводили Велика Британія, Франція та США, неминуче вели до воєнного зіткнення між Німеччиною та Радянським Союзом. Однак у 1939 р. обидві сторони мали причини для докладання активних зусиль, щоб уникнути його. Чому ж виникла саме така ситуація?

Прагнучи до світового панування й підпорядкувавши собі центральноевропейські держави, Гітлер усвідомлював, що для перемоги у світовій війні цього замало. Адже тогочасна геополітична рівновага в Європі ґрунтувалася на відносинах між центральноевропейськими та окраїнними державами. Тому воєнні дії Німеччини проти одного з флангів Європи неминуче спонукатимуть до вступу у війну інший фланг. Щоб убезпечити Німеччину від ведення війни на два фронти — з Францією і Великою Британією на заході та СРСР на сході — і почергово розбити спочатку Західний фронт, а потім Східний фронт, Гітлер став шукати домовленостей зі Сталіним.

Кремлівське керівництво усвідомлювало, що, прагнучи досягти домовленостей із СРСР, Гітлер не відмовиться від проголошеної в «Майн кампф» стратегії «тиску на схід» і здобуття «життєвого простору» для «арійської раси». Усвідомлюючи це, радянське керівництво тоді не вважало себе готовим до широкомасштабної збройної боротьби з гітлерівською Німеччиною, а, головне, понад усе

Підписання Договору про ненапад між Німеччиною та СРСР.
м. Москва. 23 серпня 1939 р.

прагнуло використати «міжімперіалістичні суперечності» та спрямувати Німеччину на війну всередині «буржуазної Європи», аби потім порівняно легко перемогти знекровлені взаємною боротьбою обидві сторони. З огляду на це, прихід до влади нацистів у Німеччині був сприятливим для втілення в життя планів Сталіна. Адже розпалювання Гітлером воєнної напруженості та імперіалістична війна між міцною Німеччиною та порівняно слабкими Францією та Великою Британією, загарбання нацистами Європи створювало для «батька всіх народів»

можливість «експортувати» до Європи комуністичний режим у ході звільнення її від «коричневої чуми».

Керуючись такими розрахунками, радянське керівництво свідомо посприяло Гітлеру в розпаленні Другої світової війни. **23 серпня 1939 р.** в Москві був укладений *Договір про ненапад*. Цей документ отримав назву «пакт Ріббентропа–Молотова», за прізвищами тодішніх міністрів закордонних справ. Договір передбачав: 10-річний термін утримання від нападу; домовленість про розподіл сфер впливу в Європі; торговельну угоду про взаємне постачання сировини та зброї.

Складовою частиною договору були таємні додаткові протоколи, за якими Радянський Союз погоджувався на входження Польщі до сфери впливу Німеччини, отримав згоду Німеччини на окупацію Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, а також Молдови та Північної Буковини.

історичний факт

До 22 червня 1941 р. Радянський Союз постачав до Німеччини стратегічну сировину, необхідну для виробництва танків, літаків, підводних човнів. Не менш важливим було постачання продовольства, оскільки в Німеччині тоді діяла карткова система.

Німеччина отримала від СРСР 1,5 млн т зерна, 101 тис. т бавовни, 1 млн т лісоматеріалів, 238 т бензину, 14 т міді, 140 тис. т марганцевої руди, 8 млн т нафтопродуктів, десятки тисяч тонн стратегічних металів — нікелю, алюмінію, золота, навіть 900 кг платини. За 2,5 місяці до нападу на Радянський Союз Німеччина припинила поставки до СРСР. Однак радянська сторона неухильно виконувала свої зобов'язання. Останній ешелон перетнув кордон за кілька хвилин до початку війни між Німеччиною та Радянським Союзом.

Отримавши від СРСР гарантії невтручання, нацистська Німеччина **1 вересня 1939 р.** розпочала Другу світову війну нападом на Польщу. Виконуючи умови договорів з Польщею, **3 вересня 1939 р.** війну Німеччині оголосили Велика Британія та Франція, проте свій союзницький обов'язок — розпочати бойові дії протягом двох тижнів — ці країни не виконали. Це дало можливість Гітлеру швидко захопити Польщу. З 17 вересня в східні області польської держави вступила Червона армія.

У зв'язку з припиненням існування державності Польщі та окупацією її території в СРСР і Німеччині виникла потреба встановити нові кордони. **28 вересня 1939 р.** був підписаний *радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордон»*. Лінія установленого кордону майже збігалася з «лінією Керзона». Це давало підстави Радянському Союзу виправдати свої воєнні дії насамперед перед Великою Британією, яка виступила на боці Польщі. Адже частина англійських політиків вважала «лінію Керзона» природним східним кордоном Польщі.

Нацистські солдати піднімають шлагбаум на шляху до Данцига.
Вересень 1939 р.

Тоді, коли політики провідних держав світу, ведучи складну політичну гру, приховували свої емоції, митці зі світовими іменами висловлювалися відверто. Так, письменник-антифашист Генріх Манн записав з приводу зміцнення радянсько-німецького альянсу договором «Про дружбу і кордон»: «Сталін — це той же Гітлер. Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу».

3. Вступ Червоної армії на територію Західної України.

Через два тижні після нападу нацистської Німеччини на Польщу Радянський Союз увів свої війська на території Західної України та Західної Білорусії. **17 вересня 1939 р.** Червона армія під командуванням генерала С. Тимошенка перейшла р. Збруч і вступила на територію Західної України.

Розпочаті воєнні дії повністю узгоджувалися з домовленостями таємного протоколу до пакту Ріббентропа–Молотова. Офіційно ж уведення радянських військ пояснювалося потребою захистити життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії. Протягом кількох днів німецьке командування вивело свої військові з'єднання з радянської зони окупації за р. Сян.

Новоприєднані землі становили більшість тих західноукраїнських теренів, що протягом 1919–1939 рр. входили до складу Польщі. Решта українських територій — Холмщина, Посяння, Лемківщина й Підляшшя (так зване Закерзоння) — увійшли до зони німецької окупації.

Щоб узаконити приєднання західноукраїнських земель до Української РСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Для західних українців, які мали демократичні традиції, вони мали щонайменше дивний вигляд. Адже всі, без винятку, кандидати повинні були належати до блоку партійних (тобто комуністів) і непартійних. Вибори проводилися під

пильним наглядом радянських офіцерів і партійних функціонерів, голосувати дозволялося й солдатам Червоної армії, хоча вони не були мешканцями цих областей. Нарешті, будь-які спроби висувати альтернативні кандидатури придушувалися силою.

Обрані за принципами радянської демократії, депутати 27 жовтня 1939 р. провели Народні збори й проголосили встановлення радянської влади на території Західної України. 29 жовтня Народні збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням долучити західноукраїнські землі до складу УРСР. 1 листопада це прохання було задоволене, а **15 листопада 1939 р.** Верховна Рада УРСР прийняла *Західну Україну* до свого складу.

Так само до складу Білоруської РСР були приєднані території Західної Білорусії, а разом із ними й частина населеного українцями білоруського Полісся з м. Брестом (Берестейщина, Кобринщина, Пінщина).

Після приєднання Північної Буковини до УРСР, м. Чернівці. Червень 1940 р.

Улітку 1940 р. Сталін продовжив установлення контролю в Східній Європі. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, погрожуючи Румунії війною, змусив її поступитися землями Північної Буковини та Південної Бессарабії. За рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. *Північна Буковина та Південна Бессарабія*, заселені переважно українцями, увійшли до складу УРСР.

Територію Молдавської АРСР, утворену в складі УРСР з частково заселених молдаванами районів Придністров'я, було відокремлено від УРСР і передано до складу проголошеної на землях Бессарабії Молдавської РСР.

Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР стало подією великого історичного значення. Уперше за багато століть українські землі в більшості об'єдналися в складі єдиної держави. Проте механічне з'єднання земель «по-сталінськи» призвело лише до знищення тих національно-демократичних надбань, які в ході історичного розвитку здобули західноукраїнські землі. Це викликало формування опору проти радянської влади.

Західна Україна на початку Другої світової війни
(1 вересня 1939 р. — 22 червня 1941 р.)

4. Радянізація нових територій.

У Західній Україні радянський тоталітарний режим уперше зіткнувся із суспільством європейської цивілізації. З огляду на це, радянське керівництво діяло обережно й намагалося створити образ визволителя Західної України від «буржуазного польського колоніалізму». З цією метою запровадження радянського режиму відбувалося одночасно з політикою українізації. У селах були українізовані всі двомовні школи, у містах — гімназії, у Львові — університет. У найбільших містах почали друкувати українські газети, які намагалися прищепити західним українцям нові ідеологічні цінності. Одночасно замість вільного й демократичного Наукового товариства ім. Шевченка було створено філіал ідеологічно контрольованої АН УРСР.

У містах активно формувалася радянська державно-адміністративна та партійна мережа. Замість колишніх воєводств було створено Дрогобицьку, Волинську, Львівську, Рівненську, Тернопільську та Станіславську (нині — Івано-Франківська) області.

Проте українізація західних областей суттєво відрізнялася від українізації Східної України 1920-х років. У Західній Україні радянське керівництво здебільшого не допускало до роботи в місцевих і партійних органах західних українців. Лише в поодиноких випадках відповідальні посади займали окремі члени КПЗУ, «москвофіли» та «радянофіли». Більшість «радянаторів» прибула зі Східної України. Деякі з них мали лише початкову освіту. Державні та партійні апарати східних областей, які зазнали великих кадрових утрат під час репресій 1933–1938 рр., за свідченням сучасників, посилаючи своїх працівників у західні області, у такий спосіб намагалися звільнитися від гірших. Тому нова радянська еліта вразила місцеву інтелігенцію своєю обмеженістю та невихованістю.

У ході радянізації економіки було здійснено націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту та банків. На підприємствах промисловості встановлено 8-годинний робочий день. До числа націоналізованих, незважаючи на відсутність економічної та політичної доцільності, потрапляли сотні дрібних ремісничих підприємств. Під одержавлення до цієї системи потрапила й розгалужена мережа українських кооперативів і приватної торгівлі. Неефективність радянської економіки та неповороткість радянської бюрократії призвели до значних збоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Стали дефіцитними такі товари, як хліб, м'ясо-молочні та інші продукти, в окремих районах бракувало навіть солі й мила. Різко підвищилися ринкові ціни, поширилася спекуляція. Щоб компенсувати негативні наслідки націоналізації, радянська влада асигнувала значні кошти на реконструкцію промислових підприємств, передусім у харчовій та легкій промисловостях. До червня 1941 р. в західних областях була вирішена проблема безробіття. Частина безробітних задіяли на реконструкції та будівництві нових підприємств. Майже 17 тис. безробітних виїхали працювати на промислові підприємства Донбасу.

Надзвичайно обережно радянське керівництво проводило земельну реформу. Конфісковані маєтки поміщиків, землі монастирів і державних чиновників було передано селянським комітетам. Половину цих земель розподілили між безземельними та малоземельними селянами. Друга половина призначалася для створення колгоспів і радгоспів. Колективізація селянських господарств розпочалася навесні 1940 р. Незважаючи на значні пільги та технічну допомогу, селяни

не бажали господарювати колективно, тому до середини 1941 р. в колгоспи об'єдналося не більше 13 % господарств.

Проте радянські функціонери в ті роки не надто переймалися колективізацією. Головним завданням вони вбачали зміцнення нових західних кордонів і встановлення безпосереднього контролю над ворожим суспільством.

Не сподіваючись на силу комуністичних ідей, радянська влада встановлювала контроль за допомогою репресій. Насамперед їх спрямовували проти соціальних верств, які мали досвід роботи з людьми та були спроможні їх переконати, повести за собою, організувати опозиційний рух. Тому одними з перших зазнали репресій українські політичні та громадські об'єднання. Уже 21 вересня 1939 р. було розпущено Українське народно-демократичне об'єднання та ще декілька партій. Інші, остерігаючись репресій, самі припинили свою діяльність. Одночасно було закрито товариство «Просвіта» бібліотеки й читальні, партійні та просвітницькі газети і часописи. Частина політичних діячів перебралася до німецької зони окупації, інші вирішили залишитися вдома. Як зазначив політик О. Луцький, «уміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо бути ними і за гірших». Вони створили Допомоговий комітет, який мав би представляти інтереси українців перед новою владою. Хоча К. Левицький — голова цього комітету — запевняв радянську владу в лояльності та просив дозволити діяльність українських організацій, через кілька тижнів український легальний політичний рух припинив своє існування. Протягом осені 1939 р. — зими 1940 р. були репресовані та вивезені на схід керівники всіх легальних партій. Найпоширенішою формою репресій стали депортації¹. Перша хвиля депортацій тривала до кінця 1939 р. Водночас із громадсько-політичними діячами примусово виселяли представників української інтелігенції, підприємців, кооператорів, колишніх чиновників, офіцерів й поліцейських. Жертвами двох наступних хвиль депортацій у квітні 1940-го і червні 1941 р. стали заможні ремісники, селяни й дрібні торговці. Депортації підлягали й родини, у яких не було чоловіків. Радянські репресивні органи вважали, що ті чоловіки були або заарештовані, або втекли до німецької зони окупації. Така сама доля спіткала й усіх польських громадян — утікачів із Центральної та Західної Польщі. Переважно це були євреї, які рятувалися від нацистів. Депортували також селян усіх національностей, які проживали вздовж німецько-радянської демаркаційної лінії або в конфіскованих маєтках. Виселенню підлягали й лісники: на думку спецслужб радянських органів безпеки, вони могли б посприяти створенню антирадянського підпілля в краї.

За даними радянських архівів, протягом передвоєнного часу в Західній Україні було репресовано 463,1 тис. осіб, у тому числі майже 431 тис. осіб було депортовано в східні райони Радянського Союзу.

на думку вченого

Учені вважають, що жертвою репресій (депортацій, конфіскацій, ув'язнень, розстрілів) у вересні 1939 р. — червні 1941 р. став майже кожний десятий мешканець Західної України. За дослідженнями істориків, у радянській зоні окупації було репресовано в 3–4 рази більше людей, аніж у німецькій.

¹ *Депортація* — примусове переселення окремих осіб, груп, народів із місця постійного проживання.

5. Становище в Україні в 1939 р. — у першій половині 1941 р.

Упродовж передвоєнних років життя українського суспільства тривало у важкій морально-психологічній атмосфері. Хоча наприкінці 1930-х років масовий терор припинився, страх, який він викликав, згубно позначався на людях. На підприємствах, в установах і закладах бракувало фахівців. Інтелігенти боялися проявляти будь-яку ініціативу й брати на себе відповідальність.

Робітники, які працювали на промислових підприємствах України, справедливо вважалися найкваліфікованішими в Радянському Союзі. Однак це зовсім не позначалося на їхньому матеріальному становищі — «зрівнялівка» не була стимулом до підвищення продуктивності праці. Тому робітників зобов'язували брати участь у соціалістичному змаганні. Найпоширенішою його формою став рух «багатоверстатників».

Для стимулювання учасників соцзмагання застосовували насамперед засоби морального заохочення. У 1938 р. було запроваджено нагородження медалями «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку» та присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці. Водночас зїсправжніми проявами виробничого змагання в ньому було багато формалізму й бюрократизму, тому не всі працівники прагнули брати в ньому участь, однак і відмовитися в більшості випадків не могли, оскільки це вважалося ознакою ворожого ставлення до радянської влади.

Зрештою, усі українські трудящі — і «передовики» виробництва, і звичайні працівники — забезпечували високий потенціал української економіки.

Одночасно з економікою все більше мілітаризувалося повсякденне життя, що особливо стосувалося міської молоді, яку залучали до так званої оборонної масової роботи. Робітників записували в гуртки кулеметників, стрільців, ГПО («Готовий до праці і оборони» — комплекс фізичної підготовки), ППХО (проти-повітряна та протихімічна оборона). Сотні тисяч ентузіастів залучали до навчальних маршів-переходів на десятки кілометрів із військовим спорядженням, а іноді й у протигазах. Активно діяла мережа ТСО Авіахіму (Товариство сприяння обороні, авіаційно-хімічному будівництву). Найпопулярнішими в цій організації були стрілецькі гуртки, у яких організовували складання нормативів зі стрільби з гвинтівки. Той, хто успішно складав нормативи, нагороджувався почесним званням і значком «Ворошиловський стрілець».

Медалі СРСР за трудові досягнення: а) золота медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці; б) медаль «За трудову відзнаку»; в) медаль «За трудову доблесть»; г) почесний значок «Ворошиловський стрілець»

історичний факт

Створені матеріальні ресурси використовували насамперед для підготовки до війни. Витрати держбюджету на озброєння надзвичайно зросли. Якщо в першій п'ятирічці (1929–1932) вони становили 11,5 % держбюджету, у другій (1933–1937) – 16,4 %, у 1939 р. – 25,6 %, у 1940 р. – 38,6 %, то в 1941 р. витрати на оборону досягли 43,5 %.

Розгортався рух молодих механізаторів за створення танкових екіпажів запасу. Ще активніше формували зацікавленість молоді авіаційним і парашутним спортом.

Оборонно-масова робота давала можливість радянському керівництву успішно підпорядковувати своєму впливу молодь. Щодо старших поколінь влада продовжувала застосовувати каральні заходи. Так, наприкінці 1938 р. було прийнято постанову «Про заходи упорядкування трудової дисципліни», згідно з якою за порушення трудової дисципліни, прогули та запізнення працівника могли звільнити з роботи. Виготовлення неякісної чи нестандартної продукції прирівнювалося до свідомого шкідництва й відповідного покарання.

З огляду на загострення міжнародної ситуації держава скасувала 7-годинний робочий день. У червні 1940 р. в СРСР було прийнято постанову про запровадження 8-годинного робочого дня та 7-денного робочого тижня. Робітникам підприємств і службовцям установ заборонялося змінювати місце роботи за власною ініціативою. Тих, хто наважувався порушити заборону, притягали до судової відповідальності й карали ув'язненням у виправно-трудових таборах. У такий спосіб їх урівняли із селянами, які стали «прикріпленими» до своїх колгоспів і радгоспів після запровадження паспортів для мешканців міст.

Суспільно-політичне та культурне життя українського народу визначалося подальшим утвердженням сталінської диктатури, усесильності й безкарності державної та партійної бюрократії, свавільям органів держбезпеки, нехтуванням інтересів окремої людини, особистості, її прав, свобод, власних поглядів.

працюємо з документами

- Прочитайте документ. Визначте, які соціальні, культурні, національні сподівання пов'язували жителі Західної України з возз'єднанням з УРСР.
- Подумайте, які уривки з документа намагалися б використати нині політичні сили в агітаційній діяльності.

Декларація Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою

27 жовтня 1939 р.

Український народ у колишній Польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб ополучити українське населення, заборонити навіть саме слово «українець», замінивши його на слова «бидло» та «хлоп».

Українських селян позбавляли землі. Робітникам і службовцям не давали працювати на фабриках, заводах і в установах. Українців не приймали до навчальних закладів. Викоріняли рідну українську мову. Намагалися знищити українську культуру. Все це неодноразово викликало бурю протесту, селянські повстання проти колоніального режиму панівних верств панської Польщі.

Та закінчився час пригнічення і безправ'я. Волею всього багатонаціонального радянського народу за наказом радянського уряду Червона армія звільнила навіки народ Західної України від влади польських поміщиків і капіталістів.

На вічах, зборах, мітингах він одностайно виявляє непохитну волю влитися в братню сім'ю народів великого Радянського Союзу та увійти до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Адже тільки в Радянському Союзі, де влада належить робітникам і селянам, знищено експлуатацію людини людиною, здійснено взаємну допомогу народів у всіх галузях господарського і суспільного життя. Адже тільки в Радянському Союзі можливий для кожного народу повний розквіт національної культури – у повному смислі народної культури. Адже тільки в Радянському Союзі зникло почуття взаємного недовір'я між народами і замість національних чвар, культивованих буржуазією, зросла і зміцніла дружба народів.

Радянська влада і Комуністична партія створили всі умови для розвитку справді народної української радянської культури. Українська мова – державна мова. Сини і дочки народу Радянської України посідають керівні пости в усіх галузях політичного, господарського, культурного і суспільного життя. Для молоді Радянської України забезпечено цілковиту змогу вчитися, опановувати висоти науки на своїй рідній мові.

Народ Західної України це знає.

Українські Народні збори, являючись виразником непохитної волі та прагнень народу Західної України, ухвалюють:

просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і тим злучити український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу.

Народні збори висловлюють тверду впевненість, що Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік задовольнить цю просьбу народу Західної України, щоб він в єдиній і дружній сім'ї народів Союзу Радянських Соціалістичних Республік, під керівництвом комуністичної партії більшовиків ішов шляхом до нового і щасливого життя.

Хай живе єдина вільна Радянська Україна! Хай живе братерство народів!

Хай живе Союз Радянських Соціалістичних Республік – батьківщина трудящих усього світу!

перевірте свої знання

1. В історичній науці розрізняють *об'єкт* і *суб'єкт* політики. Яку роль відіграла Україна на міжнародній арені напередодні Другої світової війни?
2. Доведіть, що розподіл території України між чотирма державами в період між Першою та Другою світовими війнами призвів до дестабілізації політичного життя в Європі.
3. Поясніть, чому головною перешкодою на шляху здійснення імперських планів Німеччини щодо України постав Радянський Союз.
4. Які обставини зумовлювали стратегічне значення України в запланованій війні?
5. Поясніть, чому Німеччина та СРСР – країни, які рухалися назустріч неминучому воєнному зіткненню, – уклали пакт про ненапад у серпні 1939 р. Чому Радянський Союз протягом півстоліття категорично заперечував існування додаткових протоколів до пакту Ріббентропа–Молотова?

6. Чим пояснити заяву наркома закордонних справ В. Молотова на V сесії Верховної Ради СРСР (осінь 1939 р.), що «не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна на знищення гітлеризму»?
7. Покажіть на мапі території Західної України, що ввійшли до складу УРСР восени 1939 р.
8. Подумайте, які історичні обставини могли зумовити включення Холмищини, Лівобережного Надсяння, Лемківщини, Підляшшя до зони німецької окупації.
9. Уявіть, що ви журналіст української газети, якому доручили підготувати статтю про події, пов'язані з возз'єднанням Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії з УРСР. Опишіть проблеми, що виникли після возз'єднання.
10. Сучасні історики неоднозначно оцінюють включення західноукраїнських областей до складу УРСР. Поміркуйте, яка із запропонованих оцінок є найвідповіднішою: «анексія» (*Д. Боффа*), «включення» (*Н. Верт*), «формальне інкорпорування», назване «возз'єднанням» (*А. Жуковський, О. Субтельний*), «возз'єднання, що мало характер акції окупаційного типу» (*С. Кульчицький*).
11. Визначте та охарактеризуйте напрями, за якими здійснювалася радянська возз'єднаних українських територій.
12. Проаналізуйте становище в Україні в передвоєнні роки, звернувши увагу на морально-психологічну атмосферу, матеріальні умови повсякденного життя та праці, особливості суспільно-політичного життя.

§ 2. ОБОРОННІ БОЇ В УКРАЇНІ В 1941–1942 рр. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

- Подумайте, яку війну в історії українського народу можна назвати Вітчизняною.

1. Початок Великої Вітчизняної війни.

У боротьбі за світове панування між націонал-соціалістичною та комуністичною доктринами Гітлер і Сталін намагалися використати один одного у своїх інтересах і вважали всілякі договори та домовленості лише тактичними інструментами досягнення своєї кінцевої мети.

Підпорядкувавши собі Європу й нейтралізувавши Велику Британію, Гітлер вигравав 1–3 роки, поки Велика Британія та США відмобілізують свою економіку та розпочнуть бойові дії проти Німеччини. Цей час він вирішив використати для розгрому Радянського Союзу, налагодження надійного зв'язку суходелом із союзником на Далекому Сході – Японією. Швидка перемога над Радянським Союзом дала б можливість Гітлеру не лише ліквідувати загрозу війни на два фронти, а й отримати матеріальні ресурси, які б дали змогу Третьому рейху зрівнятися з матеріальними ресурсами англо-американського блоку.

Йосиф Сталін

Відповідно до цих задумів було розроблено план блискавичної війни (бліцкриг¹) проти СРСР, який мав назву «*Барбаросса*» і передбачав вихід на лінію Архангельськ–Астрахань максимум за 5 місяців. Згідно з цим документом, у лютому 1941 р. в лісових масивах Східної Польщі розпочалася концентрація німецьких військ. Одночасно відбувалося зосередження військ і на радянському кордоні. Це здійснювалося під прикриттям потреби створення на нових західних кордонах СРСР більш сучасної лінії укріплень.

Радянське керівництво на чолі зі Й. Сталіним завжди наголошувало, що на випадок війни Радянський Союз воюватиме «малою кров'ю» і обов'язково «на території ворога». Тому зосередження ударного угруповання вермахту поблизу кордону СРСР спонукало командування Червоної армії розробити новий план стратегічного розгортання збройних сил СРСР для війни з Німеччиною. У ньому Генеральний штаб Червоної армії виступив із концепцією нанесення превентивного² удару.

історичне джерело

Сучасним історикам стала відома чернетка остаточного варіанта стратегічного плану розгортання збройних сил СРСР для війни з Німеччиною, підготовленого заступником начальника оперативного управління Генштабу Червоної армії О. Василевським за участю начальника Генштабу Г. Жукова і наркома оборони С. Тимошенка, який був затверджений 15 травня 1941 р. У документі мовиться: «Ураховуючи, що Німеччина нині тримає свою армію відмобілізованою, з розгорнутими тилами, вона має можливість випередити нас у розгортанні й завдати раптового удару.

Щоб попередити це (і розгромити німецьку армію), вважаю за потрібне в жодному разі не давати ініціативи дій німецькому командуванню, випередити противника в розгортанні й атакувати німецьку армію в той момент, коли вона знаходитиметься в стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт та взаємодію родів військ».

Радянський Союз у травні–червні 1941 р. здійснював приховану мобілізацію, зосереджуючи війська на західному кордоні. Отже, у першій половині 1941 р. по обидві сторони кордону СРСР та Німеччини з її союзниками було сконцентровано величезну військову силу. Кожна зі сторін прагнула напасти першою, щоб, скориставшись раптовістю нападу, знищити основні сили ворожих військ, зосереджених безпосередньо на кордоні.

Першою це зуміла зробити Німеччина. Армія вторгнення разом зі з'єднаннями її союзників – Фінляндії, Угорщини та Румунії – становила майже 5,5 млн солдатів і офіцерів, мала на озброєнні 47,2 тис. гармат і мінометів, до 5 тис. бойових

¹ *Бліцкриг* – ведення агресивної війни, розраховане на капітуляцію противника в найкоротші строки.

² *Превентивний* – запобіжний, випереджає дії супротивної сторони.

Україна у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.)

літаків, 4,3 тис. танків і 246 кораблів. Їй протистояло понад 6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, з них майже 3 млн дислокувалися в прикордонній смузі. Вони мали на озброєнні 118 тис. гармат, 18,7 тис. танків, самохідних артилерійських установок, 16 тис. бойових літаків. Хоча Червона армія в перші дні боїв і поступалася чисельністю особового складу (поки не розпочалася загальна мобілізація), але за кількістю гармат, танків і літаків вона не мала рівних собі у світі. Однак раптовий удар, завданий Гітлером **22 червня 1941 р.** о 3 год 15 хв, протягом кількох днів змінив співвідношення сил на користь вермахту.

Нацистські війська здійснювали наступ одночасно на трьох напрямках групами армій «Північ» (на Ленінград), «Центр» (на Москву), «Південь» (на Київ). На південному напрямі їм протистояли війська Південно-Західного та Південного фронтів, Дунайська та Пінська річкові флотилії та Чорноморський флот.

2. Відступ Червоної армії.

Радянське керівництво, готуючись тільки до наступальної війни, раптом стало перед необхідністю вести оборонну війну, до якої воно не було готове. Насамперед це проявилось кризою вищого військового керівництва, яке майже втратило спроможність керувати бойовими діями Червоної армії. Тому проти добре керованої німецької армії з радянського боку воювали розрізнені з'єднання та підрозділи. Начальник Генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал Гальдер із цього приводу записав у щоденнику: «Верхівка командування противника очевидно зовсім не бере участі в керівництві операціями військ. Причини таких дій противника незрозумілі».

Частина командного складу Червоної армії не мала відповідних знань і досвіду. Командування Київського, Харківського та Одеського військових округів, які з початком війни були реорганізовані на Південно-Західний та Південний fronti, зазнало в передвоєнний час необґрунтованих репресій. Унаслідок цього командування корпусів було оновлене на 100 %, дивізій та укріплених районів — на 96, полків — на 70, батальйонів — на 80 %. Лише 7 % командирів мали вищу освіту. Натомість командний склад нацистської армії мав досвід Першої світової війни та кампаній 1939–1941 рр.

А. Гітлер і Ф. фон Паулюс обговорюють план воєнних дій

Раптовий напад гітлерівців позбавив Червону армію переваг у технічній оснащеності. Унаслідок бомбардувань і швидкого просування в глиб радянської території до рук ворога потрапили склади стрілецької зброї, боеприпасів і пального, топографічних мап, амуніції. Уже в перший день війни Червона армія втратила майже всю авіацію першого ешелону. Німецька авіація руйнувала мости, залізничні вузли, бензино- і соляркогонні, розстрілювала з повітря радянських бійців, що рухалися до лінії фронту чи йшли на допомогу оточеним.

Від самого початку ведення війни противник мав перевагу в тактиці ведення бою. За допомогою танкових ударів сили вермахту розчленовували військові порядки радянських дивізій, беручи їх у «кліщі», а потім оточували силами мотопіхоти й знищували поодинокі

одну за одною. Червона армія втратила 850 тис. бійців і командирів, 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. З 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали лише 70. Утрати вермахту були в 10 разів менші. Це дало можливість гітлерівцям до кінця першого місяця війни захопити понад третину території України.

До рук ворога потрапили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині Хмельницький), Житомир. Загроза нависла над Києвом і Одесою.

Нацистські окупанти на українській землі.
Листопад 1941 р.

3. Мобілізаційні заходи та евакуація.

Радянсько-компартийна система повинна була організувати відсіч ворогові та перебудувати економіку країни на військовий лад, оскільки була єдиною політичною силою в суспільстві, яка всіма можливими засобами утвердила свою монопольну владу в країні.

З перших днів війни до армійських лав було мобілізовано 2 млн тих, хто не підлягав призову. З них створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. Силами ополченців в Україні було збудовано 4 тис. км оборонних ліній і багато військових споруд. За рахунок добровільних внесків громадян створено Фонд оборони. На сотні мільйонів карбованців його поповнила православна церква. Було також організовано надання шефської допомоги пораненим та їхнім родинам.

на думку вченого

Український історик М. Коваль писав: «Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних прорахунків і помилок авторитарної влади поставила країну на край безодні, мусила в умовах найгострішої військово-політичної кризи явити чудо — нещадними тоталітарними методами врятувати її від загибелі».

Одночасно з військовою мобілізацією проводили так звані громадянські мобілізації жінок, студентів, учнів шкіл на звільнені робочі місця.

Складовою частиною перебудови економіки на військовий лад стала масова евакуація підприємств на схід СРСР. Нею передбачалася також евакуація інженерів і робітників, потрібних для налагодження виробництва на новому місці. Усього з України до Росії, Казахстану та Середньої Азії вивезли майже 1 тис. заводів. З них понад 550 великих, а 190 союзного значення. Це дало можливість реконструювати заводи на Уралі, у кілька разів збільшити там виробництво металу й налагодити випуск броньованої сталі. Харківський завод ім. Комінтерну після евакуації до Нижнього Тагіла налагодив виробництво танків Т-34, Київський авіаційний завод випускав літаки в Новосибірську. Обладнання з

Мешканці українських сіл залишають рідні місця. *Серпень 1941 р.*

З України вивезли також майже все обладнання електростанцій, 30 тис. тракторів, понад 6 млн голів худоби, 1,6 млн т шкіри, хутра, 125 млн т зерна та різноманітного продовольства. Згідно з партійною директивою і воєнною тактикою «випаленої землі», усе, що не могли вивезти, спалювали чи руйнували. У Донбасі були затоплені всі шахти, знищені всі промислові об'єкти Дніпрельстану, у повітря висаджені 54 домни. Відступаючи, Червона армія підривала за собою мости, руйнувала залізниці, знищувала телеграфні лінії тощо. Усе це згубно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалося на окупованій території. Адже в полях, наприклад, виконуючи партійну директиву, спалювали хліби, позбавляючи населення, яке не мало змоги евакуюватися, засобів для існування.

Нерідко поведінка підричників повністю ігнорувала потреби людей, яких кидали напризволяще, а то й набувала злочинного характеру. Так, 18 серпня 1941 р. в повітря було висаджено греблю Дніпрогесу, якраз тоді, коли нею рухалися військові колони та мирні громадяни. Дніпровною заплавою прокотилася майже 30-метрова хвиля, нищачи на своєму шляху великі запаси товарів, військового майна, десятки суден із командами, тисячі голів худоби. І це сталося за півтора місяця до вступу нацистів у м. Запоріжжя.

У Дніпропетровську був підірваний хлібокомбінат разом із робочою зміною та людьми, які стояли в черзі за хлібом біля магазину. В Одесі частину приморських кварталів затопили разом із мешканцями...

Радянська влада виправдовувала воєнними діями знищення національних святинь і культурних цінностей, кидаючи напризволяще музейні колекції. Коли

Руїни Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври. *м. Київ, 1941 р.*

Дніпропетровська і Харкова було встановлене на Пермському авіаційному заводі.

Евакуйовано було й десятки наукових установ, інститутів АН УРСР, спілки письменників, художників і композиторів, 70 вищих навчальних закладів, майже 50 театрів, редакцій газет і журналів. Більшість культурних і наукових установ України евакуйовано до столиці Башкирії – Уфі.

внаслідок авіаційного нальоту на Чернігів загорівся місцевий історичний музей з унікальними експонатами, секретар обкому заборонив гасити пожежу. За наказом радянського командування в перші дні окупації нацистами м. Києва було висаджено в повітря майже всі будівлі на Хрещатику. Така ж доля спіткала й Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври.

Спішний відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для політичних в'язнів Західної України. Протягом 22–29 червня 1941 р. НКВС провів масове винищення

в'язнів без огляду на висунуті проти них обвинувачення — енкавеевці тоді розстріляли 40–50 тис. невинних людей.

Евакуацією було приховано знищення таких відомих діячів української культури й науки, як А. Кримський, П. Франко, К. Студинський і багатьох інших.

4. Оборонні бої в 1941 р.

Не маючи інформації про ситуацію на лінії вторгнення, 23 червня 1941 р. Ставка Верховного головнокомандування наказала вісьмом мотомеханізованим корпусам перейти в контрнаступ проти головної ударної сили німецьких армій групи «Південь» — 1-ї танкової групи генерала Е. Клейста. У районі Луцьк–Броди–Дубно–Рівне відбулася грандіозна танкова битва початкового етапу війни, у якій узяли участь кілька тисяч танків. 29 червня вона закінчилася нищівною поразкою Червоної армії. Південно-Західний фронт утратив майже 3,5 тис. танків, а німецька сторона — менше 200. Втрати відповідно становили 18:1.

Унаслідок здобутої перемоги німецьке командування отримало на київському напрямі подвійну перевагу в людях, артилерії та мінометах. Перевага в літаках і танках стала ще більшою, а в оточення потрапляли навіть корпуси. Війська не могли вчасно відходити на заздалегідь підготовлені позиції, оскільки їх майже без опору захоплювали повітряні десанти ворога.

Червоній армії не вдалося закріпитися на старому передчасно демонтованому державному кордоні. На початку липня 1941 р. гітлерівські війська здійснили прорив фронту південніше Новоград-Волинського укріпленого району. 11 липня німецькі танки перегнули Житомирське шосе й вийшли на дальні підступи до Києва. Однак наштотувалися на побудовані киянами три лінії укріплень, до яких уходило 230 км протитанкових ровів, 1650 дотів та інших вогневих точок.

Щоб убезпечити себе від удару з флангу, частина гітлерівських військ повернула на південь і оточила в серпні під Уманню дві радянські армії. Остання радіограма від оточених скупно описувала звитяжну й страшну картину боїв: «Боротьба точиться в радіусі трьох кілометрів. У бою всі. П'ятачок прострілюється з усіх боків, противник безперервно бомбить. Б'ють артилерія та міномети. Чекаємо атаки танків. Протримаємося до вечора. Уночі йдемо на останній штурм. Війська поводяться героїчно...»

Планований прорив закінчився невдачею. Витративши весь боєзапас, 103 тис. бійців потрапили в полон.

Бої під Уманню дещо послабили силу наступу окупантів на Київ і дали час оборонцям української столиці міцніше утвердитися на своїх позиціях. Однак це не врятувало місто. Нацистське командування визначило київський напрям основним для нанесення свого удару, адже за ним знаходилися природні багатства Східної України та Північного Кавказу. Тому, призупинивши наступ на Москву, командування вермахту забрало в групи армій «Центр» одну танкову й одну польову армію та спрямувало їх у тил Південно-Західного фронту. Над київським угрупованням нависла загроза оточення, однак Сталін заборонив відступ, наразивши радянські війська на небезпеку оточення й знищення.

Німецькі броньовані «кліщі» зімкнулися 15 вересня біля м. Лохвиці на Полтавщині. В оточення потрапили 453 тис. радянських солдатів (за німецькими даними, 665 тис.), серед них 60 тис. командирів. У боях за прорив з оточення

Михайло Кирпонос

Оточення і розгром радянського угруповання Південно-Західного фронту в районі Лубни–Лохвиця–Кременчук. Вересень 1941 р.

загинув командувач фронту генерал М. Кирпонос і група генералів штабу. В битві за Київ, яка тривала із середини липня до середини вересня 1941 р., вермахт утратив понад 100 тис. бійців.

Однією з найбільших військових операцій 1941 р. на території України була оборона Одеси, яка тривала 73 дні. Відвернувши на себе бойові дії 18 румунських дивізій противника, захисники міста дали змогу Південному фронту відійти за р. Дніпро й організувати оборону. 16 жовтня радянські війська залишили Одесу, того ж місяця – Харків і Донецьк.

Оборона столиці України затримала наступ вермахту на Московському напрямі. Ціною неймовірних зусиль і надзвичайних заходів гітлерівці були зупинені під Москвою, а на початку 1942 р. відкинуті на 100–400 км на захід.

5. Бойові дії на території України протягом 1942 р.

Після поразки під Москвою Німеччина постала перед реальною загрозою війни на два фронти. На думку нацистського командування, 1942 р. був останнім роком, у якому можна було використати основні сили на Східному фронті, не побоюючись висадження англо-американського десанту на заході. Мобілізувавши додатково 2 млн бійців до вермахту та збільшивши випуск військової продукції на 50 %, Гітлер планував дати переможний бій Червоній армії. Вістря головного удару в 1942 р. фюрер спрямував на південь. Головні зусилля планувалося зосередити на загарбання Донбасу, Кубані та нафтових родовищ Північного Кавказу.

Ураховуючи катастрофічні поразки й втрати 1941 р. та усвідомлюючи, що для їх компенсації потрібний час і велике напруження сил тилу, начальник Генштабу О. Василевський розробив відповідний план дій на весну та літо 1942 р. Він передбачив активну стратегічну оборону, нагромадження резервів, а потім перехід у вирішальний наступ. План ураховував і ту обставину, що Червона армія в 1942 р. не мала переваги над вермахтом ані в живій силі, ані в техніці. Підприємства, евакуйовані на схід, могли вступити в дію лише в середині 1942 р.

1 травня 1942 р., незважаючи на об'єктивні обставини, Сталін поставив завдання «...добитися того, щоб 1942 р. став роком остаточного розгрому фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників». Однак *Харківська наступальна операція*, розпочата **12 травня 1942 р.**, за умов переваги противника в живій силі та техніці завершилася повною поразкою.

У ході цієї наступальної операції загинули 171 тис., потрапили в полон 240 тис. бійців. Ворог при цьому втратив 20–30 тис. чоловік.

Не менш згубно для Червоної армії розгорталися події в Криму, де захисники тримали оборону м. Севастополя та Керченського півострова. Для організації наступу Кримського фронту на Керченському півострові радянське командування передислокувало туди три армії. Солдатам заборонили рити окопи, аби вони нібито «не втрачали бойового духу». Зосереджені на плацдармі протяжністю 16 км, солдати перетворилися на мішень для німецької артилерії та авіації. З 250 тис. бійців загинули 162 тис., а решта потрапила в полон. Намаганням евакуювати тих, хто залишився, перешкоджала ворожа авіація. За свідченням очевидців, води Керченської протоки були вкриті пілотками загиблих бійців. Після ліквідації Кримського фронту становище Севастополя стало безнадійним. Тому на початку липня 1942 р. місто було здане противнику. Під час оборони Севастополя загинули 157 тис. чоловік. Ще 95 тис. або загинули під час останнього штурму, або потрапили в полон. Ставка Верховного головнокомандування, евакуювавши значну частину боєприпасів, навіть не спробувала евакуювати бійців, які витримали 250-денну облогу.

Поразки під Харковом і в Криму створили вермахту сприятливі умови для наступу, який розпочався 28 червня 1942 р. Радянське командування вирішило відвести війська на схід, щоб зміцнити оборону Кавказу та Сталінграда. 22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній населений пункт на території України — м. Свердловськ Луганської області.

6. Окупація України.

Загарбання території України збройними силами Німеччини призвело до її окупації. Окупаційна політика гітлерівців щодо завойованих земель ґрунтувалася на колонізаторських засадах. Нацисти дотримувалися класичного принципу завойовників — «поділяй і володарюй». Плануючи використовувати територію України як життєвий простір для арійської раси, Гітлер поділив її на зони, урахувавши домовленості зі своїми союзниками та поточними потребами ведення війни. Закарпаття ще в 1939 р. було окуповане Угорщиною, Північна Буковина, Ізмаїльщина, райони Вінницької, Одеської і Миколаївської областей, що знаходяться між Дністром і Південним Бугом, утворили румунську провінцію Трансністрія із центром в Одесі. Дистрикт¹ «Галичина» входив до Генерального губернаторства, створеного зі східних територій Польщі. На більшості окупованих територій діяв рейхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у Рівному. Черкаська, Сумська, Харківська та Ворошиловградська області й територія Криму перебували під владою тимчасової військової адміністрації вермахту.

Бій на правому фланзі оборони м. Севастополя (кадр з кінолітопису «Чорноморці»), 1942 р.

¹ Дистрикт — адміністративна, судова, виборча дільниця в окремих державах.

працюємо з документами

- Прочитайте матеріали документів і визначте, яких воєнних подій на території України вони стосуються. Поясніть, чому ці документи тривалий час не публікували й не аналізували в історичних працях.

Телеграма Державного комітету оборони

Від 11 липня 1941 р.

Київ
т. Хрущову

Одержані достовірні відомості, що ви всі, від командувача Південно-Західним фронтом до членів Військової ради, налаштовані панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра.

Попереджаю вас, якщо ви зробите хоч один крок до відведення військ на лівий берег Дніпра, не будете до останньої можливості захищати райони УРів на правому березі Дніпра, вас усіх спіткає жорстока кара як боягузів і дезертирів.

Голова Державного комітету оборони Й. Сталін

Наказ народного комісара оборони № 227

28 липня 1942 р.

...Відтепер залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника має бути вимога — ні кроку назад без наказу вищого командування.

Командири рот, батальйону, полку, дивізії, відповідні комісари і політпрацівники, які відступають з бойової позиції без наказу згори, є зрадниками Батьківщини. З такими командирами і політпрацівниками поступати треба як із зрадниками Батьківщини.

Верхнє головнокомандування Червоної армії наказує:

- Військовим радам фронтів і перш за все командувачам фронтами:
  - безумовно ліквідувати відступальні настрої у військах і залізною рукою припиняти пропаганду про те, що ми можемо і нібито повинні відступати й далі на схід, що від такого відступу нібито не буде шкоди; (...)
  - сформувати в межах фронту від одного до трьох (з огляду на становище) штрафних батальйонів (по 800 чоловік), куди направляти середніх і старших командирів і відповідних політпрацівників усіх родів військ, які провинилися порушенням дисципліни через боязкість або нестійкість, і поставити їх на важчі ділянки фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини проти Батьківщини.
- Військовим радам армій і перш за все командувачам арміями: (...)
  - сформувати в межах армії 3-5 добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), поставити їх у безпосередньому тилу нестійких дивізій і зобов'язати в разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів і тим допомогти чесним бійцям дивізій виконати свій обов'язок перед Батьківщиною (...).
- Командирам і комісарам корпусів і дивізій:
  - безумовно знімати з постів командирів і комісарів полків і батальйонів, які допустили самовільний відхід частин без наказу... відбирати в них ордени і медалі та направляти їх у військові ради фронту для віддання під військовий суд;
  - надавати велику допомогу й підтримку загороджувальним загонам армії в справі зміцнення порядку і дисципліни в частинах.

Наказ прочитати в усіх ротах, ескадронах, батареях, ескадрильях, командах, штабах.

Народний комісар оборони Й. Сталін

перевірте свої знання

1. Чому Німеччині та СРСР було так важливо завдати один одному удар на випередження?
2. Поясніть причини, які зумовили відступ Червоної армії.
3. Серед мобілізаційних і евакуаційних заходів визначте об'єктивно необхідні рішення та дії злочинного характеру.
4. Як відобразилося на подальшому наступі вермахту танкова битва в районі Луцьк–Броди–Дубно–Рівне?
5. У чому полягає значення оборони Одеси й Севастополя?
6. З яких міркувань командування вермахту в 1942 р. зосередило головний удар на Південному стратегічному напрямі?
7. Уявіть себе воєнним стратегом. Чию воєнну стратегію — Сталіна чи Василевського — ви обрали б на літо 1942 р.? Чому?
8. Підготуйте доповідь про трагедію оборони Севастополя та Керченського півострова.
9. Визначте, яку роль у зриві німецького плану блицкригу відіграла оборона Червоної армії.
10. Використовуючи мапу, підготуйте повідомлення про адміністративно-територіальний поділ України в роки окупації.
11. Що мав на увазі Й. Сталін, коли сказав американському послу А. Гарріману: «У радянській армії треба мати більше сміливості, щоб відступати, аніж наступати»?

§ 3. ЖИТТЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

- Чому неволя — найважча біда та покарання для людини? Чим, на вашу думку, можна розрадити людину в неволі?

1. «Новий порядок».

Таку назву отримала окупаційна політика нацистів на загарбаних територіях. На теренах України вона визначалася генеральним *планом «Ост»*, який передбачав максимальне використання українських ресурсів, винищення всіх представників радянського керівництва, а також євреїв і циган. Населення, яке лояльно ставилося до нацистського режиму, могло існувати, працюючи на заводників. У післявоєнний час на територію України протягом 20 років планувалося переселити 10 млн німців.

Українці та інші слов'янські народи вважалися «недолюдьми» (унтерменшен), які мали слугувати вищій арійській расі. Питання надлишку українців планувалося вирішити по-варварськи: певну частину винищити, а тих, хто залишиться, звести до стану рабів або виселити до Азії. Найжорстокіший окупаційний режим було встановлено в рейхскомісаріаті «Україна». Це значною мірою спричинила діяльність Еріха Коха — німецького адміністратора, відомого своєю жорстокістю, нетерпимістю та паталогічною ненавистю до слов'ян.

історичне джерело

Після призначення на посаду рейхкомісар Е. Кох заявив своїм підлеглим: «Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено рейхкомісаром України. Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які можна захопити, без огляду на почуття, мораль і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення».

Щоб встановити колоніальний режим і позбавити народ здатності до опору, необхідно було знищити його організації та провідників. Тому влада рейхкомісаріату розпустила всі українські громадські організації – від Червоного Хреста до спортивних клубів. Було припинено діяльність більшості оперних і драматичних театрів, інших мистецьких колективів. Із 1115 газет виходили друком лише 40, які суворо контролювалися цензурою.

Одночасно окупаційна влада намагалася підпорядкувати український народ своєму пропагандистському впливу. Для цього нацистське командування створило спеціальний батальйон пропаганди під назвою «Україна». Одночасно з правдивою інформацією про злочини більшовиків він поширював дезінформацію про події на фронтах, перехід окремих політиків на бік нацистів і т. п.

Колоніально грабіжницькою була й економічна політика гітлерівців. На окупованих територіях діяла розгалужена мережа заготівельних контор. Найактивнішим серед них було «Центральне торгове товариство Сходу», яке відкрило в Україні 200 філіалів. За час окупації це товариство вивезло з України 9,2 млн т зерна, 622 тис. т м'яса, мільйони тонн іншої продукції.

Нацистська влада намагалася поставити українську економіку на службу Третьому рейху. Однак в умовах ведення бойових дій їм це вдавалося доволі складно. Якщо до війни в Донбасі видобувалося 95 млн т вугілля на рік, то в період окупаційного режиму цей показник знизився до 3–4,5 млн т. Подібна ситуація спостерігалася і в інших галузях промисловості.

До населення України гітлерівці ставилися як до дешевих трудових ресурсів. Уже 5 серпня 1941 р. в Україні була запроваджена трудова повинність, якій спочатку підлягали 18–45-річні представники місцевого населення, а невдовзі працювати були зобов'язані люди віком від 14 до 65 років. За рахунок українців нацисти прагнули компенсувати й нестачу робітників у Третьому рейху.

Характерною рисою «нового порядку» була кривава політика терору. У жовтні 1941 р. трагічна доля спіткала с. Обухівку Полтавської області. Усі його мешканці були розстріляні, а село спалене. За період окупації такі варварські акції були здійснені фашистами в 250 населених пунктах України. 7 грудня 1941 р. Гітлер підписав декрет «Ніч і туман», яким передбачалося знищення кожного, хто б наважився чинити опір окупаційному режимові. Нацисти нехтували всіма нормами людської моралі. У Києві жертвами розстрілів стали майже 200 тис., а в Рівному 100 тис. мирних громадян. Сотні тисяч чоловік були знищені у Вінниці, Житомирі, Харкові, Полтаві та інших містах.

Політика «нового порядку» була спрямована на знелюднення території України та вивільнення «життєвого простору» для арійської раси. У липні 1942 р. Гітлер перемістив свою резиденцію зі Східної Пруссії в околиці м. Вінниці. У цьому зв'язку протягом 1942 р. на території площею 500 км², що охоплю-

вала частини Вінницької та Житомирської областей, була створена «німецька переселенська округа Хегевальд», яку заселили 9 тис. німців. За задумом окупантів вона мала стати «вістрям проникнення» колонізаційного потоку в Україну. Одночасно до 486 українських сіл було переселено 45 тис. німецьких колоністів (80–100 колоністів на село), які мали підготувати ґрунт для розширення цього потоку. Лише докорінний перелом у ході війни поклав край насильницькій колонізації України.

Окупаційний режим приніс мешканцям України голод і хвороби, штрафи й контрибуції, важкі податки та приниження людської гідності, масове зубожіння й перспективи вимирання.

2. Життя населення України в умовах окупації.

Окупаційний режим, установлений в Україні, перевершував деспотичні порядки, які запровадили гітлерівці в інших країнах Європи. Якщо там діяли хоча б обмежені юридичні норми, визнавалися деякі економічні права робітників, дозволялася торгівля, існували певні гарантії соціального забезпечення й медичного обслуговування, то українське населення було позбавлене всіх економічних, політичних і соціальних прав.

Відступ Червоної армії з території України супроводжувався евакуацією важливих для оборони підприємств і зруйнуванням тих, що залишалися. З початком гітлерівської окупації це обернулося для мешканців міст і промислових центрів масовим безробіттям. Проте окупаційний режим справився з цією проблемою досить швидко. Потребуючи якнайшвидшого відновлення підприємств і шляхів, нацисти запровадили трудову повинність для всього населення. За допомогою допоміжних управ і поліції була організована обов'язкова реєстрація працездатних. Їм видавали робочу книжку чи картки, які щотижня підписувалися роботодавцями. Лише за наявності таких документів можна було отримати продукти харчування. Норми їх видачі були вкрай низькими. Харчів не вистачало навіть для відновлення сил самого робітника, а тим більше членів його родини. Так, наприклад, у Горлівці, Сумах у квітні 1942 р. працівник отримував на день 100 г хліба, у Києві – 67 г, у Луцьку та Рівному по 214 г на дорослу людину та 170 г на дитину.

мовою документів

Норми продовольчих карток на Донбасі в 1942 р.

Продукт	На тиждень, г		На день, г	
	працівник	утриманець	працівник	утриманець
Хліб	1800	1200	257	171
Масло	50	30	7	4
М'ясо	70	40	10	6
Крупа	150	100	21	14
Овочі	2500	2300	360	330

Середня заробітна плата становила 500–600 крб на місяць. При цьому в 1942 р. 1 кг сала коштував до 600 крб, 1 кг масла — 5 тис. крб, склянка солі — 250 крб.

Через виснаження робітники мусли кидати роботу. Вони могли займатися обмінними операціями, але постійно ризикували потрапити до трудового табору під час облави. У такому випадку їхні сім'ї залишалися без будь-якої підтримки. Бранців трудових таборів використовували для робіт у сільському господарстві, у найнебезпечнішому будівництві, для ремонту шляхів. На останньому етапі війни їх інтенсивно використовували для оконних і фортифікаційних робіт.

Масове голодування стало ознакою міського життя вже в першу воєнну зиму. За статистикою окупаційних властей, 60 % смертей у Харкові протягом перших трьох місяців 1942 р. були спричинені голодом.

У пошуках продуктів міські жителі йшли зі своїм жалюгідним майном у села, часто помираючи в дорозі. Тих, кому пощастило виміняти продукти, при поверненні до міста затримували патрулі польової жандармерії. Керуючись принципом «продукти харчування належать німецькому народові», а не мешканцям окупованих територій, вони відбирали всі надлишки понад норму, установлену місцевою владою. Згідно зі згаданим принципом, торгівля та обмін сільськогосподарських продуктів із перших і до останніх днів окупації оголошувалися незаконними, а базари постійно розганялися.

Ознакою повсякдення стали такі хвороби, як черевний і висипний тиф, дизентерія, туберкульоз. При цьому нацисти за час окупації зруйнували понад 500 лікарень, майже 1 тис. поліклінік і амбулаторій, 800 аптек. У тих закладах, що збереглися, медичні послуги надавали тільки за плату. Значно подорожчали ліки (у 2–20 разів) порівняно з доокупаційним часом.

Однією з форм пограбування населення стали різні державні податки. Мешканці окупованих територій сплачували податок на заробітну плату й потреби житлового будівництва, на благодійну справу, худобу та ін. Крім того, діяли місцеві податки. У Кам'янці-Подільському був запроваджений подушний податок, який принижував людську гідність: глава сім'ї мав сплачувати однаковий податок за себе і за собаку, а податок за жінку був такий самий, як за кішку. За ухилення від сплати податків передбачалися різні форми покарання, у тому числі й смертна кара.

Пограбування й приниження зумовлювалися політикою сегрегації¹. У містах при входах до магазинів, перукарень та інших громадських закладів вивішували оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонений».

Окупанти використовували селян як тяглову силу для обробітку землі. 1942 р.

У багатьох місцевостях корінним мешканцям заборонялося користуватися залізницею, трамваєм, електрострумом, телеграфом, поштою. За умов воєнного часу головним економічним завданням, яке покладалося на окупаційні власті в Україні, було безперервне забезпечення продовольством вермахту та Німеччини. Тому вони зосередилися насамперед

¹ Сегрегація — політика примусового відокремлення групи людей за расовою ознакою та їх дискримінація.

Окупаційний режим в Україні

на експлуатації сільського населення. З цією метою окупанти зберегли громадські форми господарювання, трансформували колгоспи в «громадські господарства», а радгоспи — у «державні маєтки».

На полях застосовувалася переважно ручна праця, оскільки техніка була евакуйована або знищена. У цьому зв'язку до сезонних робіт залучали всіх працездатних без винятку. Робочий день тривав від сходу до заходу сонця. Дозволялися перерви: на сніданок — 30 хв, на обід — 1 год, на підвечірок — 15 хв.

Постійним явищем стали фізичні покарання за зволікання на роботі чи її припинення, за зупинку чи пошкодження механізмів. За неякісну чи невчасно виконану роботу селян штрафували, відбирали в них городи, брали заручників, яких страчували за незадовільну роботу всієї громади.

історичний факт

Документи фіксують використання селян як тяглової сили. Окупанти примушували їх запрягатися по 8–10 чоловік і тягнути плуга. Сівалку тягнули по 10, борону — по 2 чоловіки. Працювати примушували під загрозою розстрілу. Такі факти зафіксовані в Запорізькій, Херсонській і Харківській областях.

У 1942 р. в селах була запроваджена пайкова система. Наприклад, у Вінницькій області селянам видавали щомісячний пайок: 12 кг хліба і круп на одну особу. Решту врожаю, за винятком насінневого фонду, конфісковували. Селян обкладали різноманітними податками, визискували за допомогою «ножиць цін»: коса коштувала 100 л молока, лопата — 5 десятків яєць.

3. Концентраційні табори та масове знищення людей.

Унаслідок поразок на початковому етапі війни мільйони наших співвітчизників потрапили в полон. Україна вкрилася густою мережею концтаборів для військовополонених. Лише великих концтаборів налічувалося понад 180. У них перебувало щонайменше 3,9 млн чоловік.

У листопаді 1941 р. міністерство постачання Німеччини розглянуло норми харчування військовополонених, згідно з якими було рекомендовано випікати «хліб для росіян», що складався з житніх висівок (50 %) целюлозного борошна (20 %) і перемелених соломи та листя (10 %). Однак військовополонені не бачили й такого хліба. Їхньою їжею була баланда, зварена з лушпиння картоплі, буряків, брукви, висівок.

Табір для військовополонених червоноармійців. Сумщина, 1941 р.

Концтабори використовували для знищення військовополонених. Одночасно реалізовувався план вивільнення території України від «надлишкового населення» для здійснення «арійської колонізації». З листування нацистських лідерів відомо, що з 3,6 млн військовополонених, захопле-

них гітлерівцями на початку війни (65 % кадрової армії) у лютому 1942 р., лише кількасот тисяч були придатними до роботи.

історичний факт

Одним із прикладів жорстокого поводження з військовополоненими став табір «Хорольська яма», який влаштували гітлерівці в гігантському глиняному кар'єрі цегельного заводу. Полонені перебували під відкритим небом за будь-якої погоди. Захищаючись від спеки, холоду, дощу, снігу, вони рили невеликі заглиблення в стінах кар'єру. Їхнє харчування складалося з баланди та двохкілограмової хлібини на 100–150 чоловік. Протягом осені 1941 р. до табору було кинуте майже 60 тис. військовополонених. Навесні 1942 р. в ямі не залишилося жодної живої людини.

Частину військовополонених гітлерівці використовували для відновлювальних робіт. Робочий день у Києві тривав з 4 год ранку до 18 год вечора. Полонені переносили землю, каміння, корчували дерева і т. п. Їхнє харчування складалося з 150 г хліба з тирсою та черпака баланди з відходів проса. Після окупації Донбасу полонених використовували на роботах у шахтах, де люди масово гинули. Так на шахті 40/4С у Селидовському районі Сталінської (нині Донецької) області протягом листопада 1942 р. з 1600 полонених вижили лише 90.

Доля полонених червоноармійців могла б бути дещо кращою завдяки допомозі Червоного Хреста, яку надавали військовополоненим інших країн. Проте СРСР не приєднався до Гаазьких конвенцій 1907 р. щодо військовополонених, а Сталін відкидав будь-які пропозиції про допомогу, вважаючи їх зрадниками.

За даними українських дослідників, на території СРСР у полон потрапили 6,2 млн радянських бійців, загинули мученицькою смертю понад 4 млн, із них на окупованій території України – 1,8 млн військовополонених.

4. Голокост – геноцид єврейського народу.

Складовою масового знищення населення України стало цілеспрямоване винищення євреїв, циган і психічно хворих людей. З початком окупації Західної та Правобережної України нацисти створили у великих містах 50 гето, до яких силоміць зганяли всіх євреїв. Це були огорожені колючим дротом міські квартали, де вони жили в найзлидніших умовах. Ізолювавши євреїв, гітлерівці або розстрілювали їх окремими групами за межами гето, або відправляли на знищення в табори смерті, побудовані в Німеччині й Польщі.

Найбільшим в Україні було Львівське гето (існувало з листопада 1941 р. по червень 1943 р.). У ньому утримували 409 тис. євреїв. З подальшим просуванням на схід їх знищували відразу на місці. Ці винищувальні акції виконували

Жертви геноциду

спеціальні групи, сформовані з нацистів і місцевих жителів, які співпрацювали з окупантами. В Одеській області євреїв знищували румунські війська. Мирне населення України шокували масові розстріли євреїв у Бердичеві, Браїлові, Дніпропетровську, Житомирі, багатьох інших містах і містечках. У Києві місцем винищення євреїв став Бабин Яр. Протягом 28 вересня — 3 жовтня 1941 р. тут було розстріляно майже 40 тис. євреїв. У Бабиному Яру розстрілювали також радянських партизанів, членів ОУН, військовополонених і заручників, психічно хворих людей. Усього там загинуло наглою смертю понад 195 тис. мешканців України.

Загалом гітлерівський окупаційний режим відповідальний за загибель 1,5 млн євреїв. Ті, хто залишилися живими в Україні, урятувалися насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг. Цих людей назвали «праведниками світу», серед них і 1755 українців. Рятівниками євреїв визнано митрополита Андрея Шептицького й греко-католицького священника Омеляна Ковча.

5. Остарбайтери¹.

Провал плану блицкригу, мобілізація працівників промисловості та сільськогосподарства до діючої армії спричинила в Німеччині гострий дефіцит робочої сили. Щоб вирішити цю проблему, гітлерівське керівництво розпочало вербування робітників на окупованих територіях. Так звані служби праці та вербувальної поліції друкували оголошення в газетах, використовували різні пропагандистські засоби, щоб переконати молодих людей у перевагах життя та праці в Німеччині. Проте навіть за найбільшої довіри до цієї пропаганди навесні 1942 р. лише 10 % мешканців окупованих територій завербувалися добровільно, насамперед шукаючи порятунку від голоду. Більшість утікала, усілякими способами ухилялася чи просто не з'являлася на вербувальних пунктах. Тому окупаційні власті, визначивши для міст і сіл певну кількість працездатних людей для вивезення до Німеччини, домагалися виконання поставлених завдань примусовими засобами.

Відправлення українців на примусові роботи до Німеччини. Черкащина. 1942 р.

За словом «вербування» приховувалося планомірне полювання на людей. З цією метою влаштовувалися облави, ушіймані утримувалися в таборах примусової праці. На ухиляння українців від праці на користь Німеччини окупанти реагували чимдалі жорстокіше. Вони спалювали оселі, конфісковували зерно й майно, брали в заручники рідних і близьких, застосовували катування.

З наступом радянських військ у 1943 р. Гітлер наказав забирати всіх чоловіків віком 15–65 років для фортифікаційних робіт, відновлення розбитих

шляхів. Наказ передбачав також насильну евакуацію для використання робочої сили в Німеччині та в зоні бойових дій. Водночас із нацистськими військами, які відступали на захід, рухалися так звані робочі колони. Загалом, жертвами примусового вербування стали майже 2,4 млн чоловік.

У Німеччині робітники із СРСР працювали в найсуворіших дискримінаційних умовах. Вони були зобов'язані носити на одязі знак «ост». За наказом рейхсфюрера СС Г. Гімлера остарбайтерів належало утримувати в таборах окремо від німецького населення та решти іноземних робітників. Остарбайтерам дозволяли залишати табір винятково за виробничих потреб. Прогулянка в місто в межах місцевої поліцейської ділянки була для них нагородою чи заохоченням. З часом остарбайтерам дозволили виходити в місто в певні години. Були запроваджені штрафи, фізичні покарання, відправлення в концтабори, смертна кара. Улітку 1942 р. остарбайтерам дозволили листування з рідними. Кожному робітнику можна було писати додому не більше двох відкритих поштових листівок на місяць, які контролювалися цензурою. На листи й посилки з дому обмеження не поширювалися.

Надзвичайно дискримінаційною була оплата праці остарбайтерів. З їхньої зарплати вираховували різні податки, плату за харчування, одяг і взуття, навіть перевезення на місце роботи. Зрештою, до видачі залишалося від 1–2 до 3–5 марок на тиждень. Однак і їх не було де витратити: у Німеччині на всі товари діяла карткова система, а остарбайтерам карток не видавали. Робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі не отримували заробітної плати. Лише в березні 1944 р. остарбайтерів прирівняли до інших іноземних робітників за оплатою праці. У більшості випадків їхнє харчування було таким, що вони не могли втриматися від дрібних крадіжок навіть під загрозою потрапити до концтабору. Шанси на виживання людей визначалися здебільшого місцем роботи. На державних підприємствах умови праці й побуту були найважчими, у сільському господарстві прохарчуватися було легше.

Робоча зміна на підприємствах тривала 8–12 год. Хатня прислуга та наймити в бауерів працювали від зорі до зорі. Вихідними вважалися 4–5 год вільного часу в другій половині дня в неділю. Часто до східних робітників застосовувалися фізичні покарання.

історичний факт

Відомо, що на підприємствах Ф. Фліка від непосильної праці та голодування загинули 40 тис. східних робітників і в'язнів концтаборів. У трудових таборах міст Галь і Галле на утримання одного робітника виділялося 22,5 марки на місяць, а на годування собаки, що стерегла в'язнів, — 20 марок, що було типовим і для інших таборів.

Перепустка остарбайтера

6. Становище працівників, евакуйованих у східні райони СРСР.

Разом із підприємствами з України до східних районів Російської Федерації, Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану були евакуйовані 3,5 млн працівників. Евакуйоване устаткування через брак вільних виробничих площ розміщувалося в приміщеннях універмагів, кінотеатрів і навіть шкіл. Траплялося, що верстати ставили під відкритим небом, підводили до них струм і розпочинали роботу. Одночасно навколо такого майданчика починали будувати стіни. Поряд ставили намети, у яких жили робітники.

історичне джерело

Токар Одеського верстатобудівного заводу Г. Нежевенко згадував про роботу в евакуації: «Ставили верстати в полі й починали працювати, не чекаючи, поки буде дах над головою. Бувало, приходили на світанку, а верстат обледенів, — адже мороз 50-градусний. Розпалювали багаття, розігрівали емульсію і так працювали по 14–16 год на добу».

Війна різко погіршила умови життя мешканців східних районів СРСР. Зрозуміло, що евакуйовані повною мірою відчували погіршення постачання. Нестача продовольства спричинила його жорстке нормування. Влада запровадила картки на хліб і цукор практично в усіх містах, куди евакуювали підприємства з України. Лише за картковою системою можна було отримати м'ясо, рибу, жири, макаронні вироби, крупи. Однак регулярно видавався лише хліб, а постачання інших продуктів харчування здійснювалося з перебоями.

За зразком системи постачання, що діяла в першій половині 1930-х років, було встановлено чотири категорії забезпечення продуктами. До першої категорії належали працівники оборонної промисловості, до другої — працівники інших галузей, до третьої — службовці, до четвертої — діти, особи на утриманні. До робітників були прирівняні лікарі, учителі, літератори, працівники культури і мистецтва. З осені 1943 р. за першою категорією видавалося 700 г хліба на день, за другою — 500, за третьою — 400 г, діти отримували по 300 г.

історичне джерело

Побувавши в тилкових районах і ознайомившись із ситуацією, представник британської військової місії М. Макферлейн писав, що в СРСР людям «властива незвичайна здатність існувати на одному хлібі».

Через погане постачання отоварення продовольчих карток перетворювалося на складну проблему. У чергу до магазину люди ставали з ночі. Іноді одночасно з хлібом можна було одержати трохи масла, маргарину, комбіжиру. Однак у магазинах не завжди вистачало навіть хліба. Продуктові картки видавалися на місяць і на випадок утрати не поновлювалися, що означало голодну смерть.

історичний факт

Усі країни-учасниці Другої світової війни в 1941–1945 рр. запровадили нормоване постачання населення продуктами та товарами першої необхідності. Проте лише в СРСР, усупереч принципу соціальної справедливості воєнної доби, не заборонявся вільний продаж нормованих продуктів. Це давало можливість окремим людям, які мали гроші чи цінні папери, купувати продукти на ринку, де ціни, порівняно з довоєнними, зросли в середньому в 13 разів. У 1944 р. були відкриті державні комерційні магазини, у яких ці товари продавалися без обмежень, однак у 10–30 разів дорожче, аніж у магазинах нормованого постачання.

Евакуйованих працівників поселяли в громадських будівлях, переобладнаних господарських приміщеннях. Однак більшість підселяли в будинки і квартири місцевих мешканців за розпорядженням органів влади. Працівники евакуйованих підприємств згадували мешканців Уралу, Сибіру, Казахстану та Середньої Азії добрим словом.

Водночас із місцевими мешканцями евакуйовані брали участь у наданні так званої шефської допомоги фронту, відсилаючи на передові позиції продукти, теплі речі, віддавали частину заробітної плати у Фонд оборони, масового характеру набуло донорство. Незважаючи на всі труднощі, евакуйовані на схід працівники та їхні родини почували себе повноцінними громадянами і, самовіддано працюючи на оборону, жили прагненням визволити українську землю від ворога та повернутися до мирної праці в рідні краї. Історична картина життя в радянському тилу була б неповною, якщо не згадати про підневільну працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу¹. Вони працювали переважно у видобувній промисловості, яка забезпечувала рудою оборонні підприємства. Ці люди перебували на становищі рабів, гинули від хвороб та виснаження. Багато з них прагнули піти на фронт, однак значні сили військ НКВС утримували їх за колючим дротом як «ворогів народу».

історичний факт

Задля перемоги Червоної армії працювали також підприємства США, Великої Британії та Канади. Вони поставили збройним силам СРСР удвічі більше автомобілів, утричі – пороху, у 15 разів – телефонного дроту, у 22 рази – паровозів, аніж виробила за роки війни вся промисловість Радянського Союзу.

Завдяки зусиллям працівників тилу в 1943 р. радянські війська перевершили вермахт щодо кількості та бойових характеристик воєнної техніки. На кожні 100 німецьких літаків вироблялося 170 радянських, а на 100 німецьких танків – 140 радянських.

працюємо з документами

- Які питання розпорядку дня, умов праці та проживання були важливими для остарбайтерів?

Ганна Грищенко, мешканка Житомирської області, розповіла про свій робочий день на заводі в німецькій неволі: «Нас водила на роботу жінка-німкеня. Частину дівчат перевели працювати у дві зміни, то вони вже самі ходили на роботу і з роботи.

¹ ГУЛАГ – Главное управление лагерей (рос.).

Хлопці ходили на денну і нічну роботу з поліцаями. Працювати починали рано (з 5 год 30 хв ранку до 18 год вечора) у цехах біля станків. О 12 год дня оголошувалася обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18 год 30 хв вечора до 6 год ранку. На обід варили переважно брукву, порізану машиною. Іноді вона була з житнім борошном. На вечерю їли те саме. Якщо німці в обід щось недоїдять, то нам на вечерю давали або їли потерту на тертку картоплю, закип'ячену на воді. Давали мало солоного, щоб не опухали. Увечері видавали ще по 200 г хліба. Хліб був невідомо з чого, темний, трохи солодкуватий, твердий. У суботу працювали до 12 год дня. Неділя — вихідний, релігійні свята — теж вихідні. У суботу та вихідні дні нас годували один раз о 12 год дня на заводі. У вихідні дні до хліба давали по 10 г масла. Іноді на обід варили рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Якщо варили картоплю, то давали по 5 маленьких картоплин, по 1 столовій ложці шпинату і підливки, 1 чайну ложечку перекрученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу — картоплю».

Шістнадцятирічна Марія Шевченко (Кобзиста) із с. Годунівки Яготинського району Київської області працювала в невеликому господарстві вдови в сільській місцевості в Австрії: «Я годувала свиней, доїла корів. Було чотири корови і теличка, свиней — п'ятеро. Після того, як нагодуємо худобу, о 8 год мали сніданок, який готувала господиня. Снідали разом і йшли працювати в поле чи на подвір'я. Їжа була така: уранці кава і кукурудзяна каша, о 10 год — скибка хліба чимось намазана (повидло, смалець, сир із цибулею), на обід — суп без хліба, о 5 год — намазана скибка хліба. Вечеря — каша і кава. Такою їжею ми не дуже наїдалися. Перший рік я не косила траву худобі, а на другий мусила косити, бо хазяйка купила ще двох волів. Я рано вставала, годувала свиней і йшла косити конюшину. Жень (теж остарбайтерка) після того, як подоїть корів, запрягала волів і їхала до мене. Ми вантажили конюшину на гарбу і поверталися додому, снідали і в поле. Робили все: полоди, косили, орали...»

перевірте свої знання

1. Визначте й охарактеризуйте напрями окупаційної політики гітлерівців в Україні.
2. Назвіть причини, які зумовили голод в українських містах уже в першу окупаційну зиму.
3. Складіть розповідь про становище міських жителів за умов окупації.
4. Проаналізуйте форми експлуатації селян, які застосовувала окупаційна влада.
5. Доведіть, що кінцевою метою нацистів було фізичне знищення радянських полонених.
6. Уявіть себе журналістом, проведіть журналістське розслідування сутності голокосту.
7. Поміркуйте, чому «праведники світу», незважаючи на загрозу смерті, рятували життя євреям.
8. Охарактеризуйте способи, до яких удавалися нацисти, «вербуючи» остарбайтерів.
9. Складіть розповідь про умови життя остарбайтерів у Німеччині.
10. Охарактеризуйте становище евакуйованих українських працівників у радянському тилу.
11. Назвіть ті мотиви, які спонукали евакуйованих на схід СРСР працівників самовіддано працювати, незважаючи на всі труднощі життя в евакуації.

§ 4. АНТИНАЦИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ

- Політику часто визначають як мистецтво можливого. Чи стосується це відносин із ворогом?

1. Форми і течії руху Опору. Колабораціонізм¹.

Нацистський «новий порядок», який ґрунтувався на винищувальній політиці окупантів, спричинив формування в Україні антинацистського руху Опору. У його основі, як і в інших країнах окупованої Європи, була природна потреба людей, які залишилися на окупованій території, захистити свої життєві цінності, зрештою, зберегти своє життя.

Рух Опору здійснювався в найрізноманітніших формах. Насамперед це були пасивні дії: неякісна праця, приховування чи псування продуктів харчування, уникнення вивезення на роботу до Німеччини, виведення з ладу верстатів і обладнання, та ін. Яскравим проявом опору людиноненависницькій політиці нацистів став порятунок від смерті євреїв і циган.

З посиленням руху Опору український народ усе частіше й енергійніше вдавався до активних форм опору, якими були: антигітлерівське підпілля, партизанський і повстанський рухи.

Виникненню руху Опору сприяла неспроможність окупантів установити контроль над захопленими територіями. Для цього в них не вистачало окупаційних збройних сил. Активному розгортанню руху Опору сприяли підпільні мережі оунівців і комуністів, які сформували в Україні дві течії антинацистського руху: радянське підпілля та партизанський рух і рух, очолений Організацією українських націоналістів (ОУН).

Одночасно з рухом Опору в історії Європи відомо багато фактів співпраці з гітлерівським режимом. Це співробітництво мало різне ідейне підґрунтя та мотиви.

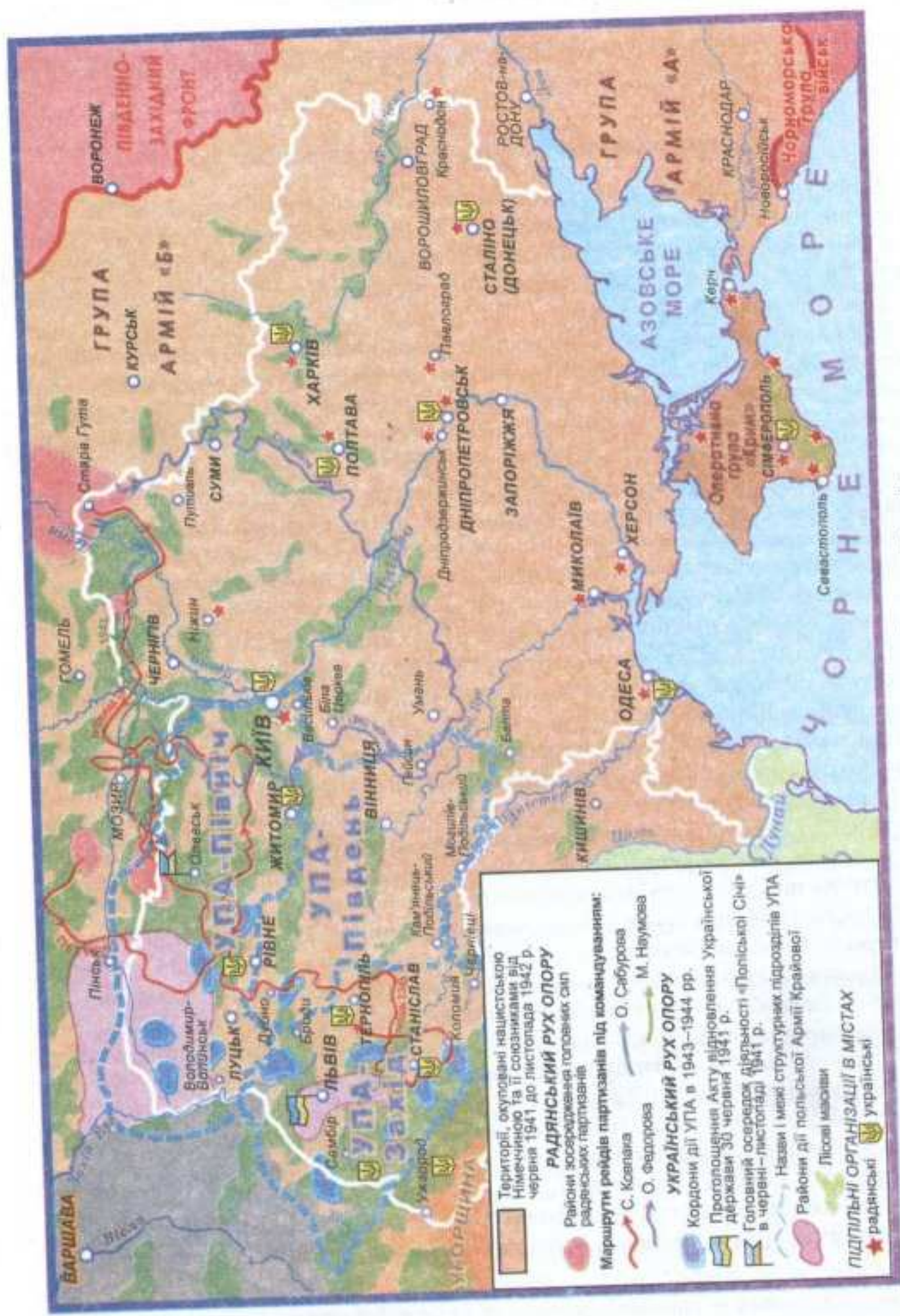
З приходом нацистських військ на територію України українські національні організації певний час співпрацювали з німецькими цивільними та військовими органами, сподіваючись на відродження державної незалежності України. Проте дуже швидко гітлерівці розвіяли їхні ілюзії.

За проголошення Української держави в червні 1941 р. лідери ОУН **Степан Бандера** та **Ярослав Стецько** були кинуті до концтабору, а бандерівці оголошені поза законом. Незважаючи на те, що послідовники Андрія Мельника лояльно ставилися до співробітництва з нацистським режимом, члени ОУН (621 чол.), насамперед мельниківці, які діяли в Києві та області, були розстріляні в Бабиному Яру.

Українські націоналісти прагнули використати співпрацю з німецьким вермахтом для створення українських збройних сил. Наслідком цього стало формування батальйонів «Нахтігаль», «Роланд», дивізії «Галичина», а під кінець війни — Української національної армії (УНА), очоленої колишнім генерал-хорунжим армії УНР П. Шандруком.

Багато людей ставали на шлях колабораціонізму вимушено. Самоврядні громади міст і сіл, прагнучи забезпечити громадянський лад, часто самі зверталися

¹ *Колабораціонізм* — співпраця мешканців окупованої країни з окупантами під час Другої світової війни.

Розгортання руху Опору в Україні

до авторитетних осіб і громадських діячів і просили їх погодитися виконувати обов'язки міських і сільських голів, членів управ. Нерідко окупанти усували чи й страчували місцевих голів за нехтування інтересами Третього рейху. Так, першого бургомістра м. Києва професора О. Оглобліна було знято з посади вже через місяць після призначення за надмірну пропаганду української національної культури, а його наступника — професора В. Багазія — через чотири місяці розстріляно в Бабиному Яру.

Певна частина мешканців України ввійшла до складу допоміжної поліції, але виконувала свої громадські обов'язки без скоєння злочинів. Були й такі, що заплямували себе злочинами проти людства. Причинами виникнення колабораціонізму стали не лише стратегія виживання в умовах окупаційного режиму, антисемітизм, схильність до насильства, а й наслідки суспільного терору, розгорнутого в СРСР протягом 1930-х років: колективізація, голодомор, арешти та страти інтелігенції, депортації та терор проти західних українців напередодні війни, оголошення полонених червоноармійців зрадниками. Частина людей була дезорієнтована політикою співробітництва СРСР з нацистською Німеччиною протягом перших двох років Другої світової війни.

історичний факт

Згідно з даними нацистського командування та оцінками російських істориків, загальна чисельність представників народів СРСР, які входили до збройних формувань Німеччини (вермахт, війська СС, поліція) (1941), становила: росіян — понад 300 тис., українців — 250 тис., білорусів — 70 тис., латишів — 150 тис., естонців — 90 тис., литовців — 50 тис., народів Середньої Азії — майже 70 тис., Північного Кавказу та Закавказзя — до 115 тис., інших народів — до 30 тис. (майже 1,2 млн осіб).

2. Радянський партизанський і підпільний рух.

До середини 1942 р. партизанський рух перебував у дезорганізованому стані. Хоча при відступі Червоної армії на окупованій території залишилися 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, у червні 1942 р. свою діяльність продовжували лише 22 загони. Із залишених на окупованій території 23 підпільних обкомів, 685 міських і районних підпільних комітетів, 4316 підпільних організацій і груп у різні періоди проявили себе лише 223 підпільні організації.

Створені при відступі партизанські загони, різноманітні підпільні групи залишилися бездіяльними, саморозпускалися або втікали в тил Червоної армії. Причин для цього було декілька. Насамперед низькі морально-вольові якості законспірованих працівників, більшість з яких могла успішно боротися лише з вигаданими ними ж самими «ворогами народу». Іншою причиною неспроможності радянського підпільного руху була відсутність фахової підготовки більшості залишених. Серед них не вистачало кваліфікованих командирів, військових фахівців: радистів, мінерів-підричників, шифрувальників, знавців конспірації. Ці загони та групи формувалися поспіхом, перед самим приходом ворога. Підготовка фахівців для роботи у ворожому тилу не велася, оскільки наступальна воєнна

Сидір Ковпак

Тимофій Строкач

Незабаром розпочав роботу й Український штаб партизанського руху, очолений генералом **Тимофієм Строкачем**.

Наприкінці серпня 1942 р. О. Федоров, С. Ковпак і О. Сабуров були викликані до Москви, де отримали завдання перейти з Брянських лісів на Правобережну Україну для розгортання там «усенародного партизанського руху». Тим часом сутність нацистського порядку відчули на собі мільйони мешканців України. До боротьби проти ворога активно приєднувалися безпартійні, оточенці, утікачі з німецьких таборів. Завдяки їм радянський рух Опору став набувати все ширшого розмаху й активніших форм.

У листопаді–грудні 1942 р. партизанські з'єднання С. Ковпака та О. Сабурова за 30 днів пройшли з боями 750 км теренами Правобережжя.

Партизанський загін переходить через р. Случ. Хмельницька обл.

доктрина, що домінувала в СРСР наприкінці 1930-х років, передбачала лише наступальну війну з ворогом на його ж території. Більше того, органи державної безпеки запідозрили прихильників підготовки партизанського руху на випадок війни навіть у підготовці до спроби збройного повалення сталінського режиму, яку вони нібито вели під виглядом приготувань до «малої війни в тилу ворога».

Тому влітку 1942 р. єдиною боєздатною силою були партизанські загони **Олексія Федорова** — першого секретаря обкому Чернігівської області; **Сидора Ковпака** — голови Путивльського міськвиконкому (Сумська обл.), **Олександра Сабурова** — працівника органів НКВС і декілька інших, загальною чисельністю 4 тис. чоловік. Вони зосереджувалися переважно на півночі України в Чернігівській і Сумській областях під природним захистом лісної та заболоченої місцевості. Однак під тиском нацистських військ відступили в Брянські ліси, у Білорусію.

Критична ситуація на радянсько-німецькому фронті, яка складалася в 1942 р., змусила Й. Сталіна принципово змінити ставлення до партизанського руху. 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху.

В Україні до кінця 1942 р. вже діяли 5 партизанських з'єднань і майже 900 окремих загонів. Протягом наступного року партизанський рух перетворився на масову силу. Фактично радянський уряд створив ще одну армію, яка діяла в тилу ворога. Партизанські загони були переведені на регулярне забезпечення, а командирам виплачувалося грошове забезпечення як офіцерам регулярної армії. На партизанських аеродромах стали приземлятися літаки зі зброєю, амуніцією, продовольством, медикаментами.

Партизанські загони укомплектовувалися військовими фахівцями та кваліфікованим командним складом.

Навесні 1943 р. партизани України отримали наказ переміститися в західні та південно-західні області для виведення з ладу найважливіших залізничних вузлів, мостів, ліній зв'язку. Відповідно до задумів радянського командування вони повинні були взяти участь у так званій «рейковій війні», розгорнутій напередодні Курської битви. Однак вирішальну роль у ній відіграли білоруські партизани.

історичний факт

За підрахунками німецьких істориків (*Г. Теске*), перевезення вантажів у райони боїв групи армій «Центр» скоротилося через дії українських партизанів лише на 5 %. Причиною цього стало порушення графіка постачання партизанам вибухівки. Тому свої акції на ділянках залізниці Ковель—Сарни—Коростень і Ковель—Шепетівка—Бердичів вони змогли провести вже після завершення Курської битви.

Друга половина 1943 р. стала періодом найширшого розгортання партизанського руху в Україні. За сучасними даними, до початку 1943 р. партизанський рух в Україні охоплював 9–12 тис. чоловік. За свого найбільшого піднесення (наприкінці 1943-го — на початку 1944 р.) він охоплював понад 50 тис. чоловік. Загалом у партизанських загонах і з'єднаннях за роки окупації воювали майже 180–250 тис. чоловік, у тому числі й ті, хто брав участь в русі Опору в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Майже третина з них загинула. У радянських партизанських загонах, які діяли в Україні, об'єдналися представники 62 національностей. Серед них: українці — 52 %, росіяни — 22 %, білоруси — 6 %, поляки — 2 %, євреї — 1 %.

3. Діяльність ОУН та УПА.

Напередодні Другої світової війни Організація українських націоналістів складалася з двох фракцій. Члени ОУН(м), які покладали певні надії на зближення з гітлерівцями, гуртувалися навколо А. Мельника. Чисельнішу й радикальнішу фракцію ОУН(б) очолював С. Бандера. Не відкидаючи можливості певної співпраці з гітлерівцями, бандерівці прагнули створити власну армію і державу.

Як відомо, Україна в німецьких планах розглядалася лише як життєвий простір для арійської раси. При цьому німецький абвер (військова розвідка) планував використати українських націоналістів для створення диверсійних загонів, які б діяли в радянському тилу. Саме з цією метою напередодні війни і були створені батальйони «Роланд» і «Нахтігаль» загальною чисельністю 700 чоловік, здебільшого з числа бандерівців. Степан Бандера вважав ці загони ядром майбутньої української національної армії.

Різні підходи щодо майбутнього України уже в перші дні нацистської окупації призвели до конфлікту. 23 червня 1941 р. С. Бандера подав німецькому урядові меморандум, вимагаючи визнання українського національного руху рівноправним союзником у боротьбі з Радянським Союзом. Він зазначив, що Україну не задовольнить напівколоніальний статус, який отримали Хорватія та Словаччина.

Андрей Шептицький

Підкреслюючи, що вони — люди дії, бандерівці, не чекаючи відповіді на меморандум, вирішили проголосити Українську державу. 30 червня 1941 р. з благословення митрополита **Андрея Шептицького** в будинку товариства «Просвіта» на площі Ринок у Львові було проголошено незалежну Українську державу. На посаду прем'єр-міністра був обраний соратник С. Бандери — Ярослав Стецько.

Поставивши німецький уряд перед довершеним фактом проголошення Української держави, ОУН(б) розраховувала на те, що нацисти в умовах війни не підуть на конфронтацію з українцями. Однак через кілька днів гестапо заарештувало С. Бандеру та членів українського уряду. На допитах у Кракові українським лідерам пояснили, що «єдина людина, яка веде боротьбу, це — фіюрер, а україн-

ських союзників не існує... у межах державно-правової термінології ми (нацисти. — *Авт.*) не союзники, ми — завойовники радянсько-російської території». Нацистська влада вимагала від С. Бандери скасування акта проголошення Української держави. У відповідь він заявив: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії». Зрозумівши, що українські націоналісти не поступляться, гітлерівці вдалися до застосування репресій. Степана Бандеру та його соратників кинули до концтабору Заксенхаузен. Батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» розформували. Окупаційне командування отримало наказ заарештовувати бандерівців. Однак це не зупинило розгортання національного руху в Україні.

З перших днів війни бандерівці та мельниківці почали створювати невеликі похідні групи чисельністю 5–15 чоловік, які йшли вглиб України, маючи на меті втілення в життя українських національних державницьких ідеалів. Загалом число членів похідних груп становило 5–8 тис. чоловік. Між фракціями мельниківців і бандерівців виникло справжнє змагання за поширення впливу на українські землі. Згодом воно переростало навіть у збройну боротьбу, що призводило до взаємного послаблення. Бандерівці зуміли закріпитися в Галичині й Волині. Мельниківці утримували міцні позиції в Центральній і Східній Україні.

У Києві разом із місцевою інтелігенцією ОУН(м) на початку жовтня утворила Українську національну раду на чолі з професором *М. Величківським*. Висловлювалися сподівання, що вона як представницький орган зможе створити національний уряд. Отже, застосовуючи помірковану тактику, мельниківці також мали на меті відновлення незалежності України. Проте ця тактика призвела до того, що мельниківські організації стали поступово втрачати прихильників активної збройної боротьби.

Незважаючи на розрізненість дій обох фракцій, завдяки їхнім зусиллям протягом двох місяців було запроваджене українське самоврядування в одинадцятьох областях України. Міські громади засновували газети, загальна кількість яких досягла 115 найменувань. Деякі виходили великими накладками. Наприклад, мельниківське «Українське слово» в Києві мало наклад 50 тис. примірників. Німецька адміністрація, наштотхнувшись на високу активність цивільного місцевого самоврядування, почала застосовувати репресії. У вересні 1941 р. підрозділи СС стали активно заарештовувати й страчувати членів похідних груп ОУН(б).

Хоча мельниківці поводитися обережніше, вони теж були розгромлені. Найбільше потерпіла київська організація. Українці були вигнані з органів місцевого управління, поліції та преси.

Зазнавши поразки в справі проголошення незалежної Української держави, бандерівці з осені 1941 р. розпочали підготовку до повстання. Вони збирали зброю, продовольство, проводили навчання, здійснювали поодинокі напади на загоони нацистських карателів. Німецькі спецслужби повідомляли в Берлін, що пропаговані бандерівцями національні ідеї «становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні та в майбутньому». 25 листопада 1941 р. українські націоналісти (насамперед бандерівці) були оголошені німецькою владою поза законом. Таємна інструкція роз'яснювала, що «рух Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті "Україна", метою якого є створення незалежної України». У ній зазначалося: «Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані й після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники». Однак і після цього бандерівці дотримувалися «тактики накопичення сил». Головним своїм ворогом вони вважали Москву, сподіваючись на зміну політики нацистів через невдачі, яких ті зазнали на фронті.

Відносний спокій у північно-західних областях порушили рейди радянських партизанів. Наприкінці 1942-го – на початку 1943 р. вони отримали завдання з Москви продемонструвати радянську присутність у краї, розгромити український і польський націоналістичні рухи, розпалити антинімецькі настрої серед місцевих жителів. Для досягнення цієї мети партизанські загоони нападали на нацистські гарнізони, поліцейські дільниці, підривали мости, пускали під укіс ешелони та швидко поверталися в білоруські ліси, провокуючи ворога на терор проти місцевих жителів. На Волині знову запалали села. Селяни, яким пощастило уникнути розстрілу, залишившись без даху над головою і засобів для існування, утікали до лісу. Туди ж тікали й поліцейські, які не бажали брати участь у терорі проти земляків. Усього на Волині протягом 1941–1944 рр. нацисти спалили 97 населених пунктів, більше, аніж у будь-якому іншому регіоні України.

Різка зміна ситуації спонукала місцевих провідників ОУН(б) перейти до створення озброєних загонів самооборони, незважаючи на те, що це суперечило інструкціям керівництва. У лютому 1943 р. на конференції ОУН(б) було прийнято рішення про виведення в ліси підрозділів української допоміжної поліції та перехід до відкритої збройної боротьби з окупантами. Того ж місяця бандерівські загоони самооборони атакували казарми поліції на півночі Рівненщини. У березні вони розгромили табори для військовополонених у Луцьку й Ковелі. У березні–квітні до створення партизанських загонів приступили й мельниківці. Від початку війни тут діяли також загоони «Поліської Січі» **Т. Бульби-Боровця**, які вважали себе збройними силами уряду УНР в еміграції та боролися одночасно проти німецьких гарнізонів і радянських партизанів.

Виникнення у Волинських лісах кількох партизанських формувань українських націоналістів привело до необхідності їх об'єднання. Однак коли бульбівці та мельниківці планували це об'єднання на паритетних засадах міжпартійного об'єднання, то бандерівці вимагали для себе повної монополії політичного керівництва. ОУН(б) вирішила провести об'єднання силовими методами. Перейменувавши в березні 1943 р. свої загоони на Українську повстанську армію (УПА), вони протягом липня–серпня 1943 р. оточили основні мельниківські та бульбівські формування, примушуючи їх улитися до лав УПА. Спроби опору придушувалися силою зброї.

4. Українська дивізія «Галичина».

Після поразки під Сталінградом німецька армія потребувала оновлення особового складу, а після втрати стратегічної ініціативи на фронті гітлерівська пропаганда представляла свої воєнні дії як війну не лише за інтереси Німеччини, а й за захист європейських народів від більшовицької загрози. У цьому зв'язку розпочалося формування національних військових частин, зокрема Російської визвольної армії (РВА) та дивізій з представників різних європейських народів (усього 21) під німецьким керівництвом.

Цю ідею, за винятком бандерівців, підтримали лідери всіх українських націоналістичних сил. Вони сподівалися, що українська дивізія «Галичина» після поразки Німеччини зможе стати ядром для формування української армії так само, як загони Українських січових стрільців після розпаду Австро-Угорської імперії. Однак не складно було передбачити, що після завершення Другої світової війни навіть не запламованим участю в гітлерівському терорі колаборантам не дозволять вести будь-яку діяльність, а тим більше військово-політичну.

Бандерівці були проти створення дивізії «Галичина», вважаючи що це перешкоджає залучати молодь до участі в боївках УПА. Не маючи змоги протистояти створенню дивізії, ОУН(б) вирішила скористатися її тренувальними центрами для бойового вишколу бійців і старшин УПА, які після навчання поверталися до її лав.

5. Діяльність ОУН та УПА в 1943–1944 рр.

Оскільки формування та боротьба вояків УПА відбувалися в умовах підпілля, нині важко визначити кількість учасників тогочасного національно-визвольного руху. Надійшли архівні документи ОУН та УПА, що збереглися на Заході. Вони засвідчують, що наприкінці 1943 р. УПА мала у своїх лавах майже 20 тис. вояків, а навесні 1944 р. їх було 25–30 тис. Оприлюднені архіви НКВС УРСР стверджують, що за період із лютого 1944-го до кінця грудня 1945 р. в ході боротьби з УПА було вбито 103 313 чоловік, 110 785 – затримано, 15 959 – заарештовано, 50 тис. чоловік «з'явилися з повинною». Зважаючи на прагнення керівників НКВС приписати собі особливі успіхи в «боротьбі з бандитизмом», реальна чисельність вояків УПА не перевищувала 100 тис. бійців. За весь час існування підпілля ОУН і УПА в цих формуваннях брали участь понад 400 тис. чоловік. Діяльність УПА влітку 1943 р. поширилася на Волинську, Рівненську, Житомирську області та Східне Поділля. На відміну від радянських партизанів УПА не мала державної підтримки й могла розраховувати лише на власні сили та підтримку народу. УПА визначала себе не як рух Опору, а як повстанський рух за створення незалежної Української держави. Тому вона вела бойові дії проти всіх, хто становив загрозу для української державності.

Розмах боротьби УПА проти фашистів продовжував наростати і в травні 1943 р. У бою з окупантами біля спаленого с. Кортеліси повстанці вбили командувача спецвідділів СА генерала В. Лютце. Занепокоєні такою активністю нацисти протягом липня–вересня 1943 р. провели одна за одною п'ять великих операцій, метою яких було знищення повстанців. У ході наймасштабнішої з них протягом червня–вересня було задіяно 10 тис. солдатів, літаки, танки, бронеполізи. Відомо, що протягом липня–вересня УПА витримала 74 бої, не рахуючи дрібних сутичок. У боях загинули 3 тис. німців і 6 тис. повстанців.

Одночасно з нацистами занепокоїлися антивізацією УПА і радянські керівники партизанського руху, які мали завдання тримати край під своїм контролем. Тому в липні 1943 р. партизанське з'єднання С. Ковпака пройшло рейдом із Білорусії до Карпат через Західну Україну в Бориславсько-Дрогобицький нафтовий басейн, який мав стратегічне значення для вермахту. У ході рейду партизани вживали каральних заходів проти «недружніх» сіл. Виконавши своє головне завдання, ковпаківці почали вести бої як із нацистськими силами, так і з українською самообороною. 4–6 серпня 1943 р. після поразки під Делятином С. Ковпак повернувся в ліси Білорусії із загonom, у якому залишилося 300 чоловік. Через наближення радянської армії німецька й українська сторони послабили протистояння, хоча сутички між ними тривали до закінчення окупації. Остання сутичка відбулася у вересні 1944 р. поблизу м. Коломиї.

В Україні діяла широка мережа підпільних організацій націоналістів. Вони однаково були поширені як у сільськогосподарських, так і в індустріальних областях. Це пояснюється тим, що в індустріальних районах жили вчорашні українські селяни, які мусли залишити працю на землі через політику колективізації та голодомор. Пам'ять про радянські репресії живила їхні антирадянські настрої, а німецька окупація зміцнювала їхнє національне самоусвідомлення.

історичний факт

Про високий рівень охоплення національними підпільними організаціями центру і сходу України свідчать такі цифри. На 5 березня 1944 р. німецькими спецслужбами було викрито 196 осередків ОУН із них: 46 — у Дніпропетровській області, 32 — у Київській, 30 — у Закарпатській, 19 — у Полтавській, 15 — у Рівненській і Житомирській, 9 — у Сталінській.

Українські повстанці змушені були воювати й на третьому фронті — проти польської Армії Крайової (АК). Її керівники прагнули взяти під контроль землі, утрачені польською державою в 1939 р. До розпалювання ворожнечі в Західній Україні були причетні й керівники АК, і провід ОУН та УПА. Обидві сторони вважали себе захисниками державних інтересів на західноукраїнських землях. Ворожнечу провокували також німецькі окупаційні власті, які набирали до загонів допоміжної поліції поляків для проведення каральних акцій проти українського мирного населення. Через це на Волині та в Галичині розпочалися взаємні терористичні акти, різанина, жертвами якої стали не лише військові повстанці, а й понад 100 тис. мирних жителів, як поляків, так і українців.

6. Еволюція світогляду ОУН.

Спілкуючись із представниками різних верств і регіонів України, українські націоналісти проймалися їхніми потребами, уявленнями, поглядами. У ході розгортання повстанського руху до лав УПА вливалися колишні офіцери та солдати радянської армії, мешканці Східної України, представники різних національностей. Переймаючись питаннями національного змісту й державності, вони не менше турбувалися вирішенням проблем загальнодемократичного й соціального характеру.

Потреба перегляду національної ідеології зумовила проведення *Третього надзвичайного великого збору ОУН(б)*, який відбувся 21–25 серпня 1943 р. 41

Відповідно до прийнятих ним рішень, майбуття українська держава мала бути демократичною республікою, заснованою на засадах соціальної справедливості. Селяни мали стати власниками землі, за робітниками визнавалося право брати участь в управлінні підприємствами та 8-годинний робочий день.

Програма ОУН(б) стала значно демократичнішою, проголошувалися свобода слова, друку, переконань, освіти, рівність усіх громадян у правах. З неї було вилучено гасло «Україна для українців!» і визнано демократичний лозунг «Воля народам, воля людині!». ОУН(б) заявила, що надалі її ворогами однаковою мірою є російський комуно-більшовизм і німецький націонал-соціалізм.

Демократичні перетворення програми ОУН(б) позначилися також і на структурі УПА. У серпні 1943 р. були сформовані невеликі загони вояків — азербайджанців, вірмен, грузинів, узбеків, казахів, татар, євреїв і голландців.

Наступного року розпочалася розбудова українського національного руху на багатопартійній основі. І хоча в національному русі провідною силою залишалася ОУН(б), її керівники мусили визнати ряд цінностей демократичного характеру.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ, визначте в ньому частини, у яких йдеться про об'єктивні потреби народу. Які частини документа написані під тиском політичних обставин? Як це використовується в сучасній політичній боротьбі?
- Поміркуйте, чи змінився б зміст документа, якби його творцям був відомий план «Ост».

Акт проголошення Української держави

30 червня 1941 р.

1. Волею українського народу Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація українських націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московського поневолення завзяту боротьбу за свободу, закликає весь український народ не скласти зброю так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада.

Суверенна українська влада забезпечить українському народові лад і порядок, усесторонній розвиток усіх його сил і заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться українська влада, яка підпорядковується українському національному урядові, що створиться в столиці Києві з волі українського народу.

3. Новоповстаюча Українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає українському народові визволитися з московської окупації.

Українська національна революційна армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься спільно із союзною німецькою армією проти московської окупації за суверенну соборну українську державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Українська суверенна соборна держава, хай живе Організація українських націоналістів, хай живе провідник Організації українських націоналістів і українського народу Степан Бандера!

Слава Україні!

перевірте свої знання

1. Які форми руху Опору ви можете додати до згаданих у параграфі?
2. На які риси нациста Е. Коха вказують його слова: «Якщо мені трапиться українець, гідний сидіти зі мною за одним столом, я мусять наказати, щоб його розстріляли»?
3. Визначте причини, що ускладнювали розгортання радянського партизанського та підпільного руху до літа 1942 р.
4. Охарактеризуйте обставини, які посприяли розгортанню партизанського та підпільного руху з осені 1942 р.
5. Порівняйте радянський партизанський і повстанський антинацистський рухи за такими критеріями: ідейна основа, підтримка населення та держави, райони, масштаби дії. Складіть таблицю.
6. Проаналізуйте передумови та наслідки проголошення Української держави 30 червня 1941 р.
7. Порівняйте характер дій та кінцеву мету ОУН(б) і ОУН(м). До чого призвело протистояння між ними?
8. Поясніть, чому в лютому 1943 р. ОУН(б) перейшла до відкритої збройної боротьби з нацистським режимом.
9. Проаналізуйте сутність колабораціонізму.
10. Охарактеризуйте напрями діяльності ОУН та УПА протягом 1943–1944 рр.
11. «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів би його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його вбити», — заявляв Е. Кох. Чи зуміли нацисти досягнути бажаного? На яких теренах?
12. Які обставини зумовили еволюцію світогляду ОУН і в чому вона проявилася?

§ 5. ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

• Поміркуйте, чи може полководець співчувати солдатам. Як ви розцінюєте слова маршала К. Рокоссовського: «Щоб виростити та виховати молоду людину потрібно 18 років, а занепасти її можна за одну мить через дурість командира»?

1. Початок визволення України.

Сталінградська битва, що тривала від 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р., завершилася поразкою Німеччини та її союзників. В оточення потрапила та змушена була капітулювати 300-тисячна армія фельдмаршала Ф. фон Паулюса. Загалом ворог утратив 1,5 млн чоловік — четверту частину всіх військ, задіяних на німецько-радянському фронті. Для України завершення битви стало не лише початком докорінного перелому в Другій світовій війні, а й початком визволення. Унаслідок контрнаступу, розпочатого під Сталінградом 18 грудня 1942 р.,

Ф. фон Паулюс здається
в полон. 1943 р.

Наступ радянських військ на Харків. 1943 р.

першим на території України було звільнено село Півнівка та інші села Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області.

Успішний наступ Червоної армії тривав аж до лютого 1943 р. За цей час було визволено значну частину Харківщини й Сумщини. 16 лютого радянські війська звільнили Харків і стабілізували фронт на лінії Зміїв–Червоноармійськ–Слов'янськ–Ворошиловград (тепер Луганськ).

Тим часом фельдмаршал Манштейн зосередив на південному заході від Харкова 7 танкових і моторизованих дивізій. 19 лютого він перейшов у контрнаступ, маючи намір розгромити війська Південно-Західного фронту, захопивши Харків і Курськ. 16 березня противнику вдалося знову захопити Харків, а через 2 дні – Белгород. Фельдмаршал Манштейн наступав на Курськ, намагаючись оточити там велике угруповання військ Центрального і Воронежського фронтів, узявши реванш за Сталінград. Жорстокі бої під Белгородом продовжувалися до 23 березня, після чого обидві сторони перейшли до позиційної війни.

Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська втримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської та частину Сумської областей.

2. Бої на Лівобережжі.

Дальша доля Лівобережжя мала вирішитися на полях *Курської битви* (5 липня – 23 серпня 1943 р.). Зупинившись під Белгородом, німецьке командування розпочало підготовку до літнього наступу 1943 р., метою якого був розгром радянських військ, зосереджених на так званому Курському виступі (дузі), що утворився між Белгородом і Орлом, а потім продовжити наступ на Москву. Це дало б можливість гітлерівському командуванню взяти реванш за Сталінград, перехопити стратегічну ініціативу та повернути хід війни на свою користь. До участі в операції «Цитадель» гітлерівці залучили 900 тис. солдатів і офіцерів, 10 тис. гармат і мінометів, майже 2,7 тис. танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків.

Задум радянського командування полягав у тому, щоб виснажити сили ворога в оборонній битві, а потім перейти в контрнаступ. Для цього на Курській дузі було створено 8 оборонних смуг і рубежів, що розгорнулися в глибину на 250–300 км. Їх обороняли майже 1,3 млн бійців, які мали на озброєнні до 20 тис.

Трофеї радянських військ на Курській дузі. 1943 р.

гармат і мінометів, 3,4 тис. танків і самохідних артилерійських установок, майже 2,7 тис. літаків. У разі ворожого прориву за військами Центрального та Воронежського фронтів, які дислокувалися відповідно на північ і на південь від Курська, стояв резервний Степовий фронт. На випадок переходу противника до оборони він мав якнайшвидше перейти в контрнаступ.

Курська битва розпочалася 5 липня. 13 липня біля с. Прохоровки (нині Белгородська обл. Російської Федерації) відбулася грандіозна танкова битва. З обох ворогуючих сторін у ній узяли участь до 1,5 тис. танків і самохідних артилерійських установок. Незважаючи на надзвичайно жорстокий характер боїв у Курській битві, гітлерівці зуміли вклинитися в оборонні порядки Червоної армії лише на 10–12, щонайбільше на 35 км. У ході битви вермахт утратив майже 500 тис. солдатів і офіцерів і 1,5 тис. танків. Утрати радянських військ живою силою становили 900 тис. солдатів і офіцерів, а танків було втрачено в 4 рази більше.

Однак у розпорядженні радянського командування залишався резервний Степовий фронт. Разом із військами Воронежського фронту **3 серпня 1943 р.** він розпочав *Харківсько-Белгородську операцію*, і **23 серпня** Харків було звільнено вдруге й остаточно. Цей день став датою завершення Курської битви.

Після звільнення Харкова в контрнаступ перейшли одночасно одинадцять фронтів. Забезпечивши собі перевагу в живій силі та техніці, радянське командування організувало успішні удари то на одній, то на іншій стратегічній ділянці фронту. Отже, стратегічна ініціатива перейшла до рук радянського командування. Щоб урятувати становище, командування вермахту перекинуло із Західного фронту на Східний фронт 14 дивізій. Це полегшило союзникам по антигітлерівській коаліції розгорнути наступ на Апеннінському півострові й наприкінці вересня звільнити чверть території Італії.

історичний факт

Запровадження в 1942 р. орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського підказало О. Довженку ідею заснувати орден Б. Хмельницького. Ця ідея сподобалася М. Хрущову, який після визволення Харкова звернувся з відповідною пропозицією до Верховного головнокомандувача. Орден на честь гетьмана Б. Хмельницького був заснований 10 жовтня 1943 р. Через два дні стародавнє місто Переяслав було перейменовано на Переяслав-Хмельницький. Орденом Б. Хмельницького нагороджували не лише воєначальників, а й солдатів і партизанів. Як і орден Слави, він став орденом не лише полководницької, а й солдатської звитяги.

Битва за Україну стала центральною в боротьбі з нацизмом. Після завершення Курської битви на українській ділянці фронту від Орла до Таганрога, що становила лише третину загальної довжини радянсько-німецького фронту, сконцентрувалося майже 50 % особового складу збройних сил обох противників, 40 % артилерії, понад 50 % літаків та майже 70 % танків.

26 серпня 1943 р. перейшов у наступ Центральний фронт, дислокований на північ від Курська. Його війська форсували Десну, прорвавши раптовим ударом оборону противника, увійшли в північні райони України. 21 вересня вони визволили Чернігів і вийшли до Дніпра.

Успіх Центрального фронту створив сприятливі умови для швидкого просування Воронежського фронту. 20 вересня був звільнений Переяслав, а 22 вересня Перша гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка також вийшла до Дніпра – найширшої водної перешкоди на європейському театрі воєнних дій.

3. Визволення Києва.

Через місяць після завершення Курської битви Червона армія вийшла до Дніпра фронтом завдовжки 750 км, крайніми точками якого були м. Лоїв і м. Запоріжжя.

історичний факт

Розпочинаючи наступ в Україні, Ставка Верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р. перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Воронежський фронт у складі восьми армій було названо 1-м Українським. Степовий, який складався з дев'яти армій, назвали 2-м Українським. Південно-Західний фронт у складі шести армій перейменували на 3-й Український. Південний фронт у складі семи армій став 4-м Українським.

Адольф Гітлер наказав відвести війська за Дніпро, щоб на його правому березі створити нездоланий «Східний вал», однак були побудовані лише його окремі укріплені позиції. Щоб перешкодити гітлерівцям створити глибокоешелоновану оборону, радянське командування вирішило якнайшвидше форсувати Дніпро. Битву за Київ було вирішено розпочати зі створення на правому березі Дніпра на 80 км південніше Києва плацдарму біля с. Великий Букрин силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна.

Форсування Дніпра радянськими військами. 1943 р.

Надіслана у війська директива Ставки вимагала провести швидке й рішуче форсування Дніпра, не витрачаючи часу на очікування техніки та засобів наведення мостів чи виготовлення понтонів. Радянське командування вимагало форсувати річку за допомогою підручних засобів. У ніч на 22 жовтня на правий берег мусили йти всі, без огляду на те, хто вмів чи не вмів плавати. Тому солдати

використовували все: приховані в очереті рибальські човни місцевих мешканців, колоди, порожні бочки з-під пального, які залишили нацисти при відступі, набиті соломою плащ-намети, дошки. Правий берег Дніпра був добре укріплений, тому ті, хто йшов у наступ, зазнавали величезних втрат.

історичне джерело

Учасник тих подій російський письменник В. Астаф'єв писав: «Найстрашнішим виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні "емкашки" зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були задалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брендспойтів, поливали берег, острів, річку, на якій кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни — усі вони кричали одні й ті самі слова: "Мамо! Боженьку! Боже!", "Караул!", "Допоможіть!" А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами».

За словами письменника, з 25 тис. радянських воїнів, які спустилися з лівого берега в дніпровські води, до правого берега дісталася не більше 3, максимум 5 тис. чоловік.

Створений ціною величезних жертв Букринський плацдарм удалося розширити всього на 1 км уздовж лінії фронту і на 6 км углибину. Тим часом Ставка вимагала звільнити Київ від окупантів до річниці жовтневої революції — 7 листопада. Утративши понад чверть мільйона солдатів і офіцерів, радянське командування вирішило перенести головну силу удару на Лютізький плацдарм, утворений на 30 км північніше Києва. Туди таємно було перебазовано 200 тис. бійців і танкову армію. Після триденних запеклих боїв оборону гітлерівців було прорвано, і на світанку **6 листопада 1943 р.** радянські війська звільнили столицю України. Проте радість з цього приводу була затьмарена величезними втратами. Узяття Києва коштувало понад 417 тис. життів.

Німецькі військовополонені в Києві. 1944 р.

4. Звільнення Правобережжя та Південної України.

Після звільнення Києва війська 1-го Українського фронту продовжили просування на захід. 7 листопада було зайнято Фастів, а за ним – Житомир та інші населені пункти. Утворений на правому березі стратегічний плацдарм довжиною майже 500 км перерізав головні комунікації, що об'єднували німецькі групи армій «Центр» і «Південь». Щоб їх відновити, гітлерівське командування завдало потужного удару з південного сходу і знову захопило Житомир, Коростень, Радомишль. Проте для розвитку контрнаступу на Київ сил у вермахту не вистачало. У грудні гітлерівці здійснили дві спроби контрудару на Київ з північного заходу, але й вони були невдалими.

Протягом листопада–грудня 1943 р. успішні бої з ворогом вели й армії 2-го Українського фронту, які форсували Дніпро, а після місяця запеклих боїв звільнили Черкаси. Частини 3-го Українського фронту звільнили Кременчук і Дніпропетровськ, а також створили просторий 400-кілометровий плацдарм на правому березі Дніпра.

Наприкінці 1943 р. радянське командування розробило план *Дніпровсько-Карпатської наступальної операції*, яка тривала до **6 травня 1944 р.** і складалася з 10 послідовно проведених тактичних операцій. Нанесення серії ударів покладалося на війська чотирьох Українських фронтів. Найбільше значення мала *Корсунь-Шевченківська операція*, яка проводилася з **24 січня до 17 лютого 1944 р.** Ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів оточили 80-тисячне угруповання вермахту. Йому на порятунок гітлерівці кинули бронетанкове з'єднання, яке допомогло частині оточених військ ворога вирватися з кільця. Зрештою, 55 тис. німецьких солдатів і офіцерів було вбито та поранено, понад 18 тис. узято в полон. Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції 2 лютого 1944 р. звільнено Луцьк і Рівне. У ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції в березні 1944 р. силами 1-го Українського фронту були звільнені міста Вінниця, Проскурів (нині Хмельницький), Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту форсували Південний Буг і 26 березня вийшли на р. Прут, якою проходив кордон УРСР із Румунією. Унаслідок бойових операцій, проведених 3-м Українським фронтом, були звільнені м. Миколаїв і м. Одеса.

Успішні операції Червоної армії, як правило, завершувалися оточенням військ противника. Вирватися з нього в гітлерівців не вистачало сил. Секретом таких успіхів були особливості радянських проривів фронту. Вони майже завжди здійснювалися силами стрілецьких піхотних дивізій, а потім у бій вступали механізовані частини. Вермахт здійснював свої прориви силами танкових дивізій, за якими в бій йшли піхотні дивізії. Радянський спосіб проривів забезпечував

Корсунь-Шевченківська битва.
1944 р.

Бійці 1-го Українського фронту форсують р. Тетерів. Житомирщина. 1944 р.

Бій за звільнення м. Севастополя. 1944 р.

повне опанування місцевості та надійне утримання оточених, однак супроводжувався великими втратами живої сили. У середньому в ході активних бойових дій червоноармієць перебував у строю до поранення або загибелі всього 8 діб.

Визволення України в 1943–1944 рр. було надзвичайно кровопролитним. Як і в попередні роки, багатомільйонна радянська армія страждала від нестачі найнеобхіднішого. Боезапас на одну гвинтівку найчастіше становив 5–7 патронів. Кожний третій боєць не мав повного комплекту зимового одягу. Навіть узимку спали під відкритим небом, через що кожний четвертий солдат був обморожений чи хворий. Тили відставали від частин, які вели бойові дії. Тому добовим раціоном солдатів, у кращому разі, був один казанок холодної пшоняної каші на двох.

З метою підвищення бойового духу червоноармійців постійно тероризував СМЕРШ¹. За вироками трибуналів зі складу українських фронтів щомісяця, у середньому, вибував цілий полк. Засуджених відправляли до штрафних батальйонів, до ГУЛАГу, розстрілювали.

Проблему поновлення боєздатності військ вирішували силами польових військкоматів, які діяли в складі частин, що вели наступ. Вони мобілізували до армійських лав усіх здатних тримати зброю, у тому числі 16–17-річних юнаків. Таких підлітків у ході визволення України було мобілізовано майже 250 тисяч. Навіть без складання присяги, зовсім не навчених, не обмундированих, погано озброєних, їх кидали в бій «спокутувати кров'ю перебування в окупації», посиляючи воювати без прикриття з повітря, артилерійського чи мінометного супроводу або танкової підтримки. Майже всі вони загинули в перших же атаках.

історичне джерело

Свідок такої атаки письменник А. Дімаров розповідав: «Не забуду, поки й житиму, одну атаку взимку сорок третього... Німці засіли за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і ворог, підпустивши їх майже впритул, викосив до ноги. Уся крига стала криваво-чорною від трупів».

¹ СМЕРШ («смерть шпигунам») — особливий відділ у військах.

Польові військкомати під час визволення України мобілізували також 270 тис. колишніх радянських військовополонених українців, які потрапили в полон улітку 1941 р. і яких нацисти звільнили на початковому етапі війни. В основному вони поповнювали штрафні батальйони і з тавром «поплічник окупантів» гинули в перших же боях.

Війська 4-го Українського фронту й окрема Приморська армія протягом квітня — початку травня визволили Крим, а 9 травня 1944 р. після 5-денного штурму звільнили м. Севастополь. Після здобуття Кримського півострова 4-й Український фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання.

5. Примусове виселення народів з Криму.

10 травня 1944 р. Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з доповідною запискою про необхідність виселення з Криму татар. Підставою того були, мовляв, «факти масового дезертирства з фронту» та співпраця частини кримських татар з окупантами. Виселення їх розпочалося рано-вранці **18 травня 1944 р.** і завершилося ввечері **20 травня**. Майже 190 тис. кримських татар були депортовані до Узбекистану, Казахстану, Марійської АРСР і на Урал. Депортація відбувалася в нелюдських умовах.

історичне джерело

Автор книги «Покарані народи» О. Некрич писав: «...солдати НКВС витягали жінок, дітей, стариків із постелі (“прокляті зрадники, негідники!”), наказували протягом 10 хвилини залишити оселі, не давши як треба вдягнутись, узяти з собою документи... Роздязнені, голодні діти та старі люди помирали в закритих вагонах від тифу. Солдати викидали мерців у вікна вагонів...»

Під час виселення та протягом перших чотирьох років депортації від нелюдських умов, надмірної праці, хвороб, голоду загинули 46,2 % депортованих — майже кожний другий. У 1945 р. кількість депортованих збільшилася за рахунок солдатів і офіцерів радянської армії, які теж були оголошені «зрадниками» і вислані на спецпоселення, незважаючи на отримані ними бойові ордени й медалі.

Разом із татарами були виселені з Криму й представники інших народів: у серпні 1941 р. — 61 тис. кримських німців, протягом **червня—липня 1944 р.** — 12,4 тис. болгар, 15 тис. греків, 9,6 тис. вірмен.

Проводилися заходи, спрямовані на знищення історичної пам'яті про депортовані народи. З цією метою було перейменовано 16 районів, 1115 населених пунктів.

На нових місцях проживання депортовані були позбавлені можливості етнокультурного розвитку. Виселених із Криму віднесли до категорії спецпоселенців без права повернення в рідні місця. Будь-які спроби повернення припинив Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни». За порушення указу «втікачів» засуджували на 20 років каторжних робіт.

Після виселення кримських татар зникла необхідність збереження кримської автономії. Тому в 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РСФРР. У 1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною та злочинною.

працюємо з документами

- Проаналізуйте уривок із наказу рейхсфюрера СС Г. Гімлера вищому керівнику військ СС і поліції в рейхскомісаріаті «Україна» про зруйнування Донбасу від 7 вересня 1943 р. Дайте визначення тактики «випаленої землі».

...Генерал піхоти Штапф має особливі вказівки стосовно Донецької області. негайно зв'яжіться з ним. Я покладаю на Вас завдання всіма силами сприяти йому. Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишалося ні однієї людини, ні однієї голови худоби, ані одного центнера зерна, ані однієї рельси; щоби не залишилися цілими ані один дім, ані одна шахта, яка б не була виведена на довгі роки з ладу; щоби не залишилось ані однієї криниці, яка б не була отруєна. Противник мусить знайти дійсно тотально випалену та зруйновану країну. Негайно обміркуйте ці питання зі Штапфом і зробіть усе, що в людських силах, для виконання цього...

- Прочитайте уривок із розмови двох полководців. Поясніть, чому Д. Ейзенхауер, командувач військами союзників у Західній Європі, був шокований розповіддю маршала Г. Жукова про особливості проходження Червоною армією мінних полів.

«Коли ми нашттовхувалися на мінне поле, — говорив Г. Жуков під час зустрічі з командувачем військами союзників Д. Ейзенхауером у 1945 р., — то наша піхота атакувала його достеменно так, ніби його там не було. Втрати, яких ми зазнавали від протипіхотних мін, уважаємо рівними тільки тим, яких зазнали б від кулеметного вогню й артилерії, якщо б ворог замість мінних полів вирішив захищати цю ділянку сильним військовим з'єднанням. Проте піхота, яка йшла в атаку, не підривала протитанкових мін. І після того, як вона проникла в глибину мінного поля й створювала плацдарм, підходили сапери й робили проходи, через які може пройти наша бойова техніка».

Дуайт Ейзенхауер, шокований цією розповіддю, сказав: «Я уявив собі яскраву картину того, що б трапилось з першим-ліпшим американським або британським командувачем, якщо б він застосовував подібну тактику».

перевірте свої знання

1. Проаналізуйте особливості початкового періоду звільнення України. Яке значення для звільнення України мала Сталінградська та Курська битви?
2. Доведіть, що й після Курської битви визволення України залишилося в центрі боротьби з нацизмом.
3. Визначте етапи визволення України від гітлерівців, виокремивши при цьому головні битви.
4. Чим пояснюється те, що червоноармієць під час активних бойових дій залишався в строю, у середньому, 8 діб до поранення або загибелі?
5. Охарактеризуйте особливості битви за Київ. З чим пов'язані величезні людські втрати при визволенні столиці України?
6. Чому звільнення України було надзвичайно кровопролитним? Чим відрізняється радянська тактика проривів фронту від гітлерівської?
7. Опишіть історію запровадження ордена Б. Хмельницького.

8. Поясніть, кого в Червоній армії називали «чорною» піхотою. У чому були її відмінності від звичайної піхоти?
9. На прикладі кримських татар розкрийте сутність поняття *депортований народ*. Які народи зазнали подібної долі?
10. Поясніть, чому втрата України в 1944 р. стала найвідчутнішим воєнно-стратегічним ударом по Німеччині та її збройних силах.

§ 6. ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

- Аналізуючи масштаби втрат і жертв, історики насамперед беруть до уваги кількість загиблих, покалічених, підраховують матеріальні збитки. А які гуманітарні втрати, наслідки, як правило, залишаються поза їхньою увагою?

1. Вигнання окупантів з України.

Після короткого перепочинку на українській ділянці радянсько-німецького театру бойових дій 1-й Український фронт перейшов у наступ, умови для якого були сприятливими. 23 червня 1944 р. в Білорусії силами 4-го та 3-го Білоруських фронтів розпочалася наступальна операція «Багратіон». Тому німецьке командування перекинуло з України в Білорусію 6 дивізій, уключаючи й танкові. Це полегшило 1-му Українському фронту виконати бойові завдання щодо розгрому групи армій вермахту «Північна Україна».

13 липня 1944 р. розпочався наступ на Рава-Руському напрямі, а наступного дня – на Львівському. Це давало можливість роз'єднати вороже угруповання і знищити його окремими частинами. Радянські війська оточили під Бродами 8 дивізій противника. У ході ліквідації цього угруповання було знищено 38 тис. солдатів і офіцерів противника та 17 тис. узято в полон. Серед розгромлених була й українська дивізія «Галичина». У ході боїв з 11 тис. її бійців живими залишилося 3 тис. чоловік.

27 липня радянські війська визволили м. Львів і м. Станіслав. Ураховуючи особливості ведення бойових дій у гірській місцевості, радянське командування вирішило відновити 4-й Український фронт. Він був сформований з армій 1-го Українського фронту, які наближалися до Карпат.

6 серпня 1944 р. 4-й Український фронт (командувач генерал-полковник І. Петров) звільнив м. Дрогобич і підійшов до кордонів довоєнної Чехословаччини. **8 вересня 1944 р.** розпочалася *Східнокарпатська операція*, у ході якої були визволені українські території, які залишилися в руках гітлерівців.

Битву за Карпати нацисти вели з відчайдушною впертістю. Вони усвідомлювали, що це один з останніх природних рубежів, що прикривав територію Третього рейху з півдня. Шлях радянським військам перекрили 19 дивізій. Трохи пізніше німецьке командування перекинуло

Радянські війська на Львівщині. 1944 р. 61

сюди ще 15 дивізій. Використовуючи гірський рельєф, займаючи вищі позиції, гітлерівці чинили успішний опір. Запеклі бої тривали понад півтора місяці й були завершені **28 жовтня 1944 р.** вигнанням ворога з території Закарпаття.

2. Становище в західних областях України.

Напередодні наступу Червоної армії в західноукраїнських областях точилася боротьба між німецькими окупантами, польською Армією Крайовою, радянськими партизанами та УПА.

Вступ Червоної армії в Західну Україну спонукав до активних дій польський емігрантський уряд у Лондоні. Хоча СРСР не визнавав польського східного кордону на вересень 1939 р., уряд Польщі в еміграції наказав Армії Крайовій при наближенні лінії бойових дій до Галичини розпочати операцію «Буря». Польські загони атакували німецькі частини, що відступали, руйнували дороги, залізниці, за дорученням радянського командування охороняли зайняті території, брали участь у наступі на Львів разом із радянськими військами. Польський уряд сподівався, що союзницькі дії АК спонукають радянську сторону визнати належність цього краю до складу Польщі. Однак після здобуття Львова радянське командування заарештувало командування АК та її бійців. Залишки АК повернули до лісу і в переважній більшості вирушили на допомогу повстанцям Варшави.

Керівництво українським повстанським рухом організувало збройну боротьбу проти Червоної армії відразу після її вступу на Правобережжя. Сутички особливо почастишали з приходом її частин у Західну Україну. Значно поступаючись за кількістю живої сили та техніки, підрозділи УПА зазнавали значних втрат. Щоб зберегти УПА, її командування перевело свою штаб-квартиру з Волині в Карпатські гори, а центр повстанського руху поступово перемістився в Галичину.

3. Завершення Великої Вітчизняної війни.

Таку назву війні між нацистською Німеччиною та СРСР дав не народ, а начальник Головного політичного управління РСЧА армійський комісар I рангу Л. Мехліс, а повторив її в газеті «Правда» партійний діяч і воєвничий атеїст О. Ярославський. Відтак 3 липня 1941 р. формулювання «вітчизняна війна радянського народу» вжив у радіозверненні Й. Сталін, аби підкреслити, що в ній почуттям патріотизму до радянської вітчизни були пройняті всі без винятку громадяни СРСР. Однак проаналізовані істориками процеси та явища, які відбувалися напередодні, під час і після закінчення війни, засвідчують, що представники багатьох народів, зокрема кримські татари, чеченці, прибалтійці, західні українці, не ототожнювали власних національних інтересів із СРСР. Разом із тим ідея всенародної війни була сприйнята українцями Наддніпрянської України. Більшість із них ідентифікувала себе з Україною як учасницею війни проти нацизму і з радістю зустріли звістку про підписання представниками німецького командування *Акту капітуляції* **8 травня 1945 р.** Вони пишаються, що одним із тих, хто встановив прапор Перемоги над рейхстагом, був представник українського народу — розвідник 150-ї стрілецької дивізії старший лейтенант *Олексій Берест*. Попри ідеологічні гасла, ми можемо з певністю сказати, що український народ

боровся за своє існування як нації, за збереження України як своєї Батьківщини.

Український народ зробив значний внесок у завершення Другої світової війни, узявши участь у розгромі японського милітаризму на Далекому Сході, звільненні Маньчжурії та Кореї. 2 вересня 1945 р. Акт капітуляції Японії від імені СРСР підписав уродженець Черкащини генерал **Кузьма Дерев'яко** — єдиний із радянського генералітету, хто знав англійську та японську мови, як того вимагав дипломатичний протокол.

Переможці біля рейхстагу.
Травень 1945 р.

4. Героїзм українського народу.

Перемога над нацизмом, який поставив собі на службу економічний потенціал більшості країн континентальної Європи, потребувала надзвичайного напруження всіх сил народів СРСР. Україна перебувала в епіцентрі гігантської битви, що мала визначити напрям розвитку людства. 1225 днів війни від її першого дня до 28 жовтня 1944 р. ознаменовані подвигами відомих, а ще частіше, невідомих героїв на фронті, у тилу, на окупованій ворогом території.

Протягом 1941–1944 рр. на території України зосереджувалося від 56 до 76 % загальної кількості дивізій вермахту. Тут було проведено майже половину стратегічних операцій Червоної армії. У боях проти нацистської Німеччини та милітаристської Японії воювало понад 7 млн українців. Кожний другий із них загинув у боях, половина учасників бойових дій повернулася додому інвалідами.

В. Костецький. Повернення.
Травень 1945–1947 рр.

історичний факт

У Другій світовій війні брали участь представники української діаспори. 35–50 тис. військовослужбовців українського походження перебували в канадській армії. Майже 40 тис. етнічних українців воювали в армії США. 5 тис. українських добровольців билися з ворогом у лавах французького іноземного легіону. У лавах французького руху Опору воювали батальйони імені Богуна, імені Шевченка, батальйон поручника Круковського.

Іван Кожедуб

Бойові подвиги українців відзначені найвищими нагородами: 2072 були вшановані званням Героя Радянського Союзу, 32 з них — двічі, а льотчик-винищувач сумчанин **Іван Кожедуб** — тричі (62 повітряні перемоги). Багато українців стали кавалерами й повними кавалерами ордена Слави та ордена Богдана Хмельницького — відзнак за найвищу солдатську звитягу. Із 7 млн орденів і медалей, якими були нагороджені солдати і офіцери радянської армії, 2,5 млн вручені мешканцям України.

Подвиг **Олександра Матросова** повторив 31 військовослужбовець з України. У складі екіпажу капітана **Миколи Гастелло**, який спрямував охопленій полум'ям літак на скупчення ворожої техніки, були українці Анатолій Бурденюк і Григорій Скоробагатий. Серед тих, хто здійснив повітряний таран, — 55 льотчиків-українців. Серед них і уродженка Житомирської області лейтенант **Катерина Зеленко** — єдина жінка, яка здійснила повітряний таран у небі Сумщини.

Найрезультативнішим танкістом став кубанський учитель **Дмитро Лавриченко**. На його рахунку 52 німецьких танки.

З усієї кількості фронтів (15), які діяли в період німецько-радянської війни, більше половини очолювали маршали й генерали за походженням з України.

Багато українців отримали високі бойові нагороди від польського, чехословацького, румунського, угорського, італійського, французького та інших урядів за боротьбу проти нацизму. Серед них: генерал **Павло Шандарук** нагороджений в 1965 р. найпочеснішим польським воєнним орденом «Virtuti Militari», червоноармієць з Вінниччини **Василь Порик** визнаний національним героєм Франції й нагороджений орденом Почесного легіону.

На відзнаку мужності та героїзму українського народу, який захищав рідну землю від поневолення, почесне звання «Місто-герой» присвоєно Києву, Одесі, Севастополю та Керчі.

Перемогу над ворогом завойовували й працівники тилу, які, самовіддано працюючи, забезпечували фронт усім необхідним.

5. Ціна перемоги.

Війна двічі прокотилася по території України, знищуючи на своєму шляху людей, матеріальні та культурні цінності. Установлений нацистський окупаційний режим мав на меті знелюднення її території.

За роки війни Україна втратила 8 млн населення, із них у боях загинуло 2,5 млн, знищено військовополонених і цивільних осіб, уключаючи померлих від голоду та відсутності медичної допомоги, — 5,5 млн. Отже, загинуло 19,1 % населення, тобто майже кожний п'ятий мешканець України. Втрати України становлять понад 40 % загальносоюзних втрат населення. Якщо ж урахувати всі демографічні втрати (убитих, померлих від хвороб і голоду, депортованих, тих, хто не повернувся з евакуації, емігрантів, ненароджених через різке зниження народжуваності), то Україна втратила за роки війни 14,3 млн чоловік. Якщо в 1941 р. в Україні проживало 41,7 млн населення, то в 1945 р. — лише 27,4 млн.

Величезних збитків зазнала українська культура. Окупантами були пограбовані історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Лише зі Львова вивезено понад 5 тис. рукописів, понад 3 тис. стародруків, 300 першодруків, майже 40 тис. томів різної літератури. Усього з України вороги вивезли понад 330 тис. музейних експонатів.

Україна зазнала й величезних матеріальних утрат. В Україні лежали в руїнах 714 міст, що становило 40 % міст СРСР, зруйнованих у ході війни, знищено майже 30 тис. сіл, понад 16 тис. підприємств. Загалом матеріальні збитки України становили 42 % від загальносоюзних. Отже, за людськими та матеріальними втратами Україна посіла перше місце серед республік Радянського Союзу.

6. Культура в роки війни.

Освіта. Вторгнення окупантів на територію України супроводжувалося фактичним зруйнуванням системи освіти в Україні. Нацисти знищили 8 тис. шкіл і 10 тис. шкільних приміщень.

В Україні почали втілюватися настанови А. Гітлера, відповідно до яких підкорені народи мали бути неписьменними: «Не можна, щоб вони знали більше, аніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: "Столиця Третього рейху — Берлін" ...Математика та подібні дисципліни взагалі не потрібні». Правда, відповідно до розпоряджень Гітлера, у рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено так звану «народну» 4-класну школу, усі інші школи та класи в січні 1942 р. були закриті. У «народній» школі мали б навчати лічби до 500, ставити власний підпис, а головне — виховувати покірність німцям. Навчання читання та письма вважалося недоцільним. Лише завдяки діяльності українських педагогів дітям давали ґрунтовні знання, прищеплювали дух патріотизму.

історичний факт

У зв'язку з евакуацією мільйонів працівників у радянському тилу було відкрито школи й класи з українською мовою навчання. Так, наприклад, у Саратовській області діяли 30 українських шкіл, у Свердловській — 18, у Новосибірській — 11.

У вересні 1944 р. в більшості населених пунктів визволених українських земель робота шкіл відновилася. Вона відбувалась у важких умовах післявоєнної руїни та зростання числа безпритульних дітей. У цьому зв'язку відкрилися нові навчально-виховні заклади: школи робітничої та селянської молоді, суворовські та нахімовські військові училища, дитячі будинки для дітей-сиріт.

Були запроваджені й організаційні нововведення та відновлені шкільні традиції. Прийом дітей до школи почали здійснювати з 7-річного віку, запроваджувалося відокремлене навчання хлопчиків і дівчаток (скасоване в 1954 р.), відновлювалися 5-бальна система оцінювання знань, обов'язкові випускні іспити, нагородження золотою та срібною медалями випускників-відмінників.

Вища школа. У перші місяці війни окупаційна влада закрила в Україні всі вищі навчальні заклади. Однак підготовку фахівців продовжували понад 70 евакуйованих інститутів і університетів. Окремі вищі навчальні заклади в евакуації були об'єднані. Так, наприклад, у Кизил-Орді (Казахстан) у лютому 1942 р.

розпочав роботу Об'єднаний український університет, у якому читали лекції та навчалися відповідно викладачі та студенти Київського й Харківського університетів. Одеський університет продовжував свою роботу в Байрам-Алі (Туркменія), Миколаївський суднобудівний інститут — у Пржевальську (Киргизія). Багато навчальних закладів влилися як факультети до місцевих ВНЗ.

Після вигнання гітлерівців вищі навчальні заклади повернулися в Україну.

Наука. У роки війни українська наука продовжувала розвиватися в умовах евакуації. У східні регіони СРСР прибули майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Президія АН УРСР і більшість наукових інститутів працювали в Уфі (з 1943 р. в Москві). Діяльність українських наукових установ підпорядковувалася насамперед потребам оборонної промисловості, сільського господарства, військової медицини.

Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом академіка **Євгена Патона** застосував швидкісні автоматичні технології зварювання корпусів танків, що дало змогу запровадити їх виробництво конвеєрним способом у Нижньому Тагілі — у Танкограді. Це дало можливість евакуйованому туди Харківському заводу ім. Комінтерну виготовити 35 тис. танків Т-34. Застосовуючи технологію автоматичного зварювання, виготовляли корпуси авіабомб.

Група українських учених під керівництвом академіка **Миколи Доброхотова** розробила нові ефективні методи виплавлення броньової сталі, які були застосовані на уральських оборонних заводах, що дало змогу Магнітогорському комбінату збільшити виробництво високоякісної сталі в 7 разів.

Українські вчені підтримували виробничі зв'язки з щонайменше 300 російськими і казахстанськими промисловими підприємствами, брали участь у створенні нових вибухових речовин, досконаліших конструкцій торпед, радіолокаторів і пеленгаторів, потужних двигунів для літаків і танків, різноманітних приладів і пристосувань, що покращували тактико-технічні можливості бойової техніки.

Порятунку сотень тисяч солдатів присвятили свою роботу вчені-медики. Учені Інституту клінічної фізіології під керівництвом академіка **Олександра Богомольця** створили новий медичний препарат (сироватку) для лікування ран і переломів кісток. Науковці Українського інституту очних хвороб, очолюваного академіком **Володимиром Філатовим**, розробили метод пересадки рогівки ока. Академік **Микола Стражеско** очолив колектив науковців, які зосередилися на створенні препаратів для лікування інфікованих вогнепальних ран, запобіганні виникненню сепсису.

Учені Інституту біохімії АН УРСР під керівництвом академіка **Олександра Палладіна** створили медпрепарат для швидкого згортання крові. З перших днів війни медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів працювали у військово-польових госпіталях, рятуючи життя та здоров'я поранених солдатів. Усього ж у Червоній армії в роки війни служили військовими лікарями майже 16 тис. медичних працівників. Завдяки новим лікам і методикам лікування смертність серед поранених воїнів знизилася з 30 до 7 %.

Свій внесок у перемогу над ворогом зробила й історична наука. За час евакуації українські історики підготували і видали перший том чотиритомного підручника «Історія України» для вищих навчальних закладів, який завершувався висвітленням історичних подій 1654 р., науково-популярний «Нарис історії

Література. Українські літератори розділили зі своїм народом тривоги й труднощі воєнної доби. 109 із 200 членів Спілки письменників України створили потужну агітаційну фронтову групу українських письменників у діючій армії. До її складу ввійшли такі відомі майстри слова, як А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах та ін. Смертю хоробрих загинули 25 письменників.

Частина українських митців залишилася на окупованій території. Вони боролися проти гітлерівців у складі радянських партизанських з'єднань і УПА, ставали членами радянського чи оунівського підпілля.

У Києві група письменників — членів ОУН — організувала Спілку українських письменників, яка розпочала видання альманаху української поезії «*Литавери*». Проте нацисти заборонили це видання, а голову спілки **Олену Телігу** разом з іншими членами оунівського підпілля розстріляли в Бабиному Яру 21 лютого 1942 р.

Накоївши згодом значний фактичний матеріал і яскраві особисті враження, літератори перейшли до широкого висвітлення подій воєнного часу та поглибленого осягнення людських характерів у важких ситуаціях. На той час сталінський режим дещо послабив ідеологічний контроль над мистецтвом, намагався використати кращі твори про минуле та сучасне України, щоб зберегти вплив на український народ і на окупованій території, і в радянському тилу.

Правдиву картину буднів війни змалював **Павло Тичина** в поемі «Похован друга». Узагальнене бачення героїзму постало в поемі **Миколи Бажана** «Данило Галицький». Яскравими талановитими образами наповнений цикл поезій **Максима Рильського** «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість» «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поема «Жага».

Надзвичайно важкий воєнний час вимагав від українських літераторів насамперед пропагандистських творів. Уже 4 липня 1941 р. газета «Література України» надрукувала поетичні рядки М. Рильського:

З полів України, грузинських садів,
З російського поля, з казахських степів,
Росте, виростає гартована рать,
Ніколи нікому її не зламати!

З-під пера **Володимира Сосюри** вийшли збірки «В годину гніву», «Під гул кривавий». Особливе враження на людей воєнного покоління справив його високопатріотичний вірш «Любіть Україну!», у якому поет стверджує, що вона незнищенна:

Як та купина, що горить — не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
У хмарах отих пурпурових,
В огні канонад, що на захід женуть
Чужинців в зелених муцирах,
В багнетях, що в темі пробивають нам путь
До весел, і світлих, і щирих...

Олена Теліга

Володимир Сосюра висловлював сподівання, що після завершення війни життя розквітне новим цвітом. Цю ілюзію посилювало дострокове звільнення з ГУЛАГу окремих українських митців, зокрема й *Остана Вишні*.

У порівнянні з поетичними творами, прозових виходило менше, оскільки вони потребували вищого рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань *Юрія Яновського* «Земля батьків», твори *Івана Ле* «Люба», «Тут були німці», «Шевченко». У повісті «Райдуга» *Ванда Василевська* відобразила мужній опір селян гітлерівським окупантам. Теми фронтового життя й героїзму відображені у творах А. Головка, Н. Рибак, О. Довженка, С. Скляренка, А. Шияна та ін.

Театр і кіно. Десятки театральних колективів, ансамблів і артистичних бригад у роки війни підтримували бойовий дух фронтовиків. З цією метою трупа Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка організувала 22 бригади, які виступали з концертами на фронті. Загалом українські театри створили 108 концертних бригад, які ставили в польових умовах вистави й концерти, надихаючи фронтовиків на боротьбу за свободу та незалежність Батьківщини.

Ще більший вплив на бійців мало кіномистецтво. Уже наприкінці 1941 р. відновила свою роботу Київська кіностудія в Туркменії (Ашхабад) і Одеська в Узбекистані (Ташкент). Серед патріотичних і пропагандистських фільмів українських митців художній фільм «Райдуга» (режисер М. Донської, сценарій В. Василевської, у головній ролі Н. Ужвій) став найвищим досягненням кіномитців за роки війни. Він був нагороджений найвищою відзнакою академії кіномистецтва США — «Оскар».

Улітку 1943 р. видатний кіномитець ХХ ст. *Олександр Довженко* завершив роботу над кіноповістю «Україна в огні». Твір відображав героїзм, мужність, жертвність українського народу в битві проти нацизму. Олександр Довженко перший в українському мистецтві показав найтрагічніший період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорну ніч нацистської окупації. Незважаючи на високий ідейний і художній рівень, Сталін заборонив демонструвати цей правдивий твір.

Продовжувала роботу Українська студія хронікально-документальних фільмів. Її працівники створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. Важливим досягненням кіномитців стали документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За роки війни вони зняли 300 документальних фільмів і окремих сюжетів.

Засоби масової інформації. Проти людиноненависницької ідеології нацизму сказали своє слово працівники преси і радіо. Українські видавництва, які були евакуйовані на схід, об'єдналися в Українське

державне видавництво, розміщене спочатку в Саратові, а потім у Москві. За роки війни було надруковано 850 книжок, брошур, журналів, плакатів, накладом понад 15 млн примірників. Виходили у світ українські громадсько-політичні журнали «Українська література», «Україна», «Перець». На сторінках «Української літератури» за роки війни були опубліковані 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів.

Олександр Довженко

На окуповану гітлерівцями територію постачалися газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім того, газети видавали окремі партизанські загони. Так, у Вінницькій області виходила газета «Партизанська правда», у Київській — «Народний месник», «Вільна Україна».

Особливе значення для мешканців окупованих територій мало радіомовлення. Тому вже в листопаді 1941 р. розпочали роботу дві українські радіостанції — ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» в Москві. Вони повідомляли новини, транслювали агітаційні й пропагандистські передачі, музику, літературні й драматичні твори. Щоденний обсяг радіомовлення становив 10 год 5 хв, а з урахуванням трансляцій українських передач іншими радіостанціями — 12 год 30 хв.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ, відокремивши об'єктивну інформацію від заідеологізованих оцінок. Визначте за його змістом регіон, період, масштаб і характер боротьби ОУН та УПА і радянських сил.

Повідомлення наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія про хід боротьби з УПА і ОУН на території, звільненій від німецьких окупантів 6 травня 1944 р.

Державний комітет оборони тт. Сталіну Й. В., Молотову В. М., Маленкову Г. М.; Генштаб Червоної армії тов. Антонову

На звільненій від супротивника території Рівненської, Волинської і Тернопільської областей з лютого цього року НКВС СРСР проводяться чекістсько-військові операції щодо ліквідації озброєних банд і підпільних організацій ОУН.

У ході операцій щодо ліквідації банд УПА з 5 лютого по 3 травня цього року війська НКВС мали 225 бойових зіткнень, у результаті яких убито 9420, поранено 210, захоплено живими 9480 бандитів. Крім того, органами НКВС заарештовано 2357 оунівців, 1224 бандити з'явилися з повинною.

У бандитів вилучено: літаків — 1, гармат — 12, станкових кулеметів — 23, ручних кулеметів — 246, протитанкових рушниць — 20, гвинтівок — 1840, автоматів — 419, мінометів — 45, пістолетів і револьверів — 172, гранат — 541, патронів — 350 000, мін — 3636, артснарядів — 383, радіостанцій — 13, телефонних комутаторів — 5, друкарень — 3, мотоциклів — 6, автомашин — 1, коней — 421, возів — 275 і велика кількість продовольчих і речових складів.

Наші втрати: убито співробітників НКВС — 17, бійців і офіцерів військ НКВС — 460, поранених співробітників НКВС, бійців і офіцерів — 343; окрім того, бандитами убито цивільного населення 1761 чоловік.

Оперативно-чекістські групи НКВС у районах проведення операцій сприяли проведенню мобілізації чоловіків призовного віку. Призвано в лави Червоної армії в Рівненській області 76 449 чоловік, у Волинській — 32 299, у Тернопільській — 51 600 чоловік. Затримано тих, що ухиляються від призову в Червону армію, у всіх трьох областях 16 588 чоловік.

Операція по ліквідації оунівських банд продовжується.

Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР — Л. Берія

перевірте свої знання

1. Чи обгрунтовано звинувачували радянські органи безпеки вчителів, які під час окупації продовжували навчати дітей?
2. Назвіть бойові операції, якими завершилося вигнання гітлерівських окупантів з України.

3. Поясніть мету співпраці Армії Крайової з Червоною армією при наступі на Львів.
4. Які обставини спонукали УПА до зміни тактики з приходом Червоної армії в Західну Україну?
5. Чому поняття *велика вітчизняна війна* не було сприйняте всіма народами?
6. Доведіть, що війна для України мала загальнонародний характер.
7. У чому проявився героїзм українського народу в битві з нацизмом?
8. Визначте величину матеріальних і людських утрат України в ході війни.
9. Чому українська культура стала зброєю боротьби з ворогом?
10. Охарактеризуйте еволюцію української літератури протягом Другої світової війни.
11. Опишіть конкретний внесок науковців у перемогу над ворогом.

НАШ КРАЙ У 1939–1945 рр.

• На уроці, присвяченому вивченню історії рідного краю в 1939–1945 рр., необхідно з'ясувати, як позначилися на ній події початку Другої світової війни.

• Які зміни відбулися в політико-адміністративному, соціально-економічному та духовно-культурному житті, як це вплинуло на становище ваших земляків?

• Чим розпочалася для вашого краю війна з гітлерівцями? • Чи зачепила його мешканців мобілізація та евакуація воєнно-господарських ресурсів? • Де проживали і чим

Музей Великої Вітчизняної війни.
м. Київ

займалися ваші земляки під час евакуації?

• Що спричинили бойові дії на території

краю під час відступу? • До яких змін у житті

призвів нацистський «новий порядок»?

• За рахунок чого виживали люди? • Чим

характеризувалося повсякденне життя?

• Під чим керівництвом здійснювався

рух Опору у вашому краї? • Як відбувалося

звільнення краю, які військові частини й

з'єднання були в цьому задіяні? • На яких

фронтах воювали і чим уславилися ваші земляки?

• Яких утрат зазнав ваш край за роки

війни? • Як позначилася війна на культурно-мистецькому

житті краю? • Як цей період відображений у художній літературі?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 1

«Україна в роки Другої світової війни (1939–1945).

Велика Вітчизняна війна (1941–1945)»

Напередодні Другої світової війни долю українського народу визначали насамперед політичні діячі Німеччини й СРСР. Вони прагнули використати українські території, ресурси й населення для здійснення власних воєнно-стратегічних планів. Країни західної демократії обмежувалися дипломатичним

нейтралітетом, керуючись власними економічними та стратегічними інтересами. Унаслідок домовленості між А. Гітлером і Й. Сталіним більшість територій Західної України, Північна Буковина та Південна Бессарабія були приєднані до СРСР. На них розпочалася радянізація, що супроводжувалася репресіями. Доволі складним і напруженим було також становище мешканців Наддніпрянської України. Хоча масовий терор припинився, суспільство продовжувало жити у важкій морально-психологічній атмосфері страху й підозріливості.

На початку війни німецька армія повела швидкий наступ на Київському напрямі, оточивши й знешкодивши під Києвом головне угруповання військ Південно-Західного фронту. До рук загарбників восени 1941 р. потрапили великі промислові центри — Київ, Харків, Донецьк, Одеса. Під прикриттям Червоної армії, що вела оборонні бої, з України були евакуйовані до Росії, Казахстану та Середньої Азії 3,5 млн кваліфікованих працівників, велика кількість підприємств, обладнання, техніка, худоба, продовольство та інші ресурси, які працювали на забезпечення ведення боротьби з ворогом.

Непідготовленість наступів під Харковом та в Криму навесні 1942 р. призвела до нових поразок і відступу Червоної армії на схід та повної окупації України. Окупаційний режим був спрямований на колоніальне пограбування українських ресурсів і економіки, позбавлення народу здатності до опору. Окупаційна політика передбачала поступове знелюднення українських територій і заселення їх німецькими колоністами. Характерною рисою «нового порядку» був кривавий терор, жертвами якого стали люди всіх національностей.

Окупаційний режим призвів до формування в Україні руху Опору, який мав дві течії: радянську та національно-патріотичну. Історичною правдою були також і прояви колабораціонізму. Ця співпраця зумовлювалася наївними спробами відродити державну незалежність України, створити українські збройні сили, не допустити просування радянських військ на захід України. Нерідко колабораціонізм був зумовлений елементарною стратегією виживання.

Перемоги Червоної армії в Сталінградській та Курській битвах визначили передумови для визволення Лівобережної України. Кровопротитні форсування Дніпра та битва за Київ створили умови для визволення Правобережної України та Криму. Разом із тим прихід Червоної армії в Україну був позначений діяльністю польових військкоматів, які відмобілізували юнаків і практично беззбройних, необмундированих і ненавчених кидали в бій на неминучу гибель. Незаконною та злочинною акцією стало виселення кримських татар, болгар, греків, вірмен із Криму протягом травня–липня 1944 р.

Вигнання ворога з території України, яке завершилося 28 жовтня 1944 р., не привело миру в західні області України. З часу вступу Червоної армії на Правобережжя проти неї повела збройну боротьбу Українська повстанська армія, щоб перешкодити радянській владі укріпитись у Західній Україні до часу очікуваного конфлікту між союзниками антигітлерівської коаліції.

Воюючи в Червоній армії, УПА, арміях Канади, США, у французькому іноземному легіоні, загонах руху Опору багатьох європейських народів, українські воїни наближали перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, проявляючи самовідданість і героїзм.

§ 7. УКРАЇНА В ПІСЛЯВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ

- Подумайте, які обставини дають можливість країні стати гідною учасницею міжнародних відносин.

1. Адміністративно-територіальні зміни.

Переможне завершення Другої світової війни дало можливість Радянському Союзу зміцнити свій авторитет на міжнародній арені та посилити вплив на повоєнне влаштування світу. Насамперед радянське керівництво прагнуло закріпити за собою ті території, які СРСР здобув на початку війни.

Уже на завершальному етапі Другої світової війни питання західних кордонів СРСР, а отже, і західних кордонів України стали предметом обговорення *Тегеранської (1943)* та *Ялтинської (1945) конференцій*. Лідери країн антигітлерівської коаліції висловилися за об'єднання українських земель у складі єдиної держави, оголосили справедливість кордону, який в основному відповідав етнічному розселенню українців і мав проходити по так званій «лінії Керзона».

Найскладнішим було територіальне розмежування з Польщею. На ньому позначилися такі чинники: небажання західних держав зміцнення позицій СРСР; тиск на західних політиків з боку польських еміграційних кіл, які прагнули зберегти польсько-радянський кордон у стані на першу половину вересня 1939 р.; готовність Сталіна підтримати прорадянські сили в Польщі й зміцнити їхній авторитет за рахунок українських етнічних територій.

В. Черчілль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін
на Ялтинській конференції.
9 лютого 1945 р.

Несамостійна українська радянська дипломатія діяла винятково в межах сталінських директив. Так, 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і польським прорадянським Тимчасовим комітетом була укладена так звана Люблінська угода, за якою 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння та Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців, передавалися Польщі.

16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською республікою був укладений договір про радянсько-польський державний кордон, який пройшов по «лінії Керзона» з відхиленням на схід на 5–8 км. У районі

Немирова–Ялувки це відхилення становило 17 км, біля річки Солонії та в районі м. Крилова – 30 км.

Остаточне розмежування польсько-українського кордону відбулося в 1951 р. Тоді на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками. До складу Львівщини ввійшли землі м. Кристонополя (нині м. Червоноград). Польщі передана територія з центром у м. Нижні Устрини Дрогобицької області.

До України було приєднано Закарпаття. Чехословацький уряд в еміграції запропонував створити федерацію чехів, словаків і карпатських українців. Після падіння угорського режиму він почав організовувати на Закарпатті місцеву адміністративну мережу з центром у м. Хусті. Одночасно на Закарпатті розгорнувся народний рух за возз'єднання з Україною. Його підтримувала радянська сторона, яка потребувала стратегічного плацдарму за Карпатами для майбутнього розширення сфери власного впливу.

26 листопада 1944 р. *Перший з'їзд делегатів народних комітетів Закарпатської України*, що відбувся в м. Мукачевому, ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Під дипломатичним тиском СРСР чехословацька адміністрація мусила залишити Закарпаття, а в червні 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в м. Мукачевому.

За договором від **10 лютого 1947 р.** були визначені повоєнні кордони України з Румунією, яка визнала права УРСР на Північну Буковину, Хотинщину та Ізмаїльщину. Отже, договір юридично зафіксував кордони, установлені в червні 1940 р.

Загалом під час повоєнного територіального розмежування радянська Україна розширила свою територію до 580 тис. км². Останнім актом цього історичного процесу стало включення до складу УРСР в **1954 р.** *Кримської області*. Наслідком цих подій було об'єднання переважної частини українського народу та його етнічних територій у єдиній українській державі.

Мітинг з нагоди входження Закарпатської України до складу УРСР, м. Ужгород, 8 липня 1945 р.

2. Україна в ООН і міжнародних організаціях.

Пережиті людською цивілізацією дві світові війни вимагали створення міжнародної організації, яка б сприяла підтриманню й зміцненню миру та безпеки в усьому світі. Так виникла ідея створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Щоб збільшити своє представництво в цій організації, Й. Сталін на Кримській (Ялтинській) конференції запропонував уключити до складу майбутньої ООН усі радянські республіки. Дипломати західних держав нейтралізували цю спробу. Вони вказали на те, що жодна з радянських республік не є суб'єктом міжнародного права і не має міністерств закордонних справ. Однак Радянський Союз продовжив боротьбу за голоси в майбутній міжнародній організації. Радянське керівництво створило в Україні та Білорусії республіканські наркомати іноземних справ. Це дало можливість керівництву Радянського Союзу водночас із СРСР уключити до ООН УРСР і БРСР. Головним аргументом стали незаперечні факти:

Зала асамблеї ООН.
м. Нью-Йорк (США)

республіки найбільше постраждали від воєнних дій та зробили вагомий внесок у розгром нацизму.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН і була залучена до роботи в різних комісіях і комітетах, які працювали над підготовкою статуту та перших документів ООН. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну було обрано до складу Економічної і Соціальної Ради, а протягом 1948–1949 рр.

вона була постійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки. Представники УРСР увійшли до Всесвітньої Ради Миру.

У липні–жовтні 1946 р. українська делегація брала участь у *Паризькій мирній конференції* з приводу врегулювання кордонів на Балканах. У лютому 1947 р. уклала мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією і Фінляндією. У 1948 р. вона взяла участь у *Дунайській конференції з питань судноплавства* на р. Дунай.

До 1950 р. УРСР отримала членство у 20 міжнародних організаціях. Вона підписала або приєдналася до багатьох міжнародних угод, договорів, конвенцій, спрямованих на розвиток дружніх зв'язків між народами. У 1954 р. Україна стала членом ЮНЕСКО — постійної комісії ООН з питань освіти, науки та культури.

3. Внутрішньополітичне й економічне становище УРСР.

Після вигнання окупантів внутрішня політика в УРСР була спрямована на відновлення радянського режиму. Усю повноту влади зосередила у своїх руках комуністична партія, яка проводила власну політику через систему рад.

У духовно-культурній сфері було відновлено монополію комуністичної ідеології, пригнічувалися паростки інакомислення, насаджувався культ «вождя світового пролетаріату, керівника всіх перемог і корифея всіх наук» — Й. Сталіна.

історичне джерело

Відзначаючи ювілей «великого вождя», газета «Радянська Україна» писала: «У народному фольклорі є мудре визначення ролі товариша Сталіна в усій нашій діяльності: “Що б ми не робили — чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували, — у всякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив”».

Функціонери сталінського режиму нехтували правами та свободами людини і громадянина, прикриваючись труднощами воєнного часу, а в подальшому — відбудовного періоду. Виробничу сферу знову підпорядкувала собі командно-адміністративна система.

Внутрішньополітична ситуація була такою, що прояви будь-якого незадоволення не дозволялися. Кожна незгода кваліфікувалася як ворожість до радянської влади та її вождя. Оголошені поза законом національно-патріотичні сили в Західній Україні знищувалися силою зброї. Не були впевнені в майбутньому й законослухняні громадяни, які постійно зазнавали проявів фізичного та ідеологічного терору.

Економічне становище УРСР після вигнання гітлерівців було надзвичайно складним, оскільки бойові дії фронтів двічі прокотилися українською територією. Відступаючи, обидві сторони застосовували воєнну тактику «спаленої землі», знищуючи все, що міг би використати противник. У руїнах лежали 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, із них майже 250 були знищені вщент. Майже 16 тис. підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл і технікумів, вузів, науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС лежали в руїнах. У Донбасі були знищені всі шахти, заводи гірничого машинобудування. Не вцілів жодний із 26 металургійних і 25 коксохімічних заводів. Більшість доменних і металургійних печей і прокатних станів не могли працювати, з 20 тис. км залізниць діяло лише 1,5 тис. Без даху над головою залишилися 10 млн чоловік.

Важкою проблемою для економіки стало знелюднення українських міст. Якщо в 109 містах УРСР перед початком війни між Німеччиною та СРСР мешкало 8,5 млн громадян, то восени 1944 р. їх було лише 3,2 млн.

історичний факт

В Україні залишилися неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств, тоді як, наприклад, в Італії лише 20 % були зруйновані. У 1945 р. промислове виробництво в Україні становило 26 % довоєнного рівня, в Італії – 30, у Франції – 38, у Великій Британії в 1946 р. – 90 %. Американський журналіст Е. Сноу, побачивши в січні 1945 р. масштаби руйнувань в Україні, написав: «Друга світова війна була насамперед українською війною».

У ході війни Україна зазнала руйнувань більше, ніж інші європейські країни. Лише безпосередні збитки, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб у цінах 1940 р. (загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб, з яких на Росію припадало 255 млрд крб). Сума безпосередніх утрат України впр'ятеро перевищувала асигнування в її економіку протягом 15 довоєнних років. Загальна ж сума збитків становила майже 1,2 трлн крб – 40 % національного багатства і 42 % від загальносоюзного показника втрат.

Однак найстрашнішими були людські втрати. За оприлюдненими статистичними даними, Україна втратила 8 млн чоловік загиблими (2,5 млн загинули в бойових діях, 5,5 млн були мирними жителями). У Німеччині та Росії втрати становили відповідно 6,5 млн та майже 6 млн осіб.

Загальні демографічні втрати були ще більшими. До них входять не тільки ті, хто загинув у боях, а й померлі в концтаборах, депортовані, евакуйовані та емігранти. Загалом це число становило 14,3 млн чоловік. Довоєнна чисельність населення України відновилася тільки через 20 років після завершення війни.

4. Відбудова народного господарства.

Величезні руйнування, яких зазнала економіка України, надзвичайно ускладнювали процеси відбудови. Провідні західні держави скористалися фінансовою допомогою, наданою урядом США за «планом Маршалла». Сталінське керівництво з ідеологічних міркувань відмовилося від участі в ньому. Тому Україна та інші республіки СРСР musiли покладатися лише на внутрішні ресурси.

історичний факт

Ідеологічні упередження радянського керівництва позбавили СРСР і Україну не лише участі в «плані Маршалла». До квітня 1948 р. Україна отримала від Адміністрації допомоги і відбудови при ООН (ЮНРРА) устаткування, техніку, продукти, товари широкого вжитку на 189,3 млн дол. У перші повоєнні роки допомога в Україну надходила й від української діаспори зі США та Канади. Лише для дітей-сиріт співвітчизники з-за океану надіслали 300 тис. дол., однак Радянський Союз надалі відмовився від допомоги.

В Україну було повернуто лише 15 % підприємств, вивезених на початку війни на схід СРСР. За решту евакуйованого майна вона не отримала ніякого відшкодування.

Україна як складова СРСР застосувала принципово протилежну модель відбудови, порівняно з тією, яку обрали західноєвропейські країни. Вона розпочалася зі стабілізації національної валюти, потім відбудови інфраструктури (доріг, засобів зв'язку та ін.), розвитку сільського господарства, легкої промисловості. Завершальним етапом було відновлення важкої промисловості.

Післявоєнна відбудова в СРСР розпочалася з важкої промисловості. В Україні насамперед відновлювалась електроенергетика, металургія, машинобудування. Необхідні для цього фінанси та ресурси накопичувалися за рахунок економії на сільському господарстві, харчовій і легкій промисловості та соціальній сфері. Продовжував діяти «механізм мобілізації коштів населення», запроваджений урядом ще на початку війни. Його головними складовими були збільшення податків із населення, збір внесків до Фонду оборони та передплата на державну позику «відбудови і розвитку народного господарства». Протягом 1946–1950 рр. мешканці України змушені були придбати облігації п'яти позик на загальну суму 118 млрд крб (усі строком на 20 років). Працівники не могли відмовитися від позики, оскільки частина заробітної плати видавалася облігаціями.

Радянське керівництво по-іншому розуміло зміст і завдання повоєнної відбудови важкої індустрії. На Заході це була не стільки відбудова, скільки реконструкція та технологічне переозброєння на основі найновіших досягнень науково-технічного прогресу. Нові галузі важкої індустрії орієнтувалися на захисти легкої та харчової промисловості, будівництва й транспорту.

Сталінська стратегія передбачала лише відновлення довоєнної моделі розвитку народного господарства. Її основу становила примітивна схема прискореної відбудови галузей, які забезпечували військово-промисловий комплекс. Виробництво споживчих товарів і розвиток сільського господарства здійснювалися за залишковим принципом. Відповідно до цієї стратегії в 1946–1950 рр. на потреби важкої промисловості було направлено 80 % капіталовкладень, на розвиток легкої — 13 %, а сільського господарства — 7 %.

Відбудова народного господарства здійснювалася під керівництвом командно-адміністративної системи. Вона давала змогу швидко мобілізувати людей, матеріальні ресурси, переміщати їх з одного кінця країни в інший, зосереджувати на відбудові окремого підприємства, регіону. При цьому згадана система нехтувала економічними інтересами України, не зважала на людські долі. Відбудова здійснювалася так, щоб максимально позбавити економіку України

Спорудження доменної печі № 4
на Маріупольському заводі
«Азовсталь». 1945 р.

Жінки на відбудові Дніпрогесу.
м. Запоріжжя. 1947 р.

самодостатності й якнайбільше задіяти її в загальносоюзну економічну систему. Хоча в післявоєнний час Україна успішно відновлювала та розвивала власну промисловість, вона не змогла претендувати на місце одноосібного лідера. Під час війни виникли нові індустріальні центри в східних районах СРСР, а в післявоєнний час вони розвивалися значно швидшими темпами.

Радянське керівництво широко використовувало трудовий ентузіазм робітників. На відбудову Донбасу та Дніпрогесу за комсомольськими путівками приїздили тисячі юнаків і дівчат із різних регіонів України. Незважаючи на важкі побутові умови, вони працювали з натхненням. Влада використовувала перевірений нею метод соціалістичного змагання. Цього разу активно пропагувалося гасло «запровадження швидкісних методів».

Завдяки трудовому подвигу народу за роки першої післявоєнної п'ятирічки (1946–1950) були відбудовані шахти Донбасу, Дніпрогес, гіганти чорної металургії — «Запоріжсталь», «Азовсталь», Макіївський, Краматорський, Єнакіївський металургійні заводи. Виросли й нові промислові підприємства: Запорізький трансформаторний, Львівський автоскладальний, Київський мотоциклетний заводи та ін.

Зрештою, у 1950 р. обсяг промислового виробництва перевищив рівень довоєнного 1940 р., як декларувалось у звітах, на 15 %. Правда, сучасні дослідники стверджують, що довоєнного рівня українська індустрія зуміла досягти лише в 1951–1955 рр. Отже, у 1950-х роках УРСР знову ввійшла до числа провідних індустріальних країн Європи. Проте на відміну від них в Україні значно відставала легка та харчова промисловість, сільське господарство, використовувалися застарілі технології.

5. Становище сільського господарства в повоєнній Україні.

Протягом війни українське село зазнало величезних втрат. Одночасно з 30 тис. зруйнованих сіл були знищені майже всі машинно-тракторні станції, пограбовано сільськогосподарську техніку. Через нестачу техніки селянам доводилося використовувати коней та корів для обробки землі або й самим упрягатися в плуг. Незважаючи на це, комуністична партія Радянського Союзу продовжувала започатковану ще в 1920-х роках політику перекачування коштів із села для розвитку важкої промисловості. Так, протягом 1946–1950 рр. сільське господарство отримало лише 7 % від загальних капіталовкладень у народне господарство.

Будівництво іригаційної системи.
Одещина. 1949 р.

М. Патолічева, який мав військову освіту, не знав особливостей України, тим більше її сільського господарства. Такі компартійно-радянські керівники вбачали шляхи виходу з труднощів лише в подальшій централізації та регламентації колгоспного життя, у вигадуванні різних планів перебудови сільськогосподарського виробництва, які лише погіршували ситуацію. Так, у 1946 р. було розпочато роботи щодо освоєння заплав Дніпра, Ірпеня, Остра та інших річок.

У 1947 р. перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні широкомасштабний проект, який передбачав об'єднання колгоспів у так звані агроміста з чисельністю мешканців не менше 5 тис. Проект передбачав ліквідацію присадибних ділянок, з яких сільські мешканці отримували більшу частину продуктів харчування. Це настільки обурило селян, що уряд змушений був відмовитися від цього проекту. Однак кампанія з ліквідації так званих неперспективних сіл, що тоді розпочалася, тривала кілька десятиліть років.

У 1948 р. розгорнулася нова кампанія з меліорації земель та осушення боліт. Утілення цього проекту мало сприяти зміцненню «кормової бази тваринництва», однак укіс трав на осушених землях лише зменшився.

Найбільшою бідою села була відсутність матеріальної зацікавленості. Вироблену продукцію радянська держава — монопольний покупець — приймала за надзвичайно низькими заготівельними цінами. Виручені кошти не компенсували колгоспам навіть доставку продукції до заготівельних пунктів.

історичний факт

За 1 кг борошна держава виплачувала колгоспам 1 коп., за 1 кг м'яса — 23 коп. Водночас у роздрібній державній торгівлі 1 кг борошна коштував 31 коп., а 1 кг м'яса — 1 крб 50 коп. Ціни на селекційне насіння в 15–20 разів перевищували ціни на вирощене.

Оплата праці в колгоспах мала символічний характер. Селяни виживали завдяки веденню присадибних господарств. Працюючи в них вечорами та ночами, вони отримували 70 % своїх грошових доходів, 80 % м'яса, 90 % картоплі, 96 % яєць.

Однак держава одночасно з податком на землю зобов'язала селян сплачувати натуральні податки молоком, м'ясом, яйцями, картоплею тощо. Були установлені податки навіть на урожай із фруктових дерев, кущів. Не маючи змоги сплачувати їх, селяни змушені були вирубувати сади, які збереглися навіть у роки війни.

Унаслідок цього на початок 1950-х років річне виробництво сільськогосподарської продукції становило лише 84 % довоєнного рівня.

6. Голод 1946–1947 рр.

Найстрашнішим лихом, яке випало на долю українців у післявоєнний час, став голод 1946–1947 рр. Як і голод 1932–1933 рр., він мав штучний характер і ніколи не визнавався радянською владою. Його зумовили й складні погодні умови, і політика комуністичної партії. Зима 1945/1946 рр. була малосніжною, а місяці квітень–червень — найпосушливішими за останні 50 років. Через це урожай зернових у 1946 р. в Україні був надзвичайно низьким. Середня урожайність по республіці становила 3,8 ц/га. Колгоспи в південних і південно-східних областях зібрали зерна навіть менше, аніж посіяли навесні. Тому валовий збір зерна був у 2,5 рази меншим, аніж у довоєнному 1940 р.

Незважаючи на недорід, компартійні лідери встановили нереально високі плани хлібозаготівлі та наполегливо вимагали їх безумовного виконання. Поступаючись адміністративному тиску з боку ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР, колгоспи на листопад 1946 р. здали все зібране зерно, але виконати план не змогли. Микита Хрущов як керівник УРСР, усвідомлюючи, що встановлений план хлібозаготівель є нереальним, звернувся особисто до Й. Сталіна з проханням його зменшити. У відповідь до Києва надійшла директива ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР за підписами Й. Сталіна та А. Жданова. Вони звинуватили українське керівництво в неспроможності виконати план хлібозаготівель, вимагали суворо карати «приховувачів хліба» та покінчити з «небільшовицьким ставленням» до цієї справи. В особистій розмові з цього приводу Й. Сталін заявив М. Хрущову: «Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси». ЦК КП(б)У видав чергову постанову про виконання хлібозаготівель, унаслідок чого в селах не залишилося хліба навіть для споживання.

Узимку 1946/1947 рр. в Україну знову прийшов голод — утретє за останні 25 років. Він охопив насамперед південні області: Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську й Дніпропетровську. Одночасно з ними від голоду постраждали й південні райони інших областей.

історичний факт

У 1946 р. СРСР мав достатньо зерна, щоб продавати його Франції, Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Східній Німеччині. Експорт зерна того року становив 1,7 млн т. Для того щоб урятувати від голоду мільйон життів українців, потрібно було лише 150 тис. т зерна — менше аніж одинадцята частина експортованого. Проданого, до речі, за заниженими цінами та в кредит, щоб підняти авторитет комуністичних ідей в інших країнах.

Кількість голодуючих приховували, обліковуючи їх як хворих на дистрофію. Таких в Україні на 20 червня 1947 р. налічувалося понад 1 млн 150 тис. У березні–червні в республіці було зафіксовано 764 випадки канібалізму. Лише навесні 1947 р. Україні було надано продовольчу та насінневу позики. Окремо було надано 140 млн крб на безоплатне харчування голодуючих. Це дещо полегшило становище населення України.

Голод 1946–1947 рр. забрав майже мільйон життів населення України. Чи можна було його уникнути? Учені та господарники стверджують, що можна. 79

Адже Радянський Союз, незважаючи на неврожай, загалом виростив у 1946 р. зернових навіть на 8 % більше, аніж у 1945 р. Запасів зерна, які мала держава, було цілком достатньо, щоб не допустити голоду й забезпечити населення харчуванням ще до того, як смертність набула масового характеру.

7. Зміни в житті та побуті населення.

Життя та побут населення України в повоєнні роки визначалися радянським керівництвом. Воно ж було вкрай непослідовним у своїй соціальній політиці. У республіці було відновлено 8-годинний робочий день, чергові та додаткові відпустки, скасовано обов'язкові понаднормові роботи.

Разом із тим у 1946 р. були необґрунтовано збільшені норми виробітку, прийнято постанови, які прикріплювали робітника до підприємства. Саме в 1946 р. влада розпочала наступ на присадибні господарства селян.

Відповідно до всесоюзної постанови «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в Україні переміряли розміри присадибних ділянок, з яких харчувалися селяни. На надлишкових сотках суворо заборонялося господарювати, навіть якщо їх не можна було приєднати до колгоспних земель.

Одночасно влада наполегливо рекомендувала селянам продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Позбавляючи селян стимулів до трудової діяльності, вона намагалася спонукати їх до праці репресивними заходами. Так, **21 лютого 1948 р.** Президія Верховної Ради СРСР прийняла таємний указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». На підставі цього документа протягом 1948–1950 рр. колгоспні збори оголосили 12 тис. «громадських вироків», за якими селянам загрожувало виселення в Сибір чи інші віддалені місця СРСР.

Яскравою подією міського життя стало скасування в грудні 1947 р. карток на продовольчі та промислові товари. Відтоді їх можна було придбати у відкритій торгівлі. Прилавки спокушали широким вибором товарів, проте кунівельна спроможність населення була вкрай низькою, оскільки заробітна плата працівників зросла лише наполовину, а ціни втричі перевищили довоєнні. Тому повоєнні магазини були переповнені делікатесами (ікра, краби, ковбаса, сири тощо), однак лише поодинокі покущі могли дозволити собі купувати ці товари.

Надзвичайно складною в містах була проблема житла. Війна знищила 40 млн м² житла, тобто 50 % довоєнного житлового фонду. Тому мільйони сімей жили в напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвалах, землянках.

Життєвий рівень населення погіршували уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, нерівноцінний обмін між містом і селом. Головною ж причиною низького життєвого рівня українців була непропорційно низька частка заробітної плати порівняно з національним доходом — тим багатством, яке працівники створювали своїми руками та розумом.

Негативно позначилася на житті та побуті українців грошова реформа 1947 р. Вона була проведена конфіскаційними методами, застосування яких обґрунтовувалося необхідністю обмежити «спекулятивні грошові надходження». Старі гроші,

що перебували в обігу, обмінювалися на нові в співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах до 3000 крб переоцінювалися як карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб у розрахунку 3:2, а понад 10 000 крб зменшувалися наполовину. Однак грошові вклади були рідкісним явищем. Важкого фінансового удару населення зазнало внаслідок обміну облігацій довоєнних державних позик на облігації позики 1948 р. в співвідношенні 3:1. За рахунок зниження рівня добробуту народу влада пододала післявоєнну інфляцію та забезпечила карбованець власним золотим запасом. Водночас вилучення внаслідок реформи значної кількості грошей створило можливість для поступового зниження цін на товари. Так, у 1948–1949 рр. роздрібні ціни знизилися на 29 % порівняно з цінами напередодні реформи. Зниження цін сприяло розширенню товарообігу. Наприкінці четвертої п'ятирічки (1946–1950) роздрібний товарообіг в Україні майже зрівнявся з довоєнним.

працюємо з документами

- З'ясуйте, членом яких складових ООН стала УРСР. Подумайте, як це позначилося на внутрішньо- та зовнішньополітичному прийнятті України.

Із резолюції першої частини першої сесії Генеральної Асамблеї ООН

14 січня 1946 р.

...Генеральна Асамблея обрала членами Економічної і Соціальної Ради такі 18 країн: Бельгію, Канаду, Чилі, Китай, Колумбію, Кубу, Чехословаччину, Францію, Грецію, Індію, Ліван, Норвегію, Перу, Українську Радянську Соціалістичну Республіку, Союз Радянських Соціалістичних Республік, Об'єднане Королівство [Велика Британія], Сполучені Штати Америки, Югославію.

Генеральна Асамблея трьома послідовними голосуваннями вирішила: ...с) що такі країни будуть членами Ради на строк в один рік: Колумбія, Сполучені Штати Америки, Греція, Ліван, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Югославія...

- Назвіть і прокоментуйте ті соціально-етичні та суспільно-політичні суперечності середини 1940-х років, які дає змогу виявити документ.

перевірте свої знання

1. Визначте чинники, які впливали на формування повоєнного кордону між УРСР і ПНР.
2. Покажіть на мапі території, що ввійшли до складу України внаслідок договорів з Чехословаччиною та Румунією.
3. Проаналізуйте історичні обставини, які дали можливість УРСР стати одним із засновників ООН.
4. Охарактеризуйте особливості міжнародної діяльності України в перші післявоєнні роки.
5. Визначте складові внутрішньої політики, яку проводило радянське керівництво в СРСР у післявоєнний час.
6. Виписіть у зошит цифри, які засвідчують обсяг людських і матеріальних утрат України за роки війни.
7. Порівняйте моделі відбудови економіки в Україні та в Західній Європі. Поясніть, чим це було зумовлено.

8. Назвіть причини голоду 1946–1947 рр. Подумайте, чи можна було його уникнути. Чи підняло авторитет комуністів СРСР експортування хліба в 1946–1947 рр.?
9. Визначте сутність загальної тенденції соціального розвитку повоєнного суспільства в Україні. З'ясуйте, у чому проявлялася непослідовність цієї політики.
10. Уявіть себе журналістом, підберіть матеріали, що охарактеризували б соціальні зміни та проблеми в повоєнних селах і містах України.

§ 8. ЗАХІДНА УКРАЇНА В ПОВОЄННІ РОКИ

- Доведіть, що діяльність ОУН та УПА в післявоєнні роки мала достатньо масштабний і напружений характер.

1. Відновлення політики радянзації в західних областях України.

Після вигнання гітлерівських окупантів союзна та українська радянська влада надали західним областям України значні фінансові кошти й матеріальні ресурси, необхідні для відбудови підприємств краю. Одночасно в західні області було відряджено багато кваліфікованих працівників. Протягом 1946–1948 рр. лише на підприємства м. Львова прибули майже 14 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників.

Відбудову господарства краю сталінський режим використав і для здійснення його радянзації та проведення соціалістичних перетворень. Прагнучи приєднати західноукраїнський регіон до складу СРСР, сталінське керівництво зовсім не враховувало особливостей свідомості, методів господарювання, звичаїв і традицій мешканців цього краю. Тому перетворення, які навіть відповідали потребам краю, сприймалися ними як тиск і свавілля, тим більше, що багато представників компартійного та офіцерського складу поводили себе як носії вищої культури у відсталому середовищі.

У ході індустріалізації відбулися якісні зміни насамперед у традиційних галузях промисловості. Якщо в попередні десятиліття лісова галузь краю вивозила майже всю сировину в непереробленому чи напівпереробленому вигляді за межі Західної України, то тепер деревина стала сировиною для розвитку місцевої деревообробної, паперової, хімічної промисловості. У краї були збудовані Ужгородський диктово-меблевий та Мукачівський меблевий комбінати, Свалявський лісохімічний завод, Львівська картонна фабрика та ін.

Індустріалізація прискорила також виникнення нових галузей промисловості: машинобудівної та приладобудівної — на Львівщині, взуттєвої та трикотажної в Прикарпатті. Великим індустріальним центром України став Львів. Лише впродовж 1945–1946 рр. тут було відновлено та реконструйовано паровозоремонтний, велосипедний, електроламповий, приладобудівний заводи, а також збудовано заводи: автобусний, інструментальний, телефонно-телеграфний, сільськогосподарських машин та ін. Усього в ході форсованої індустріалізації в Західній Україні було відбудовано й споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств.

Протягом повоєнної п'ятирічки здійснювалася прискорена відбудова нафтової промисловості Прикарпаття. У 1950 р. поблизу м. Долини Івано-Франківської області було відкрито потужне нафтове родовище. У 1947–1948 рр. відкрито перші робочі пласти Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Тоді ж в Україні було створено газову промисловість. У Дрогобицькій області були розвідані потужні газові родовища. У 1948 р. завершилося будівництво найпотужнішого тоді в Європі та СРСР магістрального газопроводу Дашава–Київ. У 1951 р. західноукраїнський газ почала отримувати й Москва. Здійснення індустріалізації в Західній Україні повторювало всі недоліки, які були допущені в ході індустріалізації Східної України.

Масова колективізація в Західній Україні розгорнулася лише наприкінці 1948 р. і завершилася в основному в 1950–1951 рр. За радянською пропагандистською схемою протягом 1946–1947 рр. у колгоспи вступали лише бідняки, які, мовляв, до 1948 р. зуміли довести середнякам переваги колективного господарювання. Насправді ж головним методом переконування залишилося грубе насильство: тиск, терор, масові репресії, депортації. Політвідділи, у яких працювали переведені зі сходу партійні працівники, усіляко утискували міцні селянські господарства. За підтримки військ НКВС репресивними методами заганяли в колгоспи середняків, «розкуркулювали» заможних селян і їхні сім'ї, тих, хто все-таки відмовлявся вступати в колгоспи, виселяли в Сибір чи на північ СРСР. Таким чином до середини 1951 р. в Західній Україні в колективні господарства об'єднали понад 95 % селянських господарств.

Індустріалізація краю потребувала великої кількості кваліфікованих робітників, технологів, інженерно-технічних працівників. Тому сталінський режим звертав значну увагу на розвиток освіти. Одночасно питання освіти мали для радянської влади дуже важливе пропагандистське значення. Адже ліквідація неграмотності, розширення всіх ланок освіти сприяли формуванню симпатій до радянської влади. Крім того, за допомогою розгалуженої системи освіти радянська влада отримувала змогу виховувати нову західноукраїнську інтелігенцію, пройняту настроями та ідеалами нової влади.

Працюючи в цьому напрямі, радянська влада досягла значних успіхів. Так, у 1950/51 навчальному році в школах західних областей працювало 60 тис. учителів, тоді як у довоєнний час їх було лише 10 тис. Початкову освіту здобували всі діти шкільного віку, утричі зросла кількість учнів 5–10 класів. У 1950 р. у Західній Україні діяло 25 вищих навчальних закладів. Кількість студентів у них, порівняно з довоєнним часом, зросла в 10 разів. При цьому вищі навчальні заклади активно використовувалися для зросійщення населення й інтелігенції.

2. Становище церкви. Ліквідація Української греко-католицької церкви.

Одночасно із соціально-економічними перетвореннями влада розпочала активну боротьбу проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), адже вона була одним із важливих чинників суспільно-політичного життя краю, опорою людей у їхніх радощах і бідах. За умов тривалої української бездержавності УГКЦ виконувала роль посередника між українцями та офіційною владою. Одночасно вона надавала національно-визвольному руху свою духовну підтримку, 83

Йосип Сліпий

надихала на національно-визвольну боротьбу. За століття свого розвитку УГКЦ перетворилася на широко розгалужену, авторитетну духовну силу. На час установлення радянської влади вона мала 3040 парафій, 4440 церков, духовну академію, 5 духовних семінарій, 2 школи, 127 монастирів і понад 5 млн прихожан.

Греко-католицька церква шукала шлях для налагодження контактів із радянською владою. У жовтні 1944 р. митрополит Андрей Шептицький надіслав лист до радянського уряду, у якому висловив готовність співпрацювати з радянською владою. Однак 1 листопада 1944 р. митрополит помер. Щоб порозумітися з новою владою, наступник А. Шептицького – митрополит Йосип Сліпий – відрядив

у грудні 1944 р. делегацію до Москви. Повноважні делегати запевнили Раду в справах релігії при Раді міністрів СРСР у тому, що УГКЦ сприятиме утвердженню миру й злагоди в державі, завжди дотримуватиметься радянських законів. Вони особисто передали представнику радянського уряду текст звернення Й. Сліпого «До духовенства і віруючих» із закликом до бійців ОУН «вернутися з неправильного шляху». Делегація УГКЦ передала 100 тис. крб у фонд Червоного Хреста.

Однак уже на початку квітня 1945 р. республіканські газети, журнали й радіо опублікували ряд звинувачень проти УГКЦ, зокрема, її нібито підпорядкованості «профашистському» Ватикану, ідейної та моральної підтримки «буржуазно-націоналістичного підпілля». Наступним кроком спланованого дійства став арешт усіх єпископів і митрополита Й. Сліпого. Невдовзі були розгромлені митрополія, єпархіальні управління, закриті духовні навчальні заклади, почалися арешти серед духовенства та монахів. Усього заарештували понад 2 тис. осіб.

Щоб надати своїм діям правового характеру, НКВС примусив кількох священників УГКЦ створити ініціативну групу, яка проголосила бажання розірвати унію з Римом і приєднатися до Російської православної церкви (РПЦ). 8–10 березня 1946 р. в храмі св. Юра у Львові було скликано Собор УГКЦ, на якому були присутні 216 священників і 19 світських осіб. Зібрання проголосило скасування Брестської унії 1596 р. і «возз'єднання» УГКЦ із РПЦ.

590 священників разом із митрополитом Й. Сліпим, які не підтримали рішення Собору, зазнали репресій. 344 з них були заслані до Сибіру. Так само НКВС ліквідував і греко-католицьку церкву Закарпаття, заарештувавши мукачівського єпископа Теодора Ромжу. У серпні 1949 р. Московський патріархат проголосив «добровільне возз'єднання» Мукачівської єпархії з РПЦ.

3. Боротьба ОУН та УПА.

Тоді, коли радянська влада прагнула приєднати Західну Україну до СРСР, щоб знищити головні вогнища українського національно-визвольного руху та зміцнити свої геополітичні позиції в Європі, ОУН убачала майбутнє Західної України іншим. Передбачаючи, що після розгрому нацистської Німеччини західні країни та СРСР неминуче продовжать збройну боротьбу між собою, ОУН поставила перед собою завдання перешкодити радянській владі закріпитися в Західній Україні.

Тому зі вступом радянської армії на територію Західної України УПА розгорнула збройну боротьбу проти радянської влади та її регулярного війська. У бойових підрозділах УПА, які мали по 500–600 бійців, загалом налічувалося майже 90 тис. вояків. До їхнього складу входили кавалерійські та артилерійські частини. УПА утримувала під своїм контролем територію майже 150 тис. км², на якій утворила власні органи місцевої влади. З'єднання УПА вели відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами радянських військовослужбовців, тиловими службами, здійснювали диверсії на залізницях і шосейних дорогах, улаштовували напади на районні центри, де закріпилася радянська влада.

Вояки бойового підрозділу УПА

Боротьба ОУН та УПА мала достатньо масштабний і напружений характер. Після звільнення від гітлерівців Західної України з лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. повстанці здійснили майже 6 тис. операцій проти радянських частин, 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів. Війська НКВС, солдати Львівського та Прикарпатського військових округів провели тоді 27 тис. бойових операцій проти ОУН та УПА. Отже, протягом перших 20 місяців існування радянської влади в Західній Україні на один день припадало не менше 500 сутічок.

Протягом січня–квітня 1946 р. радянська влада здійснила широкомасштабну операцію під назвою «Велика блокада». У ній були задіяні 585 тис. солдатів, авіація та бронетехніка. УПА втратила майже 40 % свого складу, однак зброєю не склала. Зважаючи на несприятливе співвідношення сил та усвідомлюючи ілюзорність своїх сподівань щодо радянсько-американської війни, Українська головна визвольна рада наприкінці 1946 р. прийняла рішення про демобілізацію частини повстанців, прорив певної кількості вояків на Захід, реорганізацію решти УПА для потреб ведення партизанської війни невеликими групами чисельністю 10–15 бійців. Одночасно значну частину найстійкіших і найвитриваліших оунівців було залучено для ведення масштабної підпільної боротьби, організації акцій саботажу, ведення антирадянської пропаганди, здійснення індивідуальних терористичних акцій проти представників радянської влади.

історичний факт

Командування УПА здійснювало збройно-пропагандистські рейди на територію сусідніх з УРСР держав. Улітку 1947 р. був здійснений рейд до Чехословаччини, улітку–восени 1947 р. — до Угорщини, узимку 1947/1948 рр. — до Східної Пруссії, наприкінці 1948 р. — на початку 1949 р. — до Румунії.

Протягом 1944–1948 рр. УПА проводила бойові операції в Закарзонні — на українських етнічних землях, які за радянсько-польським договором увійшли до складу польської держави й зазнавали цілеспрямованої деукраїнізації.

Радянське керівництво, стурбоване неспокоїною ситуацією в Західній Україні, постійно шукало можливостей нейтралізації повстанського руху. З цією метою починаючи з травня 1945 р. і до 1949 р. радянська влада оголосила 7 амністій для учасників збройної боротьби та підпілля. Амністією 1945 р., яка

передбачала повне прощення в обмін на добровільне складення зброї, скористалися майже 30 тис. повстанців, а в грудні 1949 р. — понад 77 тис.

Серед засобів боротьби проти українського озброєного підпілля радянські органи безпеки створили 379 конспіративно-розвідувальних спецгруп, які використовувалися для перевірки підозрілих осіб щодо причетності до ОУН та УПА, компрометації українського підпілля, його керівників і т. п. Діяльність таких формувань МДБ УРСР супроводжувалася численними провокаціями, насильством, грабежем, мародерством, винищенням сіл. У відповідь служба безпеки ОУН також створювала спеціальні підрозділи, що діяли «під маскою советів».

Масові репресії, депортації «антирадянських елементів», насильницька колективізація західноукраїнських сіл поступово звужували соціальну базу для руху Опору, унеможливлювали його матеріальну підтримку. Тому у вересні 1949 р. головнокомандувач УПА генерал-хорунжий Р. Шухевич видав наказ, згідно з яким наприкінці 1949 р. підрозділи УПА мали припинити свою бойову діяльність і зосередитися на саботажі та пропагандистській роботі. Загибель Р. Шухевича в березні 1950 р. призвела до подальшого згортання спротиву ОУН та УПА. У травні 1954 р. був заарештований останній керівник УПА — полковник Василь Кук. Останню боївку УПА в Тернопільській області органи держбезпеки розгромили аж у квітні 1960 р.

історичний факт

Утрати ОУН та УПА в боротьбі з радянським тоталітаризмом становлять 155 108 осіб. Чисельність тих, хто загинув з радянського боку, за неповними даними, становила 30 676 осіб, з них 4 тис. були представниками органів влади.

Частина бійців УПА пробралася на Захід. Іноді воякам удавалося зробити це поодинокі, іноді навіть достатньо численними групами. Наприклад, частина групи «Сян» після депортації українців із Закерзоння пробилася через територію Чехословаччини в Західну Німеччину. У такий спосіб у Західній Європі були засновані закордонні частини ОУН.

Намагання дезорганізувати національне підпілля в Західній Україні в середині 1950-х років підштовхнули радянські спецслужби до вбивства в еміграції ідеолога українського національного руху, професора Українського вільного університету в Мюнхені Лева Ребета (1957) та голови Проводу закордонних частин ОУН Степана Бандери (1959).

4. Життя населення в період протистояння радянської влади та ОУН і УПА.

Прийшовши в Західну Україну, сталінський режим прагнув якнайшвидше та якнайглибше її радянізувати. Типове для радянських перетворень форсування (прискорення) темпів спонукало партійних функціонерів до використання насильницьких методів. Друга причина застосування насильства пояснювалася самою традицією більшовизму, який у боротьбі з ідеологічним опонентом постійно використовував одну зброю — насилля. У Західній Україні він зустрівся зі своїм ідеологічним опонентом — українським національним рухом, який опирався на масову підтримку народу. Третя та головна причина застосування

масових репресій полягала в прагненні позбавити ОУН та УПА підтримки власного народу. Для досягнення цього сталінський репресивний апарат застосував увесь напрацьований за попередні десятиліття арсенал насильницьких дій: арешти, убивства, тортури, заручництво, конфіскацію майна, масові депортації.

Уже в січні 1944 р. НКВС СРСР поставив перед своїми працівниками завдання: «...усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна і відправити до Черногорського спецтабору» (Красноярський край).

З наближенням радянської армії до Західної України надійшло нове розпорядження НКВС: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, які перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців узяти на облік і виселити до тиллових областей Союзу».

Закінчення війни дало можливість радянській владі вдаватися до ще жорстокіших каральних акцій. У травні 1945 р. М. Хрущов вимагав від західноукраїнських обкомів та управлінь НКВС «застосування нових методів роботи», а саме — використання системи заручників. У кожному селі було відібрано заручників із найавторитетніших і найзаможніших селян. Вони мусили повідомляти владу про наміри та дії повстанців під загрозою арешту й виселення. Жертвами репресивних дій радянської влади насамперед ставали члени сімей оунівців і «бандпособників», заможні селяни із сім'ями, західноукраїнська інтелігенція, священики греко-католицької церкви. У ході масових репресій лише протягом 1946–1948 рр. до східних районів СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

5. Операція «Вісла».

Трагічна доля спіткала населення Закерзоння (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). Відповідно до договору від 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР, польське населення мало покинути територію України, а українське населення, що проживало в Закерзонні, повинне було евакуюватися до радянської України. Однак більшість селян не бажала залишати землю предків і нажите майно. Їх лякали також сталінські репресії та колективізація, відомості про які поширилася в Закерзонні ще в 1939–1941 рр. Тому першими добровільними переселенцями (81 тис. осіб) стали малозаможні сім'ї, господарства яких були зруйновані війною, або ж ті, хто зазнав чи побоювався репресивних дій з боку підпільних польських формувань.

До середини 1945 р. потік добровільних переселенців припинився, тим більше, що частина добровольців, рятуючись від сталінських переслідувань, повернулася назад. Щоб змусити українців до переселення, польська сторона розпочала відкритий терор. Військо Польське та інші силові структури комуністичної Польщі плондрували й спалювали українські села, убивали їх мешканців. Однак українці продовжували триматися рідних місць. Відтак український радянський уряд звернувся до польського уряду з проханням про «надання військової допомоги щодо прискорення масової депортації населення». На задоволення прохання три польські дивізії розпочали операцію примусового виселення українського населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. Насильницьке переселення супроводжувалося вбивствами, пограбуваннями, мародерством. Шукаючи порятунку, більшість українців погодилася на депортацію. У такий спосіб до 1946 р. в УРСР було переселено 488,7 тис. осіб — переважну більшість українського населення Закерзоння.

Не бажаючи миритися з перебуванням на колишніх українських землях хоча б незначної кількості українців, уряд комуністичної Польщі протягом 28 квітня—12 серпня 1947 р. здійснив повне виселення українського населення в ході операції під кодовою назвою «Вісла». Усіх українців і членів змішаних українсько-польських сімей було виселено з українських етнічних земель у західні та північні райони Польщі.

Військова операція набула рис депортації. За дві-три години українці мусли зібрати найпотрібніші речі та залишити місце проживання. Тих, хто не виконував наказ, убивали. За даними польського уряду, таких було 680 осіб. Брутальне ставлення конвоїрів, довготривалі подорожі в антисанітарних умовах спричинили жахливий стан депортованих у пункти прибуття. Усього Військо Польське депортувало 140 575 українців до Ольштинського, Гданського, Вроцлавського, Познанського і Щецінського воєводств. Поселення на нових землях здійснювалося за «принципом розпорошення», згідно з яким у населених пунктах поселяли не більше 2–3 родин, що в майбутньому мало призвести до їхньої неминучої полонізації. Українцям надавали зруйновані помешкання. Кращі будівлі на землях, які до закінчення війни перебували в складі Німеччини, надавалися місцевим і прибулим полякам.

Переселенцям заборонили повертатися додому. Тих, хто намагався знехтувати цією заборонаю, виловлювали та повертали назад, а частіше відправляли до Явожно – концентраційного табору для українських утікачів. За 20 місяців у таборі було ув'язнено понад 3 тис. мирних мешканців, у тому числі жінок і дітей. Розпач і важкі умови утримання іноді доводили людей до самогубства – вони кидалися на дротяну загорожу з електричним струмом.

Репресивна акція «Вісла» на міждержавному рівні була скоординована з радянським і чехословацьким урядами, які за допомогою своїх збройних сил повністю заблокували східні та південні кордони Польщі. 3 серпня 1990 р. сенат Польщі засудив операцію «Вісла» як злочинну.

працюємо з документами.

- Прочитайте уривок із рапорту командувачу командира 26-го тактичного відтинку УПА Василя Мізерного. Визначте особливості здійснюваної депортації.

...Військо Польське провело виселення нашого населення дуже швидко, оскільки протягом чотирьох годин кожен господар мусив спакувати речі і виїхати із села. У деяких селах... людям давали на збори лише дві години. У зв'язку з чим населення не мало змоги забрати із собою сільськогосподарські машини: молотилки, зерноочисні машини, січкарні, плуги, борони, предмети домашнього господарства, швейні машини, картоплю і т. п. Усе це забрало польське цивільне населення разом із Військом Польським...

Залишаючи свої домівки, населення дуже плакало й говорило нашим стрільцям: «Ми якось переживемо цей час, але як ви, бідні, будете без нас боротись?» Просили, щоб на випадок якихось змін не забували про них. Той, хто мав трохи часу, виносив до лісу або ж ховав у кривках різні речі: білизну, взуття, масло, сир, зерно й навіть худобу, а згодом показував місця схованок нашим, щоб це могли використати вони, а не ворог.

Ті села, мешканців яких найбільше підозрювали в співпраці з нами, одразу ж спалювали.

перевірте свої знання

1. Охарактеризуйте риси індустріалізації Західної України в післявоєнний період. Чим вона відрізнялася і чим була подібна до індустріалізації 1930-х років на сході України?
2. Опишіть форми й методи колективізації в Західній Україні. Порівняйте їх із формами та методами колективізації в Наддніпрянській Україні.
3. Які завдання вирішувала радянська влада в ході розвитку в Західній Україні системи середньої та вищої освіти?
4. Проаналізуйте ті історичні обставини, у яких УГКЦ шукала шляхи порозуміння з радянською владою.
5. Охарактеризуйте ту систему методів і засобів, яку використовував НКВС при ліквідації УГКЦ.
6. Доведіть, що діяльність ОУН та УПА в післявоєнні роки мала достатньо масштабний і напружений характер.
7. Охарактеризуйте засоби нейтралізації повстанського руху, які застосовувала радянська влада в Західній Україні.
8. Визначте причини застосування органами радянської влади масових репресій проти західних українців.
9. На які верстви були спрямовані масові репресії? Поясніть, чому саме на них.
10. Проаналізуйте причини виселення українців із Закарпаття.

§ 9. ПІСЛЯВОЄННЕ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

- Пригадайте образ співочої пташки в золотій клітці. Поміркуйте, чому митець не може творити за планом. Чи може митець, якого принижують, створити визначний твір?

1. Особливості суспільно-політичного життя.

Значний вплив на суспільно-політичне життя післявоєнного часу мав той чинник, що Радянський Союз, який вийшов переможцем із Другої світової війни, зробив найбільший внесок у розгром нацизму. Це дало можливість радянському керівництву розширити територіальні межі СРСР за рахунок Східної Пруссії, Закарпаття, Галичини та інших територій, а також експортувати комуністичну революцію в Польщу, Угорщину, Румунію, Болгарію, Чехословаччину, Східну Німеччину. Отже, Радянський Союз навіть перевершив могутність Російської імперії.

Однак саме тоді в суспільній свідомості зароджувалися нові ідеї, процеси, явища, які з часом стали чинниками руйнування радянського режиму. Так, вихід України на міжнародну арену, її участь у заснуванні ООН викликали в українських інтелігентів почуття гордості за свою батьківщину. Вони вбачали в цих історичних фактах визнання міжнародного авторитету України, її суттєвий внесок у розгром нацизму.

Створення соціалістичної співдружності позбавляло радянських централізаторів головного аргументу щодо України, Білорусії та Прибалтики – необхідності міцного об'єднання заради протистояння ворожому оточенню. Адже тепер Україна межувала з країнами народної демократії. Це викликало в українських патріотів закономірне запитання: чому Україна має бути республікою СРСР, тоді як її західні та південні сусіди – Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія – мають статус незалежних держав?

Війна змінила співвідношення між «російським містом» і «українським селом». Міста на сході залишилися «російськими», однак у центрі та заході України через зменшення внаслідок війни чисельності поляків і євреїв, вони стали переважно українськими. Уперше за всю новітню історію українці становили більшість населення у двох найважливіших з політичного погляду містах Західної та Центральної України – Києві та Львові.

Возз'єднання Західної та Східної України сприяло зміцненню національної самосвідомості населення. Окремі етнічні групи бойків, лемків, гуцулів, мешканці українсько-російського прикордоння усвідомили свою належність до українського народу.

Війна змінила національний склад комуністичної партії України та її керівних органів. У переважній більшості, за винятком посади першого секретаря, який призначався з росіян, та складу політбюро ЦК КП(б)У, де знову ж таки домінували росіяни, посади нижчого рівня посідали українці, які добре знали місцеві особливості.

Збільшення чисельності українців на всіх рівнях партійного керівництва, хоча б формальне розширення конституційних прав України створювало передумови для зародження автономістських настроїв у КП(б)У, посилювало почуття власної гідності та впевненості. Так, українські керівники вимагали для розореної війною України більшої частини коштів із всесоюзного бюджету, аніж було заплановано кремлівським керівництвом.

Ще очевиднішою проблемою, яка постала перед радянським керівництвом, стало поширення прозахідних настроїв серед радянських громадян. Це стосувалося українців, які потрапили до зони нацистської окупації, де отримали досвід контактів із нерадянським світом і з українськими національно свідомими громадянами.

У післявоєнні роки до України повернулися 1 млн 250 тис. молодих українців, які були насильно вивезені до Німеччини. Майже 300 тис. їх, нібито за державну зраду, одразу було вивезено в Сибір. А ті, хто залишився, могли засвідчити, що життя робітників і селян у країнах Західної Європи було не таким злиденним, як його описувала радянська пропаганда. Те ж саме підтверджували й радянські солдати, які повернулися додому. У СРСР з'явилися небачені раніше товари масового вжитку, демонструвалися трофейні кінофільми, які стали живими ілюстраціями до розповідей українських бранців і солдатів. До речі, за «антирадянську пропаганду та вихваляння фашистської Німеччини» багато їх потрапило до ГУЛАГу на довгі роки.

Побачене та почуте налаштовувало людей на пошуки відповіді на запитання: чому наше життя набагато гірше, аніж у них? Суспільство пройнялося переконанням, що народ, який виніс на собі весь тягар війни, здобув перемогу ціною неймовірних жертв, заслуговує на краще життя. Українці очікували на значні поступки з боку сталінського режиму: припинення репресій, ліквідацію колгоспів, пом'якшення цензури.

Іноді прагнення до кращого життя проявлялися в наївній і відвертій формі. Так в одному з колгоспів Володарського району Сталінської (Донецької) області поширилася чутка, що Асамблея ООН у Сан-Франциско прийняла рішення про розпуск колгоспів. Селяни одразу ж прийшли до правління з вимогою розділити між ними колгоспне майно.

2. Становище творчої інтелігенції. Ідеологічні кампанії.

З огляду на ті настрої, які поширювалися в народі, радянська влада постала перед вибором: підтримати їх і пом'якшити політичний режим, зосередитися на покращенні матеріальних умов народу чи знову вдаватися до репресій, посилювати тоталітарний режим шляхом пошуку нових внутрішніх ворогів. Сталінський режим обрав другий варіант.

У 1946 р. в Радянському Союзі розгорнулася надзвичайно масштабна ідеологічна кампанія, яка мала на меті підпорядкувати владному контролю не лише поведінку, а й думки та настрої окремих осіб і суспільства в цілому. Оскільки на формування суспільних настроїв і громадської думки найбільший вплив завжди мала творча інтелігенція, то вістря ідеологічних кампаній було спрямоване насамперед проти цієї суспільної верстви. «Ждановщина» (від прізвища А. Жданова — тодішнього голови відділу агітації й пропаганди) розпочалася з постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (серпень 1946 р.). Цькування інтелігенції здійснювалося під гаслами викорінення «гнилих західних культурних впливів» і «лібералізму» («угодовського» ставлення до «класових ворогів»). Жертвами ідеологічного терору, який часто поєднувався з каральними діями держави, стали насамперед талановиті люди, які мали творчі та новаторські погляди, уміли побачити незвичайне в буденному.

У союзних республіках до традиційних звинувачень проти інтелігенції обов'язково долучалося шельмування митців за «буржуазний націоналізм». Найпотужніший ідеологічний удар сталінізм спрямував проти України, адже саме ця республіка зазнала найбільшого впливу «західного способу життя» під час гітлерівської окупації. Тому кампанія звинувачення в ідеологічних збоченнях діячів української культури розпочалася ще в роки війни. 31 січня 1944 р. Й. Сталін на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) звинуватив О. Довженка — автора кіноповісті «Україна в огні» — в антиленінських помилках і націоналістичних перекирчуваннях. Ця критика, розтиражована в газетах, означала в радянській державі творчу смерть для українського митця, позбавляла його можливості брати участь у літературному процесі.

історичне джерело

27 липня 1945 р. О. Довженко з приводу цієї критики зробив запис у своєму щоденнику: «... невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм у непотураних глупості людей чиновних, холодних діячів, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?»

Однак і після закінчення війни компартійна влада переслідувала О. Довженка. Йому не дозволили повернутися з Москви в Україну.

Сигналом до початку нової масованої атаки на українську інтелігенцію стала липнева (1946) резолюція ЦК ВКП(б) «Про серйозні недоліки і помилки керівництва української компартії». ЦК КП(б)У було звинувачено в недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва». Щоб продемонструвати свою лояльність до сталінської Москви, ЦК КП(б)У протягом серпня—жовтня 1946 р. видав низку ідеологічних постанов: про «Історію української літератури», про журнал «Перець», про журнал «Вітчизна», про репертуар театрів.

Відповідно до них в Україні розпочалася кампанія «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології». Сторінки преси зарясніли «викривальними» статтями про «пережитки», «ворожі ідеї та концепції», про «перекручення і помилки», у наукових і культурних закладах, в установах на партійних зборах засуджували роботу і творчість учених і митців, які вже були винні тільки тому, що відрізнялися від інших талантом і новаторським пошуком. В Україні розпочалося переслідування письменників А. Головка, О. Копиленка, Остапа Вишні, М. Стельмаха, Ю. Яновського, поетів М. Рильського, А. Малишка, С. Олійника. У жовтні 1946 р. збори художників Києва засудили творчість визначних майстрів пензля М. Глуценка та М. Дерегуса.

Кампанія критики переросла в масові арешти науковців, літераторів, діячів культури. Протягом 1946–1947 рр. було репресовано майже 10 тис. чоловік.

Зазнала ідеологічних атак радянського режиму й українська історична наука. Дозволивши патріотичний виклад історії українського народу під час війни, сталінський режим узявся за його нещадне викорінення в повоєнні роки. Українських істориків звинуватили в «буржуазному націоналізмі», зокрема, у тому, що вони наголошували на відмінності української та російської історії, на українськості Київської Русі, ідеалізації українських національних діячів XIX ст. В Україні були практично заборонені праці В. Антоновича та М. Грушевського. У Західній Україні зазнали переслідувань відомі історики, учні М. Грушевського, — І. Крип'якевич, М. Кордуба. У 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Компартія вимагала писати історію України «з позицій класової боротьби та російсько-української єдності». Щоб залякати науковців, у Львові було ліквідовано відділи інститутів історії України, української літератури та економіки АН УРСР, через що багато вчених утратило роботу.

Особливо гнітючим став 1947 р. для письменників. Від «ждановщини» потерпали такі відомі українські митці, як М. Рильський — за поетичні твори «Київські октави» та «Мандрівка в молодість», Ю. Яновський — за роман «Жива вода», І. Сенченко — за повість «Його покоління» та ін.

У 1948 р. зазнали ідеологічної атаки навіть природничі науки. У республіці розгорнулася кампанія «викриття» генетики, яку оголосили «псевдонаукою». Використовуючи досить низький освітній рівень компартійного керівництва, даючи нездійсненні обіцянки, Всесоюзну академію сільськогосподарських наук очолив Т. Лисенко. Маючи освіту агронома, цей «академік», опираючись на підтримку Сталіна, розпочав переслідування провідних учених-генетиків. Жертвами розгорнутої кампанії стали такі провідні українські вчені, як О. Богомолець, М. Гришко, Р. Кавецький, Ю. Спасокукоцький, М. Холодний, викладачі, автори підручників з біології та генетики та ін.

Одночасно було розгорнуто ідеологічну кампанію і проти кібернетики.

У 1949 р. суспільно-політичне життя Радянського Союзу тривало під гаслами нової ідеологічної кампанії: боротьби проти «безрідного космополітизму» та «низькопоклонства перед Заходом». Вона відродила довоєнну тактику тоталітарного режиму — пошуки внутрішніх ворогів. Кампанія швидко набула антисемітського спрямування. В Україні її жертвами стали відомі вчені та 19 літераторів єврейського походження.

Особливо посилилася антисемітська кампанія в УРСР з грудня 1949 р., коли влада в республіці перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. З його приходом почали звільняти євреїв із центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів.

Новим приводом для розгортання ідеологічного тиску на українську інтелігенцію стали Дні української культури в Москві (15–25 червня 1951 р.). Через тиждень у газеті «Правда» з'явилася гостра критична стаття на адресу ЦК КП(б)У, який нібито знову послабив боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, який «звив собі кубло» в українській літературі та науці. У статті було розкритиковане лібрето опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький». Її автори О. Корнійчук і В. Василевська звинувачувалися в тому, що недостатньо розкрили «прогресивну» роль російського царя та російських бояр.

Стаття в «Правді» дала поштовх для поширення нової хвилі антинаціоналістичної кампанії в Україні. Уже через кілька днів газета «Радянська Україна» гнівно таврувала «націоналістичний» вірш В. Сосюри «Любіть Україну», написаний ще в 1944 р., який «викликає в трудящих Радянської України почуття протесту й обурення». Поета звинуватили в тому, що він закликав любити не радянську і соціалістичну, а «якусь одвічну Україну, Україну взагалі».

Восени 1951 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засудили «помилки» у творчості українських письменників.

Спільку письменників України звинуватили в тому, що вона допустила «помилки націоналістичного характеру» при виданні творів класиків — І. Котляревського, В. Стефаника, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Багатьох українських письменників — М. Рильського, Ірину Вільде, П. Воронька, А. Малишка, Ю. Яновського, композиторів Г. Верьовку, Б. Лятошинського, П. Майбороду — за-таврували як націоналістів.

Водночас КП(б)У влаштувала для населення України справжнє «промивання мізків». Так, лише в 1951 р. було прочитано майже 25 тис. лекцій, які примусово вислухали 7,7 млн чоловік. Тематика лекторських виступів була цілеспрямованою: «Великий російський народ — провідна нація СРСР» і «Українські буржуазні націоналісти — смертельні вороги українського народу».

Володимир Сосюра

Платон Майборода

вість Інституту фізики АН УРСР під керівництвом **Митрофана Пасічника** успішно розвивати дослідження атомного ядра. У Харківському фізико-технічному інституті займалися фізикою надвисоких і середніх енергій, фізикою наднизьких температур, радіофізикою.

Продовжив роботу над опануванням реактивного руху уродженець Київщини академік **Архип Люлька** — винахідник першого в СРСР турбореактивного двигуна. Розпочавши свою роботу ще до війни в Харкові, він продовжив її в Ленінграді. Улітку 1947 р. в повітря піднялися перші радянські літаки СУ-11 та Іл-22, оснащені двигунами А. Люльки.

Українські вчені досягали всесвітньо значущих успіхів. Під керівництвом **Сергія Лебедева** в Інституті електроніки протягом 1948–1950 рр. у Києві було розроблено й виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. Інститут електрозварювання АН УРСР ім. Є. Патона продовжував розробку й запровадження у виробництво нової зварювальної техніки. У 1953 р. в Києві був уведений у дію найдовший тоді у світі (1543 м) суцільнозварений міст. З 1948 р. розпочалися перспективні дослідження в галузі порошкової металургії.

Директор Інституту фізичної хімії АН УРСР **Олександр Бродський** разом зі своїми учнями розробив теорію розділення ізотопів. Його «Хімія ізотопів» стала першою у світовій науці підсумковою працею в цій галузі хімії. Науковий колектив під керівництвом математика **Михайла Лаврентьєва** створив новий напрям у теорії функцій, що посприяло розвитку газо- та гідродинаміки.

У повоєнні роки продовжили плідну роботу відомі українські вчені: математик М. Боголюбов, мікробіолог М. Гамалія, селекціонер В. Юр'єв.

Разом із тим розвиток української науки суттєво сповільнювався догматичним і диктаторським утручанням влади. Наприклад, невизнання кібернетики стримувало розвиток електроніки, запровадження наукових розробок у виробництво. Розвиток атомної та теоретичної фізики стримувався критиканством теорії відносності А. Ейнштейна.

4. Література і мистецтво.

Радянська влада, контролюючи діячів культури, науки і освіти, прагнула охопити своїм пропагандистським впливом найширші верстви населення. Тому в повоєнні роки зростала кількість закладів культури: клубів, бібліотек, музеїв. У листопаді 1951 р. був відкритий перший український телевізійний центр у м. Києві.

Незважаючи на надмірну заідеологізованість, українська літературна проза тих років поповнилася романами **Олеся Гончара** «Прапорнощі», циклом романів

Микола Боголюбов

Микола Гамалія

О. Шовкуненко. Паводок.
(Фрагмент). 1953 р.

показував життя в прикрашеному вигляді. Типовим прикладом таких творів стали п'єси О. Корнійчука «Калиновий гай», «Приїздить у Дзвінкове». Однак існує думка, що вони мали право на існування, оскільки допомагали переживати труднощі повоєнного часу.

історичний факт

Про те, у яких умовах працювали українські літератори, свідчать дані дослідників: у 1938–1954 рр. українська література втратила 223 письменників, 17 із них розстріляно, 8 покінчили життя самогубством, 175 заарештовано або заслано, 16 пропали безвісти і лише 7 померли своєю смертю.

На жаль «залізна завіса», якою заслонила себе від світу Радянський Союз, штучно відокремила від України культуру української діаспори. Тим часом у листопаді 1945 р. в німецькому місті Аугсбург було засновано Українську вільну академію наук (з березня 1949 р. вона працювала в Канаді, а з квітня 1950 р. — у США). У 1947 р. в Мюнхені відновилася діяльність Наукового товариства імені Шевченка. У 1949 р. воно розпочало видання багатотомної «Енциклопедії українознавства» за редакцією відомого вченого В. Кубійовича.

Іван Багрянний

У 1950 р. українська література збагатилася видатним твором **Івана Багрянного** «Сад Гетсиманський», за який автору в 1991 р. присуджено посмертно Державну премію України ім. Тараса Шевченка. Іван Багрянний — письменник, політичний діяч, багаторічний в'язень ГУЛАГу набагато раніше, ніж О. Солженіцин, ознайомив західну громадськість із тією бруталною атмосфе-

Михайла Стельмаха «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», що були відзначені найвищими державними преміями. У цей час було видано поетичну збірку **Андрія Малишка** «Лірика», поеми «Прометей», «За синім морем».

У 1950 р. на екрани республіки вийшов фільм «Тарас Шевченко» українського кінорежисера І. Савченка.

Художні полотна О. Шовкуненка, М. Дерегуса, Т. Яблонської («Хліб», «Весна», «Над Дніпром», «Ранок») відображали життя повоєнної України в її повсякденні та планах на майбутнє.

Продовжували творчу роботу композитори К. Данькевич, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус.

Митці постійно перебували під тиском вимог так званого методу соцреалізму, який

працюємо з документами

- Прочитайте документ, визначте, на що спрямовував репертуарну політику театрів ЦК КП(б)У. Поясніть, чому театри мало ставили вистав з радянської тематики.

З постанови ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення»

12 жовтня 1946 р.

Найголовніший недолік нинішнього стану репертуару драматичних і оперних театрів УРСР полягає в тому, що п'єси радянських авторів на сучасні теми виявилися фактично витісненими з репертуару театрів УРСР. У Київському драматичному театрі ім. Франка з 16 п'єс, поставлених у 1945 р. і в першому півріччі 1946 р., питанням сучасного радянського життя були присвячені тільки три прем'єри; у Київському театрі російської драми ім. Лесі Українки з 14 — 4; Харківському театрі ім. Тараса Шевченка з 17 — 3; у Харківському театрі російської драми з 18 — 6; у Львівському театрі ім. М. Заньковецької з 16 — 3...

У зовсім неприпустимому стані перебуває репертуар оперних театрів УРСР... За останні роки театри УРСР не поставили ні однієї опери радянських композиторів, присвяченої сучасному життю, і не організували спільно з композиторами роботи по створенню нових опер на сучасні російські теми.

Драматичні й оперні театри України досі не створили високоідейних і повноцінних у художньому відношенні спектаклів про перемогу радянського ладу, про сталінську дружбу народів радянської країни.

перевірте свої знання

1. Визначте обставини, які дали можливість Радянському Союзу досягнути вершини своєї імперської величі.
2. Виокремте й проаналізуйте чинники, які визначали зміст суспільно-політичного життя в післявоєнний час.
3. Проаналізуйте обставини та ідеї, які в післявоєнній Україні почали готувати ґрунт для формування автономістських настроїв.
4. Опираючись на конкретні історичні приклади, доведіть, що український народ не завжди підтримував політику радянського уряду.
5. З якою метою в СРСР та в Україні було розгорнуто широкі ідеологічні кампанії? Хто переважно став їх жертвою?
6. Охарактеризуйте мету й наслідки ідеологічних кампаній, спрямованих проти української творчої інтелігенції.
7. Яких несправедливих звинувачень зазнали українські історики в ході ідеологічних кампаній?
8. Визначте особливості й труднощі відновлення системи освіти в післявоєнній Україні.

9. Виокремте досягнення та труднощі розвитку природничих і точних наук в Україні.
10. Знайдіть визначення націоналізму. Перечитайте вірш В. Сосюри «Любіть Україну!», спробуйте виявити в ньому «націоналістичні збочення», які знайшла газета «Правда».

НАШ КРАЙ У 1945 р. — НА ПОЧАТКУ 1950-х років

Д. Шавикін. Вечір на Дніпрі. 1957 р.

- З'ясуйте, як змінилося життя ваших земляків після вигнання гітлерівців?
- Наскільки справдилися сподівання людей на зміни, що відбулися в післявоєнний час?
- Які нові народногосподарські та культурно-освітні об'єкти з'явилися в ході післявоєнної відбудови?
- Як у вашому краї пережили голод 1946–1947 рр.?
- Які зміни в побуті відбулися у вашій сім'ї?
- Які речі стали доступними чи, навпаки, зникли з ужитку за роки післявоєнної відбудови?
- Які зміни відбулися в культурно-духовному житті краю?
- Чим характеризувалося становище творчої інтелігенції?
- Як вплинули на мешканців краю ідеологічні кампанії того часу?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 2

«Україна в перші повоєнні роки (1945 р. — початок 1950-х років)»

У перші повоєнні роки уряд СРСР, уклавши договори з Польщею, Чехословаччиною та Румунією визначив сучасні південно-західні кордони УРСР. Після визволення від нацистських окупантів у внутрішньо-політичному житті України комуністична партія знову зайняла панівні позиції. В УРСР була відновлена комуністична ідеологія та культ особи Сталіна.

У виробничій сфері знову утвердилася командно-адміністративна система. Радянська відбудова розпочалася з важкої індустрії та здійснювалася за рахунок економії на сільському господарстві, харчовій, легкій промисловості, соціальній сфері. Сталінський план мав на меті лише відновлення довоєнної моделі господарства. Він ігнорував досягнення НТП, був зосереджений на прискореному розвитку військово-промислового комплексу.

У ході післявоєнної відбудови економіка України була максимально пов'язана із загальносоюзною, тобто позбавлена самостійності. Через виникнення під час війни нових індустріальних центрів у глибинних районах Росії та їх пришвидшений розвиток Україна втратила місце лідера в економіці СРСР. Невважаючи на це, у 1950-і роки вона за промисловим потенціалом зрівнялася з

провідними індустріальними країнами Європи. Однак економіка України значно відставала в запровадженні досягнень НТП, розвитку сільського господарства, харчової та легкої промисловості, сфери послуг.

Нелюдськість сталінського режиму знову проявила себе в 1946–1947 рр. Він забрав майже мільйон життів, чого можна було легко уникнути шляхом незначного обмеження експорту зернових чи використання державних резервів, які й призначені для порятунку людей у скрутний час.

Післявоєнна відбудова охопила й Західну Україну. Її областям була надана значна фінансова, господарська, фахова та кадрова допомога. Разом із післявоєнною відбудовою там продовжувалася політика радянзації. Одночасно з упровадженням соціально-економічних перетворень у 1946 р. в Західній Україні була знищена УГКЦ, а в Закарпатті її ліквідували в 1949 р.

Політиці радянзації протистояла УПА, однак невідповідність збройних сил не давала їй змоги захистити співвітчизників.

Сумною сторінкою в українській історії стало тотальне переселення в 1946 р. майже 490 тис. українців з території Закерзоння на територію радянської України та операція «Вісла» у 1947 р., у ході якої понад 140 тис. українців були насильно переселені в західні та північні райони повоєнної Польщі, а 680 непокірних убито.

Унаслідок перемоги СРСР над нацизмом у суспільній свідомості зароджувалися ті ідеї, процеси, явища, які згодом стали чинниками руйнування радянського режиму. У середовищі української інтелігенції формувалося почуття гордості за свою Батьківщину, воз'єднання українських земель спричинило зміцнення національної самосвідомості. Міста центру та заходу України стали переважно українськими, збільшення кількості українців у складі державних і партійних керівних органів стало передумовою для посилення почуття власної гідності, майбутніх автономістських настроїв. У найширших верствах населення визрівала переконаність, що народ, який здобув перемогу над нацизмом ціною неймовірних жертв, заслуговує на краще життя, аніж він має в СРСР.

На такі настрої радянське керівництво відповіло посиленням тоталітарного режиму. Для цього в країні розпочалися широкомасштабні ідеологічні кампанії, спрямовані проти творчої інтелігенції. У національних республіках, у тому числі в Україні, ідеологічний терор обов'язково здійснювався під гаслами боротьби з «буржуазним націоналізмом», жертвами якої ставали видатні українські митці, які щиро любили свій народ.

Повоєнні роки були позначені відродженням системи освіти України. Незважаючи на цькування представників наукової інтелігенції, вони продовжували працювати на провідних напрямках тодішньої світової науки, досягаючи результатів світового рівня.

§ 10. ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

- Пригадайте, які зміни відбулися в суспільно-політичному житті радянської України в повоєнний період.
- У чому полягала згубність ідеологічного наступу сталінізму в повоєнний період?

1. Внутрішньополітичне становище України в середині 1950-х років.

Після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. виникло запитання, у якому напрямі буде рухатися радянське суспільство? Однак чіткої відповіді не існувало. У тоталітарному суспільстві відповідь на нього значною мірою залежала від наслідків боротьби за владу, що розпочалася серед представників політичної верхівки. Ведучи її, кожна зі сторін почала вдаватися до заходів, які б переконали суспільство, виснажене тоталітаризмом і фізично, і морально, що при владі утверджується лідер і політичне угруповання, які змінять життя на краще. У СРСР та в Україні розпочався процес суперечливих, спочатку непослідовних, а потім усе наполегливіших спроб трансформації тоталітаризму.

Сталінщина й тоталітаризм глибоко спотворили всі сторони суспільного життя. Звільнення від них, як виявилось, потребувало тривалого, упродовж десятиліть, часу та велетенських морально-психологічних зусиль. Перші кроки щодо десталінізації суспільства були зроблені вже в 1953 р., що засвідчило наближення т. зв. «хрущовської відлиги».

Наприкінці березня в СРСР була оголошена амністія, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до 5 років ув'язнення за посадові, господарські та деякі воєнні злочини. З радянських тюрем і концтаборів звільнили 1,2 млн в'язнів. Серед них переважали карні злочинці, оскільки ув'язнені за політичними статтями мали більші строки. Під амністію потрапили також вагітні жінки, неповнолітні особи (віком до 18 років), жінки, які мали дітей віком до 10 років.

Після амністії розпочався процес реабілітації. До нього владу спонукали звернення громадян до вищих партійних і державних інстанцій з проханнями переглянути судові справи, які стосувалися звинувачень у політичних «злочинах». Верховний суд СРСР переглянув за протестами генерального прокурора країни рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої на-

ради» при НКВС–МДБ–МВС СРСР. Такі самі права отримали судові органи союзних республік. З високих трибун було сказано, що законність і охорона прав громадян – найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

Улітку–восени 1953 р. з таборів і місць заслання повернулися перші несправедливо засуджені. Серед них було багато українців, які в роки війни проживали на окупованій території, за що були безпідставно звинувачені в «пособництві ворогові» та заслані у віддалені райони СРСР.

Початковий період десталінізації спричинив в Україні зміни на краще. Його характерними рисами було припинення кампанії проти націоналізму, уповільнення процесу зросійщення, посилення ролі українців в різних сферах суспільного життя.

Насамперед відбулися зміни в керівництві, які привели до суттєвого збільшення частки українців серед представників державного та партійного апарату: у червні 1953 р. був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельников. Підставами для цього стало зросійщення в Україні вищої школи та дискредитація керівництва Західної України. Керівником республіканської партійної організації вперше було обрано українця – **Олексія Кириченка**. Це призначення започаткувало широку хвилю висунення на керівні посади представників місцевої влади. Драматурга **Олександра Корнійчука** було призначено першим заступником голови Ради міністрів УРСР, обрано членом бюро ЦК КПУ. Заступником голови Ради міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника – **Семена Стефаника**. Українець К. Москалець очолив українські профспілки. У ЦК КПУ та Верховній Раді УРСР понад 70 % місць, а серед керівників великих підприємств – понад 50 % посад зайняли українці. Вісім членів політбюро ЦК КПУ теж були українцями.

Українське партійне керівництво повністю й беззастережно підтримало секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в його боротьбі за владу. Це виявилось вдалим політичним кроком на перспективу. Усунувши в червні 1953 р. Л. Берію, а в січні 1955 р. – Г. Маленкова, М. Хрущов став одноосібним політичним лідером СРСР. Щоб зміцнити свої позиції на місцях, він розширив права союзних республік, узявши курс на децентралізацію системи управління й перетворивши частину союзних міністерств на союзно-республіканські.

Значно розширилися й законодавчі права УРСР: у її відання перейшли питання обласного й крайового адміністративно-територіального устрою, затвердження цивільного та кримінального кодексів. УРСР отримала більші можливості щодо поточного та перспективного планування, будівництва, використання капіталовкладень. З метою скорочення необґрунтованих економічних витрат протягом 1953–1956 рр. у підпорядкування УРСР перейшло майже 10 тис. підприємств важкої, легкої, харчової промисловості, а також зв'язку та транспорту. Унаслідок цього частка промисловості, підпорядкована уряду УРСР, в економіці України збільшилася з 35 до 76 %.

Микита Хрущов

Разом із тим союзний центр, як і раніше, тримав управління Україною у своїх руках. Указівки будь-якого союзного відомства були законом, обов'язковим для виконання урядом УРСР.

2. Стан промисловості.

У середині 1950-х років Україна відновила статус могутньої металургійної та паливної бази СРСР. За кількістю виплавленого металу на одну особу Україна знову випереджала країни Заходу. В УРСР почали діяти унікальні доменні печі та мартени. Наприклад, у 1956 р. у м. Ворошиловграді запрацювала найбільша в Європі мартенівська піч. Одночасно з метою покращення якості виплавленого металу розпочався перехід від виробництва мартенівської до більш якісної конверторної сталі.

Швидкими темпами освоювався Криворізький залізорудний басейн, де залізна руда можна видобувати найекономнішим способом — відкритим. У 1955 р. там розпочав роботу найбільший у Європі Південний гірничо-збагачувальний комбінат.

Особливого розвитку набули машинобудування та легка промисловість. У м. Краматорську та м. Донецьку розпочалося виробництво надпотужних машин для гірничої промисловості. У м. Ворошиловграді та м. Харкові в 1956 р. був налагоджений серійний випуск тепловозів. На Харківському авіазаводі розпочався випуск першого у світі реактивного лайнера Ту-104.

Велося будівництво електростанцій, потужність яких за 1951–1955 рр. зросла майже вдвічі. Давали струм теплові електростанції — Ворошиловградська, Миронівська, Придніпровська, Сімферопольська, Слов'янська, Старобешівська та ін.

Перша половина 1950-х років характерна широким розгортанням будівництва в Україні великих гідроелектростанцій. Їх спорудження розпочали з Каховської ГЕС. При проектуванні та будівництві потужних гідроелектростанцій, спроможних забезпечити нові підприємства союзного підпорядкування електроенергією, не бралися до уваги численні проблеми місцевого населення. Після наповнення дніпровськими водами Кременчуцького водосховища, створеного перекриттям старого русла Дніпра греблею гідроелектростанції, були затоплені майже 300 великих і малих населених пунктів Черкаської, Полтавської та Кіровоградської областей. Лише в тодішньому

Каховська ГЕС. 1950-і роки

Новогеоргіївському районі (Кіровоградщина) на дні водосховища опинилися 25 сіл і м. Новогеоргіївськ. На Полтавщині у водах штучного Кременчуцького моря зникли десятки населених пунктів у чотирьох районах, один з яких — Градизький — затоплений майже повністю.

Будівництво каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі спричинило створення штучних водойм, щодо доцільності яких і нині дискутують науковці. Це призвело до втрати 700 тис. га родючих земель і погіршення екологічної ситуації в регіоні.

У першій половині 1950-х років виникли серйозні проблеми у вугільній галузі УРСР. Продуктивність праці гірників Донбасу була вдвічі нижчою, аніж в інших вугільних басейнах СРСР. Не вистачало нової техніки, бракувало запасних частин. Тому уряд республіки вдався до рішучих заходів для виправлення ситуації. Розпочалось об'єднання багатьох шахт і будівництво нових. У першій половині 1950-х років були введені в дію 142 нові шахти, зокрема на Донбасі, Волині та Львівщині. Освоювалися нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський та Дніпровський. Незважаючи на труднощі, вугільна галузь України вийшла на друге місце у світі за рівнем видобування вугілля.

Ураховуючи проблеми вугільної галузі, був пришвидшений розвиток газовидобувної промисловості. Розпочалася експлуатація нових родовищ газу — Радченківського (Полтавська обл.) і Шебелинського (Харківська обл.).

Керівництво республіки приділяло значну увагу розвитку харчової та легкої промисловості. Для цього використовувалось імпортне та вітчизняне обладнання.

Розвивалася також транспортна система. Успіхом українських учених і містобудівників став зданий в експлуатацію восени 1953 р. перший у світі цільнозварений міст через Дніпро (за проектом Є. Патона). Показники промислового виробництва в 1950-х роках у цілому були високими. У цей період розвиток промисловості досяг найвищих темпів приросту — понад 20 % на рік.

Водночас із нарощуванням виробничих потужностей в УРСР виникали й негативні тенденції. Радянська індустрія відставала від промислово розвинутих країн світу за рівнем якості, застосування досягнень науки і техніки у виробництві.

3. Стан сільського господарства. Перші спроби аграрних перетворень.

Нове керівництво СРСР мало серйозні проблеми в сільському господарстві, яке на початку 1950-х років перебувало в катастрофічному стані. За роки повосинної відбудови виробництво зерна не досягло довоєнного рівня. Стало очевидно, що продовольча проблема стримує розвиток інших сфер економіки.

Курс на реформування сільського господарства був проголошений на вересневому (1953) пленумі ЦК КПРС. З колгоспів списали всю заборгованість перед державою за недопостачання продуктів тваринництва за попередні роки. Одночасно їм зменшили планові показники. Дуже важливим для господарників став перегляд заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Вони зросли майже втричі.

Змінилося ставлення радянської влади й до індивідуальних (присадибних) господарств. У серпні 1953 р. було прийнято рішення про зниження майже у 2 рази податків із присадибних господарств. Були ліквідовані й «сталінські побори» за фруктові дерева та ягідні кущі.

Завдяки пом'якшенню політики викачування коштів у середині 1950-х років сільське господарство вперше за тривалий час стало рентабельним, тобто почало давати прибуток.

Однак для перетворення його на розвинуту сферу суспільного виробництва, яка б забезпечила швидке збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, цього було замало. Потрібні були серйозні капіталовкладення в 103

інтенсифікацію аграрного виробництва. Сподіваючись зекономити кошти, партійне керівництво на лютиєво–березневому (1954) пленумі ЦК КПРС запланувало екстенсивне розширення виробництва за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі й Північному Кавказі.

Для економіки України «цілинна епопея» мала негативні наслідки. Вона вичерпувала людські та матеріальні ресурси, тим самим послаблюючи сільське господарство республіки. Лише в 1954–1955 рр. за рішенням партійних і комсомольських комітетів у Казахстан прибули понад 93 тис. українців, які заснували там 54 радгоспи. Робітничі колективи деяких із них майже повністю склалися з переселенців-українців.

Перші результати освоєння цілини були оптимістичними. У 1954 р. вона дала понад 40 % валового збору зерна, у 1956 р. — 50 %. Це зумовило збільшення виробництва хліба, хлібо-булочних виробів, м'яса, молока. Усе це дало змогу дещо поліпшити продовольче постачання населення. Проте успіхи супроводжували «цілинну епопею» недовго. Відсутність наукового підходу до освоєння цілинних земель призвела до швидкого виснаження ґрунтів і втрати верхнього родючого шару ґрунту внаслідок пилових бур, які легко знімали в безкраїх степах розорану землю. Урожайність різко знизилася. Собівартість цілинної пшениці була на 20 % вищою, ніж у середньому по СРСР. На освоєння цілини були витрачені значні матеріальні та людські ресурси, які можна було використати для розвитку традиційних районів землеробства.

4. Соціальне та економічне життя населення.

Істотною рисою економіки постсталінського періоду була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими протягом тривалого часу нехтували ніби заради «найвищих інтересів держави та всього прогресивного людства». У серпні 1953 р. на сесії Верховної Ради СРСР уперше було порушено питання про необхідність вирівняти темпи розвитку промисловості груп «А» і «Б». За період 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося більш ніж у 3 рази, а виробництво предметів споживання — лише в 1,7 рази. На сесії було поставлено завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості». Незабаром у магазинах з'явилося більше продуктів, розпочалася закупівля деяких товарів за кордоном і т. ін.

Навесні 1956 р. були ухвалені документи, спрямовані на поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. У березні 1956 р. на 2 год скорочено тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток у зв'язку з вагітністю й пологами (з 77 до 112 календарних днів). У квітні 1956 р. скасовано закон 1940 р., що прикріплював робітників до підприємств, де вони працювали.

Тепер працівники мали право змінювати місце роботи, попередивши адміністрацію про свій намір за два тижні. Для селян, однак, зберігалось попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити колгосп або радгосп. У травні 1956 р. був установлений 6-годинний робочий день для підлітків 16–18 років. Скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах.

Найболючішою побутовою проблемою того часу була нестача житла, хоча після війни влада докладала значних зусиль для відбудови знищених міст і сіл. Проте темпи будівництва були недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом — низьким.

У 1955 р. відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: будівлі споруджувалися «без надмірностей», на основі індустріальних методів. Згідно з постановою ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР від 22 вересня 1955 р., будівництво житлових і культурно-побутових будинків мало вестися за типовими проектами. За індивідуальними проектами здійснювалося будівництво з дозволу Держбуду УРСР, а в Києві — Київського міськвиконкому. Це давало можливість заощадити кошти, значно розширити й прискорити будівництво, але водночас була започаткована типова одноманітність міст і селищ.

5. Вхідження Кримської області до складу УРСР.

У 1954 р. відбулося надзвичайно урочисте святкування 300-річчя Переяславської ради. Повсюдно відбувалися урочисті збори, виставки та концерти, конкурси, фестивалі. Головною подією, пов'язаною з відзначенням 300-річчя «возз'єднання» України з Росією», стала передача Криму до складу УРСР. З огляду на давні історичні та культурні зв'язки, етнічну, територіальну спорідненість України й Криму Президія Верховної Ради СРСР **19 лютого 1954 р.** ухвалила указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Це питання обговорювалося першою сесією Верховної Ради СРСР (четвертого скликання). Доповідачі наголошували, що ця подія є проявом дружби та довір'я російського народу до українського, що це акт, який «прикрасив наше велике національне торжество».

26 квітня 1954 р. був прийнятий закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР». Що спонукало до цього союзне керівництво? По-перше, Кримський півострів був тісно пов'язаний з УРСР у господарському плані. По-друге, передача Криму до складу УРСР мала пропагандистський характер, засвідчувала перевагу українсько-російської політичної співпраці та «дружбу й довіру російського народу до українського». Крім того, союзне керівництво переклало на українське республіканське керівництво моральну відповідальність, пов'язану з наслідками депортації кримських татар, німців, греків, болгар і вірмен. На Україну ж було перекладено й вирішення проблем соціально-економічного характеру, що на той час склалися в Криму.

на думку вченого

Відомий український історик ХХ ст. І. Лисяк-Рудницький опублікував у 1955 р. в журналі «Культура», який друкувався польською мовою в Парижі, статтю «Новий Переяслав», присвячену аналізу курсу Кремля щодо України. Вчений констатував безуспішність спроб більшовицької імперії підірвати потенціал українського визвольного руху засобами жорстоких репресій. Терор не зрівняв українську націю із землею і не покінчив з українською проблемою як із джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Поворот

на більш «ліберальні» позиції вчений розумів як мовчазне визнання невдач сталінської політики.

Порівнюючи дореволюційну та сучасну йому імперську політику Москви щодо України, учений помітив тенденцію до певних поступок. До революції «возз'єднання» України й Росії розглядалося як відновлення «єдності російського народу». Тепер же Москва вела мову лише про «споконвічну дружбу двох братерських народів».

Підсумовуючи свої спостереження за помпезним святкуванням входження України до складу Російської держави, український учений із діаспори стверджував, що сучасна йому Москва намагається розв'язати українську справу не тільки засобами терору, а й підходить до неї з політичними критеріями.

У перспективі приєднання Криму посилило економічний потенціал України. Уже тоді півострів був найбільшою курортною зоною, мав потужну сировинну та промислову базу. Особливістю сільського господарства Кримської області було переважання садівництва, особливо виноградарства, тваринництва, вирощування тютюну, ефіроолійних культур (лаванди, шавлії, червоної троянди).

З огляду на економічні аспекти, приєднання Криму до УРСР було виправданим і цілком закономірним. Разом із тим воно дещо ускладнило ситуацію у сфері міжнаціональних відносин. У процесі входження Криму до складу УРСР постала проблема, пов'язана з національним складом населення півострова. Після приєднання Кримської області в УРСР збільшилася частка росіян. У 1959 р. населення Криму становило 1,2 млн осіб (785 тис. міське та 417 тис. сільське населення). За етнічним складом українці становили 22,3 %, а росіяни – 71,4 % мешканців області. Це й досі ускладнює міжетнічні відносини в Криму, оскільки частина росіян не вважає себе українськими громадянами, тобто політичними українцями російського етнічного походження, як себе цілком природно сприймають представники різних етносів у складі європейських національних держав.

працюємо з документами

- Проаналізуйте документ і сформулюйте свою думку стосовно необхідності, доцільності та законності приєднання Кримської області до Української РСР.

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

Ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Президії Верховної Ради СРСР
Секретар Президії Верховної Ради СРСР

К. Ворошилов
М. Пегов

Москва, Кремль. 19 лютого 1954 р.

перевірте свої знання

1. Назвіть і опишіть прояви початкового періоду десталінізації.
2. Розкрийте питання про вплив перших кроків десталінізації на українське керівництво.
3. Охарактеризуйте стан промисловості та сільського господарства республіки в першій половині 1950-х років.
4. Визначте зміст засобів, за допомогою яких партійне керівництво протягом 1953–1955 рр. виводило сільське господарство з катастрофічного стану.
5. Чому «цілинна епопея» мала для економіки України негативні наслідки? Чому вона не принесла бажаних результатів?
6. Наскільки правдивим є твердження, що істотною рисою економіки постсталінського періоду була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, на інтереси людей?
7. Назвіть і охарактеризуйте основні напрями тогочасної соціальної політики.
8. Визначте причини, які спонукали радянське керівництво передати Кримський півострів Українській РСР.
9. Порівняйте причини, які брало до уваги радянське керівництво й незалежний історик з української діаспори І. Лисяк-Рудницький стосовно рішення Верховної Ради СРСР, щодо передачі Кримської області УРСР.
10. Оцініть економічні та етнополітичні наслідки приєднання Криму до України.

§ 11. ПЕРШІ КРОКИ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

- Пригадайте з курсу 10 класу, які негативні морально-психологічні риси прищепив людям сталінізм.

1. XX з'їзд КПРС і початок лібералізації.

Смерть Й. Сталіна ще не означала, що в країні завершилася епоха сталінізму. У ході напруженої боротьби за владу на передові позиції вийшов М. Хрущов із близьким оточенням. У їхньому середовищі зростало переконання, що державний тероризм, опертий на масові політичні репресії та гіпертрофований ідеологічний контроль, не має історичних перспектив. Він не може перетворити суспільство на життєздатний організм, спроможний успішно вирішувати внутрішні нагальні питання й успішно конкурувати з розвинутими суспільствами людської цивілізації.

Подолавши своїх головних конкурентів до початку 1955 р., М. Хрущов намагався утвердити повноваження першого секретаря ЦК КПРС. З цією метою він прагнув якнайшвидше провести партійний з'їзд і домогся рішення про його скликання на вісім місяців раніше, аніж цього вимагав статут. Щоб забезпечити

контроль за його роботою і гарантувати своє обрання, Хрущов провів активну роботу щодо формування персонального складу майбутнього з'їзду та вироблення регламенту його проведення.

На початку 1956 р. відбулися звітно-виборчі конференції та з'їзди в партійних організаціях областей і національних республік. Делегати чергового з'їзду КПУ представляли 895 тис. членів і кандидатів у члени партії. Виборча кампанія здійснювалася під щоденним контролем з боку першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка. Усі делегати української партійної організації на *ХХ з'їзді КПРС*, що відбувся **14–25 лютого 1956 р.**, виявилися прибічниками М. Хрущова. Звіт-на доповідь М. Хрущова вийшла далеко за межі кар'єрних змагань і стала важливим кроком у ході десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад. Доповідь підтвердила лінію на розрядку міжнародної напруженості. У ній було заявлено, що третя світова війна не є неминучою. Проголошувалося, що партійно-державне керівництво має:

- звернути особливу увагу на сільське господарство;
- забезпечити випереджальні темпи виробництва предметів споживання, порівняно із засобами виробництва;
- розширити масштаби житлового будівництва.

Цими заявами М. Хрущов забезпечив собі підтримку суспільства. На з'їзді вихваляли переваги колективного керівництва, протиставляючи йому негативні наслідки безіменного культу особи. Анастас Мікоян, за дорученням Хрущова, виступив більш визначено, заявивши про культ особи Сталіна. Він спробував також у завуальованій формі висловити сумніви щодо деяких висновків сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», особливо щодо громадянської війни в Україні, уперше зробив заяву про те, що ряд відомих партійних діячів того часу не були ворогами народу. Виступ А. Мікояна був спробою з'ясувати настрої делегатів щодо оцінки ролі Й. Сталіна в радянській історії.

На з'їзді був затверджений новий склад ЦК, який обрав Президію та Секретаріат КПРС. Результати виборів не виправдали сподівань М. Хрущова: до Президії ввійшли члени попереднього складу, у тому числі найпопулярніші противники першого секретаря ЦК КПРС — Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов. Проте ЦК КПРС значно розширився і вже наполовину складався з тих осіб, які були зобов'язані своєю кар'єрою М. Хрущову.

Однак в історію ХХ з'їзду КПРС увійшов насамперед завдяки надзвичайно відвертій доповіді М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки», яка була виголошена 25 лютого на закритому засіданні з'їзду. Промова М. Хрущова стала несподіванкою для більшості делегатів партійного форуму. Уперше на такому високому рівні були наведені численні факти злочинів і зловживань Й. Сталіна та його оточення.

Промова була добре підготовлена, логічна та аргументована. Вона справила величезне враження на делегатів з'їзду. Разом із тим у ній можна легко помітити непослідовність у критиці сталінської політики. По-перше, усі грубі прорахунки та злочини вищого керівництва в 1930–1940-х роках пояснювалися лише недоліками характеру Й. Сталіна; по-друге, зовсім не згадувалися виконавці сталінських злочинів (це пояснюється передусім тим, що сам М. Хрущов також був причетний до здійснення масових репресій). Тому критика була різкою, але не вичерпною. Вона зачепила лише зовнішні прояви тоталітаризму.

Звичайно, що за такого підходу до культу особи питання про відповідальність осіб і організацій, винних у створенні та підтримці культу особи, не ставилося. Не розглядалося й питання глибинних причин сталінізму як різновиду тоталітаризму. Традиційними в промові були й характеристики стану радянського суспільства, у якому розпочався процес постошового звільнення від диктаторського минулого. Воно змальовувалося такими типовими для радянської пропаганди засобами, як сподівання на щасливе майбутнє, звільнене від беззаконня, сваволі, сталінських концтаборів, переконаність у тому, що повага до людини праці та прав особистості стане не лише гучним гаслом, а й дійсністю.

Після завершення доповіді її обговорення не проводилось. Розпочалися глибокі й болісні зміни в суспільній свідомості, перегляд традиційних уявлень, критичний аналіз минулого. XX з'їзд КПРС поклав край масовому терору, зробив неможливою поширену раніше практику публічного та безмежного ігнорування законів людьми, які за своїм посадовим становищем були їх творцями.

30 червня 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи та його наслідків», у якій висловлювалася рішучість партії продовжувати боротьбу проти культу особи, тобто викривати й усувати негативні наслідки цього явища. Викриття культу особи Сталіна — найграндіозніша подія в житті радянського суспільства в період, що вивчається, яка за своїм значенням виходить далеко за його межі.

Наскільки складним був процес десталінізації, красномовно засвідчує те, що делегати XX з'їзду КПРС так і не наважилися опублікувати матеріали про викриття культу особи для широкої громадськості. Повний текст доповіді М. Хрущова був оприлюднений лише в 1989 р., через 33 роки після з'їзду. Членів партії ознайомили з ним спеціальним закритим листом. І країна, і світ дізналися про доповідь, але повідомлення про засудження культу особи повсюдно розцінювали неоднозначно, і в Україні також.

Засудження беззаконня, скоєного в сталінську епоху, та початок нового політичного курсу в Україні більшість зустріла схвально. Народ чекав повної правди, послідовної демократизації суспільства, гарантії для неповторення трагедії. Уже 3 липня 1956 р. постанову ЦК КПРС зачитали на деяких підприємствах Києва, зокрема на заводах «Ленінська кузня» та «Червоний екскаватор». Наступного дня вона обговорювалася на багатьох шахтах Донбасу, Харківських турбінному та електромеханічному заводах, на Чернівецькій музичній фабриці та Дрогобицькому другому нафтопереробному заводі. А перший мітинг на підтримку політики десталінізації відбувся в Київському педагогічному інституті.

Стривожена рішенням XX з'їзду КПРС, українська громадськість вимагала оприлюднення правди про злочини сталінізму. Проте не всі члени партії виступали за їх оприлюднення. Дехто висловлювався щодо заборони ознайомлення з рішенням з'їзду комсомольців і безпартійного активу. Не знайшла підтримки серед деяких комуністів і сама ідея щодо розвінчання культу особи Сталіна, оскільки, на їхню думку, це кидало тінь на міжнародний комуністичний рух у цілому. Загалом послаблений, але збережений тоталітарний режим дозволяв критикувати свого творця суворо дозовано, у визначених межах, вихід за які не допускався.

2. Реабілітація політичних в'язнів.

Василь Еллан-Блакитний

Григорій Косинка

Непоследовність партійно-радянської верхівки негативно позначилася на такій надзвичайно важливій для суспільства справі, як реабілітація невинно репресованих, що широко розгорнулася після XX з'їзду КПРС. З цією метою в усіх областях активно діяли спеціальні комісії. Це вже був третій етап реабілітації, який прийшов на зміну двом незначним за обсягом — 1953 р. та 1954–1955 рр. Змінився й порядок проведення цієї акції. За пропозицією М. Хрущова були створені 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах. До їх складу входили працівники прокуратури, апарату ЦК КПРС і вже реабілітовані члени партії. Комісіям тимчасово надавалися права Президії Верховної Ради в справі реабілітації, помилування, скорочення терміну ув'язнення.

У липні 1956 р. в пресі вперше з'явилося повідомлення про реабілітацію українських письменників, які стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М. Куліш, театральний режисер Л. Курбас, повернення імен незаслужено забутих або репресованих письменників — В. Еллана-Блакитного, Г. Косинки, І. Микитенка, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського. Припинилося цькування українських опальних літераторів. Процес реабілітації торкнувся більшості репресованих українських письменників, митців і деяких учених. За роки «хрущовської відлиги» були реабілітовані окремі партійні, державні та військові діячі.

26 червня 1956 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову *«Про усунення наслідків брутальних порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин»*. До весни 1959 р. чисельність політв'язнів («контрреволюціонерів») скоротилася до 1,2 %.

Розпочалося звільнення зі спецпоселень учасників національно-визвольного руху 1940-х років у Західній Україні. До 1957 р. повернулися додому понад 65 тис. громадян.

Усього до листопада 1959 р. КДБ і прокуратура УРСР переглянули справи 5,5 млн осіб. Було реабілітовано (знято з обліку) 2,7 млн осіб (49 % репресованих). Реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р.

Ще в 1950-і роки були переглянуті основні політичні справи повоєнного часу, однак партійно-державне керівництво на чолі з М. Хрущовим не наважилося розпочати перегляд політичних справ 1920–1930-х років з огляду на те, що могли б відкритися факти про їхню особисту причетність до організації репресій. Не підлягали сумніву депортації селян, здійснені в роки колективізації, масових виселень із західних областей. Хоча примусове виселення кримських татар, німців та інших етнічних груп було визнане незаконним, їм не дозволялося повертатися на землі батьків.

За 1956–1959 рр. були повністю реабілітовані 250 тис. осіб, переважно посмертно. Повернулися додому десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу, які залишилися живими.

Отже, XX з'їзд КПРС серйозно активізував суспільство, став могутнім катализатором політичних процесів. Проте післяз'їздівські акції свідчили про обмеженість, консерватизм «верхів», їхню неготовність розпочати всеохопний процес десталінізації суспільства.

Спешпоселенці із Західної України.
с. Котиківці Іркутської області. 1956 р.

3. Ставлення суспільства до діяльності М. Хрущова.

Подальші кроки на шляху десталінізації України були зроблені після XX з'їзду КПРС. Висока політична активність населення, насамперед інтелігенції, викликала дедалі більше занепокоєння в певній частині керівників. Після вибуху непокори в Угорщині розпочалося згуртування «сталінської гвардії». У червні 1957 р. на засіданні Президії та пленумі ЦК КПРС вона спробувала усунути від влади М. Хрущова, а також змінити склад керівних партійних органів. Проте вимоги сталіністів не знайшли підтримки: група В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і Д. Шепілова зазнала повної поразки, а її учасників виключили зі складу ЦК КПРС за антипартійну діяльність. Так завершився ще один етап боротьби в найвищому ешелоні партійного керівництва. За звичним сценарієм партанарату на заводах і фабриках, в установах, наукових і навчальних закладах організовувалися збори та мітинги, на яких доповідачі висловлювали обурення з приводу розкольніцької діяльності антипартійної групи. На зборах партактиву Києва лунали заклики до єднання партійних рядів.

Микиту Хрущова підтримали члени ЦК КПРС, міністр оборони маршал Г. Жуков, керівництво компартії України. Більше того, йому вдалося зміцнити своє становище, оскільки в 1958 р. він став головою Ради міністрів СРСР. Це означало остаточне переміщення центру влади в партійні структури. Микита Хрущов зосередив у своїх руках величезну владу, оскільки одночасно очолював партію (як перший секретар ЦК КПРС) та уряд (як голова Ради міністрів СРСР). Таке рішення остаточно ліквідувало принципи «колективного керівництва».

Боротьба з культом особи Сталіна в 1956–1964 рр. стала значно послідовнішою та набула нових форм. Відтепер у засобах масової інформації (ЗМІ) за-суджувався не тільки абстрактний культ особи, а й конкретні прорахунки та злочини, пов'язані з перебуванням при владі Й. Сталіна.

Почалося перейменування географічних назв, пов'язаних з ім'ям Й. Сталіна та його соратників. У 1956 р. з мапи м. Львова зник Сталінський район. У березні 1958 р. м. Ворошиловград перейменоване на Луганськ. З назв деяких виборчих округів по виборах до Верховної Ради УРСР зняли імена В. Молотова і Л. Кагановича.

Ще однією ознакою демократизації суспільства в період «хрущовської відлиги» стало широке залучення громадськості до вирішення важливих суспільних проблем. Сюди входили заходи щодо зміцнення законності, участі громадян в охороні громадського порядку, утворення системи народного контролю.

На межі 1950–1960-х років у партійному керівництві стала популярною ідея поступової передачі функцій державних органів влади громадським організаціям. З метою перевиховання осіб, які вчинили злочини, наприкінці 1950-х років почали широко застосовувати практику їх передавання на поруки трудовим колективам. Для боротьби з вуличною злочинністю організовували народні дружини. У 1962 р. учасників народних дружин фактично зрівняли в правах з працівниками міліції. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років розпочалися кампанії боротьби з дармоїдством і паразитичним способом життя, проти розкрадання соціалістичної власності. У цей період активно діяв народний контроль – система органів, що поєднували державний контроль із громадським на підприємствах, в установах, організаціях, колгоспах.

Критика культу особи ще гостріше пролунала на *XXII з'їзді КПРС*, який відбувся **восени 1961 р.** На ньому йшлося не тільки про Й. Сталіна, а й про злочини його активних помічників, зокрема Л. Кагановича. Саме тоді була оприлюднена правда про його злочинну діяльність в Україні, зокрема як організатора голодоморів, а час секретарювання названо «чорними днями». З доповіддю виступив перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний, який охарактеризував діяльність Л. Кагановича в Україні. З'їзд підтвердив курс на відновлення законності та розширення соціалістичної демократії. У повсякденну практику почало входити всенародне обговорення проектів законів, а також інших питань життя країни. Однак у цілому механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи тоталітарний характер.

Делегати *XXII з'їзду КПРС* одноставно висловилися за перепоховання Й. Сталіна на Красній площі. Згодом почали демонтувати пам'ятники Сталіну, закривалися музеї, перейменовувалися фабрики й заводи, колгоспи і радгоспи. У листопаді 1961 р. указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінська область була перейменована на Донецьку, а м. Сталіно – на Донецьк. Однак процес де-сталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало пересічність хрущовського правління й суперечливу натуру самого реформатора.

історичний факт

З'їзд обговорив питання «Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу». Микита Хрущов заявив, що програма будівництва матеріальної бази комунізму розрахована на 20 років, а наприкінці цього періоду «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі».

На початку 1960-х років ставлення суспільства до політики М. Хрущова суттєво погіршилося. Незадоволення людей зросло після того, як воно відчуло наслідки аграрної кризи початку 1960-х років. Зменшилася кількість продуктів у магазинах, виникали великі черги. Хліб почали випікати з домішкою кукурудзяного борошна. У 1962 р. держава підвищила роздрібні ціни на масло на 50 %,

на м'ясо на 25–40 %. Це викликало значне невдоволення народу, особливо робітників, які вийшли на масові акції протесту в Кривому Розі, Одесі, Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві, Жданові, Донецьку та інших містах. Розчарування наростало також у середовищі інтелігенції та селянства.

Управлінськими рішеннями М. Хрущов налаштував проти себе партійний і адміністративний апарат, що призвело до нового загострення боротьби за владу.

Порожні прилавки в магазинах.
Початок 1960-х років

4. Загострення боротьби за владу серед вищого партійного керівництва України.

Подолавши опір політичних противників, М. Хрущов мав змогу здійснювати будь-які кадрові перестановки.

Одночасно значно зросла роль українських партійних кадрів у формуванні союзного керівництва. Українська партійна організація підтримувала М. Хрущова як свого колишнього керівника. Більше того, для зміцнення своєї влади він цілеспрямовано призначав представників з України на найвищі посади в керівництві Радянського Союзу. У 1957 р. перший секретар КПУ О. Кириченко отримав пост секретаря ЦК КПРС, тобто став другою після М. Хрущова особою в партійній ієрархії. Новий лідер КПУ М. Підгорний через деякий час увійшов до складу Президії ЦК КПРС. У 1960 р. виходець з України Л. Брежнєв став головою Президії Верховної Ради СРСР.

Однак значне представництво українських кадрів у союзному керівництві мало сприяло розширенню політичних прав республіки. Значно більша, порівняно з іншими областями та республіками, концентрація в Україні матеріального та людського потенціалу завжди, але зовсім по-різному турбувала компартійно-радянський центр. Претенденти на верховну владу прагнули отримати підтримку української партійної організації. Кожний із них був готовий іти на поступки. Після перемоги М. Хрущова українська політична еліта мала значну перевагу над управлінською елітою інших регіонів СРСР. У Москві українські політичні діячі отримали високі посади. За законами функціонування номенклатури кожен із них тягнув «своїх».

Після смерті Й. Сталіна до складу Президії ЦК КПРС входила тільки одна (з десятиох) тісно пов'язана з Україною людина — М. Хрущов. Хоча К. Ворошилов і Л. Каганович були уродженцями республіки, вони не мали в ній етнічних коренів.

Протекція українській політичній еліті та вихідцям з України в Москві не принесла М. Хрущову очікуваних дивідендів. Навпаки, політичні діячі українського походження відіграли значну роль в усуненні його від влади. Микита Хрущов, зі свого боку, нерідко проявляв самовпевненість і невміння прислухатися до чужих думок. Відсутність спеціальних знань не давала йому можливості

зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання важливих проблем.

Ініційовані М. Хрущовим реформи часто створювали потужний громадсько-політичний розголос, але не давали бажаних результатів. У партійно-радянському апараті особливе роздратування викликала його схильність до не виважено різких кроків, які нерідко ламали людські долі. Недарма серед звинувачень на адресу М. Хрущова після усунення його від влади найчастіше фігурував волюнтаризм¹, від якого особливо потерпала наближена до М. Хрущова українська еліта.

У липні 1963 р. керівником КПУ обрали П. Шелеста. Його попередник М. Підгорний, який користувався великою довірою М. Хрущова, став секретарем ЦК КПРС.

У 1964 р., коли при владі ще був М. Хрущов, до складу Президії ЦК КПРС входили десять осіб. З них п'ятеро своєю політичною біографією були пов'язані з Україною: Л. Брежнєв, А. Кириленко, М. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Отже, українська політична еліта того часу встановила номенклатурний рекорд — на її частку припадала половина персонального складу компартійно-радянської олігархії². Ніколи на верхівці правлячої партійної піраміди не було такої конкуренції вихідців з України.

працюємо з документами

- Прочитайте уривки з доповіді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки». З'ясуйте, які правові норми порушував Й. Сталін.

...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилося після XVII з'їзду партії, який відбувся в 1934 р.

...Комісія ознайомила з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, унаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937–1938 роках «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

Установлено, що із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано й розстріляно (переважно в 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 %.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Й. Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти партійних кадрів.

¹ *Волюнтаризм* — суб'єктивні довільні рішення без урахування реальних умов суспільного життя, можливостей економіки тощо.

² *Олігархія* — одна з форм державного правління, при якій політична влада належить невеликій групі осіб.

...У НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонуваного мір покарання. У 1937–1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списки на тисячі партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і отримано санкцію. Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально й фізично.

...Культ особи набув таких страшних розмірів здебільшого тому, що сам Сталін усіяло заохочував і підтримував звеличення його особи...

...Про ситуацію, що склалася на той час, ми нерідко говорили з М. Булганіним. Яюсь, коли ми удвох їхали в машині, він мені сказав: «От їдеш бувало до Сталіна, викликають тебе до нього, як друга. А сидиш у Сталіна і не знаєш, куди тебе від нього повезуть: чи додому, чи до в'язниці».

Зрозуміло, що така обстановка ставила кожного з членів Політбюро в надзвичайно важке становище. Якщо до того ж урахувати, що за останні роки Пленуми ЦК партії фактично не скликалися, а засідання Політбюро проводилися від випадку до випадку, то стане зрозуміло, як важко було кому б то не було з членів Політбюро висловитися проти тієї чи тієї несправедливої чи неправильної дії, проти очевидних помилок і недоліків у практиці керівництва.

Як уже зазначалося, багато рішень приймалися одноосібно або шляхом опитування, без колективного обговорення.

перевірте свої знання

1. Розкрийте механізм підготовки М. Хрущовим ХХ з'їзду КПРС і забезпечення собі політичного успіху.
2. Поясніть, яким чином кар'єрна боротьба за владу, котру вів М. Хрущов, набула набагато ширшого історичного значення. Якого саме?
3. Охарактеризуйте значення доповіді М. Хрущова ХХ з'їзду КПРС щодо визначення змісту внутрішньої та зовнішньої політики.
4. Подумайте, що спонукало М. Хрущова виголосити промову «Про культ особи та його наслідки» перед закриттям ХХ з'їзду КПРС.
5. У чому полягає історичне значення промови «Про культ особи та його наслідки»? У чому проявилася непослідовність змісту промови?
6. Розкрийте зміст процесу реабілітації політичних в'язнів. Визначте прояви непослідовності цього процесу.
7. Окресліть масштаби демократизації суспільного життя на початку 1960-х років. Наведіть приклади залучення в роки «хрущовської відлиги» громадськості до вирішення важливих суспільних проблем.
8. Розкрийте особливості ставлення різних груп суспільства до діяльності М. Хрущова.
9. Поясніть сутність суб'єктивізму та волюнтаризму на прикладах поведінки М. Хрущова.
10. З'ясуйте причини, завдяки яким українська політична еліта отримала значну перевагу над елітами інших регіонів СРСР.

- Пригадайте, у чому полягає призначення реформ: у докорінній перебудові суспільного устрою, його окремих сторін чи в їх удосконаленні, зміцненні.
- Подумайте, яку реформу здійснювати важче: реформу механізмів функціонування чи реформу управління ними.

1. Зміни в управлінні господарством.

Економічні та соціальні реформи, які проводилися новим партійним керівництвом, не зачіпали основ економічного устрою, соціально-економічних відносин, що склалися в СРСР. Тому не випадково спроба економічних реформ насамперед стосувалася питань зміни управління народним господарством. За сталінських часів управління економікою СРСР та УРСР було жорстко централізовано та підпорядковано 30 всесоюзним і 21 союзно-республіканському міністерству.

На переконання М. Хрущова надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити прискорений розвиток промислового виробництва. Вони лише ускладнювали роботу підприємств і галузей. Це підтверджували щоденні приклади.

історичний факт

Виробництво меблів в Україні на початку 1950-х років контролювали 35, а виробництво взуття – 11 міністерств. Це призводило до справжнього хаосу в організації виробництва. Підприємства Івано-Франківської області, відомої в Україні як одного з найбільших постачальників лісових матеріалів, отримували деревину не з власних лісових масивів, а з північно-східних регіонів СРСР (Карельської АРСР та Архангельської обл. РРСФР). Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з м. Пінська (Білоруська РСР), тоді як Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, розташований поряд, потерпав через відсутність можливостей її збуту.

Щоб ліквідувати недоліки надцентралізованої економіки, у травні 1957 р. замість старої галузевої вертикальної системи управління за допомогою міністерств М. Хрущов запровадив нову територіально-горизонтальну систему. Країну було поділено на 11 (потім 14) економічно-адміністративних районів, підпорядкованих радам народного господарства – раднаргоспам. Ці органи здійснювали господарське управління в межах економічно-адміністративних районів. Вони керували підприємствами, які раніше підпорядковувалися союзним і союзно-республіканським міністерствам. При цьому галузевий принцип не скасовувався повністю. У межах економічно-адміністративних районів підприємства об'єднувалися у трести та комбінати за галузевим принципом і керувалися відповідним галузевим управлінням, що входило до структури раднаргоспу. На початку 1960-х років в Україні за галузевим принципом почали створювати перші виробничі об'єднання, або комплекси. Вони формувалися на основі фабрик і

Заради здійснення принципу централізації продовжували діяти Держплан і Держбанк, які забезпечували загальне керівництво, планування та координацію роботи раднаргоспів у всесоюзному масштабі. В Україні координацію роботи раднаргоспів здійснювала Українська рада народного господарства, голова якої входив до Ради міністрів УРСР. Управлінська реформа не поширювалася на всі сфери економіки. Вона не зачепила військову промисловість та енергетику, які залишились у руках відповідних союзних міністерств.

Після нетривалого реорганізаційного періоду підприємства замість жорсткої опіки з боку союзних чи змішаних міністерств і відомств опинилися під пресом раднаргоспів. Їм же, як і в попередні часи міністерствам, союзний уряд визначав виробничі завдання, установлював ціни на основні види товарів, забирав значну частину прибутків. Усе це знову ставило економіку України та всього Радянського Союзу перед глибшими проблемами господарювання, які стримували її розвиток напередодні управлінської реформи.

на думку вченого

Чи не найбільшою помилкою М. Хрущова, на думку історика Я. Грицака, «було фатальне нерозуміння ним того, що насправді відбувалося на Заході в післявоєнні десятиліття». Поставивши в 1957 р. перед країною завдання за 20 років догнати та перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, «він старанно вираховував скільки тонн заліза має виробити Радянський Союз на одну особу, щоб перегнати США. Іронія полягала в тому, що США, так само як й інші промислово розвинуті країни, на той час розвивали нові технології, які не потребували такої кількості металу. На Заході швидкими темпами розвивалася науково-технічна революція, що базувалася на використанні нових матеріалів — напівпровідників, пластмаси. Микита Хрущов хотів догнати та перегнати західний капіталізм, але не розумів, що біжить у протилежний бік... Його програма модернізації більше відповідала початку, а не другій половині ХХ ст.»

Реформи управління мали й негативні наслідки для роботи народногосподарського комплексу. Стало очевидно, що внаслідок реорганізацій і перепідпорядкувань плани шостої п'ятирічки не будуть виконані. Щоб приховати це, п'ятирічний план (1956–1960) вирішили замінити семирічним (1959–1965).

Недоліки в роботі раднаргоспів спробували подолати шляхом їх укрупнення, об'єднавши наприкінці 1962 р. 14 економічних районів у 7. Одночасно партійно-державна верхівка застосувала й традиційний — партійний — спосіб посилення керівництва економікою. З цією метою наприкінці 1962 р. було прийнято рішення про поділ партійних організацій на промислові та сільські. Метою цих змін стало забезпечення оперативного та повсякденного партійного керівництва народним господарством. У межах областей утворювалися дві самостійні партійні організації, на чолі яких стояли відповідні обкоми компартії, які втручались у справи промисловості та сільського господарства. Це лише ускладнювало становище в економіці, вело до наростання процесів бюрократизації.

Управлінська реформа не дала тих результатів, на які сподівалося політичне керівництво. Причиною цього стало те, що реформа управління, без опори на глибші перетворення в економічному житті, швидко вичерпала свій позитивний потенціал.

2. Розвиток промисловості.

Незважаючи на те, що в роки післявоєнної відбудови Україна втратила позиції одноосібного індустріального лідера в СРСР, вона й надалі вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва, а темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

У середині 1950-х років Україна стала одним із найрозвиненіших районів машинобудування СРСР. У середині 1960-х років питома вага машинобудування у загальному обсязі промислового виробництва СРСР зросла до 25 %.

У цей час у республіці почала діяти нова галузь промисловості — легкове автомобілебудування (Запоріжжя). Розпочався випуск найбільших у світі суховантажних кораблів, риболовецьких траулерів у м. Миколаєві. Значних успіхів досягло авіабудування. З 1960 р. розпочався випуск повітряного лайнера ТУ-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних авіалініях. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий літак АН-24, який став найчастіше використовуватися для пасажирських перевезень у СРСР.

У 1955–1965 рр. нарощувався випуск промислової продукції: виробництво метало-різальних верстатів збільшилося в 1,7 раза, тракторів — у 2, магістральних тепловозів — в 11, а екскаваторів — у 17 разів. З'явилися нові типи машин і устаткування, прилади, апаратура та засоби автоматизації. За 1959–1965 рр. у республіці розпочалося серійне виробництво 5,2 тис. нових зразків машин, приладів та обладнання. Однак упровадження нових розробок у виробництво за світовими вимогами відбувалося настільки повільно, що вони швидко ставали морально застарілими.

За 7 років загальний обсяг промислової продукції України у цілому зріс на 84 %. При цьому якість виробів була низькою, а матеріаломісткість надто високою.

Традиційно високими залишалися показники металургійної галузі. Цьому сприяли наявність місцевої сировини та значні державні капіталовкладення протягом усього післявоєнного періоду. Україна в 1957 р. посідала перше місце в Європі за кількісними показниками виплавленого чавуну на одну особу, а за рівнем виплавлення сталі — третє місце у світі.

Наростив потужності й паливно-енергетичний комплекс. У сфері енергетики головна увага концентрувалася на спорудженні та експлуатації Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, що, на думку керівництва, мало перетворити

Автовантажувач 1960-х років

Повітряний лайнер ТУ-124

Турбогвинтовий літак АН-24

Будівництво газопроводу
Шебелинка–Острозька. 1960 р.

Дніпро на «енергетичну артерію». Виробництво електроенергії в республіці протягом 1950–1965 рр. зросло більше ніж у 2 рази.

У 1950-х — першій половині 1960-х років видобування вугілля зросло до 194 млн т, нафти — у 4,6 раза, газу — у 4 рази. Зростання відбувалося за рахунок формування нових паливних баз, зокрема Львівсько-Волинського вугільного басейну, буровугільної промисловості Правобережжя, району газової промисловості в Харківській області (Шебелинка), нафтопромислів у Чернігівській і Полтавській областях. Однак для задоволення потреб України нафти та газу не вистачало.

У 1962 р. в Україні була введена в експлуатацію перша черга магістрального нафтопроводу «Дружба», яким через українські землі

без будь-якої оплати постачалася нафта до Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Угорщини.

У зв'язку з початком науково-технічної революції хімічна промисловість стала однією з пріоритетних галузей. На капітальне будівництво в хімічній промисловості України за 1959–1963 рр. було спрямовано в 1,5 раза більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало змогу спорудити 35 нових заводів.

У другій половині 1950-х років було прискорене капітальне будівництво в харчовій і особливо легкій промисловості. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала військово-промисловий комплекс і власні потреби, почала виробляти техніку, необхідну для легкої та харчової промисловості. На території України було споруджено та реконструйовано 700 підприємств легкої та харчової промисловості, а випуск товарів культурно-побутового призначення та господарського вжитку збільшився вдвічі.

Досить стабільно розвивалося в республіці транспортне машинобудування. З 1959 р. в Луганську та Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. У липні 1960 р. вступила в дію перша черга київського метрополітену.

У промисловості намічалися й негативні тенденції. Однією з них стало поширення гігантманії. Будівництво надпотужних, найбільших у Європі чи навіть у світі підприємств мало засвідчити індустріальну могутність країни. Однак при цьому нерідко не враховувалися наявні ресурси, ігнорувалися згубні екологічні наслідки. Усе це істотно погіршувало економічне становище республіки.

3. Аграрна політика в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років.

Реформи М. Хрущова в аграрній сфері були спрямовані на виведення сільського господарства з хронічної кризи попередніх десятиліть. Йому вдалося підняти рівень колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР завдяки вкладенню значних коштів. Унаслідок цього валова продукція сільського господарства за 1954–1958 рр. зросла на третину. Збір зерна в Україні збільшився за

1954–1958 рр. майже на одну п'яту, цукрових буряків – удвічі, виробництва м'яса – більше як у 2 рази, молока – утричі.

Найбільшим стимулом для розвитку сільського господарства було підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію: упродовж 1953–1958 рр. ціни підвищилися, зокрема, на зерно в 7 разів, на картоплю у 8 разів, на продукти тваринництва в 5,5 рази. Протягом цього часу грошова виплата за трудовень на колгоспника зросла в 3,8 рази.

У липні 1957 р. було скасоване обов'язкове постачання державі сільгосппродуктів колгоспниками, робітниками й службовцями. Улітку 1958 р. скасоване обов'язкове постачання та натуроплата МТС, натомість запроваджувалася єдина форма заготівель сільгосппродукції – державні закупки. Позитивну роль відіграло також і застосування нових технологій, заохочення використання зарубіжного досвіду. Із середини 1950-х років колгоспи почали під'єднуватися до державної електромережі.

Наслідком ужитих заходів стало підвищення продуктивності праці сільськогосподарських трудівників. У 1958 р. Україна здала державі зерна на 23 % більше, аніж це передбачалося планом. Урожайність зернових за 1953–1958 рр. зросла з 10,4 до 16,8 ц із гектара.

Навесні 1957 р. М. Хрущов поставив завдання «у найближчі роки наздогнати й перегнати США по виробництву м'яса, молока та масла на одну особу». Однак після 1958 р. сільське господарство знову почало занепадати.

Т. Яблонська. Хліб. 1950 р.

історичний факт

Про утопічність планів М. Хрущова свідчить те, що для отримання 1 ц молока радянський селянин працював у 15 разів більше, а для 1 ц приросту яловичини – у 112 разів більше порівняно з американським фермером. У 1957–1958 рр. затрати на виробництво центнера зерна в колгоспах СРСР були в 7,3 рази більші, аніж на фермах США, картоплі – у 5,1 рази.

Причиною нового занепаду сільського господарства стали непослідовні управлінські кроки. Непослідовність аграрної політики найяскравіше проявилась у ставленні держави до індивідуальних (присадибних) господарств колгоспників. Після послаблення тиску на ці господарства в 1953–1954 рр., з покращенням загальної ситуації в сільському господарстві тиск знову посилювався. Микита Хрущов дійшов висновку, що нібито зі зміцненням суспільного сектору в сільськогосподарському виробництві особисті підсобні господарства втрачають своє значення й незабаром стануть непотрібними.

У 1955 р. розміри присадибних ділянок були зменшені вдвічі. У 1956 р. встановлено грошовий податок для громадян, які тримали худобу в містах. На грудневому (1958) пленумі ЦК КПРС поставлено завдання про негайне

скорочення розмірів присадибних ділянок і чисельності худоби в робітників радгоспів. Улітку 1959 р. утримання худоби в містах було заборонено. Микита Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспові, а молоко одержували на трудовні.

Обмежувальні заходи стосовно особистих підсобних господарств здійснювалися протягом 1958–1964 рр. за такими напрямками: масова закупівля худоби; обмеження продажу кормів для худоби власникам особистих підсобних господарств; заборона утримувати в підсобному господарстві більше однієї корови, двох свиней, десяти курей; заборона утримувати в особистому підсобному господарстві коней, волів. Вирощену важкою працею сільськогосподарську продукцію колгоспникам заборонялося продавати без відповідних довідок сільських рад.

На колгоспних ринках знову скоротився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни. В Україні помітно зменшилося поголів'я худоби в особистому користуванні колгоспників, інакше кажучи, уже вкотре на догоду ідеологічним догмам було знехтувано економічною доцільністю та розрахунком.

Водночас у селах розпочалася кампанія виявлення надлишків землі в особистих підсобних господарствах понад установлені норми, які тепер знижувалися з 0,6 до 0,4 га на один колгоспний двір. Масове вилучення невеликих ділянок земель призвело до їх занедбання, оскільки колгоспи не могли їх освоїти насамперед через відірваність від колгоспної землі.

Значної шкоди сільському господарству було завдано «кукурудзяно-гороховою епопеєю». Пошуки вирішення продовольчої проблеми спонукали М. Хрущова до запозичення досвіду американських фермерів з вирощування кукурудзи.

«Кукурудзяна епопея»
М. Хрущова. 1954 р.

Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, які мали б забезпечити кормами тваринництво. Через це було значно скорочено посіви зернових культур, зокрема пшениці, жита та ін. Наприклад, площі озимої пшениці в Україні зменшилися на 31 %. Більше як утричі скоротилися посіви ярої пшениці. Однак таке непередбачене переорієнтування рослинництва лише ускладнило ситуацію. У більшості районів для вирощування й збирання кукурудзи бракувало техніки, приміщень для її зберігання, потужностей для переробки, а тому вже не вистачало ані кукурудзи, ані пшениці та жита.

історичне джерело

Довідавшись про факти «партійного ставлення» до вирощування кукурудзи навіть в Архангельській області, М. Хрущов говорив про розширення площ посівів кукурудзи так: «Однак тут є й небезпека. Доведуть плантації кукурудзи до таких розмірів, що люди не зуміють забезпечити необхідний догляд за посівами. А потім такі "прихильники" кукурудзи звалять усе на Хрущова».

Непідготовленими були й заходи М. Хрущова щодо реорганізації системи забезпечення колгоспів сільськогосподарською технікою. Навесні 1958 р. перший секретар виступив з ініціативою щодо необхідності реорганізації машинно-тракторних станцій (МТС), мотивуючи це тим, що розвиток сільського господарства та розширення прав колгоспників вимагають зосередження сільськогосподарської техніки безпосередньо в колгоспах. Тоді ж було прийнято рішення Верховної Ради про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (РТС). Колгоспам техніка передавалася не безкоштовно, а нерідко за завищеними цінами. До того ж вона потребувала значних затрат на ремонт, що довело більшість колгоспів до банкрутства. Починаючи з 1958 р. закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію були знижені, водночас їх підвищили на техніку, запасні частини до машин, будівельні матеріали, мінеральні добрива тощо. Унаслідок цього різко збільшилися видатки колгоспів на ремонт машин і механізмів, підготовку механізаторів. Це негативно позначилося не лише на економіці колгоспів, а й на матеріальній зацікавленості колгоспників результатами праці на полях і фермах.

Якщо в 1953–1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958–1964 рр. — лише на 3 %. Валова сільськогосподарська продукція в усіх категоріях господарств України в 1963 р. становила лише 95 % рівня 1960 р., а виробництво продукції тваринництва знизилося на 7–9 %.

У містах і селах виникли значні продовольчі труднощі, пов'язані з перебоями щодо постачання хліба, який через нестачу пшениці та жита випікався з домішками ячменю, гороху та кукурудзи. Для зменшення гостроти продовольчих труднощів СРСР змушений був у 1963 р. закупити за кордоном велику кількість зерна. Відтоді закупівлі його за рубежом стали систематичними. Усе це свідчило про існування значних кризових явищ у колгоспно-радгоспній системі.

4. Нові явища в соціальній сфері.

Одним із досягнень періоду десталінізації стала активна соціальна політика. Вона започаткувала в суспільній свідомості такі зрушення, які за своєю значущістю були не менш вагомими, аніж ліквідація сталінської репресивно-каральної системи.

У липні 1956 р. був прийнятий закон про державні пенсії. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже у 2 рази.

У вересні вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям у середньому на 33,0 %. Починаючи з 1956 р. розпочався поступовий перехід із 8-годинного на 7-годинний робочий день, а на шкідливих виробництвах — на 6-годинний. У 1957 р. ліквідована практика державних позик, які забирали майже 10 % доходів трудящих і були прихованою формою оподаткування. Разом із тим було прийняте одне з непопулярних рішень М. Хрущова. Оскільки державний банк став неспроможним погасити борг

На польові роботи. 1960-і роки

по внутрішніх позиках, прийняли рішення про відстрочення відшкодування державою цього боргу на 20 років. Це означало, що трудівники, які протягом післявоєнного періоду отримували частину заробітної плати облігаціями державної позики, тепер змушені були ще 20 років чекати на погашення боргу.

Відомо, наскільки важким і злиденним було становище селянства за сталінських часів. Наприкінці року в колгоспах часто не залишалося ресурсів для розподілу за трудоднями. Тому вже в середині 1950-х років окремі колгоспи стали переходити на іншу систему розподілу прибутків — щомісячного авансування своїх працівників. Частина колгоспів запровадила гарантовану оплату трудоднів, інша — гарантовану оплату грошима.

Такі зміни трохи підвищили соціальну захищеність працівників сільського господарства. У липні 1964 р. був ухвалений закон про пенсії та допомогу членам колгоспів. Право на пенсію за віком отримали чоловіки після 65 років (при стажі роботи не менше 25 років), жінки — після 60 років (при стажі роботи не менше 20 років). Мінімальний розмір пенсії колгоспникам установлювався в розмірі 12 крб на місяць.

Забудова м. Києва. 1950-і роки

Саме тоді відбулося відчутне збільшення капіталовкладень у будівництво. У великих містах створювалися домобудівні комбінати. У малих і середніх містах споруджувалися 2–3-поверхові житлові будинки, у великих — 4–5-поверхові (так звані «хрущовки»).

Ці заходи дали позитивні результати для реалізації житлової програми. Показники розвитку житлового будівництва вражали — протягом 1956–1964 рр. в Україні площа введеного в експлуатацію житла становила 66,4 млн м². Це було на 3,7 млн м² більше, ніж було побудовано за 1918–1955 рр. Для мільйонів громадян житлові умови значно покращилися. Проте житлова проблема не була ліквідована повністю.

У 1960–1961 рр. була проведена грошова реформа. Обмін грошей на нові радянські карбованці та монети зразка 1961 р. відбувався в співвідношенні 10:1. Приблизно втричі скорочувалася кількість державних грошових знаків і витрати на їх виготовлення, спрощувалися розрахунки. Відбувався перерахунок пенсій, допомог, стипендій, зарплат та інших виплат населенню. Уведені з 1961 р. грошові знаки перебували в обігу на території України понад 30 років — до початку 1990-х років.

На початку 1960-х років відбувався перехід фабрик і заводів на 5-денний робочий тиждень із двома вихідними днями.

Виграшною стороною тодішньої соціальної політики стали значні масштаби житлового будівництва. Багатьом людям доводилося жити в комунальних квартирах зі спільними на декілька сімей санвузлом, коридором і кухнею. Чимало сімей проживали в підвальних приміщеннях і бараках. Відчутні зміни сталися після того, як у липні 1957 р. була прийнята постанова «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній ставилося завдання в найближчі 10–12 років забезпечити населення житлом.

Грошова одиниця. 1961 р.

Реформи М. Хрущова у сфері соціальної політики яскраво ілюструють сильні та слабкі сторони його характеру, усю неоднозначність і суперечливість діяльності. Без перебільшення можна сказати, що М. Хрущов був першим із радянських діячів, який звернув увагу на соціальну політику, визначивши її як пріоритетну. Зміни, які відбулися в соціальній сфері тих років, кардинально змінили життя мільйонів громадян на краще.

історичне джерело

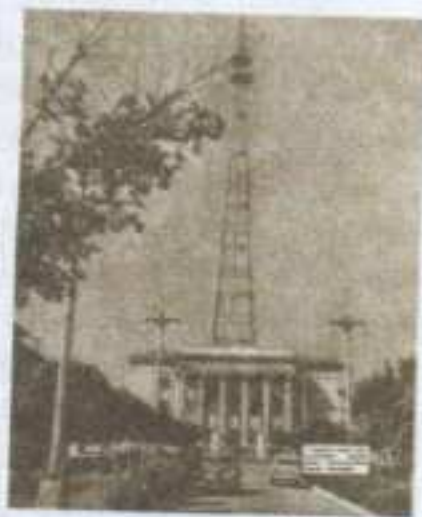
На сесії Верховної Ради СРСР у 1960 р. М. Хрущов зазначав: «Тепер буває так: лежить копійка на тротуарі, людина проходить і не нахиляється, щоб підняти її. А коли будуть нові гроші, копійка не буде ваятися, її обов'язково піднімуть, бо це — коробка сірників».

5. Зміни в повсякденному житті населення.

Соціальні зміни позначилися на повсякденному житті українського суспільства. Зросла купівельна спроможність населення. Протягом другої половини 1950-х років поліпшувалося харчування: підвищилося споживання висококалорійних продуктів: м'яса, молока, риби, а вживання хлібних продуктів і картоплі дещо зменшилося. Тоді уряд уважав за необхідне розширити закупівлю і ввезення до країни окремих видів продовольчих товарів. Разом із тим скорочувався вивіз окремих продовольчих товарів. Скоротився продаж за кордон вершкового масла, олії, одночасно збільшився імпорт м'яса та м'ясних продуктів — більше як у 3 рази, свіжих ягід і фруктів — у 330 разів. У магазинах з'явилися навіть такі екзотичні на той час фрукти, як апельсини та лимони.

Значно розширилося споживання промислових товарів міським і сільським населенням, що пояснювалося загальним поліпшенням матеріального становища громадян і зростанням темпів промислового виробництва, у тому числі й виробництва товарів широкого вжитку.

В Україні розпочалися роботи з електрифікації та радіофікації населених пунктів, з будівництва телефонних станцій і телевізійних центрів. Перший телецентр — Київський — розпочав роботу в листопаді 1952 р., потім запрацювали телецентри в м. Харкові

Будинок Донецького телецентру. 1960-і роки

та м. Сталіно. У 1957 р. в межах діяльності Київського, Харківського та Сталінського телецентрів налічувалося майже 250 тис. телевізорів. Водночас велося будівництво нових телецентрів і ретрансляторів.

Унаслідок прискорення розвитку легкої та харчової промисловості покращилося постачання населення товарами широкого вжитку. Саме в 1950-х роках в оселях жителів України почали з'являтися такі звичні нині речі, як холодильники, швейні та пральні машини, телевізори, магнітофони. Збільшилися витрати громадян на придбання швейних виробів, культтоварів, побутової техніки, мотоциклів, що свідчило про певне зростання рівня життя населення. До віддалених сіл почали прокладати дороги з твердим покриттям, проводити електричний струм і навіть водогін. Міське населення теж відчувало поліпшення свого життя. Наявність побутової техніки сприяла полегшенню життя багатьом тисячам людей.

Попит населення на окремі товари перевищував пропозицію, а значна кількість споживчої продукції не відповідала затвердженим нормам і стандартам. Частими були нарікання населення, викликані недоліками в роботі, низькою культурою обслуговування в торгівлі та мережі побутових майстерень.

Хоча реформи М. Хрущова не принесли бажаних результатів, усе ж вони сприяли суттєвим змінам у житті українського суспільства. Контраст із сталінським періодом правління був разючим, хоча життєвий рівень людей, як і раніше, суттєво відставав від західного.

На початку 1960-х років дедалі очевидніше проявлялися негативні наслідки непродуманого реформаційного експериментування. Дефіцит товарів, різке підвищення роздрібних цін на м'ясні та молочні продукти, заморожування заробітної плати, відмова від обіцяного зниження прибуткового податку — усе це знову законсервувало надто низький рівень життя народу.

перевірте свої знання

1. Визначте причини, які спонукали М. Хрущова до проведення управлінської реформи. Розкрийте її сутність.
2. Чому партійно-державне керівництво обмежилось лише управлінською реформою?
3. Доведіть, що управлінська реформа не призвела до децентралізації економіки.
4. Яких успіхів досягла українська економіка внаслідок реформи? Чому вона доволі швидко вичерпала свої можливості?
5. Наведіть приклади успішного розвитку української промисловості. Які негативні сторони при цьому проявлялися?
6. Розкрийте причини та прояви успішного розвитку сільськогосподарського виробництва до 1958 р.
7. Проаналізуйте обставини, які спричинили новий спад сільськогосподарського виробництва після 1958 р.
8. Визначте риси радянської господарської системи, які розкрила «кукурудзяно-горохова епопея».
9. Визначте причини успіхів і невдач у заходах, проведених М. Хрущовим.

10. Проаналізуйте основні напрями соціальної політики М. Хрущова, виокремивши прояви, які народ підтримував чи засуджував.
11. Які зміни відбулися в повсякденному житті людей за часів керівництва М. Хрущова?

§ 13. НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ, ОСВІТА І НАУКА

- Чому Радянський Союз, маючи дуже вагомі напрацювання в академічній науці, завжди відставав у прикладних науках, у втіленні наукових досягнень у виробництво?

1. Науково-технічна революція.

Побудова ядерних реакторів, створення ЕОМ (комп'ютерів), космічних апаратів, штучних синтетичних матеріалів із заздалегідь заданими властивостями в середині ХХ ст. привели до поєднання науки, техніки і виробництва, а головне, — перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Це спричинило якісний революційний стрибок у розвитку науки, техніки та матеріального виробництва, що отримав назву «науково-технічна революція» (НТР).

Застосування наукових відкриттів у виробництві викликало кардинальні зміни в техніці. З'явилися машини нового покоління, робота яких уже не залежала від психологічних і фізіологічних можливостей людини (швидкості реакції, довготривалої концентрації уваги, точності рухів, сили та ін.), оскільки вони були оснащені автоматичними керуючими пристроями, електронно-обчислювальною технікою. На основі машин нового покоління здійснювалася комплексна механізація й автоматизація виробництва.

НТР змінила роль людини на виробництві. З живого додатка до машини, оснащеного органами чуття, тобто з традиційного робітника, який займався насамперед фізичною працею, він перетворився на творчого налагоджувача, оператора, який виконує інтелектуальну роботу та потребує постійного підвищення загальної та фахової освіти.

НТР створила можливості для вдосконалення традиційних механічних технологій, а головне — започаткувала принципово нові виробництва, засновані на фізичних (лазерних, плазмових, електронно-променевих та ін.), хімічних, а пізніше — біохімічних технологіях.

НТР зумовила прискорений розвиток науково містких виробництв, приладобудування, електротехнічної промисловості, електронного машинобудування та насамперед виникнення в машинобудуванні нової галузі — виробництва гнучких автоматизованих систем (ГАС), які дали змогу розширювати та модернізувати виробництво, швидко налагоджувати його на випуск нової продукції за лічені дні, а то й години.

До створення перших ГАС світова наука розпочала свій поступ ще в 1947 р. Тоді американські вчені винайшли транзистор, що замінив електронні лампи. Це дало змогу в 1950 р. збудувати верстат із числовим програмним управлінням. 127

У 1957 р. була виготовлена перша у світі мікросхема, що дало можливість незабаром створити першого гнучкого промислового робота.

Однак усі ці зміни були характерні для західного світу, який здійснював післявоєнну відбудову та розвиток господарства, використовуючи досягнення НТП. В Українській РСР в основу відбудови була закладена сталінська примітивна схема індустріалізації, ґрунтована на довоєнних технологіях, орієнтована на розширене видобування вугілля, виплавлення металу — головного компонента для виробництва тодішньої зброї.

У середині 1950-х років розвиток провідних держав світу наочно продемонстрував радянському керівництву, що традиційні галузі (вугільна, металургійна, важке машинобудування), які були особливо розвинені в Українській РСР, уже не визначають рівень економічної могутності. Усвідомивши загрозу економічного та воєнного відставання, пленум ЦК КПРС у липні 1955 р. поставив на порядок денний питання «науково-технічної та промислової революції».

Незважаючи на всі політичні заклики та реальні зусилля, радянське керівництво не змогло провести повноцінну науково-технічну революцію в СРСР. Вона майже не торкнулася виробництва товарів народного споживання. Для цього командна радянська економіка не запропонувала робітникам ніяких економічних стимулів. Разом із тим командна економіка завжди вирізнялася своїми надзвичайними мобілізаційними можливостями, маючи змогу на власний розсуд спрямовувати ресурси з одних виробничих галузей і сфер суспільного життя в інші.

Оскільки у світі розпочалася «холодна війна», а партійно-державне керівництво сприймало міжнародні відносини крізь призму класового протистояння, «боротьби між світом соціалізму та світом капіталізму», капіталовкладення для розгортання НТР у СРСР були спрямовані не у виробництво товарів групи «Б», що дало б змогу проводити активну соціальну політику, а у військово-промисловий комплекс (ВПК). Тому головною особливістю НТР у СРСР став її розвиток у надрах ВПК, зв'язок передової радянської науки не з виробництвом взагалі, а з виробництвом озброєнь. Зусилля вчених були спрямовані передусім на створення нових зразків зброї, що могло б, на думку розпалювачів «холодної війни», забезпечити Радянському Союзу перевагу в протистоянні із Заходом.

Щоб не розпочинати створення нових галузей і виробництв «із нуля», було вирішено налагодити імпорт сучасного устаткування і технологій із Заходу. Це все більше прив'язувало радянську економіку до західної, робило її технологічно вторинною, усупереч бажанню радянського керівництва. Це дало можливість швидко побудувати найбільший у світі ракетобудівний комплекс із десятками тисяч науковців, інженерів, робітників у Дніпропетровську. Їхніми зусиллями була створена міжконтинентальна балістична ракета. 4 жовтня 1957 р. був запущений перший штучний супутник Землі. 12 квітня 1961 р. радянський космічний корабель доставив на навколосемну орбіту першого у світі космонавта — **Юрія Гагаріна**.

Розгортання НТР, нехай і однобічне, зумовило зміну відносин між державним керівництвом і науковцями. До вчених почали прислухатися, вони отримали можливість

Юрій Гагарін

ознайомлюватися з досягненнями зарубіжних колег, виїздити в закордоні відрядження для участі в міжнародних з'їздах, конференціях, симпозіумах. Наукові установи УРСР стали відкритішими для візитів іноземних учених.

Держава почала сприяти створенню наукових товариств. Лише в 1959 р. почали діяти товариства — біологічне, фізіологічне, біохімічне, охорони природи, сприяння розвитку продуктивних сил та ін. Послаблення адміністративного тиску та збільшення довіри до вчених сприяли розвитку української науки, насамперед природничих і технічних напрямів.

Друга половина 1950-х — початок 1960-х років вважається найдинамічнішим часом в історії української науки.

2. Реформи освіти.

Розпочинаючи реформи, влада не залишила поза увагою народну освіту з двох причин: через програмні ідеологічні заяви про турботу справами освіти та реальні потреби виробництва. У грудні 1958 р. був прийнятий закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», а у квітні 1959 р. відповідний закон був прийнятий і в Україні, згідно з яким передбачалася структурна перебудова загальноосвітньої школи. Замість 7-річної була запроваджена 8-річна обов'язкова освіта, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання. 10-річні середні школи були реорганізовані на 11-річні.

У школах розпочалося створення матеріальної бази для освоєння учнями однієї з масових професій. Закон передбачав залучення молоді з 15–16 років до суспільно-корисної праці. Стратегічним напрямом роботи школи визначалася політехнізація, зміцнення зв'язку навчання з виробництвом. З цією метою запроваджувалося виробниче навчання. У школах створювалися учнівські виробничі бригади різного профілю. Щоб забезпечити їх кваліфікованими керівниками, у педагогічних вузах велася підготовка вчителів виробничого навчання. Після закінчення школи закон обов'язково пов'язував навчання з «виробничою працею в народному господарстві».

Оскільки запровадження загальної 8-річної освіти наштовхувалося на серйозні кадрові проблеми, була суттєво розширена мережа заочної освіти та збільшено можливості підготовки педагогічних працівників в інститутах і університетах на близьких за фахом факультетах. Наприкінці 1950-х років у школах України працювало багато талановитих учителів. Саме тоді розпочав свою роботу директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений учитель УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР **Василь Сухомлинський**. Школа, якою він керував, досягла високих показників у навчально-виховній роботі.

У ході шкільної реформи запроваджувалися нові типи навчальних закладів. З'явилися школи-інтернати, які створювалися не

Василь Сухомлинський з учнями Павлівської середньої школи. 1962 р. 129

лише для сиріт, а й для дітей із малозабезпечених і неповних сімей. Прийом учнів до такої школи відбувався за бажанням батьків за символічну плату, для сиріт — безкоштовно. Учні в школах-інтернатах перебували на повному державному утриманні (харчування, одяг, підручники). Навчання тісно поєднувалося з трудовим вихованням дітей і позашкільною роботою. Наприкінці 1950-х років в Україні діяло понад 90 шкіл-інтернатів, де навчалося майже 25 тис. учнів. Тоді ж в Україні почали працювати школи продовженого дня. І ті, і ті школи були зручними для сільської місцевості, оскільки вони були переважно початковими.

З 1959 р. почали створюватися перші спеціалізовані школи, у яких учні поглиблено вивчали фізику, математику, хімію, біологію, іноземні мови. Цей тип шкіл призначався для цілеспрямованої підготовки учнів до вступу на відповідні факультети вищих навчальних закладів. Наприкінці 1950-х років почали працювати перші зразково-показові школи — орієнтири вдосконалення для звичайних шкіл. У ці роки активно велося будівництво шкільних приміщень — кількість денних середніх шкіл республіки до 1960 р. зросла майже вдвічі.

Швидке зростання технічного рівня виробництва зумовлювало дедалі вищі вимоги до фахового рівня працівників усіх галузей народного господарства. З метою поповнення кваліфікованої робочої сили була суттєво розширена мережа професійно-технічних училищ, які водночас із професією давали молодим робітникам і середню освіту. У першій половині 1960-х років загальна кількість профтехучилищ порівняно з 1950-и роками зросла майже в 1,5 раза, а сільських — більше як удвічі. Усього в училищах і школах професійно-технічного навчання УРСР наприкінці 1950-х років навчалося понад 210 тис. учнів.

Держава зосередила значну увагу на розширенні підготовки різноманітних фахівців для роботи за традиційними та новими спеціальностями в системі вищої та середньої спеціальної освіти. На початку 1960-х років республіка мала вже 135 вищих навчальних закладів, де навчалися 417 тис. студентів. Водночас в Україні діяли 595 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчалося майже 400 тис. учнів. Наприкінці 1950-х років багато вищих навчальних закладів перейшли із союзного в республіканське підпорядкування. Для забезпечення швидкого приросту фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою держава розширювала вечірню та заочну форми підготовки. Якщо в 1950–1958 рр. кількість студентів стаціонару збільшилась у 2 рази, то на заочних і вечірніх відділеннях — у 3–7 разів.

історичний факт

На 10 тис. мешканців України в 1963 р. припадало 129 студентів. Це було більше, ніж у деяких економічно розвинутих країнах світу, менше, ніж у Росії, де на 10 тис. осіб припадав 161 студент. До того ж українців, частка яких у загальній кількості населення республіки становила 75 %, серед студентів вищих навчальних закладів України було лише 60 %. Значною мірою це спричинило до зросійщення вищої школи. Оскільки викладання в сільських школах велося українською мовою, то для багатьох випускників сільських шкіл двері вищої школи були зачиненими.

Реформа потребувала суттєвого збільшення фінансування освіти. Протягом 1950-х років асигнування на освіту становили 10 % від національного доходу — найвищий показник у тогочасному світі.

Незважаючи на витрачання значних коштів, у всіх ланках освіти було чимало недоліків. Багато навчальних закладів мусили вдовольнитися незадовільною матеріальною базою, недостатньо кваліфікованим складом викладачів. У школі бракувало навчальних посібників, приладів і обладнання для лабораторій, навчально-виробничих майстерень. Усе це, звичайно, перешкоджало повноцінній реалізації реформ у галузі освіти.

3. Здобутки науки.

Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років – найдинамічніша доба в історії української науки. Саме тоді було створено багато нових установ, особливо в напрямках, яких потребував розвиток військово-промислового комплексу. Характерною особливістю розвитку науки стало наближення мережі науково-дослідних установ до виробничої бази.

Інститут електрозварювання ім. Є. Патона розробляв нові технології автоматичного зварювання, що вивело СРСР на перше місце у світі в галузі зварювальної техніки. В Інституті проблем матеріалознавства, заснованому в 1955 р., розроблялася прогресивна технологія порошкової металургії. Того ж року організований Інститут металофізики. Його вчені створили жароміцні сплави для реактивної техніки.

історичний факт

Щорічно кількість науково-дослідних установ збільшувалася. Якщо на початку 1951 р. в республіці налічувалося 462 наукові установи, де працювали понад 22 тис. науковців, то в 1958 р. їх число зросло до 487, а кількість наукових співробітників до 36,5 тис.

Головним науковим закладом республіки була Академія наук УРСР, яку з 1962 р. очолив академік **Борис Патон**.

До складу АН УРСР уходили Київський, Донецький, Дніпропетровський, Харківський, Південний (з центром в Одесі) та Західний (з центром у Львові) наукові центри, які об'єднували понад 80 науково-дослідних установ. У них працювали понад 80 тис. науковців. Крім наукових установ АН УРСР, у республіці діяла широка мережа галузевих і університетських науково-дослідних організацій і підрозділів: кафедр, лабораторій, науково-дослідних інститутів, секторів тощо. Згідно зі статутом 1963 р., АН УРСР підпорядковувалася Раді міністрів УРСР та Президії АН СРСР.

У 1955 р. був створений Інститут радіофізики та електромеханіки, у 1960 р. – Фізико-технічний інститут низьких температур, у Києві запрацював дослідницький атомний реактор.

Академія наук УРСР, м. Київ,
1950-і роки

Ігор Курчатов

Віктор Глушков

Учені харківських інститутів спеціалізувалися в галузі металургії, ядерної фізики, ядерної енергетики, керованих термоядерних реакцій тощо. Науковці цих закладів узяли участь у виконанні програми з розвитку ядерної енергетики, якою керував відомий радянський фізик-ядерник *Ігор Курчатов*.

Помітних успіхів в Україні досягла кібернетика. У 1957 р. в складі АН УРСР почав діяти Обчислювальний центр на чолі з *Віктором Глушковим*. Він працював над створенням обчислювальних машин для управління виробничими процесами, розробляв теорію швидкодіючих ЕОМ. Звичайно, кібернетики того часу займалися також оборонною тематикою: створенням приладів для наведення на ціль літаків-винищувачів і зенітних ракет, визначення координат точки запуску ворожих ракет.

Українські науковці та інженери спроектували та збудували цифрову машину «Київ» (1960), першу в СРСР машину широкого профілю «Дніпро» (1961), машини «Промінь» (1962), «Мир» (1964) та ін. У 1962 р., урахувавши кваліфікацію співробітників та наукові досягнення, Обчислювальний центр був перейменований на Інститут кібернетики АН УРСР. За цикл праць з теорії цифрових автоматів директор інституту академік

В. Глушков був відзначений Ленінською премією. Під його керівництвом укладена та видана українською мовою перша у світі «Енциклопедія кібернетики».

Над замовленнями ВПК активно працював Інститут механіки. Він займався розробкою рекомендацій щодо подолання вібрацій корпусів міжконтинентальних балістичних ракет, теорією конструктивної міцності пластмас для ракетної техніки, проектованої Дніпропетровським конструкторським бюро «Південне».

Світового визнання досягнули українські учені в галузі точних наук. Серед них надзвичайно вагомим місцем займали розроблені наприкінці 1950-х років академіком *Миколою Боголюбовим* нові методи квантової теорії поля та статичної фізики. Це дало змогу обґрунтувати теорію надтекучості та надпровідності.

Відповідно до потреб оборонної галузі швидко розвивалися різні напрями фізичної науки. Фундаментальні дослідження проводились у галузі фізики твердого тіла та низьких температур, фізики напівпровідників, радіофізики,

теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії. Інститут фізики в 1960 р. ввів у дію ядерний реактор, що дало можливість розвивати дослідження фізики атомного ядра. Того ж року на базі Інституту фізики було створено Інститут напівпровідників. Колектив Українського науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР у 1961 р. вперше у світі одержав штучні алмази.

Перший штучний алмаз

Величезних успіхів досягла програма створення космічної техніки. Вона також здійснювалася не лише заради наукових, а й військових завдань розробки міжконтинентальних ракет. З 1956 р. генеральним конструктором космічних апаратів став уродженець Житомирщини **Сергій Корольов**. 11–15 серпня 1962 р. здійснив космічний політ навколо Землі перший космонавт **Павло Попович**, українець за походженням.

Важливими здобутками характеризувалася робота багатьох учених у галузі медицини. У середині 1950-х років під керівництвом **Миколи Амосова** розпочалася теоретична розробка та впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Атмосфера лібералізації позитивно позначилася на розвитку гуманітарних наук. Дослідники вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Урізноманітнілася тематика досліджень. Разом із партійними функціонерами на її визначення істотно впливали вчені. У ті роки світ побачили змістовні збірники архівних документів і матеріалів.

Попри успіхи в царині фундаментальних і прикладних досліджень, Україна залишалася науковою периферією СРСР. Цьому насамперед сприяла радянська практика переміщення талановитих учених на роботу до Москви, де концентрувалися головні наукові центри й основні наукові сили. Через це кількість науковців на 10 тис. населення України в 1963 р. досягло лише 16 чоловік. Це було вдвічі менше, аніж у Росії, де на 10 тис. жителів припадало 33 наукові працівники.

Друга половина 1950-х і перша половина 1960-х років стала часом стрімкого розвитку української академічної науки, яка швидко виходила на європейський і світовий рівні, збагачувала інтелектуальний потенціал нації.

працюємо з документами

- Визначте, на які проблеми української школи на початку 1960-х років звертав увагу І. Дзюба в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

...Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських і неукраїнських шкіл ледве чи не відносяться до найбільших державних таємниць. Але й ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб переконатися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців». Однак найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної належності та

Сергій Корольов

Павло Попович

перевірте свої знання

1. Визначте внутрішні та зовнішні чинники, які зумовили нове ставлення до науки й освіти в СРСР та УРСР.
2. Охарактеризуйте зміни, які відбулися протягом зазначеного періоду у сфері освіти республіки.
3. Проаналізуйте позитивні й негативні прояви, що характеризували розвиток науки в Україні в 1950–1960-х роках.
4. Назвіть видатних українських учених, які працювали в Україні в 1950-х — на початку 1960-х років. Який внесок у розвиток науки вони зробили?
5. Визначте причини, які сприяли чи гальмували розвиток науки та освіти в роки перебування при владі М. Хрущова.
6. Порівняйте здобутки та прорахунки в розвитку освіти в 1950-х — на початку 1960-х років. Чому ви надасте перевагу?
7. Доведіть, що період другої половини 1950-х — початку 1960-х років є найдинамічнішим в історії української науки?
8. Як позначилася атмосфера лібералізації в країні на розвиток гуманітарних наук?
9. Чому, незважаючи на успіхи в галузі фундаментальних і прикладних наук, Україна залишалася науковою периферією СРСР?

§ 14. «ВІДЛИГА» В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

- Подумайте, чому митці порівняно з партійно-державною номенклатурою набагато швидше зреагували на десталінізацію. Чи відбулася б вона без них?

1. Посилення зросійщення.

Перетворення, що відбувались у радянському суспільстві протягом хрущовського періоду, не зачіпали визначальних підвалин суспільного ладу, а тому не могли змінити його природу. Однією з провідних тенденцій, частково прихованою за поверховою лібералізацією, було активне культурно-мовне уподібнення за російськими зразками — зросійщення народів СРСР. Влада цілеспрямовано й наполегливо зміцнювала позиції російської мови в суспільстві.

історичний факт

Виступаючи в жовтні 1958 р. на з'їзді вчителів у Києві, завідувач відділу освіти та науки ЦК КПРС М. Кузін наполягав, що вивчення

української мови в школах із російською мовою викладання має здійснюватися лише на добровільних засадах. Низькі оцінки з цього предмета не повинні перешкоджати переведенню учнів до наступного класу чи вступу їх до вищих навчальних закладів. Хоча з'їзд виявив певний спротив висловленим партійним наполяганням, однак не наслідився заперечити їх.

Зросійщенню КППРС підпорядковувала й дискусію щодо реформи школи. Листопадові (1958) тези ЦК КППРС з цього приводу містили пункт, що викликав гострі суперечки в ході обговорення в Україні. Компартія запропонувала порядок, за яким батьки мали визначати, якою мовою навчатимуться їхні діти в школі. В умовах домінування російської мови в партійних і державних установах, у технічній документації на виробництві було зрозуміло, що у великих містах батьки, прагнучи забезпечити дітям майбутній життєвий успіх, вибиратимуть російську мову навчання. Через це соціальний статус української мови в містах сходу та півдня України неухильно падатиме.

Такий нібито демократичний проект мав сприяти зросійщенню народної освіти, причому найефективніше, оскільки ініціатива виходила б від батьків. Підступність ідеї була настільки очевидною, що навіть чиновники високого рангу змушені були під час дискусії заявити, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах. Так, секретар ЦК КПУ з питань культури й освіти С. Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник голови Ради міністрів УРСР С. Гречуха та інші вважали, що українська мова має обов'язково вивчатися в російськомовних школах України, а республіканське керівництво заслуговує на ширші права у сфері освіти.

Рішуче не визнавали такої «демократизації» освіти представники творчої інтелігенції. Вони слушно вбачали в партійних тезах засіб національного нівелювання та знеособлення. У грудні 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини». Добре відомі письменники рішуче виступили проти запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, скликані з приводу обговорення тез ЦК КППРС. В одностайно прийнятій резолюції вони заявили: «Віддати лише на волю батьків вирішення питання, яку мову в обов'язковому порядку вивчатимуть їхні діти, — не можна!» Вони чітко усвідомлювали, що це питання вирішуватимуть не батьки, а місцеве партійне керівництво, яке орієнтуватиметься на вказівки союзного центру. Принципова позиція письменників України викликала хвилю схвальних відгуків, однак усупереч громадській думці Верховна Рада УРСР у квітні 1959 р. не включила пункт про обов'язкову мову навчання в текст закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У ньому зазначалося, що навчання в школах Української РСР має здійснюватися рідною мовою учнів. У якій школі та якою мовою навчатимуться їхні діти — вирішуватимуть батьки. Вивчення однієї з мов народів СРСР, якою не ведеться викладання в даній школі, здійснюватиметься за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів. Пропозиція, згідно з якою батьки мали самі вибирати, якою мовою навчатимуться їхні діти, безперечно, працювала на користь російської мови. Адже й соціальний статус, і престиж російської мови були вищими.

Влада культивувала та підтримувала її, тож зрозуміло, якій мові батьки мали надавати перевагу, бажаючи добра своїм дітям.

Утілення закону швидко принесло свої результати. Кількість шкіл із російською мовою навчання неухильно зростала. У 1958/59 навчальному році в УРСР в україномовних школах навчалось 3,5 млн учнів, а в російськомовних школах – 1,5 млн, що зовсім не відповідало пропорціям чисельності представників українського та російського етносів в Україні.

історичний факт

Унаслідок наступу на українську мову в Кримській області, наприклад, працювали лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало понад 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. Не випадково така статистика приховувалася від громадськості. Інформація про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки перетворилося на державну таємницю. Відомо, що на середину 1960-х років українською мовою навчалось лише 62 % школярів республіки. Це значно менше, ніж відносна кількість українців у загальній чисельності населення УРСР.

У 1963 р. в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, у роботі якої взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. Найбільше уваги учасники конференції звернули на питання про становище української мови в суспільстві. Більшість учасників конференції засудила теорію двомовності нації, доводила необхідність розширення сфери вживання української мови, усунення штучних перешкод для її вжитку. Вони просили партійне та державне керівництво відновити й розширити сфери вживання української мови. Ішлося про те, щоб у всіх навчальних закладах викладання предметів здійснювалося українською мовою; нею ж велася виховна робота в дошкільних установах, де виховуються діти українців. Ставилося також питання про запровадження української мови в усіх установах і підприємствах, у транспорті та торгівлі; надання державної підтримки української мови у видавничій справі, кіновиробництві та ін. Проблеми збереження та розвитку рідної мови широко обговорювалися на сторінках періодичної преси.

історичний факт

Під тиском обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови. На цей час у восьми університетах України студенти-українці становили 61 %, викладачі-українці – 56 %, однак лекції українською мовою читали лише 34 % викладачів. А в Харківському та Одеському університетах усього 10 % лекційних курсів викладалися українською мовою.

У 1965 р. тиск громадськості змусив міністра вищої та середньої освіти УРСР
136 М. Даденкова розіслати інструкцію про мову викладання у вищих навчальних

соціалістичного реалізму. Зразками таких творів були: автобіографічна повість «Зачарована Десна» О. Довженка, романи «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда» М. Стельмаха, романи «Тронка», «Людина і зброя» О. Гончара, роман «Вир» Г. Тютюнника, роман «Дикий мед» Л. Первомайського, поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа», повість «Третя рота» В. Сосюри.

З 1956 р. за найвидатніші праці в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва почали присуджувати Ленінську премію. Її лауреатами в галузі української літератури стали О. Довженко (помертньо) за кіносценарій «Поєма про море», М. Рильський за збірки «Троянди й виноград» та «Далекі небосхили», М. Стельмах за трилогію «Велика рідня», «Кров людська — не водиця» та «Хліб і сіль», О. Гончар за роман «Тронка».

«Хрущовська відлига» характеризувалася й поверненням в українську культуру несправедливо забутих або репресованих імен. Особливо активну роль у відновленні доброго імені митців відіграв М. Рильський. Він домігся посмертної реабілітації М. Вороного та О. Олесья. Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії щодо впорядкування спадщини В. Чумака, О. Досвітнього, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського. Багатьох літераторів поновили в правах членів Спілки українських письменників.

В Україну повернулися реабілітовані письменники, зокрема: Б. Антоненко-Давидович, М. Годованець, Н. Забіла, О. Ковінька, З. Тулуб, Г. Хоткевич. Твори репресованих письменників публікували в «Антології української поезії», у збірнику «Революційні поети Західної України». Реабілітовані письменники та поети знову поверталися до активної творчості, хоча не всі зберегли життєві сили й могли з колишнім завзяттям енергійно та послідовно обстоювати культурні інтереси свого народу.

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років у літературу прийшли нові талановиті люди: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іванчук, В. Коротич, Д. Павличко, М. Руденко, В. Симоненко, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз.

Вагомою подією в культурному житті України стало запровадження в 1962 р. республіканської літературно-мистецької премії імені Т. Г. Шевченка. Її лауреатами стали О. Гончар, І. Вільде, А. Головка, Ю. Збанацький, П. Загребельний, Д. Павличко, Ю. Мушкетик та ін.

Відступ від сталінізму дав змогу створити нові творчі спілки: Спілку журналістів України (1957), Спілку працівників кінематографії України (1958). Одночасно були запроваджені нові видання. У 1957–1958 рр. побачили світ «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Загалом у 1956–1958 рр. кількість журналів, що виходили друком в Україні, збільшилася з 49 до 64 назв (47 із них — українськомовні). Українськомовні газети в 1956 р. становили майже 77 %.

У другій половині 1950-х років приділялося більше уваги збереженню історико-культурної спадщини. Під охорону держави були взяті понад 2 тис. визначних архітектурних пам'яток республіки.

Лібералізація політичного та культурного життя в другій половині 1950-х — першій половині 1960-х років спонукала компартійну верхівку визнати неправильною оцінку опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича.

Лібералізація позначилася й на творчості відомих композиторів тих років: С. Людкевича, Г. Майбороди, П. Майбороди, Л. Ревуцького, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка. У жанрі оперети видатних успіхів досягли А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобули велику популярність пісенні твори О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Образотворче мистецтво збагатилося працями таких прославлених майстрів, як М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська. Плідно працювали майстрині декоративно-прикладного мистецтва К. Білокур і М. Примаченко.

Молоді митці, які шукали свої шляхи, часто наштовхувалися на нерозуміння з боку чиновників від мистецтва. Останні ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відступала від усталених канонів. Особливо затято вони переслідували авангардистське мистецтво.

На рубежі 1950–1960-х років трохи піднялася «залізна завіса», якою СРСР і його сателіти відмежувалися від зовнішнього світу. Разом із новими напрямками в моді та музиці в Україні поширилися перекладні твори відомих зарубіжних письменників – А. де Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуей, А. Камю та ін. Дедалі частіше за кордон з України виїздили туристичні групи, творчі колективи й окремі виконавці. Це дало можливість організувати гастролі Державного українського народного хору у ФРН, Д. Гнатюка – у Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР – у Франції. Тоді ж відбулися перші поїздки діячів української культури до США та Канади. Розширення контактів з іншими країнами, які жили повнокровним національним життям, стимулювало розвиток національної культури і в Україні.

Незважаючи на збереження ідеологічного контролю з боку компартійної влади, у всіх жанрах і проявах мистецтва створювалися сміливі й новаторські твори, які відображали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя стала могутнім рушієм розкріпачення творчої думки.

3. Шістдесятництво в українській культурі.

Роки лібералізації суспільного та культурного життя дали змогу українській інтелігенції вільніше подивитися на світ і за ідеологічними штучними конструкціями побачити живі гуманістичні загальнолюдські цінності. Під їх впливом у середовищі інтелігенції формувалося, набувало реальної сили критичне ставлення до дійсності, наростання несприйняття канонів соцреалізму. Одночасно відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії.

Глибокі зміни у свідомості, світосприйнятті та творчості митців 1960-х років спричинили виникнення явища, відомого під назвою «шістдесятництво» — рух

Сцена з опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» у постановці Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 1951 р.

творчої молоді, яка осягала світ, органічно поєднуючи в собі загальнолюдські та національні цінності, легко знаходила нову оригінальну тематику, не обмежену рамками офіційної ідеології.

На передній план шістдесятники вивели національні проблеми – утвердження першості рідної мови, популяризацію здобутків української культури в народі з метою духовного відродження нації.

Твори шістдесятників дедалі більше суперечили створеним державною пропагандою ідеологічним штампам. Вони рішуче відкидали усталені стереотипи та звеличували загальнолюдські ідеали. На початку 1960-х років у Києві осередком культурного життя став клуб творчої молоді «Супутник». Він був заснований у 1959 р. студентами театрального інституту та консерваторії, літераторами та художниками. У клубі працювали секції кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Керівником був обраний **Лесь Танюк**. У роботі «Супутника» брали активну участь літератори та критики: І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, І. Світличний, Є. Сверстюк, художниця А. Горська. Вони проводили творчі вечори, виставки, організували пошуки місць поховання жертв політичних репресій. Однією з форм роботи стало слухання лекцій з історії України. Їх молодим митцям читали історики О. Апанович та М. Брайчевський. З ініціативи членів клубу був створений студентський міжвузівський фольклорний мандрівний хор «Жайворонок». Подібні клуби почали діяти у Львові та Харкові. У Львові з 1962 р. працював клуб «Пролісок», у Харкові творча молодь гуртувалася навколо російського поета Б. Чичибабіна.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років розквітнув талант одного з найяскравіших українських поетів, «лицаря українського відродження», уродженця Полтавщини **Василя Симоненка**. У 1962 р. побачила світ його перша поетична збірка «Тиша і грім». Пізніше вийшли друком збірки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Подорож в країну Навпаки». Усі вони були підпорядковані одній ідеї – безмежній любові до Батьківщини.

Тоді ж в українську літературу стрімко ввійшла випускниця Московського літературного інституту **Ліна Костенко**. Її перші збірки «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця» засвідчили про великий талант поетеси, її здатність образно осягати дійсність, народжувати свіжі, живі думки, подавати їх у чудовій поетичній формі.

Поряд із названими іменами суспільно-культурний рух шістдесятників творили такі видатні митці, як М. Осадчий, М. Горинь, С. Караванський, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець та інші творці української літератури новітнього часу.

140 Василь Симоненко

Плідними та багатограними були композиторські надбання Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва. Нову хвилю в кінематографічній творчості представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика.

Рух шістдесятників в образотворчому мистецтві яскраво представляла талановита художниця **Тетяна Яблонська**. У 1960-і роки вона на протиположності догматам соцреалізму демонструвала нові рішення художніх образів. У них художниця талановито розвивала давню традицію українського народного живопису («Травень»,

«Фольклорна сюїта» та ін.). Разом із В. Зарецьким та іншими художниками-шістдесятниками заснувала фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві. Незважаючи на перешкоди, він зберігся і продовжив розвиток у наступні роки.

1964 р. **Алла Горська** в співавторстві з О. Заливахою, Л. Семикіною, Г. Севрук та Г. Зубченко створила в Київському університеті вітраж «Шевченко. Мати». Зображення Т. Шевченка супроводжувалося словами: «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло їх поставлю слово». Створена комісія визнала цей твір як «ідейно ворожий». Аллу Горську й Людмилу Семикіну виключили зі Співки художників України.

Лібералізований, але не знищений тоталітаризм дуже швидко відчув загрозу у вільній творчості молодих шістдесятників. Їхні твори не друкували, проти них розгортали критичні кампанії. Компартійно-державна верхівка повернулася до адміністративних заборон. Так, уже в 1958 р. була заборонена поетична збірка **Дмитра Павличка** «Правда кличе». За таких умов творча інтелігенція розповсюджувала листівки, брошури, книжки, які публікувалися «самвидавом».

Безперечно, партійні функціонери від ідеології не могли схвалювати подібне. У їхні плани не входили докорінні зрушення в національно-культурній політиці. Поворотним моментом у політиці стосовно молодих творчих сил стало відвідання М. Хрущовим виставки в Манежі в грудні 1962 р., де він звинуватив представників неофіційного мистецтва в «зраді інтересів народу». А після зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією 8 березня 1963 р. в Кремлі розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти шістдесятників: літераторів, художників, учених і шанувальників їхніх творів — учителів, студентів, старшокласників. Критику за так звані формалізм і космополітизм¹ влада супроводжувала заборонами публікувати твори, проводити літературно-мистецькі вечори, закриттям клубів творчої молоді. Під тиском влади значна частина інтелігенції відійшла від активної громадської діяльності й поринула у сферу професійних інтересів, приховуючи своє ставлення до влади або, висловлюючи свою опозиційність у завуальованих формах. Частина молодих митців залишилася на своїх позиціях, що й призвело до їх конфронтації з владою.

А. Горська та ін. Вітраж «Шевченко. Мати». 1964 р.

працюємо з документами

- Прочитайте уривки, визначте характерні риси митців-шістдесятників.

Молодий учитель із м. Горлівки В. Стус через кілька років після прийняття нового закону про школу (1958) писав у листі до А. Малишка: «На Донбасі (та й не тільки) викладати українську мову в російській школі — одне недоумство... Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків... Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної... Іноді

¹ *Космополітизм* — ідеологія світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним проблемам.

зкладах. У документі ставилося завдання поступово перевести навчання на українську мову. З цією метою мало запроваджуватися у ВНЗ факультативне вивчення української мови. Від викладачів, які добре знали українську мову, вимагалось читання лекції українською мовою. Для решти планувалось організувати курси з її вивчення. Підручники, наукові записки та збірники мали видаватися здебільшого українською мовою. Для наукових працівників запроваджувалось складання кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні проводитись усі офіційні заходи, масово-політична та культурно-освітня робота. У десятому, останньому пункті була вимога про зміцнення інтернаціонального виховання, поглиблення вивчення російської мови.

Подальші події засвідчили, що жодний з пунктів інструкції М. Даденкова не був виконаний, за винятком останнього, де було чітко зафіксовано вимогу: «Незалежно від мови викладання у вузі, забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять».

Політика зросійщення відобразилася й на скороченні чисельності газет і книжок, виданих українською мовою. На початку 1960-х років в Україні друкували більше книжок російською мовою, аніж українською. Зокрема, у 1963 р. з 2366 газет, що видавалися в Україні, українською мовою публікувалися лише 765, тобто менше третини.

Отже, новий закон про школу, незважаючи на зовнішню демократичність та інші рішення влади, відобразив зневажливе ставлення влади до української мови, став засобом подальшого зросійщення та національного знеособлення українського народу. Гідну відповідь русифікаторам дав А. Малишко, який на похоронах В. Сосюри в січні 1965 р. проголосив: «Хай невігласи не ждуть зникнення української мови і української нації. Вони незнищенні». Погоджуючись з подум'яною заявою поета, потрібно зауважити, що в людському суспільстві нічого не втілюється в життя само собою, без напруження людських сил і цілеспрямованого їх докладання. Офіційна політика «рівноправності мов», за створених владою обставин, вела до утвердження безперечної переваги та посилення російської мови.

2. «Відлига» в українській літературі та мистецтві.

Перші кроки десталінізації духовної сфери суспільства — послаблення цензури, реабілітація відомих письменників і митців, скасування низки постанов 1940-х років, що стосувалися культури, — поступово сповнювали творчих особистостей передчуттям змін на краще. Першим заклик до пробудження в червні 1955 р. стала стаття видатного українського кінорежисера та письменника О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в «Літературній газеті». Автор закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму». Ці слова митці зрозуміли як заклик до вільного творчого пошуку. Письменники відчували послаблення адміністративного та цензурного тиску й намагалися реалізовувати задуми, про які раніше й не мріяли.

У 1950-і роки продовжили активну творчість поети старшого покоління — П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський. Твори українських письменників характеризувалися справжнім реалізмом, на відміну від заідеологізованого та догматизованого

здається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. ...Співають, коли дерево, на якому вони сидять, здригається від сокири... Як можна зрозуміти їхній спокій?»

Євген Свєрстюк про шістдесятників

Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ ст., дивне своїм виникненням у непевну пору «відлиги» та стоїчним протистоянням неосталінізму й живою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає нас. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 1960-х років і фіксується образ:

Такий був час: кругом шакали,
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.

Другою ознакою, я б назвав шукання правди та чесної позиції, у чому вже є неприйняття й опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини – замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Третьою ознакою я б назвав неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі та всьому апаратові будівничих казарм.

перевірте свої знання

1. Розкрийте зміст десталінізації у сфері культури. Поясніть чому в тих умовах стримувався процес національного відродження та посилювалося зросійщення українців.
2. Чим було викликане та в чому проявлялося зросійщення в Україні в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років?
3. Доведіть, що українське суспільство не пасивно сприймало наступ русифікаторів.
4. Поясніть, чому відома інструкція міністра вищої і середньої освіти УРСР М. Даденкова виконувалася непослідовно. Яка позиція влади приховувалася за нею?
5. Охарактеризуйте період «хрущовської відлиги» в українському культурно-мистецькому житті.
6. Визначте причини виникнення мистецько-громадського руху шістдесятників.
7. Охарактеризуйте поняття *шістдесятництво*, визначивши при цьому особливості руху.
8. Назвіть відомих митців періоду 1950-х – першої половини 1960-х років, висловіть своє ставлення до їхніх творів.
9. Обґрунтуйте або заперечте твердження: «Шістдесятники не боролися з радянським ладом, а бажали реформувати його, покращити».

§ 15. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА

- Пригадайте, кого в попередні історичні часи називали дисидентами.
- Чи є корисними для суспільства напівзміни, напівдозволи?

1. Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості.

Дисидентський (опозиційний) рух виник в Україні в середині 1950-х років як форма протесту проти дій партійно-державного апарату та порушення ним радянських законів. Слово «дисидент» означає «незгодний» і пояснюється як «людина протестна», яка відкрито протиставляє свої погляди панівній ідеології та рішуче захищає свої переконання. Синонімом слова «дисидент» стало «правозахисник» — людина, яка виборює громадянські, релігійні та національні права.

Дисидентство охопило всі регіони України та найбільші міста, набуваючи національно-демократичного забарвлення. Дисидентський рух в Україні заявив про себе ще навіть раніше, аніж у тогочасних Ленінграді, Москві та інших містах Росії.

Основними причинами виникнення дисидентського руху були політичні: відсутність справжньої політичної самостійності республіки, однопартійна система, яка позбавляла суспільство демократичного вибору шляхів політичного розвитку, забороняла діяльність опозиції, установила цензуру, відкидала будь-які законні можливості для зміни влади, призвела до небаченої бюрократизації системи управління. Не менш важливими були й національно-культурні причини. Серед них насамперед вирізнялися політика зросійщення, позбавлення українського народу самотніх рис, можливостей для вільного національно-культурного розвитку. Соціально-економічні причини полягали в низькому рівні життя, нав'язуванні Україні невідповідної їй потребам і можливостям моделі економічного розвитку, суперечностях економічної політики. Дисидентський рух зумовлювали також релігійні причини, породжені державною антирелігійною політикою й антидемократичними засобами, якими вона проводилася.

Названими причинами були зумовлені й напрями дисидентського руху. Найрадикальнішим і найбільш переслідуваним напрямом був політичний, самостійницький. Представники цього руху мали за мету здобуття державної незалежності України. Головним засобом її здійснення обрали агітацію за вихід зі складу СРСР.

Національно-культурний напрям зосереджувався на питаннях задоволення духовних і культурних потреб українського народу шляхом відродження національної самотності, традицій мови, усебічного та правдивого висвітлення історії. Представники цього напрямку засуджували й чинили опір зросійщенню.

Правозахисний напрям об'єднував людей, що виступали проти незаконних арештів і закритих політичних судів, порушення соціальних, економічних, культурних прав українців як людей і громадян.

Переслідування радянською владою служителів церкви та віруючих покликали до життя рух за свободу совісті, який теж був органічною складовою дисидентського руху. Напрями дисидентського руху не були чітко розмежованими. У діях і заявах дисидентів завжди органічно поєднувалися зусилля, які можна було розцінити як утілення кількох різних напрямів.

Українське дисидентство як форма національно-визвольного руху характеризувалося комплексом ознак. Передусім це була мирна, ненасильницька форма

боротьби з владою за вплив на свідомість суспільства. Цей рух не мав чітко визначених організаційних форм, а складався з різноманітних гуртків, спілок, об'єднань, комітетів. Він мав загальноукраїнський характер і був представлений своїми активними учасниками та прихильниками в усіх регіонах України. Дисидентство охоплювало різні соціальні верстви. Насамперед це було молоде покоління інтелігенції, яке готувалося взяти на себе відповідальність за долю свого народу. Здебільшого це не були відверті противники комунізму. Більшість із них щиро прагнула вдосконалити соціалістичний лад.

Перші організації опозиційного руху створили активісти ОУН і УПА, які в середині 1950-х років після припинення збройної боротьби шукали нових методів і засобів продовження боротьби з владою. Певний час вони намагалися продовжити підпільну роботу. У 1958 р. в Станіславі (Івано-Франківську) була виявлена Об'єднана партія визволення України. У 1961 р. у Львові заарештували Український національний комітет, що складався з робітників львівських підприємств і поширював нелегальну літературу.

Окремі опозиційні групи виникли в Східній Україні. У 1956–1959 рр. на Донбасі діяла таємна робітничка організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Члени гуртка виступали проти монополії КПРС на владу, за демократичні вибори, наділення селян землею. Вони розповсюджували листівки в містах Донбасу. Підпільні організації були малочисельними. Радянські спецслужби швидко їх виявили та нейтралізували.

Наприкінці 1950-х років розпочався новий етап опозиційного руху. Він характеризувався іншою тактикою. В умовах лібералізації суспільних процесів, зростання рівня життя населення дисиденти не могли розраховувати на масовий опір владі. Тому нове покоління опозиціонерів намагалось поєднувати підпільні та легальні методи діяльності.

Першою опозиційною організацією нового типу стала *Українська робітничо-селянська спілка*, створена у Львові в 1958 р. молодим юристом *Левком Лук'яненком*. Уродженець Чернігівщини, учасник Другої світової війни, офіцер радянської армії, випускник юридичного факультету Московського університету, Л. Лук'яненко за направленням поїхав у західний регіон України працювати пропагандистом Радехівського райкому партії. Створена ним організація мала за мету вихід України зі складу СРСР. Уперше в повоєнній історії опозиціонери пропонували суспільству мирні засоби боротьби. Головним із них уважалася пропаганда реалізації статті конституції СРСР та УРСР про право виходу

України зі складу Радянського Союзу. Наступним кроком члени спілки вважали вирішення цього питання або Верховною Радою УРСР, або усенародним референдумом. Однак у січні 1961 р. учасники спілки були виявлені та заарештовані. У травні того ж року у Львові їм був оголошений судовий вирок. За звинуваченням у «зраді Батьківщини» Л. Лук'яненка було засуджено до розстрілу (згодом смертний вирок замінено 15-річним терміном ув'язнення), І. Кандибу – до 15, С. Вірун – до 11, інших членів спілки засуджено до 10 років ув'язнення.

На початку 1960-х років почала зростати кількість так званих «антирадянських проявів». Велике обурення ви-

кликало підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію. Зростала кількість листівок з різкою критикою політики КПРС та радянського уряду.

історичний факт

Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів. Це вдвічі перевищило кількість подібних документів за перше півріччя попереднього року. Доповідна записка КДБ СРСР у ЦК КПРС засвідчувала: «У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти чинного в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних документів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів, погрози на адресу місцевого партійного і радянського активу». За матеріалами записки найбільша кількість «антирадянських» документів була виявлена в Україні, Азербайджані, Грузії, Латвії, а також в окремих районах РРФСР.

Складовою частиною суспільно-політичного життя України в 1960-х роках став «самвидав» — невідконтрольний державі засіб поширення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів. Шляхом «самвидаву» в Україні в ті роки поширювалися відмінні від офіційної ідеології оригінальні публіцистичні, прозові, поетичні твори В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Стуса та ін. У них насамперед викривалися деформації радянського суспільства. Цей інструмент самовираження розглядався українською інтелігенцією як один із шляхів утілення в життя проголошеної конституцією свободи слова, як засіб висловлення непокори вільних душею творців тоталітарному режимові в СРСР.

У 1964 р. в західних областях виникла ще одна підпільна організація — *Український національний фронт* (УНФ), який налічував понад 150 осіб. Метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР і утворення незалежної держави.

Серед репресованих був і учасник Другої світової війни, один із лідерів українського дисидентського руху — генерал-майор радянської армії **Петро Григоренко**. У відповідь на легальну правозахисну діяльність, виступи та підтримку справедливого й природного прагнення кримських татар повернутися на історичну батьківщину він двічі був поміщений до психіатричної лікарні, а влітку 1964 р. розжалуваний у солдати, позбавлений усіх державних нагород і пенсії.

Подією, що викликала гнів і розпач дисидентів, стала пожежа 24 травня 1964 р. в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві. Згорів відділ українських стародруків і рукописів, архів Центральної ради. У «самвидаві» з'явився анонімний твір під назвою «З приводу процесу над Погружальським», де писалося: «Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу —

Петро Григоренко

його життя залежить від нашої готовності постояти за себе». Автори цього документа були Є. Сверстюк та І. Світличний.

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники переважно не прагнули створювати документально оформлені організації, а в самвиданих матеріалах не ставилося питання про зміну ладу, тому їх поширення важко було кваліфікувати як «антирадянську агітацію та пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Проте це не врятувало шістдесятників від репресій. Однак арештами влада відштовхнула інакодумців від комунізму в стан своїх непримиренних ворогів.

Отже, з другої половини 1950-х років в Україні зростала досить помітна хвиля патріотично-просвітницького дисидентського руху. Її насамперед представляла творча молодь, а також представники інших соціальних верств суспільства, які сміливо демонстрували своє світобачення, чим формували громадянську й національну свідомість багатьох людей в Україні.

2. Релігійна політика.

Процес лібералізації суспільного життя фактично не торкнувся церкви. Панівна ідеологія, що базувалася на спрощеному матеріалістичному світогляді, заперечувала релігійну свідомість і в 1950–1960-х роках розгорнула чергову антирелігійну кампанію.

Перші роки «хрущовської відлиги» характеризувалися певним послабленням контролю за діяльністю церкви. Так, **10 листопада 1954 р.** була прийнята постанова ЦК КПРС *«Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення»*. У документі зазначалося, що не варто допускати адміністративного втручання в діяльність церкви, ображати почуття віруючих. Постанова вимагала ретельнішого добору лекторських кадрів, контролю партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди.

Нові акценти в політиці спричинили певні поступки релігійним громадам, хоча й незначні. У 1955–1956 рр. в Україні дещо збільшилася кількість православних церков і молитовних будинків, зросла й чисельність православного духовництва.

Почалося повернення репресованих священників, у тому числі й ліквідованої в 1946 р. і в 1949 р. на Закарпатті Української греко-католицької церкви. Протягом 1955–1956 рр. в УРСР повернулися 286 із 344 засланих у Сибір уніатських священників. У містах Львівської, Станіславської (Івано-Франківської) та Закарпатської областей духовництво стало проводити богослужіння в приміщеннях закритих уніатських храмів. Траплялися навіть випадки захоплення уніатами діючих православних церков. Окремі сільські громади подавали до органів влади заяви про реєстрацію церковних греко-католицьких громад і духовництва, мотивуючи це тим, що ліквідація унії здійснювалася адміністративними методами.

Радянські спецслужби повідомляли, що діяльність греко-католицького духовництва скеровували звільнені з ув'язнення священники, які в місцях заслання були таємно висвячені на єпископів. Вони їздили по містах і селах, вивчали настрої населення, налагоджували необхідні контакти. На думку спецслужб, цією справою керував митрополит **Йосип Сліпий**, який після відбуття терміну ув'язнення перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. А в документах радянських органів за 1956 р., що наглядали за діяльністю православної

церкви, зазначалося, що православний митрополит Київський і Галицький Іоанн та архієреї на місцях не перешкоджали діяльності греко-католиків, посилячись на те, що унія була ліквідована адміністративним шляхом. Тому за справу протидії греко-католикам взялися радянські органи влади. 1957 р., посиливши різні форми адміністративного переслідування, вони добилися згортання діяльності забороненої церкви.

Однак переслідування релігійних громад не обмежилось лише греко-католицькими громадами. На зміну порівняно ліберальній політиці властей щодо релігії та церкви були вжиті жорсткі заходи. Наприкінці 1950-х років відповідно до проголошеного курсу на побудову комунізму було розгорнуто кампанію форсованого подолання релігійності. Посилилось адміністративне втручання органів радянської влади в діяльність релігійних організацій. Державою були прийняті норми, які значно обмежували можливості відкриття церков. Одночасно нові закони суттєво полегшували їх закриття.

Одним із дієвих напрямів пригноблення церкви було обмеження її фінансово-економічних можливостей: закриття і руйнування монастирів, храмів, конфіскація ікон, книг, церковного начиння, приміщень. Окрім того, здійснювався масований політичний та моральний тиск на духовництво та вірян із вимогою відректися від своїх релігійних переконань. Застосовувалися різноманітні засоби і форми дискредитації церкви і священнослужителів. Форми впливу на релігійних опонентів не відзначалися оригінальністю. Державні атеїсти доводили в основному не переваги над релігійною ідеологією, а боролися з її носіями, примушували їх залишати культові споруди, обкладаючи їх надмірними податками, змушували підписуватися на державні позики тощо.

Економічна основа діяльності церкви була особливо ослаблена за допомогою підвищення податку на виробництво і продаж свічок, запровадженого восени 1958 р. Це призвело до помітного скорочення прибутків релігійних організацій. Багато сільських парафій змушені були відмовитися від утримання церковних хорів, ремонту храмів, сплати внесків до єпархіальних управлінь тощо. У таких парафій ледве вистачало коштів на оплату праці церковних служителів та утримання храмів.

До монастирів також були вжиті жорсткі заходи: їм заборонялося використовувати найману працю, приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Через це там різко зросла кількість послушників похилого віку. Лише в 1959 р. в УРСР були закриті 12 монастирів.

Місцеві органи влади отримали негласний дозвіл діяти владно-адміністративними методами, допускаючи грубе порушення прав віруючих, законодавства про культури. Практикувалися закриття храмів і молитовень; безпідставні зняття з реєстрації, відмова в праві на реєстрацію релігійних об'єднань; незаконне вилучення в церковних громадах ключів від церкви, релігійної літератури; проведення обшуків у храмах, молитовнях, на квартирах парафіян, відмова в прописці за місцем проживання священників, робітників і службовців церкви; образа релігійних почуттів, звільнення віруючих з роботи через їхні релігійні переконання, відмова в прийомі їхніх дітей до вищих навчальних закладів.

Система названих дій проти церкви називалася «обмежувальними заходами». Їх усіляко підтримували газети, радіо, культурно-освітні заклади, інші засоби впливу на населення, які загалом були зорієнтовані на посилення атеїстичної

роботи. У вищих навчальних закладах відкривалися кафедри наукового атеїзму. Курс лекцій з наукового атеїзму запроваджувався не тільки у вищих, а й у середніх спеціальних навчальних закладах, професійно-технічних училищах, у старших класах загальноосвітніх шкіл, на курсах перепідготовки кадрів тощо.

Держава вживала також заходи, спрямовані на припинення паломництва та закриття святих місць. Одночасно робили все для ліквідації діяльності якомога більшої кількості церков. Початок 1960-х років позначився посиленням переслідувань євангельських християн, баптистів, адвентистів сьомого дня та представників інших конфесій.

З цією метою на початку 1962 р. питання про припинення діяльності храмів були передані з республіканського центру виконкомом обласних рад. Унаслідок масованого наступу на церкву протягом 1957–1964 рр. майже половина церковних громад України залишилася без храмів, дві третини монастирів припинили свою діяльність.

Отже, процес десталінізації радянського суспільства зумовив спочатку певне послаблення тиску на релігійні організації. Однак цей «відступ» був короткочасним, «лібералізація» у відносинах із церквою — поверховою та непослідовною. Наприкінці 1950-х — у середині 1960-х років розпочалася масштабна кампанія наступу на церкву, яка суттєво послабила її позиції, проте так і не змогла її знищити.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок з резолюції, запишіть ті проблеми, які турбували громадськість України на початку 1960-х років у питаннях мовної політики влади.

З резолюції республіканської конференції з питань культури української мови

Київ, 11–15 лютого 1963 року

...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чій кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

В усіх установах і підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, у торгівлі всі справи вести українською мовою.

Академія наук, інститути, видавництва мають писати і видавати наукові твори в більшості українською мовою.

Кіностудії створювати художні й наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, мають перекладатись на українську мову...

перевірте свої знання

1. Назвіть основні причини виникнення та головні особливості дисидентського руху.
2. Охарактеризуйте напрями дисидентського руху.
3. Порівняйте опозиційні організації старого та нового типів за складом, методами, метою.

4. Поясніть причини радикалізації настроїв учасників дисидентського руху.
5. З'ясуйте, чому дисидентський рух в Україні набув національно-демократичного змісту.
6. Назвіть найвідоміших учасників дисидентського руху до середини 1960-х років. Розкажіть про їхні дії, що викликали найширший суспільний резонанс.
7. Охарактеризуйте спроби відродження греко-католицької церкви наприкінці 1950-х років.
8. Порівняйте перші та подальші кроки уряду М. Хрущова у сфері релігійної політики. Що призвело до розгортання антирелігійної кампанії?
9. Проаналізуйте з погляду демократичних загальнолюдських цінностей політику ущемлення церкви наприкінці 1950-х – першої половини 1960-х років.

НАШ КРАЙ У 1950–1960-х роках

• З'ясуйте, які риси внутрішньополітичного життя країни в середині 1950-х років яскраво проявились у вашому краї. • Чим характеризувався стан промислових і сільськогосподарських підприємств вашої області, району, населеного пункту в період із середини 1950-х до середини 1960-х років? • Як зреагували мешканці краю на розвінчання культу особи Сталіна? • Наскільки охопив ваших земляків процес реабілітації жертв політичних репресій? • Як ставились у вашому краї до змін, які проводилися в суспільстві під керівництвом М. Хрущова? • Визначте при цьому, які зміни відбувалися в промисловості, сільському господарстві та повсякденному житті населення. • Чи позначилися на вашому краї та як саме наслідки науково-технічної революції? • Які відомі вчені, освітяни та митці жили й працювали тоді у вашому краї? • Як позначилася на духовно-культурному житті «хрущовська відлига»? • Які риси, характерні для шістдесятників, особливо проявились у представників інтелігенції вашого краю? • Як вплинули на життя краю шістдесятництво, дисидентський рух? • Як позначилася на вашому краї тогочасна кампанія наступу на церкву?

Ф. Манайло. Село в горах. 1958 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 3

«Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (середина 1950-х – середина 1960-х років)»

З березня 1953 р. в СРСР почали здійснюватися суперечливі та неоднозначні спроби трансформації тоталітарного суспільства. Початковий період десталінізації спричинив серйозні зміни в Україні. Були значно розширені законодавчі

права УРСР. Республіка отримала більші можливості щодо поточного та перспективного планування, використання капіталовкладень. Однак центр, як і раніше, тримав управління Україною у своїх руках.

У середині 1950-х років Україна стала основною металургійною та паливною базою СРСР. Однак успіхи в розвитку всіх галузей промисловості надзвичайно слабо позначилися на підвищенні матеріального добробуту населення.

У катастрофічному стані перебувало сільське господарство. З ініціативи М. Хрущова був здійснений комплекс заходів, спрямованих на розвиток сільськогосподарського виробництва та підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і колгоспників. Однак у розвитку сільськогосподарського виробництва надавала перевагу екстенсивним способам господарювання. Величезної шкоди сільському господарству завдали укрупнення колгоспів, перетворення багатьох із них на радгоспи, ліквідація «неперспективних» сіл, зменшення площі присадибних ділянок, заборона утримання худоби в містах і селищах.

Істотною рисою періоду «хрущовської відлиги» була поступова переорієнтація на соціальні потреби та інтереси людей. Скасовувалася плата за навчання, відбувалися зрушення в житловому, цивільному та промисловому будівництві.

Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, утвердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), після якого широко розгорнувся процес реабілітації невинно репресованих українських письменників, митців, учених, окремих партійних, державних і військових діячів.

Ознакою демократизації суспільства в цей період стало широке залучення громадськості до вирішення суспільних проблем. Зміцнена республіканська влада отримала розширені повноваження. Водночас із процесами лібералізації політичного та духовного життя нове керівництво республіки проводило економічні реформи. Однак вони лише лібералізували політичну організацію суспільства. Безсумнівним досягненням М. Хрущова була соціальна політика.

Друга половина 1950-х — перша половина 1960-х років — це період стрімкого злету української науки. Однак зміни в суспільстві не мали глибинного характеру й не могли вплинути на його природу. Прагнення «рівноправності мов» завжди призводило до безперечної переваги й посилення російської мови.

Спроби часткового реформування тоталітарної радянської системи, атмосфера змін, новизни позначилася й на духовному житті. Відроджувався інтерес до власної національної культури, звичаїв, обрядів, історії.

У цей період виникло таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво. Формою протесту проти дій партійно-державного апарату став дисидентський рух. Він був загальноукраїнським явищем і проявився в усіх регіонах України.

Процес десталінізації радянського суспільства спочатку зумовив деяке послаблення тиску на релігійні організації. Однак короткочасна лібералізація відносин із церквою була поверховою та непослідовною.

«Хрущовська відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно.

§ 16. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В УРСР

- Пригадайте з курсу Нової історії, що таке термідоріанська реакція.
- Визначте, у чому полягає різниця між державним і політичним діячем і чиновником, між лідером і виконавцем.
- Що відбувається з державою, якщо на всіх рівнях влади починають домінувати виконавці?

1. Усунення від влади М. Хрущова.

Партійна олігархія та приближена до неї вища номенклатура своїм головним завданням убачали утримання при владі. Сформовані за сталінських часів, вони не могли прийняти ідеї економічних реформ, що вели до зростання самостійності підприємств і господарських керівників, не могли дозволити лібералізації суспільних відносин, духовно-інтелектуальної сфери. Перші ж прояви пом'якшення тоталітарного режиму продемонстрували, що в суспільстві живе дух критичності й опозиційності. Його зміцнення загрожувало спочатку втратою контролю над суспільством, а потім — втратою влади. Цю загрозу вони справедливо пов'язували з особою М. Хрущова, який проводив курс на десталінізацію й лібералізацію суспільно-політичного життя та певне послаблення командно-адміністративних методів управління господарством.

Зрозуміло, що ці зміни мали поверховий характер. Тому влада першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова опиралася на підтримку партійного апарату. Проте він не зважав на його групові (корпоративні) інтереси. Виходячи з власних уподобань, М. Хрущов переміщував високих партійних функціонерів на посади в регіони, не враховуючи їхніх інтересів і побажань. Він примусив XXII з'їзд КПРС включити до партійного статуту пункт, за яким на кожних чергових виборах склад ЦК КПРС мав оновлюватися щонайменше на чверть, склад ЦК союзних республік та обкомів — на третину, а міськкомів і райкомів — на половину. При цьому члени керівних парторганів могли обиратися не більше ніж на три терміни підряд. Отже, Хрущов поставив під загрозу кар'єру і добробут кожного партійного керівника.

Скориставшись лібералізацією методів державного управління, компартійно-державна номенклатура організувала змову. Її підготовка якраз припала на час суттєвого послаблення позицій Хрущова невдачами у внутрішній і зовнішній політиці: Карибською кризою, розривом з комуністичним Китаєм, гострою економічною кризою, падінням керованості економіки, неврожаєм 1963 р. та масовим невдоволенням з приводу підвищення роздрібних цін на м'ясні та молочні товари.

Леонід Брежнєв

Згуртувавшись навколо *Леоніда Брежнєва* та *Миколи Підгорного*, змовники на жовтневому (1964) пленумі ЦК КПРС усунули М. Хрущова від влади під приводом очищення партійного керівництва від проявів культу особи, суб'єктивістських і волюнтаристських методів керівництва. Першому секретареві нагадали, що вищим органом в одержавленій комуністичній партії є не Президія ЦК КПРС, де Хрущов домінував, а Центральний комітет у повному складі.

Ідучи до влади, Л. Брежнєв опирався і на підтримку української комуністичної організації. Конфлікт М. Хрущова з українським керівництвом наростав із кількох причин. По-перше, союзний лідер, шукаючи виправдання своїм невдачам із реформами в сільському господарстві, постійно докоряв українським керівникам за невміле керівництво справами сільського господарства. Це призвело навіть до гострої відкритої сутички між М. Хрущовим і першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним на одному з пленумів ЦК КПРС.

Ще вагомішою причиною конфлікту стала реорганізація управління промисловістю. Створення раднаргоспів М. Хрущов розглядав як удосконалення централізованого управління. Українські ж керівники за їх створенням убачали важливий крок до розширення господарських повноважень українських органів влади. У республіканській партійній пресі з'явилися статті, у яких зазначалося, що в УРСР виробляється половина залізорудної продукції СРСР, майже 60 % сталі, 33 % вугілля. Ці цифри наочно доводили, що Україна, як надзвичайно вагома складова народногосподарського комплексу СРСР, заслуговує на розширення економічних прав. Це розширення республіканське керівництво витлумачувало як відновлення принципів ленінської національної політики й з неприязню ставилося до масового переведення російських чиновників, яких після розпуску союзних галузевих міністерств переводили на керівні посади в українські раднаргоспи.

історичний факт

Найяскравішим проявом прагнення тогочасного українського керівництва до економічного автономізму стало рішення ЦК КПУ 1957 р. про передачу українському Держплану функції планування і контролю над усією республіканською економікою.

Проте Хрущов і московське керівництво розцінювало заяви про розширення економічних прав й неприязні настрої до московського чиновництва як прояви шкідливого «місництва», рівноцінного буржуазному націоналізму. Конфлікт посилювався і через зміщення О. Кириченка (колишнього першого секретаря ЦК КПУ) з високої кремлівської посади на другорядну посаду обкомівського рівня. Це перекреслювало кар'єрні сподівання багатьох українських функціонерів, які вважали Кириченка наступником Хрущова.

З відставкою М. Хрущова завершилася доба реформ, експериментів і лібералізації суспільно-політичного життя.

на думку вченого

Українські історики В. Баран та В. Даниленко стверджують: «Унаслідок перевороту 1964 р. були закріплені суспільні відносини “культурного” (сталінського. — *Авт.*) періоду, але позбавлені крайнощів авторитаризму. Після смерті тирана й хрущовських нововведень тоталітаризм у СРСР позбувся окремих “класичних” сталінських ознак. “Термідор Л. Брежнєва” полягав насамперед у встановленні консервативного режиму, за якого будь-яке оновлення суспільства стало неможливим. Брежнєвсько-сусловське керівництво не відродило “класичного” сталінізму, воно припинило пошуки альтернативи, розпочаті М. Хрущовим, які в перспективі могли загрожувати структурам влади. Внаслідок цього сталінська модель соціалізму, децю пом'якшена й лібералізована, без диктатури й масового кривавого терору, функціонувала ще понад два десятиліття».

2. Зміни в структурі партійно-державного керівництва України.

Сутність жовтневого «тихого перевороту» полягала в збереженні й консервації відносин і тоталітарної системи, що сформувалися в сталінський період. Усунувши Хрущова від влади, партійно-державна бюрократія знову зміцнила своє становище, а під час роботи XXIII з'їзду КПРС остаточно усунула загрозу своєму пануванню. Замість чітких вимог статуту про систематичну й широку заміну складу керівних партійних органів було внесено невиразне формулювання про «систематичне оновлення» складу партійних органів і одночасне дотримання принципу «наступності керівництва».

Позбавивши партійно-державну олігархію та номенклатуру від небезпек реформаторства, прийшовши до влади як компромісна постать, що одночасно задовольняла як сталіністів, так і прихильників лібералізації режиму, Л. Брежнєв поступово зміцнював і особисту владу. У 1966 р. за його наполяганнями було відновлено посаду генерального секретаря ЦК КПРС. У 1977 р. його було обрано головою Президії Верховної Ради СРСР. Отже, уперше в історії Радянського Союзу в руках однієї особи було сконцентровано як партійну, так і державну владу.

У структуру своєї влади він заклав принцип стабільності. Компартійно-радянська номенклатура в центрі й на периферії завжди боялася різких змін у політиці. Сталінський терор, хрущовські реформи постійно загрожували дестабілізацією їх становища. Брежнєв уперше дав їм можливість відчутти безпеку та стабільність. Стабільність гарантувалася тим, що державне керівництво стало свідомо ухилятися від розв'язання назрілих суспільних проблем. Адже кожна серйозна проблема в ході розв'язання потребувала нестандартних, оригінальних рішень, запропонованих творчими людьми, а отже, — потребувала кадрових переміщень. Консерватори ж, очолені Л. Брежнєвим, робили вигляд, що в суспільстві всі проблеми вже вирішені. Спроби ж небайдужих людей привернути увагу суспільства й влади до суперечностей оцінювалися як наклеп, вияви хворої психіки, антирадянщина. У такий спосіб у країні замість стабільності на два десятиліття утвердився застій.

Заради зміцнення свого владного становища Л. Брежнєв обмежив роль ЦК КПРС як колективного органу вищої партійної влади. Наприкінці 1960-х років

пленуми ЦК КПРС скликалися лише двічі на рік і тривали не довше, як один день. Це перетворило пленуми ЦК на швидкоплинні партійні зібрання, що скликалися заради формального схвалення рішень, обдуманих і прийнятих на засіданнях політбюро.

3. Українське керівництво другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років.

Перший секретар ЦК КПУ *Петро Шелест* не вписувався в образ політика періоду неосталінізму. Він став яскравим уособленням тих офіційно автономістських прагнень, якими пройнялася українська партійно-державна верхівка в роки десталінізації. Цей політичний діяч брав на себе сміливість відстоювати економічні інтереси України перед союзним центром. Так, П. Шелест активно захищав вугільну промисловість Донбасу, вимагав вивільнення зовнішньої торгівлі України з-під опіки союзних відомств. Він не сприймав доцільності тієї широкої політики русифікації, яка була розгорнута в Україні в післявоєнний час, прихильно ставився до української мови та мистецтва. При цьому своє ставлення демонстрував в офіційній обстановці, виступаючи на V з'їзді письменників України в 1966 р., перед студентами Київського університету в 1968 р. Секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба в липні 1965 р. дав указівку всім вищим навчальним закладам України за тримісячний термін перейти на викладання навчальних дисциплін українською мовою.

Петро Шелест підтримував зусилля української інтелігенції щодо увічнення історії запорозького козацтва (він і сам походив із козацького роду). У вересні 1965 р. була прийнята постанова Ради міністрів УРСР, що оголошувала острів Хортицю Державним історико-культурним заповідником. Український лідер захищав від ідеологічного переслідування окремих діячів української культури, зокрема І. Дзюбу та І. Світличного.

При цьому П. Шелест залишався типовим діячем радянського часу. Він був досить активним учасником змови проти М. Хрущова. Саме за часів його керівництва в серпні–вересні 1965 р. та січні–квітні 1972 р. відбулися масові арешти представників українського національного руху. Він був одним з ініціаторів придушення «Празької весни», щоб не допустити в Україну проникнення щонайменших антирадянських настроїв.

Однак його самостійність у прийнятті рішень, власні погляди на події були розцінені брежнєвським керівництвом як прояви «місництва» та «націоналізму», і це спричинило його усунення від керівництва Україною. Його книжку «Україно наша Радянська», що вийшла друком у 1970 р., було вилучено з продажу та бібліотек. Петра Шелеста звинуватили в націоналістичних поглядах, в ідеалізації Запорозької Січі та козацтва. У назві цієї книжки «виявили» криптограму «УНР» — абревіатуру Української Народної Республіки.

Петро Шелест

У травні 1972 р. на посаду першого секретаря ЦК КПУ був призначений перевірений і стабільний у поглядах і поведінці **Володимир Щербицький** – представник того ж «дніпропетровського ядра», з якого вийшов і Л. Брежнев. Секретарем з ідеології було призначено **Валентина Маланюка**, полум'яного поборника ідеї «злиття націй», що був відомий жорстким ідеологічним та адміністративним тиском проти української інтелігенції.

Володимир Щербицький, наслідуючи Леоніда Брежнева, відмовився від терміна «український народ» і почав вживати «народ України», доклав зусиль і до русифікації політичного життя в Україні. У лютому 1976 р. на XXV з'їзді КПУ він виголосив промову російською мовою. Зрозуміло, що в умовах тоталітаризму публічна поведінка «вождя» означала лише одне: роби, як я. І одразу ж услід за ним на російську мову чи суржик перейшли партапаратники в областях і районах України.

Володимир Щербицький беззастережно виконував усі економічні вимоги Москви, поставивши економіку України в майже повну залежність від союзних підприємств. Точніше, майже 80 % українських підприємств випускали не готову продукцію, а лише окремі деталі, комплекти, які збирали в готові вироби на підприємствах за межами України.

Володимир
Щербицький

4. Ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва.

З приходом до влади Л. Брежнева питання ідеології було доручено вести воєвоначному консерваторові М. Суслову. Саме під його керівництвом згорталася кампанія десталінізації, саме він обрав тактику боягузливого замовчування тих злочинів, про які писали за М. Хрущова. За його розпорядженням знову було заблоковано доступ до архівів.

В офіційних документах, виступах і «працях» нового генсека, у підручниках і посібниках усіх рівнів старанно відтворювалися ідеї та оцінки сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)». Залишилися незмінними й ідеологічні орієнтації щодо національної самосвідомості. Суслов проводив найбільш жорстку лінію саме в боротьбі з національним рухом взагалі та українським національним рухом зокрема.

Перед брежнєвським партійним керівництвом постала проблема визначення стратегічних ідеологічних орієнтирів. Розпочавши десталінізацію, М. Хрущов вірив, що звільнення соціалістичного ладу від сталінських спотворень у найближчій історичній перспективі забезпечить «тріумфальну перемогу соціалізму над капіталізмом». Саме цим насамперед пояснюється заповнення XXII з'їзду КПРС, що в 1971 р. Радянський Союз випередить США за економічним потенціалом, а в 1980 р. буде побудовано комунізм.

Проте низькі темпи економічного зростання в 1960–1970-х роках дали зрозуміти комуністичним лідерам, що утопічні обіцянки, подані в програмі КПРС, виконані не будуть. Щоб не підривати віри народу в комуністичний міф і не

ставити під сумнів спроможність партійно-радянської верхівки вміло керувати країною, партійні ідеологи в 1967 р. створили концепцію «розвинутого соціалізму». Населення почали переконувати в тому, що розвинутий соціалізм — це передбачений Леніним перехідний етап до комунізму, яким «суб'єктивіст» і «волонтарист» М. Хрущов хотів знехтувати. Засоби масової інформації нав'язували громадянам думку, що розвинутий соціалізм є в історії людської цивілізації тим найвищим етапом розвитку, на якому суспільство втілює ідеал соціальної справедливості, усебічно застосовує досягнення науки та техніки для раціонального господарювання, використання природних і трудових ресурсів, досягає вершин у мистецтві тощо.

Зрештою, нові ідеологічні орієнтири лише дезорієнтували суспільство, позбавляли його рішучості в проведенні назрілих змін.

5. Конституція УРСР 1978 р.

Кампанія з приводу прийняття нової конституції СРСР мала винятково пропагандистський характер. У такий спосіб влада прагнула ознаменувати 60-у річницю жовтневої революції, її обговорення мало на меті подальшу пропагандистську роботу над прищепленням народам СРСР ідей з концепції «розвинутого соціалізму»; вона мала узаконити монополізм комуністичної партії в усіх сферах суспільного життя, узаконити «зрощення» партійних і державних структур.

Після широкого публічного обговорення, у якому взяли участь 35 млн радянських громадян, **7 жовтня 1977 р.** було прийнято *Конституцію СРСР*, а **20 квітня 1978 р.** Верховна Рада УРСР прийняла *Конституцію УРСР*, що була скопійована із союзної. Вона проголосила втілення в життя гасла про зростання ролі народу в управлінні суспільством, надання широких прав громадським організаціям, дотримання демократичних прав і свобод (слова, зборів, віросповідань).

Уперше Конституція СРСР зафіксувала виняткову політичну роль партії в житті суспільства, хоча це суперечило самому принципу конституціоналізму як інструменту демократичного суспільства. Роль КПРС визначалася у відомій ст. 6 не за допомогою юридичних формулювань, а засобами радянської пропагандистської публіцистики: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства,

ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу».

Як і в конституції 1936 р., у новій конституції зберігалося твердження про можливість виходу кожної республіки зі складу багатонаціональної держави. Однак це було декларацією, не підтверженою жодним юридичним механізмом. Ця конституція мала лише пропагандистське значення й не відображала життєвих реалій.

працюємо з документами

- Проаналізуйте уривок зі спогадів П. Шелеста про одне із засідань політбюро ЦК КПРС. Визначте, які прояви життя в Україні вважалися керівництвом КПРС націоналістичними, який рівень культури мали ці керівники.

...Секретар ЦК КПРС Суслов: «А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд — уся Україна говорить українською мовою!»

Я аж оторопів: «А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?»

Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: «І взагалі, там у Шелеста українізацією займаються!»

Знову не витримую: «Де в Шелеста? Як українізацією? Ніякою українізацією не займаються. Є російські школи, є українські школи — на великий жаль, українських шкіл менше».

Демічев: «А Шевченко в них — кумир». І на Сусллова дивиться.

Тут мене прорвало: «Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважали великим демократом, геніальним поетом».

Демічев почав заперечувати: «Так, але ж він у вас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять».

Суслов втручається: «І потім у вас всі вівіски українською мовою. Що таке?» — «Ну а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською». Суслов тоді використав свій найголовніший козир: «Взагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму...»

Леонід Ілліч вирішив змінити тему, пожартувати: «Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це була скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили — що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова — це ж... суржик російської мови...»

Я аж зуби зіщив, та мовчу, лише думаю: «І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила в Україні!»

перевірте свої знання

1. Визначте причини, що призвели до усунення М. Хрущова від влади.
2. Поясніть, чому українське партійно-радянське керівництво теж було причетне до підготовки змови й усунення М. Хрущова.
3. Як усунення М. Хрущова й утвердження при владі Л. Брежнєва вплинуло на долю України і всього Радянського Союзу?
4. Порівняйте державно-політичну діяльність П. Шелеста та В. Щербицького.
5. Розкрийте причини, які призвели до застою радянського суспільства на 20 років. Яке місце в цьому явищі відіграли інтереси партійно-радянської олігархії та номенклатури?
6. Охарактеризуйте ідеологічні орієнтири брежнєвсько-сусловського керівництва.
7. Поясніть причини появи та розкрийте сутність концепції «розвинутого соціалізму».

8. Як концепція «розвинутого соціалізму» дезорієнтувала свідомість громадян того часу?
9. Підготуйте коротке повідомлення про мету, характер кампанії з обговорення нової конституції. Дайте коротку характеристику цього історичного документа.

§ 17–18. СТАНОВИЩЕ ЕКОНОМІКИ УРСР ПРОТЯГОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПОЧАТКУ 1980-х років

- Пригадайте визначення поняття «реформа». Від яких чинників залежить успіх у проведенні реформи?
- Чому реформи часто призводять до результатів прямо протилежних запланованим?

1. Причини, що зумовили реформування економіки в другій половині 1960-х років.

Труднощі, які виникли в економіці країни на початку 1960-х років, спонукали радянське керівництво до пошуку рішучих і невідкладних дій. Адже темпи розвитку промисловості й сільського господарства сповільнилися. Приріст національного доходу за 1958–1964 рр. скоротився вдвічі. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним забезпеченням, особливо окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане з вилученням з асортименту дешевої продукції. Отже, на початку 1960-х років почали виникати елементи стагнації¹, явища передкризового характеру, що посилювало соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. У вересні 1962 р. газета «Правда» опублікувала статтю професора Харківського інженерно-економічного інституту О. Лібермана «План, прибуток і премія», яка започаткувала широку й плідну дискусію з питань економічного планування та управління.

Професор О. Ліберман писав, що необхідно забезпечити моральну та матеріальну зацікавленість підприємств і працівників, пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами. Дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О. Лібермана, істотно позначилася на підготовці господарської реформи 1965 р.

Незважаючи на спротив тих, хто захищав «основи марксизму-ленінізму», багато учених і спеціалістів твердо висловилися за перехід від застарілих адміністративних до економічних методів управління господарством. Важливу роль у дискусії відіграло розширене засідання вченої ради Інституту економіки Академії наук УРСР, що відбулося наприкінці 1964 р. в Києві. Більшість учасників

¹ *Стагнація* — застій у виробництві, торгівлі.

засідання, які приїхали до Києва з провідних академічних і промислових центрів СРСР, висловилися за нові методи управління та матеріальне стимулювання. Одночасно на деяких підприємствах були проведені економічні експерименти, що на практиці довели правоту вчених-економістів.

2. Спроби реформування економіки в другій половині 1960-х років.

Тим часом нове партійно-державне керівництво, очолене Л. Брежнєвим, прагнуло зарекомендувати себе як реформатори. Життя надавало їм добру можливість розпочати свою діяльність з економічної реформи, яку назвали «косигінською» за іменем тогочасного голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна. Ця реформа була проголошена у **вересні 1965 р.** постановою ЦК КПРС *«Про покращення управління промисловістю, удосконалення та посилення економічного стимулювання промислового виробництва»*. Головними завданнями реформи в промисловості були: розширення самостійності підприємств; посилення між ними прямих договірних зв'язків; установлення економічно обґрунтованих цін; матеріальне стимулювання трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінка діяльності підприємств такими показниками, як рентабельність і прибуток; збільшення частки аграрного сектору при перерозподілі національного прибутку.

Реформування розпочалося з ліквідації раднаргоспів й відновлення галузевої системи управління промисловістю (через союзні, союзно-республіканські та республіканські міністерства). Усього після проведення перебудови управління в Україні налічувалося 22 союзних і союзно-республіканських міністерств і 7 республіканських: автомобільного транспорту й шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення. Отже, реформа управління промисловістю різко обмежувала реальні можливості Ради міністрів УРСР щодо керівництва народним господарством України й означало повернення до централізації дохрущовського часу.

Одним із головних напрямів реформи стало відновлення принципу сталості планування як перехід до складання п'ятирічних планів розвитку народного господарства (із розподілом найважливіших завдань за роками).

Головним рушієм реформи було розширення господарської самостійності підприємств. Для цього визначалося два шляхи: скорочення кількості планових завдань і показників, обов'язкових для виконання фабриками та заводами, і запровадження повного господарського розрахунку, який раніше мав формальний характер. Із запровадженням повного госпрозрахунку господарська діяльність підприємств оцінювалася насамперед за показниками обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо постачання найважливіших видів продукції. Що стосувалося питань планування, то пропонувалося насамперед брати до уваги планування завдань щодо фонду заробітної плати, запровадження нової техніки, обсягу централізованих капіталовкладень, уведення в дію виробничих потужностей та основних фондів — усього вісім показників. Решту планових показників підприємствам дозволялося визначати самостійно, зокрема продуктивність праці, середню заробітну плату, собівартість продукції, структуру управління підприємств тощо.

регіон. При цьому територія УРСР загалом була перенавантажена великою кількістю промислових підприємств, що в 6–7 разів перевищувало загально-союзний рівень. Більша половина населення України — головна складова економіки — працювали в галузях зі шкідливими для здоров'я умовами праці.

Людські ресурси України все активніше залучалися до освоєння східних регіонів СРСР. За це українська економіка отримувала насамперед дешеві енергоносії, що давало можливість українським підприємствам і галузям не поспішати з переходом на енергозберігаючі технології. Проте така дешевизна лише призвела Україну до економічного відставання від провідних економік світу.

Унаслідок економічної політики союзного уряду показники української економіки погіршувалися й стосовно економік інших республік. Швидко занепадали навіть названі традиційно розвинуті галузі української індустрії. Це відбувалося насамперед через брак нових технологій. В Україні швидко зростала питома вага старих підприємств.

історичний факт

Протягом 1970-х — першої половини 1980-х років рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом у СРСР. Незважаючи на це, за темпами зростання основних виробничих фондів Україна займала в СРСР останнє 15 місце.

Використання застарілих технологій, фізичне й моральне старіння основних виробничих фондів, зорієнтованість екстенсивної економіки на кількісні (так звані валові), а не на якісні показники, призвели до того, що якість промислових виробів постійно знижувалася.

історичний факт

У 1986 р. в загальному обсязі промислової продукції вищої категорії якості досягли лише 15,9 % виробів.

Основою радянської економіки традиційно вважався паливно-енергетичний комплекс. Це твердження безпосередньо стосувалося й України. Протягом цього періоду в УРСР стали до ладу найбільша в Європі Запорізька, а також Вуглегірська, Криворізька, Придністровська ТЕЦ, Бурштинська ДРЕС та інші теплові електростанції.

Будівництво першого енергоблоку
ЧАЕС. 1978 р.

Помітних успіхів досягли нафтовика та газовика. У середині 1970-х років було введено в дію 26 нових нафтових і газових родовищ. Проте зменшилося видобування вугілля. Донбас давав щорічно майже 200 млн т вугілля в першій половині 1970-х років, 190 млн т — у другій половині 1970-х і менше як 180 млн т — у першій половині 1980-х. З кожною п'ятирічкою його собівартість зростала. Для того щоб видобути вугілля, доводилося вводити в експлуатацію крутоспадні тонкі пласти або розробляти нові пласти породи глибше під землею.

Одночасно швидко розбудовувалася ядерна енергетика. В Україні, на яку припадало лише 2,6 % території Радянського Союзу, було побудовано майже 40 % атомних енергоблоків. При цьому значна їх частина (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли електроенергію не для України, а для європейських країн – сателітів Радянського Союзу.

4. Окремі здобутки української економіки другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років.

Незважаючи на ряд суперечностей, економіку України не можна порівняти з економікою будь-якої європейської країни. В УРСР з'являлися нові потужні підприємства, які зміцнювали її економічний потенціал. Тогочасна промисловість УРСР продовжувала вражати своїми здобутками, однак лише на окремих напрямках.

Так, у 1965 р. на Харківському турбінному заводі виготовили турбіну, яка за потужністю дорівнювала Каховській ГЕС. У 1966 р. на Київському авіаційному заводі освоїли випуск літака «Антей» (конструктор О. Антонов). У 1960 р. на Запорізькому заводі «Комунар» зійшли з конвеєра перші справді народні автомобілі «Запорожець» – ЗАЗ-965, у 1967 р. – ЗАЗ-966. Запорізький завод трансформаторів виготовив найпотужніший у світі трансформатор для Красноярської ГЕС. У 1969 р. Новомосковський трубний завод (Дніпропетровська обл.) уперше у світі випустив для магістральних газопроводів труби діаметром 2,5 м.

Автомобіль «Запорожець».
1960-і роки

У 1966–1970 рр. в УРСР було споруджено 250 великих підприємств. У 1970 р. завершено будівництво магістрального нафтопроводу «Дружба» тощо. На початку 1970-х років завершилася електрифікація сіл.

У 1971 р. Миколаївський суднобудівний завод збудував науково-дослідне судно «Сергій Корольов». У Білій Церкві в 1972 р. запрацював новий шинний завод. У 1973 р. в Рівному і Черкасах уведено в дію хімічні комбінати, що випускали 765 тис. т мінеральних добрив щорічно. У 1976 р. в Києві почав працювати найбільший в Європі циклотрон.

На українську промисловість припадало 17 % промислового виробництва СРСР і понад 23 % виробництва сільськогосподарської продукції.

Радянська Україна серед союзних республік посідала друге місце в зовнішньоторговельному обігу СРСР. УРСР експортувала продукцію до 25 європейських країн, до 24 азійських, 35 країн Американського та Африканського континентів, до Австралії та Нової Зеландії. Найважливішими статтями експорту були машини, засоби автоматизації, залізна руда, прокат чорних металів, сільгосппродукція тощо.

Україна залишалася й заручницею конфронтаційної політики Радянського Союзу на міжнародній арені. Переважна частина виробничих потужностей України була задіяна у військово-промисловому комплексі. У середині 1970-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила 163

понад 60 %. На військову промисловість працювало майже 80 % машинобудівних заводів України.

Тягар ВПК, постійні суперечності командно-адміністративної системи щодалі ускладнювали стан української економіки. Це проявилось в зниженні ряду вагомих показників. Щорічно знижувалася рентабельність підприємств. У 1970 р. відношення прибутку до вартості основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів у промисловості УРСР становило 21,8 %, у 1985 р. — 11,1 %. Приріст обсягів виробництва знизився з 50 до 14 %, продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %, приріст національного доходу — з 45 до 16 %.

Однією із серйозних вад радянської економіки була її матеріало- та енергозатратність. Так на виробництво одиниці національного доходу в СРСР витрачалось у 2 рази більше сировини й матеріалів та у 3–4 рази більше енергоносіїв, ніж у розвинутих країнах.

на думку вченого

Як сформулював історик економіки Б. Лановик, «складається враження, що радянська промисловість зводилася до схеми: "Робимо більше машин, щоб добути більше вугілля, щоб виплавити більше металу і зробити більше машин..."»

За даними доктора економічних наук М. Лемешева, 60–80 % товарів, які вироблялися в 1980-х роках, нікому не були потрібні.

Отже, економічна ситуація в УРСР засвідчувала, що із середини 1960-х до середини 1980-х років, незважаючи на вагомні показники виробництва, у промисловості республіки намітилося сповільнення темпів її розвитку, що мало всі ознаки економічної кризи. Командно-адміністративна економіка в середині 1980-х років вичерпала свої можливості й не могла подолати кризові явища.

5. Аграрна політика. Становище в сільському господарстві в УРСР у 1960-х — на початку 1980-х років.

Гострі проблеми постали перед сільським господарством України. Порівняно з промисловістю воно займало в УРСР другорядні позиції. Важкий стан сільськогосподарського виробництва насамперед був зумовлений колгоспно-радгоспною системою організації праці селян. Іншою вагомою причиною було постійне визискування села шляхом заниження цін на сільськогосподарську продукцію та завищення цін на промислові товари. Прибутки села знижували ціни, установлені компартійно-радянським керівництвом. Ціни на промислові товари перевищували ціни на сільгосппродукцію у 20 разів. Тому на селі впродовж десятиліть зберігався низький рівень оплати праці, не вистачало техніки, побутові умови селян були незадовільними. Усе частіше молодь виїжджала із сільської місцевості до міст на роботу і навчання.

Комплекс названих причин призвів до того, що в 1964 р. з 9600 колгоспів 4000 стали збитковими. Темпи приросту сільгосппродукції були невисокими. Колгоспна система не забезпечувала високопродуктивну працю; а тому влада й надалі вбачала вихід в екстенсивних шляхах нарощування сільськогосподарської продукції, наказуючи розширювати посівні площі. Керівники радгоспів і колгоспів не лише ревню виконували накази, а й розорювали ще більше площ.

Їх не враховували у звітах, а вирощену на них продукцію приплюсовували до урожаю, отриманого на офіційних площах, сподіваючись на премії та нагороди за «успіхи». Подібні речі спостерігалися й у тваринництві.

Яким же мав бути вихід із кризової ситуації? Тільки держава зі своїх ресурсів мала надати колгоспам необхідну матеріальну та фінансову допомогу, ставши передусім на шлях еквівалентного обміну промислових товарів і продукції сільського господарства.

Насамперед у жовтні 1964 р. була припинена політика утискування особистих селянських і міських підсобних господарств. Службовцям і робітникам надавалися в користування земельні ділянки від 0,08 до 0,4 га на сім'ю, скасовувались укази попередньої влади про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживали в містах, ліквідовувався щорічний податок на худобу колгоспників, їм повертали земельні наділи, відібрані за часів М. Хрущова. Відтепер земельні ділянки (залежно від регіону) становили від 0,31 до 0,61 га. Колгоспи отримали право продавати селянам велику рогату худобу з колгоспних ферм. Після вжитих заходів кількість присадибних ділянок зросла до 9 млн. Усього у власному користуванні колгоспників було 2,6 млн га землі (8 % орної).

історичний факт

Колгоспники виробляли 31 % загальносоюзного обсягу м'яса, 29 % молока, 50 % яєць і картоплі, 24 % овочів, 35 % винограду.

У 1965 р. була зроблена спроба підняти рівень сільськогосподарського виробництва шляхом матеріального стимулювання. Передусім було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, у тому числі включаючи велику рогату худобу та свиней. Відтоді визначалися стабільні плани постачання державі сільгосппродуктів на 5 років наперед. Усе це сприяло зростанню в 1966 р. обсягу валової продукції сільського господарства на 8 % (раніше воно становило 1,7 %).

У 1966 р. в колгоспах запроваджувалася хоча й мінімальна, але гарантована грошова оплата праці. Економічно слабкі колгоспи отримали від держави кредити для забезпечення оплати праці колгоспників, а також право мати власні рахунки в банку, брати короткотермінові та довготермінові кредити.

На цьому етапі найскладнішою галуззю сільського господарства залишалось тваринництво. Так, у 1970 р. в УРСР вироблялося 2,9 млн т м'яса. Однак витрати на його виробництво були надто великими. Молока виробляли до 18,7 млн т при середньорічному удої від однієї корови трохи більше 2,2 тис. л молока. Порівняно з провідними країнами Європи це був низький показник.

У другій половині 1960-х – у 1970-х роках в УРСР птахівництво було переведено на індустріальні технології. Яйця та м'ясо вироблялися на 38 великих птахофабриках. Однак збільшення виробництва м'яса серйозно гальмувалося через слабку кормову базу тваринництва.

Упродовж 1965–1985 рр. постійно зростало технічне оснащення сільського господарства. Однак це комплексне завдання було зведене до постачання сільському господарству однотипної низькоякісної техніки. Колгоспи та радгоспи щорічно отримували до 20 тис. тракторів, 30 тис. бурякозбиральних комбайнів. За цей період у 1,6 раза збільшився парк тракторів, у 1,5 раза – комбайнів, у 1,3 раза – вантажних автомобілів.

Щоб посилити матеріальне стимулювання трудових колективів та окремих працівників, було змінено наповнення й структуру фондів підприємств. На кожному з них замість фонду підприємства створювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення й соціально-культурних заходів і житлового будівництва. Вони утворювалися з відрахувань від прибутку підприємств. Директори підприємств отримали право перерозподіляти кошти між фондами матеріального заохочення й фондами соціально-культурних заходів і житлового будівництва (у межах 20 % цих коштів).

Велике значення мало фінансування підприємств шляхом кредитування, а не шляхом надання дотацій. Це також розглядалося як інструмент економічного стимулювання виробництва й особливо промислового будівництва.

У січні 1966 р. на нові умови роботи перейшли 100 підприємств республіки (1,5 % загальної кількості). Перші кроки реформи дали обнадійливі результати. Зросли продуктивність праці, заробітні плати робітників, постачання населення промисловими товарами. Одночасно пошквалилося й сільськогосподарське виробництво, поліпшилося постачання міст продовольством. У 1970 р. на нові умови роботи було переведено понад 8 тис. заводів і фабрик, які становили 83 % від загальної кількості підприємств, виробляли понад 90 % продукції та давали 90 % прибутків.

За офіційною статистикою, протягом восьмої п'ятирічки (1966–1970) випуск промислової продукції зріс на 50 %. Причому дві третини приросту були отримані за рахунок підвищення продуктивності праці. З огляду на схильність тогочасних керівників підприємств до маніпулювання цифрами, не всі економісти погоджуються, що ті роки були «золотим періодом», найкращим за попередні 30 років. На їхню думку, реформа швидше розладнала старий господарський механізм, аніж створила новий. Через ряд об'єктивних чинників вона була приречена на невдачу. Адже внаслідок протистояння різних сил реформа прагнула поєднати непокероване: розширити самостійність підприємств і одночасно відновити всевладність галузевих монополій. Вона, на жаль, не мала комплексного характеру, не змінила ні структурної, ні інвестиційної політики, не зачепила роботи центрального апарату. За таких умов монополізм і централізація командно-адміністративної системи перемогли. Розширенню самостійності підприємств не сприяла й тоталітарна держава.

Широкі права, одержані підприємствами, поступово звужувалися. З часом вони дедалі більше обмежувалися міністерствами й відомствами, аж поки переваги нової системи господарювання були зведені нанівець. Так відбулося повернення до жорсткого директивного планування. Запорукою цього було збереження фундаменту адміністративного управління — централізованого матеріально-технічного постачання.

Реформаторам на чолі з О. Косигіним не вдалося забезпечити й стабільність планових завдань. Адже їм протистояв генеральний секретар Л. Брежнєв, який усе більше ставився до реформи з підкресленою байдужістю.

Одночасно був збережений затратний механізм господарювання, який гальмував розвиток економіки й, зокрема, поліпшення якості продукції, упровадження технічних новинок, підвищення ефективності виробництва. Чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року.

160 Причини були в тому, що нові виробничі завдання планово-фінансові органи й

міністерства встановлювали обов'язково вищими, порівняно з досягнутими за минулий рік чи п'ятирічку. Цей бюрократичний принцип називався «планування від досягнутого». Сперечаючись щодо конкретних економічних результатів реформи, учені погоджувалися з тим, що реформа, незважаючи на приписки господарників та опір командно-адміністративної системи, допоможе всім незаідеологізованим ученим визначити шлях економічних змін, який міг би вивести радянську економіку з перманентного кризового стану.

Після «Празької весни» стримане ставлення влади до реформи змінилося на її рішуче заперечення. Радянське керівництво повернулося до посилення централізованого директивного планування й адміністративного управління. Саме тоді в політичній лексиці з'явився термін «стабілізація». Ним партійно-державна верхівка намагалася приховати свою консервативну позицію, відмовилася від будь-яких спроб реформування суспільства та повернулася до вдосконалення соціалізму сталінського зразка.

Отже, спроба економічної реформи другої половини 1960-х років довела, що економічне реформування неможливе без політичного керівництва, без демократизації органів влади та управління, без реального державного суверенітету республік – складових Радянського Союзу.

3. Економічне становище УРСР у 1970-і – на початку 1980-х років. Промисловість.

До середини 1970-х років українська економіка повністю вичерпала потенціал екстенсивного розвитку, що ґрунтувався на ширшому використанні природних і трудових ресурсів. Оскільки ці ресурси в Україні були обмеженими, то подальший розвиток господарства могли забезпечити лише інтенсивні методи господарювання.

Союзне керівництво вбачало принципово іншою ситуацію щодо шляхів розвитку економіки Радянського Союзу загалом. Його економіка ще зберігала можливості для екстенсивного розвитку. У такій суперечливій ситуації українська економіка перетворювалася на заручницю економічної стратегії союзного центру. Радянське керівництво пов'язувало економічний розвиток СРСР з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. У зв'язку з цим від України й надалі вимагали розширеного видобутку вугілля, металічних руд, виробництва металів і важкого машинобудування, електричної енергії та хімічної продукції.

Унаслідок цього структура промисловості (спотворена ще за часів індустріалізації останньої третини XIX ст., а потім закріплена соціалістичною індустріалізацією в 1930-х роках та відбудовою післявоєнного часу) не покращувалася, а погіршувалася й характеризувалася згубною диспропорційністю. Так, частка товарів групи «А» в загальному обсязі валової продукції промисловості України становила в 1970 р. 71 %, у 1985 р. – 72 %, а частка товарів групи «Б», що задовольняла безпосередні споживчі потреби людей, відповідно – 29 % і 28 %. Для порівняння потрібно зазначити, що в розвинутих країнах цей показник досягав 50–60 % і більше.

Диспропорційність проявлялася і в нерівномірності територіального розміщення промислових потужностей. На той час високоіндустріальними були східні та південні області, значно менше промислово розвинутим був західний

Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників.
Листопад 1969 р.

Частка ручної праці в українському селі в загальному обсязі робіт залишалася значною, особливо у тваринництві. Тут вона досягала 37 %. Дуже повільно відбувалася електрифікація сільського господарства. У 1967 р. 6 млн сільського населення (27 %) ще не були підключені до електромереж.

Одним із важливих напрямів підвищення родючості ґрунтів розглядалася хімізація сільськогосподарського виробництва. Виробництво мінеральних добрив для села забезпечували Вінницький, Черкаський, Рівненський та інші хімком-

бінати. Хімічна промисловість України виробляла мільйони тонн мінеральних добрив і десятки тисяч тонн засобів для захисту рослин від шкідників. Разом із тим некваліфіковане застосування хімічних речовин часто призводило до забруднення ґрунтів і сільськогосподарської продукції.

У 1960–1980-х роках набули великих масштабів меліоративні роботи. Деколи вони проводилися без належного наукового обґрунтування. Унаслідок цього виникло порушення екологічного балансу природних комплексів: ерозія та виснаження родючих ґрунтів, підтоплення сіл, розорювання лук і пасовищ.

Технічне оснащення, меліорація, хімізація, електрифікація потребували величезних коштів, що привели до створення потужних виробничих фондів.

історичний факт

Лише протягом 1970-х років у сільськогосподарське виробництво було вкладено 27 % коштів, призначених для економіки Української РСР.

Використання капіталовкладень було вкрай неефективним. Більше того, фондівдача постійно знижувалася. Порівняно з 1965–1970 рр. у 1980–1985 рр. фондівдача скоротилася майже на 60 %. Щоб посилити ефективність сільськогосподарського виробництва та збільшити фондівдачу, з 1967 р. всі колгоспи й радгоспи почали переходити на госпрозрахунок. У травні 1970 р. знову були підвищені державні закупівельні ціни на м'ясо та молоко.

Влада намагалася підвищити ефективність сільського господарства шляхом чергової зміни системи управління. У 1982 р. в районах і областях республіки були утворені агропромислові об'єднання, покликані подолати відомчі бар'єри. Однак заходи адміністративного характеру не могли забезпечити міцних виробничих зв'язків сільськогосподарських підприємств із переробною промисловістю, подолати хронічне відставання колгоспно-радгоспного виробництва.

Чергова управлінська реформа нічого не змогла змінити за суттю. Негативні тенденції стрімко зростали. Темпи приросту продукції сільського господарства знижувалися, що й змусило вище партійно-державне керівництво розробити спеціальну продовольчу програму. Ухвалена навесні 1982 р. й широко розрекламована, вона не була виконана. Промислово розвинуті регіони все більше страждали від

нестачі продовольства. А колгоспи та радгоспи, маючи значні виробничі фонди, не спромоглися задовольнити зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію.

Невтішний стан речей у сільському господарстві доповнювало вкрай неефективне використання трудових ресурсів. Підтвердженням цього стали традиційні сезонні «мобілізації» армійських підрозділів, учнівських і студентських колективів, працівників науково-дослідних установ на «боротьбу за урожай».

Проте зібрана навіть із використанням надзвичайних засобів продукція далеко не завжди доходила до споживача. Відсутність і недосконалість системи її переробки та збереження призводила до щорічних втрат, які за окремими видами продукції перевищували 30 % від зібраного.

Життя показало, що жодні програми, які ґрунтуються на старих формах господарювання та застарілих методах управління, не спроможні вивести економіку країни з глухого «застійного» кута. Назрівала нагальна потреба радикальних змін, однак радянське керівництво всіма засобами їх не допускало. Декларуючи в заявах підтримку ініціативи, самостійності, госпрозрахунку, брежньєвське керівництво своїми реальними діями зміцнювало командну систему та адміністративний контроль.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок з резолюції XXIV з'їзду КПРС. Подумайте, яким економічним зрушенням в економіці СРСР та радянської України поклав край цей документ. Поясніть, чому компартійне керівництво приховувало свої справжні наміри та дії за ідеологічною риторикою.
- Кого і що мало на увазі партійне керівництво під формулюваннями «агентура імперіалізму», «революційна сутність марксизму-ленінізму», «шлях для проникнення буржуазної ідеології»?

...Досвід чехословацьких подій знову нагадав про необхідність підвищувати пильність щодо підступів імперіалізму та його агентури в країнах соціалістичної співдружності, про значення послідовної боротьби проти правого опортунізму, який під виглядом «поліпшення» соціалізму намагається вихолостити революційну сутність марксизму-ленінізму та розчищає шлях для проникнення буржуазної ідеології.

перевірте свої знання

1. Визначте причини, які спонукали радянське керівництво до пошуків нових механізмів господарювання в середині 1960-х років.
2. Яку роль відіграли вчені в підготовці проекту економічної реформи?
3. Розкрийте загальний зміст і окремі напрями економічної реформи другої половини 1960-х років.
4. Доведіть, що реформа знову обмежила господарську самостійність УРСР у складі Радянського Союзу.
5. Яких успіхів досягла економічна реформа? Чому вчені скептично ставляться до цифрових показників, які характеризують економічні зміни в ході реформи?
6. Укажіть причини згорання реформи. Назвіть причини, що зумовлювалися радянською системою.
7. Визначте головну суперечність розвитку, що склалася між потребами економічного розвитку України та курсом розвитку СРСР.

8. Охарактеризуйте наслідки підпорядкування української економіки загальносоюзному курсу на освоєння Сибіру та Далекого Сходу.
9. Дайте розгорнуту характеристику стану економіки УРСР у середині 1960-х — середині 1980-х років. Складіть таблицю:

Сутність економічної проблеми	Причини виникнення

10. Знайдіть у тексті підручника приклади, які засвідчують доволі високий загальний потенціал економіки радянської України.
11. Визначте причини важкого становища сільського господарства, яке склалось у середині 1960-х років.
12. Розкрийте зміст заходів виходу з кризової ситуації в сільському господарстві, які вживала влада.
13. Чому, незважаючи на вжиті заходи, ситуація в сільськогосподарському виробництві залишалася кризовою?
14. Уявіть себе журналістом, що готує статтю «Вихід із глухого "застійного" кута, або шляхи вирішення суперечностей радянської економіки в середині 1980-х років».

§ 19. ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

- Чим, на ваш погляд, зумовлюється якість життя? Як вона визначається матеріальним становищем? Яке місце у ній мають займати духовні цінності, культура загалом?

1. Соціально-демографічна ситуація.

На початку 1960-х років Україні вдалося подолати жахливі демографічні наслідки Другої світової війни, сталінських репресій та голодоморів. У 1960 р. загальна чисельність населення республіки становила 42,4 млн мешканців, з яких 22,6 млн, або 53 %, були сільськими жителями. На середину 1980-х років чисельність населення республіки перевищила 50 млн. Україна перебувала на шостому місці в Європі за кількістю населення після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

В Україні розгорталися процеси урбанізації. До 1985 р. чисельність міських мешканців зросла до 66 %. Відповідно число мешканців села скоротилося до 34 %. Зростання чисельності населення відбувалося як за рахунок природного, так і механічного приросту. Україна належала до небагатьох регіонів СРСР із позитивним балансом міграції.

У 1980-х роках Українська РСР утратила позитивну демографічну динаміку і постала перед загрозою депопуляції — абсолютного скорочення чисельності населення. Це було зумовлено й урбанізаційними процесами, і складними соціально-економічними умовами, такими як незадовільні житлові умови, висока зайнятість жінок у суспільному виробництві (90%), низький рівень системи охорони здоров'я дітей та ін.

2. Зміни в соціальній структурі населення.

Зміни в соціальній структурі насамперед зумовлювалися екстенсивним розвитком індустріальних галузей. Такій розвиток постійно потребував зростання чисельності робітничого класу. На початку 1960-х років робітники вже становили половину зайнятої у виробництві робочої сили, до середини 1980-х років їхня частка становила 60 %. Однак подальше зростання робітництва сповільнилося через соціально-економічні та демографічні причини. Робітничий клас являв собою строкату, розділену багатьма соціальними характеристиками верству. До неї входили промислові робітники, працівники сфери транспорту і будівництва, нарешті, працівники радгоспів, зайняті сільськогосподарською працею. Недостатні капіталовкладення в оновлення застарілого устаткування й механізацію праці призвели до того, що майже 40 % робітників промисловості та 60 % будівельників були зайняті низькокваліфікованою ручною працею. Паралельно зі зростанням чисельності робітників скорочувалася чисельність селянства. Якщо в 1960-х роках воно становило половину населення України, то в 1985 р. — уже третину.

Швидко зростала чисельність інтелігенції — працівників інтелектуальної сфери з вищою та середньою спеціальною освітою. Протягом цих років її частка сягнула чверті всіх працівників народного господарства.

Роль соціально, економічно й політично провідної верстви відігравав номенклатурно-бюрократичний апарат компартії та радянських державних установ.

3. Зміни в національній структурі населення.

Протягом середини 1960-х — початку 1980-х років національний склад населення України урізноманітнювався. Офіційна пропаганда наголошувала, що в Українській РСР проживають представники понад ста націй і народностей. Така інформація була правдивою. Проте більшість із них в Україні була представлена лише окремими особами чи малочисельними групами. Матеріали проведеного в СРСР 1989 р. перепису засвідчили, що майже 95 % мешканців України становили представники українського та російського етносів. Інші народи усі разом взяті становили трохи більше 5 % населення України.

Інформацію про найчисельніших із них містить таблиця, складена на основі даних перепису 1989 р.

Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %	Назва народу	Кількість, тис. осіб	Чисельність, %
євреї	486 326	0,9	вірмени	54 200	0,09
білоруси	440 045	0,9	цигани	47 917	0,09
молдавани	324 525	0,6	кримські татари	46 807	0,09
болгари	233 800	0,5	німці	37 849	0,07
поляки	219 179	0,4	азербайджанці	36 961	0,07
угорці	163 111	0,3	гагаузи	31 967	0,06
румунни	134 825	0,25	грузини	23 530	0,05
греки	98 524	0,2	чехи	9 122	0,02
татари	86 825	0,17	словаки	7 943	0,02

Від кількох сотень до кількох тисяч осіб представлені громадяни інших національностей, включаючи й кримських автохтонів — караїмів і кримчаків.

Що стосується співвідношення українців і росіян, то матеріали переписів 1959 та 1989 рр. свідчать, що за 30 років відносне число українців у республіці зменшилося з 76,8 до 72,7 %, тоді як відносне число росіян зросло з 16,7 до 22,1 %. Це був наслідок не швидкого природного приросту, а політики сприяння союзною владою міжреспубліканських міграцій заради перетворення союзних республік у багатонаціональні утворення. На думку ідеологів, це мало наочно засвідчувати факт створення нової історичної спільності — радянського народу й одночасно вибивати ґрунт з-під ніг націоналістів.

Суттєво змінилася й чисельність інших народів. На 350 тис. скоротилася чисельність євреїв, яким було дозволено емігрувати із СРСР під приводом «возз'єднання сімей». На 144 тис. скоротилася чисельність поляків, на 5,5 та 6 тис. за ці роки скоротилася й чисельність чехів і словаків. Унаслідок скорочення природного приросту зменшилася кількість болгар, угорців, греків. Нерівномірно, але неухильно зростала чисельність вірмен і азербайджанців. Починаючи з 1979 р. до України почали повертатися депортовані кримські татари та німці.

Зміни в національній структурі населення України довели необґрунтованість заяв про формування в СРСР нової історичної спільності — радянського народу. Насамперед своєю поведінкою її заперечували українці. Так унаслідок урбанізації у 1979 р. вперше в історії склалася ситуація, коли більшість — 53 % етнічних українців — стала мешканцями міста. Однак урбанізація не привела до втрати ними своєї самотності та національного самоусвідомлення. Так число українців, які називали українську мову рідною, продовжувало зростати. Якщо у 1959 р. таких було 30 млн, то в 1989 р. — 37,4. Виявилося, що навіть мешканці Східної України, що перейшли на спілкування російською мовою, продовжували й продовжують досі сприймати себе українцями з огляду на зв'язок з українською землею, матеріальною культурою, ставленням до життя і головних життєвих цінностей.

4. Матеріальний рівень життя населення та його соціальні прояви.

Розпочаті М. Хрущовим позитивні зрушення в соціальній політиці були продовжені брежнєвським керівництвом. Протягом 1965–1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла майже вдвічі. Швидшими темпами, ніж у робітників, зростала оплата праці колгоспників, а відповідно скорочувалося й відставання в оплаті їхньої праці, характерне для попередніх десятиліть. Одночасно збільшувався й розмір пенсій. Особливо високими темпами зростання життєвого рівня характеризувалися 1965–1970 рр. У наступні 15 років темпи підвищення добробуту знизилися. Загалом же протягом 1965–1985 рр. матеріальний добробут (якщо враховувати лише цифри заробітної плати) зріс у 1,85 раза.

Прискорені урбанізаційні процеси того часу потребували постійного нарощування житлового будівництва. І хоча нарощування не відбулося, усе-таки обсяги житлового будівництва, задані з часів М. Хрущова, майже не скорочувалися і в наступні роки. Як наслідок, протягом зазначених двох десятиліть в Україні було

збудовано 7,3 млн квартир, до яких вселилося 33 млн осіб. Однак житлова проблема так і не була вирішена. У 1981–1985 рр. 1,5 млн черговиків ще продовжували чекати черги на отримання житла. Новосели ж повинні були втішатися скромною житловою площею: 9,9 м² на одну особу в 1960 р. та 14 м² у 1980 р. Тому лише члени нечисельних сімей могли сподіватися на окрему кімнату. Надзвичайно низькою була і якість безоплатного житла. Тому заселення в нову квартиру зазвичай розпочиналося з ремонтних робіт.

Житловий масив Березняки.
м. Київ. 1970-і роки

Швидкими темпами відбувалося газифікування міст і селищ України. У 1971 р. був газифікований останній обласний центр — Кіровоград. На початку 1970-х років завершилася електрифікація сіл, робилися перші кроки з газифікації.

Швидкі темпи будівництва житла вражали громадян. На їхніх очах виростили цілі міста й мікрорайони. Проте характерною ознакою новозбудованих районів була нерозвинутість комунальної сфери. Централізація коштів на новобудовах вела до стримування, а нерідко до занепаду комунального господарства старих міст. Так на початок 1970-х років у 60 містах була відсутня каналізація. Багато сотень селищ міського типу страждали через відсутність каналізації та централізованого постачання води.

Суперечлива ситуація склалася щодо забезпечення громадян безоплатним медичним обслуговуванням. З одного боку, за чисельністю медичного персоналу та кількістю лікарняних ліжок у розрахунку на одну особу Україна, разом з іншими радянськими республіками, займала перші місця у світі, більше ніж удвічі випереджаючи розвинені країни. Однак при високих кількісних показниках медичні заклади характеризувалися слабкою технічною оснащеністю, а лікарняні ліжка ставили навіть у коридорах і непристосованих приміщеннях. На підготовку лікарів витрачалося в 10 разів менше коштів, ніж у розвинутих країнах.

Серйозні труднощі виникали й у питаннях забезпечення громадян товарами широкого вжитку, як щоденного, так і довготермінового. І хоча держава докладала багато зусиль, щоб розширити виробництво таких товарів, як телевізори, холодильники, пральні машини, пылесоси, автомобілі, — вони завжди належали до групи дефіцитних товарів. Значною мірою проблему соціального тиску на державу щодо задоволення природних соціальних потреб вирішували самі громадяни, завдяки такій ментальній рисі, як заощадливість. Замість того щоб купувати товари, вони накопичували кошти на «чорний день».

історичний факт

Наприкінці 1970-х років сума коштів громадян на рахунках в ощадних касах досягла 32 млрд крб, а в 1986 р. пододала рубіж у 54 млрд.

Зрештою, усі зусилля радянського уряду щодо підвищення добробуту були доволі незначними. Вони виглядали вагомо хіба що порівняно зі сталінським часом і дуже скромно — порівняно зі світовими.

історичний факт

За підрахунками економістів, рівень споживання на одну особу в Радянському Союзі становив майже половину рівня США, а за рівнем добробуту СРСР займав у ті роки 50–60 місця у світі. У 1982 р., щоб купити товарів на тиждень, у Вашингтоні потрібно було працювати 18 годин, а в Києві – 53 години.

У першій половині 1980-х років Україна з її багатими природно-кліматичними умовами та промисловим потенціалом за рівнем споживання займала в СРСР скромне 5-е місце після Росії, Литви, Латвії та Естонії. Однією з причин цього була наявність в Україні надлишкової робочої сили, а отже, і її дешевизна. Як наслідок, заробітна плата в Українській РСР була на 10 % нижчою, ніж в середньому по Радянському Союзу.

Головною причиною відставання соціальної сфери була, звичайно, відсутність ринкових механізмів господарювання, здатних швидко реагувати на потреби людей. Однак соціалістична економіка керувалася «вручну» рішеннями командно-адміністративної системи. Над нею тяжіла диспропорційна структура економіки з багатократним відставанням виробництва товарів широкого вжитку (виробництва товарів групи «Б»). Підвищення заробітної плати в усіх сферах економіки, у тому числі у важкій індустрії (виробництво товарів групи «А»), призвело до диспропорцій на споживчому ринку. Протягом 1971–1985 рр. обсяг грошової маси в обігу збільшився більше ніж утричі, а виробництво товарів народного споживання – тільки вдвічі.

Така ситуація породжувала інфляційні процеси. Радянський карбованець поступово втрачав свою купівельну спроможність. У 1984 р. карбованець відповідав 54 копійкам карбованця 1960-х років. Тому отримання працівниками більшої кількості грошових знаків (номінальної) ще не означало підвищення реальної заробітної плати, яка дозволяла б придбати більшу кількість товарів. Спроби радянського керівництва стримувати інфляцію призвели до виникнення таких соціально-економічних явищ, як дефіцит товарів. Ганебною прикметою життя народу стали постійні черги в магазинах, «діставання» товарів через знайомих працівників баз і складів і т.п.

Ці явища повністю суперечили обіцянкам політичних лідерів про турботу добробуту народу. Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (березень 1966 р.), вони заявляли, що «найвища мета суспільного виробництва за соціалізму – найбільш повне забезпечення матеріальних і духовних потреб людей, що зростають». Це положення навіть було проголошене «основним економічним законом соціалізму» і в 1978 р. зафіксоване в Конституції Української РСР.

Черга за дефіцитним товаром.
1980-і роки

Однак на перешкоді втілення в життя цих заяв ставали інші партійні рішення, які потребували колосальних витрат бюджету. На з'їзді було проголошено поворот до більш жорсткої зовнішньої політики СРСР, спрямованої на боротьбу за вплив на країни третього світу. Перед радянською економікою ставили завдання досягнути воєнно-стратегічного паритету з країнами НАТО.

Щоб виконати одночасно й соціальні обіцянки, і брати участь на рівних у гонці озброєнь, потрібно було збільшувати видатки бюджету. Це, зі свого боку, вимагало пошуку шляхів його швидкого наповнення. Однак відмова від економічного реформування, об'єктивні вади неринкової економіки не дозволяли знайти такі шляхи. Отже, Радянський Союз, включаючи й Україну, потрапив у пастку бюджетного дисбалансу. Для того щоб урівноважити видатки й прибутки, радянський уряд розпочав продаж за кордон нафти і газу, золотого запасу, брав за кордоном позики.

Нарешті влада вдалася й до непопулярних і навіть небезпечних у соціальному сенсі заходів. Вона підвищила роздрібні ціни на такі престижні тоді товари, як ювелірні вироби, кришталь, килими, вироби з хутра, а також на товари широкого вжитку: меблі, шерстяні вироби, будівельні матеріали, бензин. Зросли ціни й на комунальні послуги та транспорт.

У 1970-х роках дисбаланс бюджету став покриватися за рахунок форсування продажу алкогольних напоїв. Надмірне споживання алкоголю призводило до складних моральних проблем, проблем сімейних бюджетів, а невдовзі перетворилося на загрозу генофонду населення. Проте проблеми, породжувані алкоголізмом, цинічно замовчувалися владою.

Дефіцит товарів і послуг вів до зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку в Радянському Союзі «тіньової» економіки.

історичний факт

Протягом 1960-х – до кінця 1980-х років «тіньовий» сектор економіки зріс у 30 разів і становив більш як 20 % від національного доходу.

«Тіньова» економіка сприяла створенню такого асоціального утворення, як організована злочинність. Дефіцит призвів до появи так званих «престижних» і «непрестижних» професій. Престижними ставали професії та робочі місця, пов'язані з виробництвом, розподілом і продажем дефіцитних товарів. Невиправдано високе соціальне становище, опираючись на зв'язки своїх «господарів», зайняла професійна обслуга чиновників високого рангу. З'явилися навіть престижні міста й регіони, які відрізнялися один від одного рівнем постачання.

Відвертим проявом неспроможності радянської влади й комуністичної партії забезпечити справедливую соціальну політику стало вирівнювання оплати праці різних верств населення. Підняття мінімальної заробітної плати й одночасне обмеження високих заробітків призвели до того, що в середині 1980-х років відновилася зрівнялівка в оплаті праці високо- та низькокваліфікованих робітників. Заробітна плата інженерно-технічних працівників максимум на 10 % перевищувала заробітну плату робітників. У багатьох галузях промисловості заробітки інженерів були суттєво нижчими, ніж робітників. Це призводило до зниження престижності освіти, формувало небажання набуття високої кваліфікації, позбавляло трудівників дієвих стимулів до високопродуктивної трудової діяльності.

Досягнувши певних позитивних зрушень у соціальній сфері, керівництво радянської України так і не вирішило багато важливих проблем. Для їх вирішення потрібні були насамперед визнання, а не замовчування, рішучі й докорінні

перетворення у сфері соціальної політики, відхід від ідеологічних стереотипів, які перешкоджали, зрештою, утіленню в життя головного принципу соціальної справедливості — забезпечення людей відповідно до виконання ними суспільно значущих функцій, унеску в суспільні справи.

працюємо з документами

- Визначте, яку соціальну проблему порушує кореспондент гумористично-сатиричного журналу «Перець» (1967, № 2). Чому він її подає в гумористичній формі?

Івано-Франківськ. Тут в обласній інфекційній лікарні, що на околиці міста, проводять незаплановані дослідження. З'ясовується вплив звуку на хворих. Методика досить проста: за кілька десятків метрів од лікарні проходить залізниця, і паровози, як правило, якраз проти лікарні подають такі гучні гудки, яких і здорова людина не зможе витримати. Особливо вночі.

Результати дослідів явні: крім тих хвороб, що уже є у хворих, починають ще й розладнуватися нерви. Не впливають ці дослідження лише на працівників Івано-Франківського відділення Львівської залізниці. Нерви в них на місці.

- Прочитайте уривок із сатиричного матеріалу, опублікованого в журналі «Перець» (1972 р., № 2). З'ясуйте таку особливість радянського торгового обслуговування, як «товар в нагрузку». Подумайте, чому такі факти тоді проявлялися повсюдно.

Друже Перче... може ти знаєш, як із селітри робити горючий газ? Бо ми всім селом ламаємо голови над цим питанням і ніяк вирішити його не можемо. А почалося з того, що завідувача нашим господарським магазином...кожному, хто купував газовий балон, у навантаження додавала мішок селітри. На наші запитання, для чого ця селітра, завмаг відповідала, що так розпорядилося начальство...

с. Смирновка Лозівського р-ну Харківської обл.

перевірте свої знання

1. Поясніть, чому демографічна ситуація в багатьох випадках є віддзеркаленням соціально-економічного становища суспільства. У чому сутність цього віддзеркалення?
2. Витлумачте зміст терміну *депопуляція*. Визначте причини, які зумовили загрозу депопуляції в УРСР у 1980-х роках.
3. Охарактеризуйте зміни в соціальній структурі населення. Визначте провідну тенденцію в змінах.
4. У чому полягають особливості багатонаціонального складу населення України? Подумайте, під впливом яких історичних і політичних причин формувалася національна структура України тих років.
5. Доведіть, що ідея «нової історичної спільності — радянського народу» в УРСР так і не була втілена в життя.
6. Назвіть напрями підвищення добробуту, які вважалися в Українській РСР першочерговими.

7. Порівняйте успіхи в соціальній політиці УРСР із соціальними умовами в розвинутих країнах і республіках Радянського Союзу.
8. Визначте причини, які зумовили хронічне відставання соціальної сфери в Радянській Україні.
9. Проаналізуйте, які негативні соціальні наслідки зумовили дефіцит товарів.
10. Чим було зумовлене і до чого призвело вирівнювання заробітних плат кваліфікованих і некваліфікованих робітників, робітників та інженерно-технічних працівників?

§ 20. ЖИТТЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ТА НАРОДУ

- Чи було реалізоване в СРСР гасло рівності та справедливості?
- Подумайте, чи була мораль у СРСР єдина для всіх, чи кожна соціальна верства мала свою мораль?

1. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури.

Номенклатурою називають перелік посад в органах влади, партіях, економічних структурах та осіб, які на них перебувають. У країнах, де ще не сформувалося громадянське суспільство, а політична культура знаходиться на низькому рівні, номенклатура утворює закриту соціальну касту. Відомо, що чим нижчий розвиток демократичних інститутів у державі, тим більше привілеїв має її номенклатура.

Партійно-державна номенклатура в СРСР — це привілейована правляча верства. До номенклатурного списку входили тільки члени КПРС. Правила клановості, родинних зв'язків, знайомств, телефонне право були важливими при підборі кадрів. Віддати під суд члена цієї касты могли тільки тоді, коли він «зрадив» своїх чи скоїв тяжкий злочин. Привілеї та пільги як певна система почали формуватися з перших років перебування більшовиків при владі. Інформація про привілеї не розголошувалася, оскільки могла викликати невдоволення населення.

Комуністична пропаганда постійно наголошувала, що радянське суспільство побудоване на засадах рівності та справедливості. Однак насправді партійно-державна номенклатура в СРСР порівняно з іншими верствами населення перебувала в привілейованому становищі, тобто мала переваги перед іншими, користувалася узаконеними чи незаконними прихованими пільгами, які давала належність до стану чиновництва. Вони були органічно пов'язані з тоталітарним характером влади, її закритістю. Привілеї та пільги вважалися своєрідною формою заохочення до праці, утримання в номенклатурній «обоймі», спонукання та стимулу до вірної служби владі, відданості керівництву.

Привілеї та пільги стосувалися передусім перших життєвих потреб. Належність до партійно-державної номенклатури відкривала шлях до успішного вирішення житлової проблеми. Партійні керівники в столицях, областях і районах 175

отримували квартири в будинках поліпшеного планування, що знаходилися в кращих мікрорайонах міста. Вони також мали доступ до кращого харчування, недоступного для основної маси громадян. Партійно-державна номенклатура мала привілеї у сфері медичного обслуговування (спеціалізації) та відпочинку (курорти). Кращі автомобілі, меблі, одяг, взуття, книжки, навчання дітей у престижних навчальних закладах — це неповний перелік товарів і послуг, якими користувалася партійно-державна номенклатура.

Представники номенклатури в першу чергу могли придбати високоякісні товари закордонного виробництва, поїхати в закордонні відрядження, проводити відпустки в кращих будинках відпочинку та санаторіях. У системі партійно-державної номенклатури діяло неписане правило: чиновника, якого звільнили з керівної посади, партійне керівництво призначало, як правило, на іншу номенклатурну посаду. Народ не мав можливості впливати на поведінку представників номенклатури, які були фактично поза критикою. Окремі публікації в пресі про порушення ними партійної дисципліни не впливали на статус і життя цього привілейованого стану.

Найвище партійно-державне керівництво та місцеві чиновники мали різний доступ до благ. Для вищої номенклатури діяли спеціальні медичні заклади та санаторії, радгоспи, окремі підприємства, де виробляли екологічно чисту продукцію, закриті магазини зі зниженими цінами.

До привілеїв належали також персональні пенсії, які враховували не тільки трудовий, а й партійний стаж і революційні заслуги. Порядок їх призначення та розміри визначалися положенням, затвердженим постановою Ради міністрів СРСР у липні 1956 р. Наприкінці 1977 р. воно було затверджене в новій редакції. Особам, які мали особливі заслуги перед радянською державою в галузі революційної, державної, господарської діяльності або видатні заслуги в галузі культури, науки, техніки та спорту, устанавлювалися персональні пенсії. Для осіб, які мали статус персональних пенсіонерів, були встановлені додаткові пільги. Зокрема, вони користувалися правом на додаткове житло, а житлова площа, яку вони займали, оплачувалася в розмірі 50 % квартирної плати, установленої для робітників і службовців. Їм також надавалася знижка в розмірі 50 % установленої оплати за користування опаленням, водою, каналізацією, газом і електроенергією.

Персональні пенсіонери та члени їхніх сімей, які знаходилися на утриманні, мали переважне право на спеціалізовану медичну допомогу й безплатне протезування всіх видів (за винятком протезів із дорогоцінних металів). Ліки їм відпускалися за ціною, що становила 20 % їх вартості. Тим, хто мав партійний стаж 50 років і більше, виплачувалися додаткові кошти в розмірі двомісячної пенсії, а особам, які мали партійний стаж 30–50 років, — у розмірі півмісячної пенсії.

Після розгортання політики гласності в суспільстві розпочалося обговорення проблеми привілеїв. Першим кроком до визнання існування привілеїв і обговорення цієї ситуації був **XXVII з'їзд КПРС (1986)**. Одним із перших порушив цю проблему Б. Єльцин, який заявив, що принцип соціальної справедливості вимагає, щоб необґрунтовані привілеї, які отримували керівники на всіх рівнях, були відмінені. На XIX Всесоюзній партійній конференції знову прозвучали заклики до перегляду привілеїв партійно-державної номенклату-

ри. Дискусія щодо привілеїв була продовжена на з'їзді народних депутатів СРСР, який відбувся у травні–червні 1989 р. Депутати створили спеціальну комісію Верховної Ради СРСР для перегляду привілеїв, що ними користувалися певні категорії населення. Депутати-реформатори дійшли висновку, що саме зрівнялівка в оплаті праці номенклатури, невисока заробітна плата породжували привілеї, бо необхідно було якось підтримувати тих, хто виконував важливе державне завдання. Вони вважали, що проблему можна вирішити економічним шляхом, через підвищення заробітної плати радянським чиновникам.

Відповідно до рішення ЦК КПРС, від 1 жовтня 1989 р. заробітна плата партійних чиновників значно зросла. У цьому вбачали спосіб збереження привабливості партійної роботи. Комісія, яку очолював Є. Примаков, рекомендувала ліквідувати Четверте управління Міністерства охорони здоров'я, що обслуговувало верхівку партійного та державного апарату. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову про його ліквідацію в жовтні 1989 р.

2. Повсякденне життя населення.

У той час, як партійно-державна номенклатура боролася за владу та користувалися привілеями, населення жило своїм повсякденним життям, не пов'язаним із визначними подіями загальнодержавного значення, офіційними публічними церемоніями. Для інтелігенції, робітників, селян, чиновників найнижчого рівня воно зводилося здебільшого до вирішення побутових проблем.

Повсякденне життя сільських і міських жителів мало свої особливості. Умови життя міських жителів помітно змінювалися під впливом науково-технічної революції. У нього проникали нові стандарти життя. Неодмінними атрибутами повсякденного життя стали телевізори та радіоприймачі. Розширилася мережа будинків побуту, салонів краси, ательє пошиття модного одягу тощо.

Селяни щоденно працювали у своїх підсобних господарствах, від яких значною мірою залежав їхній добробут.

Зміни в повсякденному житті населення України були пов'язані з новими інформаційними можливостями, які давало радіо та телебачення. Значна частина часу тепер використовувалася для перегляду теленеродач. Молодь відкривала для себе світ завдяки поширенню портативних транзисторних радіоприймачів.

Зросла потужність домашніх радіоприймачів, що давало можливість слухати зарубіжні радіопередачі. Виникла цікава суперечність: радянська влада налагодила масове виробництво теле- і радіоприймачів для ведення комуністичної пропаганди, але саме завдяки їм громадяни могли слухати передачі західних радіостанцій, які повідомляли інформацію, заборонену в СРСР. Одним із сюжетів радянських карикатуристів став образ людини, яка, притуливши вухо до радіоприймача, намагається почути «ворожий», за визначенням офіційної пропаганди, голос.

Прикметною в цьому зв'язку є стаття «Конфлікт», опублікована в газеті «Радянська Україна» 30 січня 1965 р. У ній змальовано батька, який, бажаючи знати 177

Київська футбольна команда
«Динамо». 1964 р.

чимало часу витрачалося на перегляд футбольних матчів та інших спортивних змагань. Мільйони людей захоплювалися перемогами футболістів київського спортивного клубу «Динамо» та інших улюблених команд.

Найпоширенішим і доступним видом розваг було кіно. Відвідування кінотеатрів стало частиною повсякденного життя.

Влада заохочувала населення до масової передплати періодичних видань, які були важливим способом впливу на його свідомість. Багато сімей одержували одночасно по кілька газет і журналів. Чимало людей захоплювалися колекціонуванням популярних книжок, постійно відвідували книгарні, створювали домашні бібліотеки.

У період «холодної війни» радіо, телебачення та преса часто повідомляли про гонку озброєнь, можливість ядерної війни, що впливало на свідомість людей і формувало стан тривожності.

У 1970-х роках набули популярності вокально-інструментальні ансамблі (ВІА). Майже кожна школа прагнула мати свій ансамбль, а школярі захоплювалися грою на електрогітарах. Багато дітей і молоді відвідували творчі колективи та студії, що діяли при міських і сільських будинках культури, спортивні та музичні школи. Молодь захоплювалася також колекціонуванням платівок, слухала модну музику.

Біля приймального пункту.
1970-і роки

правдиву, на його думку, інформацію, щовечора слухає радіо «Свобода», і сина, який щоразу вимикає радіоприймач, бо там «брешуть».

Використання побутових приладів, зокрема холодильників, істотно змінювали умови життя. З'явилися нові форми обслуговування населення, важливе значення мало відкриття в магазинах відділів кулінарії, де можна було придбати різноманітні напівфабрикати.

Завдяки телебаченню спорт вийшов за межі стадіонів. У 1970–1980-х роках

Батьки доручали дітям виконання різних обов'язків, пов'язаних із побутом, зокрема здавання в спеціальні пункти приймання скляного посуду, оскільки молочні продукти та інші різноманітні товари продавались у скляних пляшках. Невід'ємним атрибутом того часу стали стихійні (нелегальні) ринки, де можна було придбати модні речі, яких не було в магазинах.

Повсякденне життя кожної соціальної верстви мало свої особливості, було пов'язане з тими соціально-економічними процесами, що відбувалися в державі.

3. Моральний стан радянського суспільства.

Мораль — це система уявлень про добро та зло, норми та оцінки, що регулюють поведінку людей. Одним з атрибутів держави, створеної комуністами, була комуністична мораль. Основні її засади були викладені в програмі КПРС, прийнятій ХХІІ з'їздом КПРС. Ці принципи названі «моральним кодексом будівника комунізму». Серед них — відданість справі комунізму; добросовісна праця на благо суспільства, колективізм і товариська взаємодопомога; гуманне ставлення та взаємна повага між людьми: людина людині друг, товариш і брат; чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у суспільному й особистому житті; нетерпимість до ворогів комунізму.

КПРС уважала формування комуністичної моралі одним із головних напрямів своєї діяльності. Принципи комуністичної моралі поширювали всіма засобами радянської пропаганди, на них будували систему навчання та виховання в школі, вищих навчальних закладах. На утвердження цих принципів партійне керівництво спрямовувало діяльність своїх організацій і трудових колективів.

Однак люди бачили, що партійні керівники різних рангів порушують принципи комуністичної моралі. У реальному житті існувала суперечність, яку неможливо було подолати: справжня мораль не могла бути утверджена в тоталітарному суспільстві, побудованому на класових підходах, обмеженні свободи слова, репресіях, страхові. Так, принцип правдивості, проголошений у моральному кодексі будівника комунізму, був несумісний із політикою партії та практикою суспільного життя в Радянському Союзі. Люди знали, що за слово правди, яке не збігалось з позицією правлячої партії, вони могли бути суворо покарані. Партія сама визначала, що і як дозволялося критикувати. У цьому зв'язку поширився конформізм — пристосування до існуючих порядків, безапеляційне визнання встановлених норм і правил поведінки, безумовне схиляння перед авторитетами. Водночас часто особа мала свою думку, яку вголос не висловлювала.

Потворними явищами радянської дійсності були культ особи та волюнтаризм перших осіб, які суперечили принципам як загальнолюдської, так і декларованої комуністичної моралі. Громадяни на власному досвіді переконалися, що М. Хрущов, який викрив певну частину злочинів сталінщини, був нетерпимим до тих думок, які не збігалися з його власними, вважаючи, наприклад, що тільки він знає, які художні картини треба малювати чи які танці танцювати. Минуло небагато часу — і газети та журнали зарясніли хвалебними статтями про нього. Микиту Хрущова змінив Леонід Брежнєв, який відзначався пристрастю до нагород.

історичне джерело

Про суспільну атмосферу, яка формувалася на тлі захоплення Л. Брежнєва нагородами, згадував П. Шелест: «Серед партійного активу, народу, серед кадрових військовиків, фронтовиків було багато несхвальних відгуків на адресу Брежнєва. Але найсумніший і найстрашніший бік справи: усі, присутні на врученні "заслужених зірок", несамовито аплодували... А яка шкода і гіркі наслідки від цього всього можуть бути, потрібно лише задуматися».

Цей факт підтверджував, що в закритому тоталітарному суспільстві носії найвищої влади порушують моральні принципи. У тогочасному суспільстві існувала подвійна мораль: у вузькому колі однодумців люди говорили одне, а з трибуни — інше.

Поведінка громадян розглядалася винятково в руслі ідеологічної боротьби. Партія проголошувала високі моральні принципи, водночас маніпулюючи людьми, використовувала їхню залежність і родинні зв'язки у своїх політичних технологіях. Класичним прикладом цього є лист матері поета В. Симоненка до ЦК компартії України, у якому вона нібито просить захистити добре ім'я її сина, комуніста, у зв'язку з тим, що його вірші та щоденники передають закордонні радіостанції. Лист був використаний як засіб засудження устами матері поета факту оприлюднення за кордоном його щоденника. При цьому вона запевнила, що все, що мав її син, «дала йому радянська влада», визнала, що він міг «де в чому помилятися», а тому просила взяти до уваги її «щиросердну заяву». Хоча мати знала і розуміла, що її син писав правду.

Продовжувалася аморальна практика примушування українських письменників до зречення своїх поглядів і публічного каяття. Вони повинні були зрозуміти, що коли покаються, то можуть бути помилувані і, навпаки, якщо наполягатимуть на своєму, — будуть покарані.

Примушування до написання покаєнних листів і їх опублікування було насильством над людською мораллю, своєрідним моральним терором, що використовувався як засіб тиску на українську інтелігенцію.

Досить часто з метою морального тиску на письменників використовували їхніх колег, які змушені були «викривати» ідеологічні «помилки» своїх побратимів по перу. Через багаторічний тиск на свідомість багато людей утрачали здатність критично мислити, ставали сліпими виконавцями волі правлячої верхівки, були готові схвалювати будь-які рішення влади.

Моральну атмосферу 1960–1980-х років значною мірою визначала пам'ять про масові репресії та голодомор, які були проявом небаченої в історії аморальності. Люди, які пережили ці трагедії або знали про них з розповідей очевидців, не могли вірити моральним гаслам КПРС.

Разом із тим із часів Великої Вітчизняної війни в народній пам'яті збереглося багато прикладів високої моралі. Зразки справжньої моралі вони бачили також на роботі, у побуті, у колі сім'ї, дізнавалися про них із творів літератури, театру, кіно. Багато громадян своїм відповідальним і чесним ставленням до праці та людей виявляли високу мораль. Свій моральний обов'язок виконували громадяни, які виступали на захист прав людини, української державності, мови, культури, чинили опір репресіям і свавіллю чиновників.

Осередками моральності були передусім школа та сім'я, де прищеплювали поняття про добро та зло, давали уроки моральної поведінки. Багато учнів допомагали ветеранам війни та праці, пенсіонерам, інвалідам. У процесі такої діяльності формувалися високі моральні якості школярів.

Партія визнавала тільки соціалістичний патріотизм, справжня любов до рідного краю нерідко оголошувалася проявом «буржуазного націоналізму», а інтернаціоналізм як принцип комуністичної моралі був прикриттям зросійщення населення України.

Справжньою перевіркою на моральність для радянського суспільства стала *окупація Чехословаччини в серпні 1968 р.* Аморальним було вже те, що радянська пропаганда виправдовувала агресію інтернаціоналізмом як принципом комуністичної моралі. КПРС організувала в трудових колективах акції масового засудження дій чехословацьких керівників, які розпочали проведення реформ у своїй державі.

Радянські танкісти на вулицях Праги.
1968 р.

Моральний кодекс будівника комунізму втратив те значення, яке надавалося йому в 1960-х роках. Натомість повсюдно спостерігалися такі антиподи декларованої комуністичної моралі, як пристосуванство, кар'єризм, пияцтво, злодійство.

Поширеним явищем стали крадіжки державного та колгоспного майна. Чимало працівників підприємств уважали, що вони не крали, а «брали» те, що було на їхньому робочому місці: інструменти, сировину, готові вироби тощо. Для них стало звичкою принести щось із роботи додому. Вкрадені речі нерідко виносили через прохідну підприємств. Цих людей називали «несунами». Селянин знаходив для себе виправдання крадіжок із колгоспного поля в тому, що це була земля, яку більшовики насильно відібрали в його родини. Те, що він брав із колгоспного поля, селянин уважав компенсацією за неналежно оплачену працю. Крім того, через недбалість, недосконалість техніки, погані умови зберігання значна частина врожаю втрачалася. До того ж влада постійно нав'язувала переконання, що колгоспне — це його. Виходило, що він крав сам у себе. Цю суперечність намагався збагнути В. Симоненко у вірші «Злодій», у якому розповідається про селянина, якого затримали за те, що він крав «свій труд». Описуючи ці «парадокси доби», поет з боєм запитує: «Чому він злодій? З якої речі? Чому він красти пішов своє?» Описані явища були породженням радянської суспільно-політичної системи.

Водночас багато людей намагались у своєму повсякденному житті дотримуватися високих моральних принципів. Завдяки цьому навіть у тоталітарному суспільстві були збережені загальнолюдські цінності. Традиційна народна мораль та загальнолюдські цінності забезпечували функціонування суспільства на рівні повсякденного життя.

Є. Гуров. Несуни. 1960-і роки

працюємо з документами

- Прочитайте вірш С. Галябарди «Великдень» і поміркуйте, чи можна описане явище вважати частиною повсякденного життя селян

радянської доби. Спробуйте дати відповідь на запитання, які поставив поет у цьому творі.

Зимова ніч, осліпла і чужа,
Руками страху стискує горлянку,
Несу шнурок, як мертвого вужа,
Іду до скирти красти горохлянку.

А поруч — тиха матеріна тінь, —
Павчохи вкруг чобіт, щоб не скрипіли, —
О, як я йти і нині не хотів,
Та мусів, бо корова ще не їла.

Ще вчора мати вчила «Отче наш»,
«Не вбий! І не вкради!» — казав за нею.
Чому це так? Чия у тім вина,
Що нині йду злодійською стернею?

Мовчала ніч, лиш одинокий пес
Десь завивав на схудлий жовтий місяць.
...Я рвав соломку, і на цьому місці
Так захотілось, щоб Христос воскрес.

перевірте свої знання

1. Чому становище партійно-державної номенклатури в СРСР характеризується як привілейоване?
2. Охарактеризуйте статус персонального пенсіонера в СРСР.
3. Подумайте, чи могло радянське суспільство існувати без пільг і привілеїв. Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Як ви розумієте поняття *повсякденне життя*?
5. Які зміни відбувалися в повсякденному житті в 1960–1980-х роках?
6. Що визначало моральний стан радянського суспільства?
7. У чому ви бачаєте суперечності морального стану радянського суспільства?
8. Які явища повсякденного життя в середині 1960-х — на початку 1980-х років ви вважаєте аморальними?
9. Чому, на вашу думку, принципи комуністичної моралі не були масово втілені в життя?
10. Кого ви вважаєте носіями загальнолюдської моралі в радянському суспільстві?

§ 21. КУЛЬТУРА В СЕРЕДИНІ 1960-х — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х років

- Пригадайте, які зміни відбулися в культурі 1950-х — першої половини 1960-х років.
- Визначте мету та зміст політики КПРС у сфері культури. Як політика впливала на стан культури?

1. Освіта.

У 1960–1980-х роках освіта була підпорядкована завданням комуністичного будівництва. Необхідно було подолати відставання порівняно із Заходом, тому влада збільшувала видатки на освіту. Будувалися нові школи та дитячі садки. Однак зміст освіти постійно контролювався комуністичною партією. Головним завданням освіти було формування комуністичної свідомості школярів. В умовах СРСР управління освітою в Україні здійснювалося з Москви — єдиного адміністративного й ідеологічного центру. Спочатку приймалися нормативно-правові акти на загальносоюзному рівні, а потім вони дублювалися в союзних республіках. Радянське керівництво намагалось охопити різними видами освіти найширші верстви населення.

З 1966 р. розпочалося впровадження обов'язкової середньої освіти. До шкільних предметів фізики та біології були включені розділи з кібернетики і генетики, які раніше були заборонені. Вивчалися нові предмети «Суспільствознавство» та «Основи радянської держави і права».

У 1972 р. Центральний комітет КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову *«Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи»*. Положення про загальну обов'язкову середню освіту було внесене до Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Однак не всі учні могли успішно опанувати програму, тому їх залишали на другий рік у тому ж класі. З метою досягнення запланованого результату запроваджувалися вечірня та заочна форми навчання. У ті роки вчителі не тільки навчали — вони були провідниками комуністичних ідей, виконували різноманітні доручення: читали лекції на підприємствах і в колгоспах.

У 1960–1980-х роках велике значення надавали трудовому вихованню учнівської молоді, що часто здійснювалось у формі допомоги підприємствам і колгоспам. Трудове навчання та виховання проводили також у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. Підприємства повинні були надавати «шефську» допомогу школам. Були спроби перетворити школу на заклад з підготовки робітників масових професій. Шкільне виховання велося в жорстких ідеологічних рамках. Незважаючи на зусилля влади, сільські школи за умовами для навчання помітно відставали від міських.

Збільшувалася кількість профтехучилищ, які одночасно зі спеціальністю давали середню освіту. Однак у суспільстві створилися умови, за яких загальноосвітня школа намагалась спрямувати до профтехучилищ учнів, які мали низький рівень знань або ж були схильні до порушення навчальної дисципліни.

Віктор Шаталов

Партійно-державне керівництво розуміло, що шкільна освіта не задовольняє потреби суспільства. У цьому зв'язку розпочалася реформа загальноосвітньої та професійної школи, основні напрями якої були схвалені в 1984 р. Вони передбачали підвищення якості освіти, зміцнення її матеріально-технічної бази, удосконалення управління галуззю. Однак реформа не передбачала справжньої демократизації шкільного життя, не враховувала національні потреби.

Незважаючи на панування авторитарно-бюрократичної системи, більшість учителів сповідувала гуманістичні ідеали, працювала творчо та самовіддано.

Молодий учитель фізики Сахнівської школи **Олександр Захаренко** (згодом — директор) разом з учнями будував і запускав повітряні кулі, моделі літаків і ракет. Завдяки цьому фізика стала цікавим і улюбленим предметом школярів. Він почав упроваджувати навчально-контролюючі машини, які допомагали вивчати матеріал. У школі працював кіоск без продавця, у якому можна було придбати шкільне приладдя. На кожному предметі була вказана ціна, учень міг вибрати потрібну річ і залишити за неї гроші. Вивчати досвід цієї школи приїжджали педагоги з Німеччини, США, Канади, Китаю, Японії.

Донецький педагог **Віктор Шаталов** розробив технологію інтенсивного навчання, у якому важлива роль належала наочно-схематичним засобам — «опорним сигналам». Він викладав матеріал у вигляді малюнків і схем, що значно полегшувало його засвоєння. Книжки В. Шаталова видавалися в багатьох країнах світу. Серед його учнів чимало кандидатів і докторів фізико-математичних наук.

У 1960–1980-х роках школа була засобом зросійщення населення України. КПРС проводила політику «вдосконалення» вивчення російської мови в школах УРСР. Це призвело до того, що в обласних центрах і столиці України переважна більшість шкіл була переведена на російську мову навчання. Наприклад, у Донецьку, де половину населення становили українці, не залишилося жодної української школи. Зросійщенню української школи сприяла таємна постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР (**травень 1983 р.**) «Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах союзних республік». Керівництво УРСР відреагувало на цю постанову підвищенням заробітної плати вчителям російської мови на 15 %. У школах із російською мовою навчання учнів звільняли від вивчення української мови за письмовими заявами батьків.

Чимало проблем було у вищій школі. Багато талановитих юнаків і дівчат не могли з першої спроби вступити до вищого навчального закладу. Одночасно з набуттям фахових знань студентам прищеплювали марксистсько-ленінський світогляд. З вищих навчальних закладів витіснялася українська мова.

Невід'ємною частиною студентського життя була участь у будівельних загонах під час літніх канікул, праця на полях і в садах. Саме там відбувалося їхнє трудове загартування та зароблялися перші трудові кошти.

Незважаючи на численні проблеми освіти, існує думка, що рівень знань, які надавала радянська школа, перевищував показники багатьох розвинутих країн.

2. Стан науки: здобутки та проблеми.

Партійно-державне керівництво СРСР надавало важливого значення розвитку науки, без якої було неможливо стати світовим лідером і поширювати вплив комуністичних ідей. Провідним науковим центром була Академія наук УРСР, підпорядкована Академії наук СРСР. Наукові установи АН УРСР функціонували в Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Львові, Одесі.

Під керівництвом академіка **Бориса Патона** в 1984 р. було проведено перше у відкритому космосі зварювання, різання і напилення металів. У найскладніші для науки часи вчений зумів порозумітися з владою, знайти компроміс, однак у питаннях, що мали загальносуспільне значення, він займав принципову та непохитну позицію. Наприклад, Б. Патон надіслав партійно-державному керівництву аналітичну записку про негативні генетичні наслідки для людини, спричинені забрудненням навколишнього середовища, згодом на засіданні уряду виступив із доповіддю про можливі негативні наслідки будівництва на території України атомних електростанцій.

Важливі наукові здобутки були досягнуті в конструкторському бюро «Південне» (м. Дніпропетровськ). Тут розроблялася ракетно-космічна техніка, тому наукові дослідження та імена вчених, які їх здійснювали, були засекречені. Ці мужні люди працювали в екстремальних умовах. У 1954–1971 рр. головним конструктором цього конструкторського бюро був **Михайло Янгель**. Конструкторське бюро «Південне» працювало передусім на оборонну промисловість, через що вище партійне керівництво приділяло йому пильну увагу. Якось М. Хрущов після відвідування конструкторського бюро «Південне» пожартував: «У нас виробництво ракет поставлено на конвеєр. Недавно я був на одному заводі й бачив, як там ракети виходять, ніби сосиски з автоматів».

Учені Інституту кібернетики АН УРСР у 1980-х роках розробили швидкодіючі обчислювальні системи. Вражаючим за масштабами був проект створення загальнодержавної автоматизованої системи управління народним господарством. Однак державне керівництво, побоюючись кардинальної перебудови методів господарювання, не підтримало його.

Важливе значення для України як аграрної держави мали здобутки сільськогосподарської науки. У Миронівському науково-дослідному інституті селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка **Василя Ремесла** були виведені нові сорти пшениці. Після усунення М. Хрущова з посади генерального секретаря ЦК КПРС розпочалася реабілітація генетики, однак переслідування цього наукового напрямку в попередні роки призвело до того, що радянська наука в цій галузі помітно відставала.

Одночасно продовжувалося зрощення української науки. У 1970-х роках більшість наукових праць учених АН УРСР друкували російською мовою.

Михайло Янгель

ЕОМ четвертого покоління.
1980-і роки

Гуманітарні науки знаходилися під жорстким ідеологічним контролем. Будь-яка спроба вченого вийти за межі класового підходу могла вважатися злочином. Після «хрущовської відлиги» настали «заморозки брежнєвщини». Чимало істориків і філологів зазнали переслідування, відчули на собі дію «нових» методів політики в гуманітарній сфері, яку проводив секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчук. З бібліотек вилучалися праці, які вважалися «ворожими» або «шкідливими».

Усе більше політизувалася історична наука, яка використовувалася як засіб насадження комуністичної свідомості. Історики повинні були обґрунтовувати висунуті партійними ідеологами тези про «зближення націй» аж до їх злиття, про радянський народ як «нову історичну спільність». Однак і за таких умов були вчені, які намагалися правдиво висвітлювати історію України. Ідеологи КПРС вороже зустріли працю *Олени Апанович* «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», яка вийшла друком у 1969 р. Згодом їй нагадали про «націоналістичні збочення» і звільнили з роботи. Така ж доля спіткала дослідника козацьких літописів *Ярослава Дзиру*. У 1972 р. був знищений увесь наклад праці *Костя Гуслистого* «Історичний розвиток української нації», яка з погляду правлячої партії була явно недоречною у зв'язку зі святкуванням 50-річчя утворення СРСР.

Країна ніби знову занурилася в атмосферу страху 1930-х років. Заборонялося вживати термін «український народ», згадувати про голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр., повстання проти радянської влади, національно-визвольні змагання за українську незалежність.

Помітною подією в культурному житті України стало створення «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах. Унікальність цієї праці полягала в тому, що в її написанні, крім професійних істориків, брали участь тисячі місцевих краєзнавців-аматорів. Це видання було важливе для поширення знань про рідний край.

Незважаючи на ідеологічний тиск та різні обмеження, у галузі гуманітарних наук були створені фундаментальні праці: «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія української літератури», «Історія української мови», «Історія українського мистецтва».

Однак суспільні науки використовувалися передусім для коментування та виправдовування політики партії. Не дозволялося навіть згадувати прізвища науковців, які були репресовані в сталінські часи.

Отже, в умовах радянської політичної системи науковці не могли повністю реалізувати свої таланти. Народногосподарські проекти, які розроблялися прикладними науками, не забезпечували належного рівня екологічної безпеки, збереження та поліпшення стану річок, полів, лісів. Командно-адміністративна система негативно впливала на стан науково-технічного розвитку: обмежувала проведення дискусій, відкритий обмін думками, без чого наука не могла розвиватись успішно. Закритість радянської політичної системи спричинила ізоляваність радянської науки від світового наукового процесу.

3. Розвиток літератури.

Партія вимагала від митців оспівування комуністичного будівництва й переслідувала тих, хто насмілювався вийти за межі встановлених канонів.

Навіть в умовах ідеологічних обмежень і партійного диктату українська література збагатилася новими сюжетними та художніми знахідками.

У творчості **Павла Загребельного** провідною була історична тематика. Різні історичні епохи постають у його романах «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Роксолана», «Я Богдан», «Диво». Останній з них присвячений знаменитій Софії Київській, яка постає перед читачем у трьох часових вимірах: час спорудження храму (перша половина XI ст.); роки Другої світової війни, 1960-і роки. Провідна тема твору — людина та мистецтво.

Новими художніми відкриттями збагатилася творчість поета **Дмитра Павличка**. У збірці «Гранослов» (1968) виразно окреслилася його громадянська позиція. У ній органічно поєдналися філософські проблеми та реалії повсякдення. Радянські ідеологи насторожено зустріли цю збірку. Вагомим є внесок Д. Павличка в розвиток поетичної мови. Він показав широкі можливості сонета. У творчості поета 1970-х років вирізняють передусім збірки «Сонети подільської осені» (1973) і «Таємниця твого обличчя» (1979). Мелодика віршів Д. Павличка привернула увагу композиторів. Серед найвідоміших пісень, написаних **Олександром Білашем** на його слова, — «Два кольори», яка стала справді народною.

Новаторством позначена творчість **Івана Драча**, який у своїй поезії вийшов за межі традиційної образності. У його творчому доробку другої половини 1960-х — 1980-х років — поетичні збірки «Протуберанці серця» (1965), «Балади буднів» (1967), «Корінь і крона» (1974), «Шабля і хустина» (1981) та ін. У поемі «Чорнобильська мадонна» (1988) І. Драч порушив проблему катастрофи на ЧАЕС. У творі засуджуються державні діячі, дії яких призвели до трагедії. Його називають поетом-модерністом, який постійно перебуває в пошуку нових образів.

У творчості **Бориса Олійника** з новою силою зазвучали ідеї народної правди та моралі. Одним із ключових є образ матері («Пісня про матір»). Серед одвічних народних символів — хліб, універсальне значення якого поет розкриває одним словом — «уседержитель». У вірші «В оборону хліба» поет засуджує зневажливе ставлення до хліба, розкриває його значення в житті народу. Поет тепло згадує про вчителя історії у творі «У дзеркалі слова». На Чорнобильську катастрофу він відгукнувся поемою «Сім».

Символом національної гідності й творчого подвигу став **Василь Стус**. Поет навчався в Донецькому педагогічному інституті, учителював у м. Горлівці. Був відрахований з аспірантури за виступ у кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків». Влада заборонила друкувати його твори, тому збірка поезій «Зимові дерева» вийшла друком за межами України. Василь Стус був

Дмитро Павличко

Василь Стус

Ліна Костенко

двічі засуджений. Своє життєве кредо він висловив у поезії «Як добре те, що смерті не боюсь я». На захист поета став російський академік А. Сахаров. У Пермських таборах В. Стус мужньо терпів перебування в карцерах, переслідування адміністрації, хвороби, у неволі він продовжував писати, але охоронці знищили його збірку «Птах душі». У 1985 р. німецький письменник Г. Бель висунув кандидатуру В. Стуса на здобуття Нобелівської премії.

Протестуючи проти жорстокості табірної адміністрації, поет оголосив голодування. 3 вересня 1985 р. поет помер. У листопаді 1989 р. відбулося перепоховання В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого в Києві на Байковому кладовищі.

В українській літературі цього періоду особливо помітна постать *Ліни Костенко*, поезії якої користуються великою популярністю і любов'ю читачів. Вершиною її творчості можна вважати історичний роман у віршах «Маруся Чурай», у якому історія України XVII ст. переплітається з особистим життям героїні. Шлях цього твору до читача був тернистим і типовим для радянської системи. В офіційних рецензіях видавництва поетесі докоряли відсутністю «твердих ідейних позицій». Опублікування роману було затримане на кілька років. Він вийшов друком у 1979 р. і відразу привернув увагу читачів. Микола Бажан назвав цей твір «поемою про кохання і безсмертя». Вірші поетеси, заборонені цензурою, поширювалися «самвидавом». Видатним явищем в українській літературі стали збірки поезій Л. Костенко «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987). Творчості поетеси притаманні інтелектуальність та глибоке проникнення в таємниці людського буття. У часи випробувань Л. Костенко завжди була на боці правди. Вона підписувала листи протесту проти арештів української інтелігенції, була присутня на судовому процесі у Львові під час розгляду справи В. Чорновола.

З великою цікавістю та захопленням сприйняли читачі роман *Олеся Гончара* «Собор», опублікований у 1968 р. У ньому зображене життя робітничого селища над Дніпром, де зберігся собор, подібний до козацької дерев'яної церкви XVII ст. У своєму творі письменник виступив проти кар'єризму, браконьєрства й національного безпам'ятства, у його романі звучить протест проти руйнування храмів.

Партійна верхівка зустріла «Собор» вороже, відразу організувавши критичні рецензії та переслідування автора. Застосовувалися технології, відомі ще з 1930-х років: у засобах масової інформації з'явилися так звані «відгуки» робітників і селян, які у своїх «листах» обурювалися змістом цього твору, якого вони насправді не читали. Секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ватченко впізнав себе в негативному образі кар'єриста і «батькопродавця» Володьки Лободи, який уважав козацький собор «мотлохом» і збирався перетворити його на купу цегли. Голова КДБ Ю. Андропов назвав роман «Собор» політично шкідливим твором, «що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність».

У цей час набули популярності літературні твори Р. Іванчука, Ю. Дрозда, Є. Гуцала, Р. Федоріва та ін. Влада переслідувала багатьох письменників і літе-

ратурознавців за вигаданими звинуваченнями в «націоналізмі» і «антирадянщині». Були виключені зі Спілки письменників України І. Дзюба, М. Лукаш, В. Некрасов та ін. Зазнав поневірянь автор роману «Меч Арея» І. Білик. Перше видання цього твору вилучили з продажу, автора звільнили з роботи, заборонили друкуватися.

4. Формування опозиційних течій у культурі та реакція на них влади.

У СРСР була сформована одержавлена культура, яка знаходилася під постійним контролем компартії. Метод соцреалізму став панівним у радянській культурі. Теми революції, класової боротьби, соцбудівництва були обов'язковими для письменників, художників і кіномитців. Вони повинні були висвітлювати життя лише з позицій комуністичного світогляду. Цей метод заперечував свободу творчості. Компартія забороняла творчість, яка не відповідала вимогам соцреалізму.

КПРС проводила політику «зближення», «взаємодії», «інтернаціоналізації» національних культур. Контроль за процесами у сфері культури посилювався в 1970-х роках. Були прийняті постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про заходи по дальшому розвитку кінематографії» (1972), «Про народні художні промисли» (1974), «Про роботу з творчою молоддю» (1976). Ці партійні рішення були обов'язковими для виконання.

Однак десятиліття терору не змогли знищити дух свободи. Українська творча інтелігенція чинила опір офіційному курсові у сфері культури, намагалася зберегти його національний зміст та право на свободу творчості. Протест проти партійно-державного контролю проявився виникненням опозиційних течій у культурі. На протигагу офіційному мистецтву почало розвиватися альтернативне, яке часто існувало нелегально. Опозиційність українських письменників і митців виявилася у двох напрямках: по-перше, вона була тісно пов'язана з політичним дисидентством; по-друге, опозиційність проявилася як мистецький нонконформізм¹.

КПРС пильно контролювала кіномистецтво, яке вона вважала важливим засобом комуністичного виховання. В Україні працювали Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів. Більшість кінофільмів озвучували російською мовою. Отже, кіно було потужним засобом зросійщення України. Однак саме в кіномистецтві почав формуватися напрям, який руйнував канони соцреалізму, — українське поетичне кіно. Цей напрям в українському мистецтві започаткував фільм режисера *Сергія Параджанова* «Тіні забутих предків» (оператор Ю. Ілленко), знятий за однойменною повістю М. Коцюбинського.

Кадр із кінофільму
«Тіні забутих предків»

¹ Нонконформізм — неприйняття пануючих у суспільстві поглядів, традицій.

Кадр із кінофільму «Криниця для спраглих»

Фільм створювався під впливом «відлиги» 1960-х років, яка сприймалася як друге українське відродження. Головні ролі виконали талановиті актори Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова.

Яскравим представником українського кіно був *Юрій Іллєнко*, який дебютував як режисер у фільмі «Криниця для спраглих» (сценарій І. Драча). Фільм заборонили, бо в ньому партійне керівництво виявило «серйозні недоліки», зокрема виявлено «заперечення ідеалів, якими живе народ радянської України».

У сценарії фільму «Звірте свої годинники», який написала Л. Костенко, члени політбюро ЦК побачили «антирадянський присмак»; у сценарії фільму «Київські фрески» (автор сценарію і режисер С. Параджанов) — прагнення «ствердити людську самотність», «душевну безвихідь».

Скарбницю поетичного кіно збагатив фільм Ю. Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою» (1970), відзначений на кінофестивалі в Москві (1971) та Сорренто (1972).

Національне мистецтво заперечувало політику уніфікації культур, пробуджувало національну свідомість, тому влада його переслідувала. Про це свідчить доля хору «Гомін», створеного в 1970 р. музикознавцем-фольклористом Л. Ященком. Керівництво Спілки композиторів України доповіло Київському міськкому КПУ, що репертуар хору обмежується старовинними піснями. Невдовзі Л. Ященко був виключений зі Спілки композиторів України за ідейну незрілість, що нібито веде до націоналістичних переконачень. Після цього хор «Гомін» припинив існування.

Політику заборон щодо української культури ілюструє історія платівки українських колядок, записаних у 1970 р. Після виходу платівки у світ чиновники побачили в ній «крамолу», тому увесь її тираж було знищено.

Реакцією на тематичну, жанрову та художньо-стильову обмеженість соцреалізму було неофіційне мистецтво, яке проявилось в авангардизмі й нонконформізмі. До цього напряму належали одеські художники В. Хрущ, С. Сичов, Л. Ястреб та ін. У 1967 р. вони організували виставку своїх робіт на паркані Одеського оперного театру, почали проводити «квартирні виставки». Помітний вплив на мистецьке середовище м. Львова мав художник К. Звіривський. Він організував на своїй квартирі неофіційну мистецьку школу, яку називали «підпільною академією».

Неприйняття молоддю традиційних естетичних норм проявилось в рок-музиці, яка була частиною молодіжної культури. Своєрідним поєднанням поетичного та музичного мистецтва стала самодіяльна пісня, непідконтрольна владі. Комуністична влада жорстко критикувала нові течії в мистецтві, обмежувала їхній розвиток. Неформальними творчими групами постійно цікавилися партійні та правоохоронні органи, їхні учасники зазнавали переслідувань.

5. Суперечності в розвитку українського мистецтва.

У розвитку українського мистецтва спостерігалися суперечливі тенденції: з одного боку, митці мусли виконувати політичне замовлення керівної верхівки, а з іншого — шукали нові художні форми та засоби. Особливо помітною була суперечність між соцреалізмом і свободою творчості.

Розвиток українського мистецтва обмежувався і гальмувався державною політикою, яка проводилася в цій сфері. Діяли репертуарні та художні ради, які могли вилучати твори, що, на їхній погляд, за художній рівнем чи ідейним змістом не відповідали встановленим вимогам. Нерідко долю мистецького твору вирішували чиновники, які не знали мистецтва, не розуміли його природи і значення. Тому розвивалися передусім ті жанри, які не мали виразного національного змісту.

Митці прагнули суспільного визнання, яке вони могли здобути через участь у виставках і поширення своїх творів. Виставкова діяльність у СРСР здійснювалася та контролювалася державними органами. Художники не могли вільно продавати свої твори, бо держава встановила монополію на придбання мистецьких робіт. Кіномистецтво контролював Комітет з кінематографії УРСР, який розглядав і затверджував сценарії художніх, документальних, науково-популярних і навчальних фільмів.

У СРСР митці були об'єднані у творчі спілки. Держава сприяла творчості передусім тих митців, які були членами творчих спілок кінематографістів, композиторів, художників, письменників. Наприклад, Спілка художників України об'єднувала живописців, скульпторів, графіків, майстрів монументального, декоративно-ужиткового й оформлювального мистецтва, а також мистецтвознавців. Вона входила до складу Спілки художників СРСР. Ці спілки вважалися громадськими організаціями, однак насправді вони виконували волю партійно-державного апарату й часто використовувалися для приборкання непокірних. Водночас членство в спілці сприяло обмінові творчими здобутками, давало можливість брати участь у виставках, хоча при цьому обмежувало творчу індивідуальність художника. При спілці функціонував госпрозрахунковий виробничий комбінат, у якому митці могли реалізувати творчі задуми та поліпшити своє матеріальне становище. Члени творчих спілок мали значні привілеї. Застосовуючи тактику заохочень і покарань, партія через творчі спілки контролювала діяльність митців.

Україна, перебуваючи в складі СРСР, не могла здійснювати власну політику в галузі культури. Митці не мали можливості продемонструвати світові свої здобутки, бо «залізна завіса» відмежовувала їх від світових культурно-мистецьких процесів і призводила до ізоляції.

Поглиблювалася суперечність між формою та змістом мистецької творчості. Політичний режим допускав використання у творчості національних мотивів, але тільки тих, які не стосувалися драматичної історичної долі українського народу та соціально-політичних проблем його сучасного буття. Тобто народне мистецтво могло розвиватися або на засадах «соцреалізму», або ж відтворювати красу, яка не порушувала соціальні проблеми.

Досягаючи високої майстерності, митці водночас розуміли, що для творення справді українського мистецтва, їм необхідно проявити певну громадянську мужність.

Щоб зберегти право на творчість, митці часто змушені були поступатися своїми творчими принципами. Співаки, музиканти, актори досягали високої виконавської

майстерності, художники досконало володіли пензлем, однак тематичний діапазон був обмежений партійним контролем.

Суперечливість мистецьких процесів виявилася також у художній самодіяльності, яка стимулювалася комуністичною партією і набула масового характеру. З одного боку, вона сприяла піднесенню естетичного рівня громадян, виявленню талановитої молоді, з іншого — слугувала задоволенню політичних амбіцій правлячої верхівки та мала підтверджувати тезу про народний характер мистецтва.

«Зближення» і «розквіт» культур народів СРСР мав продемонструвати обмін їхніми культурними надбаннями. Типовими щодо цього були Дні літератури та мистецтва Білорусії в Україні та України в Білорусії, що проводилися в 1970-х роках. Такі заходи справді збагачували знання про творчі досягнення митців інших республік, однак вони також контролювалися й обмежувалися партійними органами. Так, під час гастролей у Києві Білоруського академічного театру ім. Янки Купали влітку 1974 р. до ЦК КПУ надійшла доповідна записка, у якій пропонувалося вилучити з репертуару одну з п'єс на тій підставі, що в ній висміювалися «окремі явища нашого життя».

Незважаючи на уніфікацію культури та регламентацію творчості, образотворче, хореографічне та оперне мистецтво, музика, театр, кіно досягли високого професійного рівня. Українські митці здобули успіх у публіки як у СРСР, так і за кордоном.

У 1970-х роках розвинулася й набула популярності українська естрадна музика, основоположником якої став **Володимир Івасюк**. Він написав понад 100 пісень, більшість яких виконував талановитий співак **Назарій Яремчук**. Життя автора надзвичайно популярної пісні «Червона рута» обірвалося за трагічних обставин: його знайшли мертвим у лісі під Львовом. Похорон В. Івасюка 22 травня 1979 р. перетворився на масову акцію протесту.

Високого рівня сягнуло українське вокальне мистецтво. Виконавською майстерністю глядачів захоплювали співаки Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стефюк.

У репертуарі соліста Київського театру опери і балету **Дмитра Гнатюка** було понад 40 складних ролей: Остап («Тарас Бульба»), Микола («Наталка Полтавка»), Султан («Запорожець за Дунаєм»), Ігор («Князь Ігор») та ін. У його виконанні звучали популярні пісні того часу: «Рідна мати моя» П. Майбороди, «Два кольори» О. Білаша, «Києве мій» І. Шамо.

Цікава творча біографія **Анатолія Солов'яненка**. Він народився в Донецьку, навчався в політехнічному інституті, одночасно займаючись вокалом. Перебуваючи на стажуванні в Італії, став лауреатом конкурсу «Неаполь проти всіх». Згодом співав у Київському оперному театрі.

Новими творами збагатився український живопис. На цей же час припадає останній період творчості живописця **Миколи Глуценка**, художні полотна якого здобули європейське визнання. Уважають, що він створив понад 10 тис. картин.

Загальнолюдська тема боротьби добра і зла відображена у творчості української народної художниці, представниці школи «примітивного мистецтва» **Марії Примаченко**. Розквіт її творчості припадає на початок

Володимир Івасюк

1970-х років (картини «Весілля», «Роман і Оксана», «Галя на весілля запрошує»). У 1986 р. художниця створила «чорнобильську серію» картин.

Продовжував творчу роботу **Василь Касіяні** — засновник графічної школи, що ґрунтується на засадах реалізму та народності.

Водночас художники В. Зарецький, А. Горська, Г. Севрук, П. Заливаха намагалися протиставити офіційному мистецтву свій оригінальний стиль.

У мистецькому світі відомі живописні твори **Миколи Дерезуса** з циклу «Степ», «Похід Святослава», «Голод. 1933 рік», «Портрет дружини в червоному».

Типовим прикладом мистецтва соцреалізму можна вважати картину І. Тартаковського «Ланка бригади Героя Соціалістичної Праці Г. Сірої».

Помітною подією до 1500-річчя заснування Києва стало відкриття пам'ятника засновникам Києва — братам Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либідь. Його автор — скульптор **Василь Бородай** — був відзначений Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка за пам'ятник партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі Івано-Франківської області.

Цікаві мистецькі школи розвивалися в регіонах. Низку пейзажів, портретів, натюрмортів створив один із фундаторів закарпатської школи живопису Й. Бокшай. У напрямі пейзажного живопису творив закарпатський художник А. Кашшай («Карпатський краєвид», «Везуть дрова», «Свіжий день»).

М. Примаченко. Загроза війни.
1986 р.

М. Дерезус. Похід Святослава.
1982 р.

Пам'ятник засновникам Києва.
Скульптор В. Бородай. м. Київ

працюємо з документами

• Прочитайте та проаналізуйте уривок із щоденника П. Шелеста, дайте відповіді на запитання.

З якою метою П. Шелест запросив українських письменників на спільну розмову? Чому він обрав для неї прогулянку Дніпром, а не затишний кабінет?

Чому питання, які вони обговорювали, П. Шелест характеризував як «гострі» та «непрості»?

Які висновки про ставлення письменників до подій у Чехословаччині можна зробити на основі щоденника П. Шелеста?

У чому суть політики партії щодо творчої інтелігенції? Які конкретні заходи пропонував використати П. Шелест для впливу на письменників?

Чому П. Шелест уважав, що необхідно «допомагати» письменникам «розбиратися» в складних питаннях?

...Теплоходом по Дніпру відправилися в господарство «Тетерів» чоловік 35–40 письменників на чолі із секретаріатом Спілки письменників України на прогулянку й ділову неофіційну зустріч. Були відверті, але разом із тим і гострі запитання, бесіда проходила у взаємному розумінні всіх непростих питань. Потрібно в майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розумітися в складних питаннях зовнішньої та внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше, тактовно направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло запитань щодо подій у Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці народжують взаємне довіря і викликають на відверті розмови.

перевірте свої знання

1. У чому виражалось новаторство педагогічної діяльності О. Захаренка та В. Шаталова?
2. Який внесок зробив у розвиток науки Б. Патон?
3. Чому партія контролювала зміст гуманітарних наук?
4. Визначте мету та зміст державної політики щодо українського мистецтва.
5. Яку історичну працю одночасно писали тисячі авторів?
6. Назвіть найвідоміші енциклопедичні видання та узагальнюючі та наукові праці 1960–1980-х років?
7. Що, на вашу думку, гальмувало розвиток науки в СРСР?
8. Чому компартійна верхівка чинила тиск на автора роману «Собор»?
9. У чому полягає значення творчості Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника?
10. Який внесок у розвиток кіномистецтва зробив С. Параджанов?
11. Чому творчий шлях В. Стуса можна вважати подвигом?
12. Охарактеризуйте здобутки та суперечності українського мистецтва в 1960–1980-х роках.

§ 22. ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ

- Пригадайте, якими були причини зародження опозиційного руху.
- Поміркуйте, яку роль відігравала українська інтелігенція в розгортанні опозиційного руху.

1. Активізація опозиційного руху в середині 1960-х — на початку 1970-х років.

У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух. Спроби Л. Брежнєва обмежити «вільнодумство», яке поширилося під впливом «хрущовської відлиги», викликали протест найсміливіших представників інтелігенції.

Інтелігенція, для якої «хрущовська відлига» була наче ковток свіжого повітря, уже не могла мовчки терпіти новий наступ тоталітаризму.

Опозиційний рух викликав занепокоєння Кремля. Намагаючись не допустити його поширення, радянська владна верхівка в 1965 р. звинуватила десятки людей в антидержавній діяльності — розпочалися арешти інакодумців.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. було заарештовано кілька десятків представників молодшої творчої та наукової інтелігенції. Серед них — літературний критик І. Світличний, мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературознавець М. Косів, історик В. Мороз та ін.

Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не висунуто публічних звинувачень. Спроби придушити рух дали протилежні результати. Репресії викликали інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Україною прокотилася хвиля протесту. Було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих. Ці підписи були справжніми актами громадянської мужності. Із запитом про їхню долю до ЦК КПУ зверталися відомі митці — Л. Костенко, М. Стельмах, А. Малишко, Г. Майборода, С. Параджанов, авіаконструктор О. Антонов та ін., але відповіді так і не отримали.

Восени 1965 р. в новому столичному кінотеатрі «Україна» відбулася прем'єра фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед початком сеансу відбулася творча зустріч режисера та кінокритиків із глядачами. Після прем'єри на сцену вийшов літературний критик І. Дзюба. Він сказав, що це свято національного мистецтва затьмарене численними арештами й став називати імена заарештованих. Його підтримали В. Чорновіл і В. Стус. Це був перший відкритий виступ української інтелігенції проти арештів.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького. У листі зазначалося, що національно-політичне становище України не відповідає її державному статусові, зафіксованому в конституції, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу, що не можна вдаватися до репресій щодо людей, які висловлюють свої погляди. До листа він додав свою працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій викрив політику придушення національно-культурних потреб українського народу.

Ті, хто найактивніше захищав заарештованих, самі зазнали репресій. Їх виключали з вищих навчальних закладів й аспірантури (В. Стус), звільняли з роботи (М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Кириченко), відмовляли в захисті підготовлених дисертаційних робіт (Є. Пронюк), забороняли друкуватися. Репресії ще раз засвідчили тоталітарний антиукраїнський характер влади в Україні.

Судові процеси над учасниками опозиційного руху розпочалися у січні 1966 р. Перший процес відбувся в Луцьку, де на відкритому засіданні обласний суд розглянув справу В. Мороза і Д. Іващенка, звинувачених у проведенні націоналістичної агітації та пропаганди.

на думку вченого

«За задумом, — писав пізніше про ті події В. Мороз, — суди повинні були залякати й заморозити рух, як і на початку 1930-х років. 195

Вийшло навпаки: арешти і суди 1965–1966 рр. уперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

В Івано-Франківську відбулися судові процеси над учителем М. Озерним і художником О. Заливахою, а в березні 1966 р. — у Києві та Львові. У середині квітня 1966 р. політичні процеси завершилися закритим судом над М. Осадчим, М. Зваричевською і братами М. і Б. Горинями у Львові. На цей процес приїхали з Києва І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Коли зарештованих вивели з будинку суду, їхні товариші влаштували маніфестацію. **В'ячеслав Чорновіл**, якого викликали на процес як свідка, заявив, що судові засідання оголошене закритим незаконно, а тому він відмовляється давати свідчення. Суд вирішив вивести його з приміщення під конвоєм, ухваливши притягнути до кримінальної відповідальності. В'ячеслав Чорновіл описав судові процеси перших місяців 1966 р. в книжці «Правосуддя чи рецидиви терору?». Вона була надіслана П. Шелесту, голові Верховного суду УРСР, письменникам О. Гончару, А. Малишку, М. Стельмаху та ін. Книжка була перекладена російською мовою та надіслана до ЦК КПРС і московським дисидентам.

У документальній збірці «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)», написаній у 1967 р., В. Чорновіл оприлюднив матеріали про заарештованих шістдесятників у 1965 р. Ця книжка була надрукована за кордоном, завдяки чому міжнародна громадськість дізналася про політичні переслідування в СРСР. Своєю позицією та публікаціями В. Чорновіл заявив про себе як пристрасний і послідовний борець за національно-культурні та громадянські права українського народу.

В'ячеслав Чорновіл народився на Київщині в сім'ї вчителів. Його батько та дядько зазнали переслідувань комуністичного режиму. Юнак навчався в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, працював на Львівській студії телебачення. У 1963 р. переїхав до Києва, де мав намір займатися науковою роботою. Брав активну участь у діяльності Київського клубу творчої молоді. Був тричі ув'язнений за «антирадянську пропаганду».

Інтелігенція та студенти, які стали на захист української культури, почали збиратися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1966 р. там зібралося майже 150 осіб. Цей день був вибраний не випадково: саме в травні 1861 р. тру-

ну з тілом Кобзаря привезли до Києва, а звідти до Канева, де 10 (22) травня поета поховали на Чернечій горі. У маніфестації 22 травня 1966 р. брали участь А. Горська, І. Світличний, В. Лобко та ін. Звучали вірші Т. Шевченка, В. Симоненка, Л. Костенко.

Наступного року, незважаючи на «роз'яснювальну роботу», яку правоохоронні органи провели серед інтелігенції та студентів, біля пам'ятника зібралося ще більше людей. Увечері міліція заарештувала кількох учасників маніфестації. Майже 300 чоловік попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція спробувала розігнати демонстрантів водометами, але марно.

Будинок ЦК КПУ оточили вантажними автомобілями. Протистояння тривало майже до ранку.

історичне джерело

Спогади письменника І. Білика про демонстрацію в Києві 22 травня 1967 р.: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасу Шевченкові — ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор — молодий хлопець, аспірант університету казав: «Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!» І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися купою, узялися за руки і трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко і сказав: «Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут»».

У березні 1966 р. на адресу ХХІІІ з'їзду КПРС надійшов меморандум Українського національного фронту (УНФ) з вимогами припинити зросійщення населення України та переслідування української інтелігенції. В активі УНФ перебувало майже 200 осіб із Львівської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Донецької та інших областей. Його метою була агітація за вихід України із СРСР та створення самостійної демократичної держави. До складу УНФ входили З. Красівський, І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур, Т. Ільницький та ін. Незважаючи на те, що УНФ проводив лише агітаційну діяльність, керівники цієї організації були засуджені на максимальні строки ув'язнення.

На формування опозиційних настроїв вплинула окупація Чехословаччини військами Варшавського Договору в серпні 1968 р. Серед інтелігенції, робітників, студентів і селян було чимало таких, які засуджували цю акцію. Реформи чехословацького керівництва вони сприймали як оновлення суспільства. Ті люди, які мріяли про свободу та справедливість, з надією сприймали звістки про те, що в Чехословаччині значно більше свободи слова та інших прав, ніж у СРСР. Критичне ставлення до чехословацьких подій було поширене серед молоді.

історичний факт

Після зустрічі першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста зі студентами та викладачами Київського університету ім. Т. Шевченка, що відбулася на початку вересня 1968 р., він отримав анонімний лист, у якому керівникові республіки докоряли за те, що він говорив неправду про події в Чехословаччині та становище в СРСР.

Комуністична влада прагнула всіма засобами припинити опозиційний рух. Працівники КДБ проводили профілактичні бесіди з молодими поетами, у віршах яких виявляли «націоналістичні» погляди. Вони також пильно стежили за поширенням «антирадянських» матеріалів. Під нагляд потрапляли громадяни, які давали іншим читати матеріали «шкідливого» змісту. Редактора газети з м. Дніпродзержинська В. Сіренка виключили з партії «за читання серед трудящих і 197

Алла Горська (справа) з батьками і сином

вахи. Ця мужня жінка морально й матеріально підтримувала родини політв'язнів. У вересні 1967 р. на процесі В. Чорновола у Львові А. Горська з групою киян висловила протест проти незаконного ведення суду, а наступного року підписала «Лист-протест 139» на ім'я керівників партії та держави з вимогою припинити незаконні процеси. Її викликали на допит у справі В. Мороза, але вона відмовилася давати свідчення. 28 листопада 1970 р. А. Горську було вбито в м. Василькові за нез'ясованих обставин. Її похорон перетворився на мітинг протесту.

Новою віхою опозиційного руху став журнал «Український вісник» (головний редактор — В. Чорновіл), який почав виходити друком у січні 1970 р.

У червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», а в липні 1971 р. була прийнята аналогічна постанова ЦК КПУ. У ній найнебезпечнішими називалися такі праці: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштуванні» і «На свято жінки» Є. Сверстюка.

Дніпропетровський обком партії з метою припинення «самвидаву» зобов'язав міськкоми та райкоми партії підвищити відповідальність осіб, які обслуговують розмножувальну техніку, а обласному управлінню КДБ рекомендував «посилити контроль і вжити практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців... з вороже налаштованими й політично нестійкими особами...».

Євген Сверстюк

Протягом січня 1972 р. за звинуваченнями в шпигунській діяльності заарештували В. Чорновола, І. Стасів-Калинець, І. Геля, С. Шабатуру, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса, а у квітні цього ж року І. Дзюбу. Влада жорстоко придушувала виступи діячів, які протестували проти арештів. Коли відомий український перекладач М. Лукаш звернувся до влади з пропозицією звільнити І. Дзюбу й посадити до в'язниці його, він був позбавлений роботи в редакції журналу «Всесвіт» із погрозою примусового лікування в психіатричній лікарні. У ті роки КДБ активно використовував ці медичні заклади для боротьби з дисидентським рухом.

молоді ідеологічно шкідливих віршів». Його неодноразово викликали на бесіди до правоохоронних органів, на квартирі провели три обшуки, під час яких вилучили рукописи творів, листи, статті, магнітофонні записи.

Одна з характерних рис опозиційного руху — взаємна підтримка його учасників. На захист заарештованих друзів рішуче стала художниця Алла Горська. Вона надіслала заяву прокуророві УРСР з приводу арештів, подала клопотання на захист художника О. Зали-

У червні 1968 р. уряд Чехословаччини під тиском віруючих легалзував греко-католицьку церкву. Перемога єдиновірців у Чехословаччині стала сигналом для віруючих Української греко-католицької церкви. Вони почали звертатися з листами та заявами про повернення їм храмів, надання права на проведення служб, визнання УГКЦ легально діючою релігійною організацією.

1 серпня 1975 р. Радянський Союз підписав Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи. Отже, порушення цих прав означало, що СРСР не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. Спираючись на міжнародні гарантії, дисиденти почали відкрито відстоювати права та свободи громадян. У травні 1976 р. академік А. Сахаров скликав прес-конференцію, на якій оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод у СРСР. Вона мала намір отримувати від громадян інформацію про порушення цих статей і ознайомлювати з нею громадськість та уряди країн-учасниць Гельсінкської наради.

У листопаді 1976 р. утворилася Українська Гельсінкська група (УГГ). Її засновниками стали письменник-фантаст О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, М. Руденко. Хоча правозахисники діяли легально, комуністична влада намагалася притягнути їх до кримінальної відповідальності. З метою фальшування справ їм підкидали зброю, американські долари тощо. У січні 1977 р. заарештували О. Тихого і М. Руденка. Донецький обласний суд засудив О. Тихого до 10 років таборів і 5 років заслання. Інваліда війни М. Руденка засудили на 7 років таборів і 5 років заслання. У липні 1978 р. був засуджений Л. Лук'яненко на 10 років таборів і 5 років заслання. Незважаючи на ці розправи, УГГ поповнювалася новими правозахисниками. Про належність до групи заявили ув'язнені дисиденти В. Чорновіл, О. Попович, В. Романюк, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич.

2. Форми діяльності дисидентів.

Опозиціонери-дисиденти відрізнялися від революціонерів тим, що вони не закликали до насильства та не застосовували насильницькі методи. Дисиденти намагалися боротись у рамках чинних законів. Каральні органи та пропаганда називали їх «антирадянськими елементами», хоча вони часто виступали з позицій «покращення соціалізму». Український дисидентський рух відрізнявся від російського тим, що його учасники відстоювали не тільки громадянські, а й національні права.

Поширеною формою діяльності дисидентів були письмові звернення (листи) керівникам УРСР і СРСР. Значний суспільний резонанс мав «Лист творчої молоді Дніпропетровська». «Ми, творча молодь Дніпропетровська, — писали вони, — вимагаємо притягти до відповідальності всіх тих, хто влаштовує брутальні україножерські кампанії... хто переслідує чесних, відомих народові людей за те, що вони хочуть виховувати дітей в українських дитсадках, школах, технікумах і вузах». У листі були наведені приклади переслідування громадян за те, що вони схвально відгукнулися про роман О. Гончара «Собор», повідомлялося про нищення пам'яток української культури. Автором листа вважається поет І. Сокульський.

Свої звернення дисиденти направляли не тільки керівництву держави, а й оприлюднювали через зарубіжні засоби інформації. Так, текст згаданого листа прозвучав на хвилях радіостанції «Свобода», яка вважалася тоді ворожою.

Популярною діяльністю дисидентів був «самвидав». До цієї форми діяльності вони вдавалися через те, що в СРСР у ті роки існувала система суворого контролю за поширенням будь-якої інформації. У державі діяла жорстка цензура: спеціальні органи перевіряли всі рукописи, які пропонувалися до друку. Тому матеріали, у яких критикувалася діяльність радянського керівництва, переписувалися чи передруковувалися і передавалися з рук у руки. В. Савченко, який брав участь у підготовці «Листа творчої молоді Дніпропетровська», згадував: «В обвинувальному висновку мені інкримінувалося розповсюдження "самвидавних" матеріалів: лекції академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки, промови П. Григоренка на вечорі пам'яті захисника кримських татар письменника О. Костеріна та книжки словацького літературознавця М. Мольнара "Словаки і українці"».

Дисиденти створювали підпільні групи та організації, розповсюджували листівки, виступали на різних зібраннях, похоронах однодумців. Вони також використовували трибуну відкритих судових процесів для захисту громадянських прав і критики радянської влади. В ув'язненні дисиденти не припиняли боротьбу з комуністичним режимом. З таборів вони передавали на волю свої твори та документи, повідомляли про стан засуджених, оголошували протестні голодування, не виходили на роботу.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок із листа і визначте, які «цікаві» справи в Чехословаччині мав на увазі автор, чому в нього викликали інтерес чехословацькі події.

З листа редактора видавництва «Молодь України» М. Малаша до брата — токаря Дніпропетровського заводу металургійного устаткування

Березень, 1968 р.

...Цікаві справи в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоч раніше були завжди. Немає й югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета «Нове життя», що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її передплачує. Спочатку — без укладки, а тепер уже повністю. Будемовірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти неї...

перевірте свої знання

1. Що, на вашу думку, означає слово *дисидент*?
2. Назвіть найвідоміших українських дисидентів.
3. За що боролися українські дисиденти?
4. Які людські якості були притаманні борцям за громадянські права та національну культуру?
5. Охарактеризуйте основні форми діяльності дисидентів.
6. Які методи використовував комуністичний режим у боротьбі з опозицією?

7. Завдяки чому владі вдалося придушити рух дисидентів?
8. Яке значення мав опозиційний рух для становлення Української держави?
9. Якими були причини виникнення релігійного дисидентства в СРСР?
10. Як політичні події та суспільне життя в інших країнах впливали на формування опозиційних настроїв у СРСР?

НАШ КРАЙ У СЕРЕДИНІ 1960-х – НА ПОЧАТКУ 1980-х років

• З'ясуйте, як позначилися реформи М. Хрущова на житті вашого краю. • Як сприйняли ваші земляки зміну партійного керівництва в жовтні 1964 р.? • Які зміни відбулися в індустріальному й аграрному розвитку краю? • Назвіть видатних працівників того часу, опишіть їхні успіхи та труднощі. • Якими були відносини між представниками різних національностей?

• Охарактеризуйте соціальну сферу того часу, виокремивши питання повсякденного життя населення та партійно-державної номенклатури, моральний стан мешканців краю. • Які обставини та події визначали їх зміст і спрямованість?

• Зверніться до бібліотеки та місцевого краєзнавчого музею. • Назвіть визначних учених краю того часу, їхні відкриття та здобутки. • Визначте особливості культурного розвитку, охарактеризуйте творчість видатних митців. • Як позначився на історії вашого краю дисидентський рух?

• Проведіть дослідження повсякденного життя 1960–1980-х років. Попросіть своїх дідуся та бабусю, інших родичів і знайомих, які пам'ятають той час, відповісти на запитання, що подаються нижче. Зібравши їхні свідчення, ви дізнаєтеся багато цікавого. Ваша робота матиме важливе наукове значення, бо ви зафіксуєте свідчення, які досі зберігаються в пам'яті людей, але з часом можуть бути втрачені. Окремими цікавими фактами ви можете ілюструвати свої відповіді на уроці. Зрозуміло, що запропоновані запитання охоплюють не всі сторони життя, тому ви можете сформулювати власні.

Які найважливіші, на вашу думку, факти з життя тих років ви хотіли б розповісти сучасній молоді? Опишіть інтер'єр вашого житла. Як змінювалося житло впродовж 1960-х, 1970-х, 1980-х років? Як відзначали родинні свята? Які теми обговорювались у сім'ї та з друзями? Чи говорили про політику? Яку музику слухали? Назвіть та опишіть зовнішній вигляд телевізорів і радіоприймачів того часу. Які телефільми та телепередачі були популярними? Чи відвідували тоді кінотеатри? Які фільми були популярними серед молоді та дорослих? Як відбувалися вечори відпочинку? Які танці були популярними? Опишіть сценарій вечора та поведінку його учасників. Чи можна було придбати в магазинах продукти харчування та необхідні речі? Що продавалося на ринках? Який одяг тоді носили? Які доручення батьків найчастіше доводилося виконувати дітям? Яке місце посідали фізкультура та спорт у житті людей того часу? Які газети та журнали тоді читали? Назвіть публікації, що мали суспільний відгук і найбільше запам'яталися. Які речі побуту, газети, журнали цих років ви зберегли?

Т. Голембієвська. Українські куманці. 1960 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 4

«Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х — початок 1980-х років)»

Криза радянського ладу була певною мірою призупинена реформами М. Хрущова. Проте вони не позначилися на сутності радянського політичного устрою, а лише згладили гострі кути сталінської моделі соціалізму.

Після усунення від влади М. Хрущова дедалі рідше згадувалося про XX з'їзд КПРС, залишалось менше ознак реформування й десталінізації суспільства. Країна поступово поринала в стан глибокого застою. Декларативні гасла, зафіксовані в Конституції УРСР 1978 р., помітно розходилися з реальним життям. Переважна більшість населення втратила віру в комуністичні ідеали.

Стала очевидною необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством. Суть нових підходів полягала в розширенні самостійності підприємств, удосконаленні планування, посиленні між ними прямих договірних зв'язків, установленні економічно обгрунтованих цін, матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці. Однак реформування економіки не було доведене до кінця та не дало бажаного результату.

Гострі проблеми постали в сільському господарстві, що визискувалося шляхом заниження цін на сільськогосподарську продукцію та завищення цін на промислові товари. Зберігався низький рівень оплати праці селян.

Екстенсивний економічний розвиток СРСР та його складової частини УРСР не давав можливості істотно підвищити рівень життя населення.

Основна маса населення жила повсякденним життям, що зводилося здебільшого до вирішення побутових проблем. Життя сільських і міських жителів мало певні особливості, воно змінювалося під впливом НТР.

КПРС активно пропагувала комуністичну мораль, однак партійні керівники нерідко порушували її. Поширилася «подвійна мораль». Водночас багато людей дотримувалися високих моральних принципів. Осередками моральності були школа та сім'я, де прищеплювали поняття про добро і зло, давали уроки моральної поведінки.

Суперечливі процеси відбувалися в культурі. Стався перехід до загальної середньої освіти. Помітний вплив на стан освіти мали вчителі-новатори. Освіта перебувала в жорстких ідеологічних рамках, відбувалося її зрощення.

Світове визнання здобули наукові відкриття, зроблені під керівництвом Б. Патона, В. Глушкова, В. Ремесла та ін. Постійного ідеологічного тиску зазнавали гуманітарні науки. Історики та літературознавці створили низку енциклопедичних видань. Чимало науковців зазнали переслідувань за звинувачення в так званому націоналізмі.

Українська художня література збагатилася новими творами. КПРС обмежувала свободу творчості, що перешкоджало правдивому висвітленню життя народу.

У середині 1960-х років активізувався опозиційний рух, на який влада відповіла арештами та судовими процесами. Дисиденти дотримувалися принципів мирної боротьби за права людини та незалежність України. Український дисидентський рух відстоював не тільки соціальні, а й національні права.

§ 23. УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИКИ «ПЕРЕБУДОВИ»

- Пригадайте, які явища в економіці та суспільно-політичному житті СРСР середини 1960-х — на початку 1980-х років свідчили про загострення кризи радянської системи?

1. Причини та початок «перебудови».

Друга половина 1980-х років увійшла в історію як період політики «перебудови», яка проводилася комуністичною партією з метою збереження радянської системи. Спочатку термін «перебудова» означав поліпшення управління господарством, але згодом його почали розуміти ширше — як оновлення всіх сфер життя, «очищення» соціалізму від негативних явищ. Причиною «перебудови» стала суспільна криза, що охопила всі сторони життя. Усе більше представників партійно-державного апарату розуміли, що на головних напрямках науково-технічного прогресу та за рівнем життя населення СРСР відстає від держав Заходу і не може конкурувати з ними. Радянська держава була неспроможна належно реагувати на продовольчу, екологічну та інші проблеми.

Генеральний секретар ЦК КПРС *Михайло Горбачов*, обраний на цю посаду в березні 1985 р., виступив на квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС із пропозицією прискорити науково-технічний прогрес, а на цій основі — форсувати соціально-економічний розвиток СРСР. У червні 1985 р. він відвідав Київ і Дніпропетровськ із метою підтримки своїх реформ в Україні.

Керівникам КПРС здавалося, що варто поліпшити управління господарством, зміцнити дисципліну — і економіка швидкими темпами почне розвиватися. Однією з причин занепаду моралі та розладу економіки вважався алкоголізм, тому в травні 1985 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанови про подолання пияцтва й алкоголізму. Була обмежена торгівля алкоголем, у засобах масової інформації розпочалася широка кампанія «за тверезий спосіб життя». З кінофільмів вилучали епізоди, де герої вживали алкоголь. Заохочувалися безалкогольні весілля. Однак алкоголізм подолати не вдалося. Незадоволення населення антиалкогольними заходами спонукало радянське керівництво припинити антиалкогольну кампанію. Однак вона мала й пози-

Михайло Горбачов

тивні результати: у 1985–1987 рр. знизився рівень злочинності, зменшилася кількість дорожньо-транспортних пригод.

Наступною кампанією, що розпочалася в травні 1986 р., стала боротьба з так званими нетрудовими доходами, яка здійснювалася в УРСР відповідно до настанов центру. Нетрудовими доходами вважалися не тільки доходи, одержані злочинним шляхом (крадіжка, хабарництво тощо), а й такі, що пов'язані з трудовою діяльністю, яка відбувалася поза державними підприємствами, установами, колгоспами. Це стосувалося, наприклад, кустарно-ремісничих промислів. Боротьба з нетрудовими доходами часто спрямовувалася проти продавців квітів, репетиторів, осіб, які вирощували овочі в теплицях. Варто було водієві автомобіля підвезти пасажирів за плату, його вже можна було притягнути до відповідальності за нетрудові доходи. Ця кампанія найменше зачепила тих, хто насправді жив на нетрудові доходи. Початок перебудови засвідчив, що адміністративними методами істотно покращити стан економіки неможливо.

2. Чорнобильська катастрофа.

Уночі з 25 на 26 квітня 1986 р. в Україні сталася подія, що сколихнула увесь світ – катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). На четвертому енергоблоці стався вибух, унаслідок якого в довкілля потрапила велика кількість радіоактивних речовин (ізотопи урану, плутонію, йоду, цезію, стронцію). Першими на місце події прибули пожежники на чолі з лейтенантом **Володимиром Правиком**, які відразу потрапили в зону смертельної дії радіації. Під час гасіння пожежі В. Правик знаходився на найнебезпечніших ділянках, особистим прикладом надихав підлеглих на боротьбу з вогнем. Він отримав високу дозу опромінення й був відправлений на лікування до Москви. 11 травня 1986 р. пожежник помер від променевої хвороби. За мужність і героїзм, проявлені під час ліквідації аварії на ЧАЕС, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У боротьбі з вогнем відзначилися також В. Ігнатенко, В. Дибенко, Л. Телятников та ін.

У зруйнованому реакторі відбувалися неконтрольовані ядерні та хімічні реакції з виділенням тепла й радіоактивних елементів. Вибух був такої сили, що суміш із розплавленого металу, піску, бетону та частинок ядерного палива розтікалася в приміщеннях блоку. Небезпека нависла над столицею України. Це була найбільша за всю історію розвитку ядерної енергетики техногенно-екологічна катастрофа. Утворилася радіоактивна хмара, що пройшла над Європою та навіть досягла Американського континенту. Найбільше постраждали території, що безпосередньо прилягали до ЧАЕС, – Київська, Житомирська й Чернігівська області, південні області Білорусії та південно-західні області Росії.

Спочатку керівництво СРСР і УРСР замовчувало масштаби трагедії та намагалося приховати інформацію про її наслідки. Орга-

Зруйнований четвертий енергоблок ЧАЕС. 1986 р.

ни влади не попередили населення про масштаби небезпеки та не надали рекомендацій, як зменшити вплив радіації на організм.

історичний факт

26 квітня 1986 р. в Інституті ботаніки АН УРСР дозиметри показали різке підвищення радіоактивності. Коли вчені спробували з'ясувати, чому так сталося, представники органів держбезпеки опечатали прилади, посилаючись на те, що ця інформація таємна та нібито з метою недопущення паніки й поширення провокаційних чуток.

Перше офіційне повідомлення про аварію було зроблене лише 28 квітня.

Десятки тисяч людей боролися з аварією, у ліквідації наслідків якої брали участь регулярні військові частини та резервісти. Вони працювали в небезпечній зоні позмінно: ті, хто набирив допустиму норму радіації, виїжджали, а на їхнє місце прибували інші. Намагаючись припинити смертоносні викиди радіації, вони скидали на зруйнований реактор із вертольотів мішки з піском і свинцем. Для очищення від радіоактивного забруднення в місцях, небезпечних для життя людей, використовувалися роботи. Ці розумні машини вели радіаційну розвілку, розбирали завали, здійснювали захоронення радіоактивних матеріалів. Рада міністрів СРСР вирішила евакуювати жителів м. Прип'яті, побудованого поблизу станції. Згодом евакуювали людей із 30-кілометрової зони навколо ЧАЕС.

Якщо іноземні ЗМІ говорили про загрозу для життя людей, яка виникла внаслідок катастрофи, то партійне керівництво УРСР, намагаючись приховати це, організувало 1 травня 1986 р. в Києві та інших містах і селах, які зазнали згубного впливу радіації, демонстрації до Дня міжнародної солідарності трудящих. Лише наприкінці травня 1986 р. вдалося зупинити активне виверження радіоактивних речовин, через яке тисячі ліквідаторів отримали дуже високі дози опромінення.

Катастрофа на ЧАЕС завдала великої шкоди здоров'ю людей, довкіллю та економіці України. За оцінками Міністерства охорони здоров'я України, у результаті аварії на ЧАЕС постраждало 3,5 млн осіб. Понад третина з них — діти. Витрати на ліквідацію наслідків цієї катастрофи в 1986–1989 рр. становили понад 10 млрд дол. США. Зросла захворюваність дітей на рак щитоподібної залози. Найбільше постраждали безпосередні учасники ліквідації наслідків катастрофи. Були забруднені мільйони гектарів сільськогосподарських угідь.

Що ж стало причиною катастрофи? Спочатку провина покладалася лише на персонал, оскільки оператор допустив помилку під час проведення випробувань на четвертому енергоблоці. Такі висновки зробила комісія, яка проводила розслідування, КДБ СРСР, судові органи. Однак згодом причини катастрофи почали пов'язувати з недоліками конструкції реактора.

Чорнобильські події позначилися також на свідомості людей — катастрофа сколихнула радянське суспільство, вплинула на суспільно-політичні процеси в УРСР. Людей особливо обурювало приховування правди про катастрофу на ЧАЕС. Опозиція оприлюднила її трагічні наслідки й розпочала нищівну критику комуністичної партії та поведінки її керівників — адже керівництво компартії України дало дозвіл на будівництво цього небезпечного об'єкта поблизу столиці нашої держави — Києва. Під впливом аварії на ЧАЕС активізувався екологічний рух, який оформився в асоціацію «Зелений світ».

3. Політика «прискорення» та її наслідки в Україні.

У квітні (1985) на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов проголосив політику «прискорення» — один із головних напрямів реформ, стратегічний курс партії, що мав на меті якісне перетворення всіх сторін життя. Михайло Горбачов назвав прискорення «ключем» до проблем, які необхідно вирішувати в державі. Оголошивши курс на прискорення, він тим самим визнав відставання СРСР від США та країн Європи. На реалізацію політики «прискорення» були спрямовані рішення XXVII з'їзду КПРС, що відбувся в 1986 р. Він затвердив «Основні напрями економічного та соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року». Прискорення передбачало підвищення темпів економічного зростання, інтенсифікацію виробництва на основі науково-технічного прогресу та структурної перебудови економіки. Планувалося підвищення продуктивності праці у 2,3–2,5 рази. Промисловий потенціал СРСР за 15 років мав збільшитися вдвічі.

Навколо політики «прискорення» була розгорнута гучна пропагандистська кампанія. Слово «прискорення» використовувалося як гасло. Один із закликів ЦК КПРС до 1 травня звучав так: «Хай живе робітничий клас — головна рушійна сила прискорення економічного і соціального розвитку!»

В Україні з метою реалізації курсу на прискорення необхідно було у 2–3 рази підвищити темпи оновлення основних виробничих фондів, значно збільшити випуск нових машин, створити технології, які дали б можливість значно підвищити зростання продуктивності праці. Передбачалося розширити використання обчислювальної техніки, робототехнічних пристроїв. Головна роль у переозброєнні народного господарства відводилася машинобудуванню. Планувалося скоротити строки розробки й освоєння нових машин і механізмів у 3–4 рази.

Для виконання Продовольчої програми в 1990 р. налічувалося довести валовий збір зернових в Україні до 52–54 млн т, значно збільшити виробництво цукрових буряків, соняшнику, овочів, фруктів, м'яса, молока. Збільшення виробництва продукції тваринництва передбачалося за рахунок підвищення продуктивності худоби та птиці на основі випереджувального розвитку кормовиробництва й селекційної роботи.

Як і раніше, у цій кампанії мав широко застосовуватися передовий досвід соціалістичного виробництва. За зразок у промисловості була взята бригада шахти «Краснолиманська», яка, за твердженням офіційної пропаганди, саме завдяки новій техніці перевищила середньогалузеву продуктивність праці в понад 3 рази. У сільськогосподарському виробництві рекомендувалося брати за приклад досвід трудівників Ямпільського району Вінницької області, які домоглися значних успіхів у вирощуванні цукрових буряків.

У січні 1987 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про перебудову та кадрову політику партії. Порушення цього питання означало, що партійні керівники сподівалися вирішити соціально-економічні проблеми за допомогою «людського чинника». Уважалося, що стан економіки поліпшиться, якщо на керівні посади призначати досвідчених і чесних людей.

Досягти запланованого намагалися за допомогою традиційних для радянської системи способів: адміністративного контролю, використання «живої творчості мас», «переваг соціалістичного ладу». Однак позаекономічні методи впливу на виробництво та комуністичні гасла не дали бажаних результатів. Поставлені завдання не виконувалися, негативні тенденції в економіці посилювалися.

На червневому (1987) пленумі ЦК КПРС М. Горбачов визнав, що, незважаючи на величезні зусилля, «перебудова» успішно впроваджувалася ще не скрізь. «Адже це факт, — говорив він, — що в багатьох місцях запал згас, робота ведеться вкрай мляво. Почастішали факти пияцтва, знову привільно почувають себе нероби, дармоїди, несуні — люди, які живуть за рахунок інших».

Отже, політика «прискорення» виявилася неефективною. Практика показала, що без змін у системі суспільних відносин не можливо домогтися значного підвищення темпів економічного зростання.

перевірте свої знання

1. Визначте причини «перебудови».
2. Чому антиалкогольна кампанія, яку проводило керівництво СРСР, виявилася невдалою?
3. Чи могла боротьба з нетрудовими доходами поліпшити стан економіки?
4. Назвіть причини Чорнобильської катастрофи.
5. Як вплинула Чорнобильська катастрофа на суспільно-політичні настрої людей?
6. Охарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи.
7. Чому партійно-державне керівництво намагалося приховати інформацію про наслідки Чорнобильської катастрофи?
8. Визначте суть політики «прискорення».
9. Що означає словосполучення *людський фактор*? Чому кадрова політика КПРС не привела до якісних змін у житті суспільства?
10. Чому, на вашу думку, політика «прискорення» не принесла очікуваних результатів?

§ 24. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В 1985–1991 рр.

- Подумайте, чи був пов'язаний стан економіки СРСР у другій половині 1980-х років з його політичною системою.
- Поміркуйте, чи існувала пряма залежність рівня життя народу в СРСР від кількості виробленої продукції.

1. Стан економіки.

Стан економіки України визначався характером економічних відносин та економічною політикою КПРС. У середині 1980-х років економіка України як складова економіки СРСР перебувала в кризовому стані. Соціалістична система господарювання, яка в основному склалася ще в довоєнний період, була неефективною. Для економіки УРСР був характерний структурний дисбаланс. На стан економіки негативно вплинули також зовнішні чинники: падіння цін на нафту та природний газ на міжнародному ринку, виснажлива гонка озброєнь, війна в Афганістані. Значні кошти витрачалися на підтримку «братніх» партій і політичних режимів в інших державах.

На початку «перебудови» стало зрозуміло, що командно-адміністративні заходи не дають бажаних результатів. Поступово приходило розуміння, що необхідно задіяти людський потенціал, створити умови для вияву приватної ініціативи. З цією метою був прийнятий закон «Про індивідуальну трудову діяльність громадян СРСР» (листопад 1986 р.), за яким дозволялася індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, побутового обслуговування населення та інші її види з використанням особистої праці громадян. Індивідуальна трудова діяльність з використанням найманої праці не дозволялася.

Курс на модернізацію соціалістичної економіки був проголошений на пленумі ЦК КПРС у червні 1987 р., який розглядав питання докорінної перебудови управління економікою. Пропонувалося перейти від адміністративних методів господарювання до нового господарського механізму. Планувалося перетворити частину державних підприємств на орендні, кооперативні, акціонерні, приватні та змішані, а замість централізованого управління впровадити ринкові механізми.

У 1987 р. був прийнятий закон «Про державне підприємство (об'єднання)», який передбачав самостійність промислових підприємств. Було запроваджено державне приймання готової продукції. Так намагалися поліпшити якість продукції адміністративними методами.

Ще однією спробою реформування економіки стало прийняття в 1988 р. закону «Про кооперацію в СРСР», який пов'язував перспективи економічного розвитку з будівництвом соціалізму. Передбачалася трансформація колгоспів у великі кооперативні господарства, розвиток оренди та підяду. Цей закон сприяв розвитку приватного підприємництва в СРСР.

У роки перебудови структура економіки УРСР не змінилася. Як і раніше, значну частку в ній займав військово-промисловий комплекс. В Україні діяла третина оборонних підприємств СРСР, на яких працювали 30 % інженерно-технічних працівників УРСР. Провідна роль у структурі промислового виробництва належала важкій промисловості: чорній металургії, машинобудуванню, металообробці. За виробництвом сталі та чавуну на одну особу УРСР посідала одне з провідних місць у світі. У другій половині 1980-х років в УРСР відбувся спад виробництва чавуну та сталі. Подорожчання видобування вугілля, залізної руди, марганцю, які доводилося добувати з більшої глибини, спричинило зростання собівартості продукції металургії та машинобудування. Важливою складовою господарського комплексу було суднобудування. В Україні будувалося 30 % суден СРСР, які мали передусім військове призначення. Повільно розви-

Авіаносець «Адмірал Кузнецов»,
м. Миколаїв, 1985 р.

валося точне машинобудування, у тому числі робототехніка. Керівництво УРСР не надавало належного значення розвитку електроніки, що мала провідне значення для науково-технічного прогресу та впровадження високих технологій. У цій галузі Україна відставала від розвинутих країн світу.

Підвищення продуктивності сільського господарства пов'язувалося з комплексною механізацією. З'явилася нова техніка. Наприклад, зернозбиральний комбайн «Дон»

міг замінити 2–3 комбайни старих зразків, однак він був надто дорогий. За рахунок меліорації (осушення і зрошення) відбувалося розширення сільськогосподарських угідь. Головним чинником піднесення продуктивності рослинництва вважалася хімізація. Для внесення добрив і засобів захисту рослин масово використовувалася сільськогосподарська авіація, що призводило до втрат і забруднення довкілля. Продуктивність тваринництва була нижчою, ніж у Європі та США.

Зернозбиральний комбайн «Дон»,
1980-і роки

Загострення продовольчого питання змушувало партійно-державне керівництво шукати нові підходи до аграрної політики. Ці питання розглядалися на березневому (1989) пленумі ЦК КПРС. Вище партійне керівництво вбачало розвиток на селі альтернативних форм господарювання: селянських (фермерських) господарств, оренди, кооперативів. Одним із засобів підвищення ефективності сільського господарства вважався орендний підряд, на який у 1989 р. перейшло майже 2/3 колгоспів і радгоспів. Запровадження орендного підряду за умов, коли економічні відносини не змінилися, не привело до якісних змін в аграрному виробництві.

Партійно-державна верхівка втрачала контроль над економікою. Зросла інфляція, збільшився дефіцит державного бюджету. Гроші втрачали свої функції. Поширилися натуральні (бартерні) відносини. Руїнувався ринок товарів народного споживання. Місцеве керівництво вимагало від підприємств виконання насамперед замовлення свого регіону. Планове постачання зривалося, унаслідок чого почали припиняти роботу підприємства союзного підпорядкування. Одночасно з державним сектором з'явилися підприємці, для яких головним стало не виробництво, а продаж товарів за високими цінами з метою отримання найбільшого прибутку.

Михайло Горбачов у доповіді на XXVIII з'їзді КПРС (червень 1990 р.) констатував, що в державі витрачалося матеріальних ресурсів на одиницю продукції у 2–2,5 раза, а палива та енергії – у 1,5 раза більше, ніж у розвинутих країнах. Допускалися великі втрати металу, цементу, лісоматеріалів, мінеральних добрив та інших ресурсів. Продовжувалася практика довгобудів, яка омертвляла значні матеріальні ресурси. Багато підприємств працювали нерентабельно, тому дотувалися державою.

Загалом в економіці відбувалося скорочення обсягів суспільного виробництва. Знижувалася продуктивність праці. Зростали внутрішній та зовнішній борги. Партійно-державне керівництво боялося перейти повністю на ринкові відносини, тому радикальна економічна реформа в СРСР не розпочалася. Радянські реформатори намагалися поєднати ринок із централізованим плануванням, вони зосередили увагу на вдосконаленні управління існуючими виробничими відносинами, не змінюючи самих цих відносин. Не були проведені якісні структурні зміни в економіці. За таких умов спроби домогтися економічного зростання через розширення прав підприємств, їх «самофінансування» не принесли бажаних результатів. Отже, унаслідок політики «перебудови» стан економіки погіршився.

2. Рівень життя населення.

Черга за дефіцитними товарами. 1980-і роки

Рівень життя людей визначався якістю харчування, станом медичного та житлового забезпечення. Для багатьох людей життя в період «перебудови» вимірювалося словом «дефіцит», що означало відсутність або нестачу певних товарів. Дефіцитними стали навіть ті товари, яких раніше було в достатку, — варена ковбаса, розчинна кава, згущене молоко, чай тощо.

Дефіцитним став один із головних споживчих товарів — цукор, який в умовах антиалкогольної кампанії масово використовувався для самогоніваріння. З прилавків магазинів зникли кондитерські вироби. Продаж основних товарів обмежувався. Люди змушені були багато годин стояти в чергах, які стали невід'ємною ознакою повсякденного життя. Особливо важко було вистоювати в них людям похилого віку та інвалідам. Часто не всім вистачало товару. Громадяни, які постійно перебували на роботі, узагалі не могли придбати необхідні товари. Усе це негативно впливало на суспільні настрої.

Намагаючись подолати дефіцит товарів, Рада міністрів СРСР у серпні 1988 р. ухвалила постанову «Про невідкладні заходи щодо поліпшення торговельного обслуговування населення», а через місяць таку ж постанову прийняла Рада міністрів Української РСР. Вона зобов'язала місцеві органи влади ліквідувати черги, покінчити з порушеннями й зловживаннями в реалізації дефіцитних товарів. Однак поліпшити якість торговельного обслуговування не вдалося.

За таких умов місцеві органи влади змушені були вживати додаткових заходів.

історичний факт

Донецький облвиконком у вересні 1989 р. розглянув питання «Про порядок продажу дефіцитних товарів» і ухвалив рішення, яким обмежив години продажу дефіцитних товарів і розподілив громадян за магазинами за місцем прописки. Намагаючись припинити вивезення продуктів харчування за межі області, облвиконком запровадив огляд багажу пасажирів. Вилучене продовольство підлягало реалізації в продовольчій мережі.

Дефіцит виник у зв'язку з тим, що обсяги виробництва товарів народного споживання були значно нижчі, ніж грошова маса, яку мало населення. Товари в магазинах розкуповувалися миттєво. Ознакою часу стали порожні прилавки. Значна частина товарів не потрапляла в офіційну торгівлю.

Рівень життя залежав від оплати праці, яка в УРСР була в середньому нижчою, аніж у СРСР, та набагато нижчою, аніж у провідних країнах світу.

історичний факт

В Естонії середньомісячна оплата праці колгоспників становила 291 крб, а в Україні — 156 крб, тобто майже у 2 рази менше.

Наприкінці 1980-х років зменшувалося надходження в торгівлю м'яса, масла та інших необхідних продуктів. Структура харчування не відповідала науково

обґрунтованим нормам. У 1980-х роках населення України споживало втричі менше м'яса, аніж у США. Через надмірну хімізацію сільського господарства чимало продуктів були забруднені шкідливими для організму людини речовинами.

Складною була житлова проблема. Хоча щорічно заселялося чимало нових будинків, черга на одержання квартир у містах зростала швидше, аніж кількість тих, хто одержував житло. Це було пов'язано, зокрема, з переїздом до міст великої кількості сільських жителів. До того ж черговість надання житла часто порушувалася. Хоча в сільській місцевості реалізовувалася програма забезпечення житлом молодих учителів та інших працівників соціальної сфери, сільським жителям доводилося самотійно будувати собі житло.

У зв'язку з погіршенням стану довкілля загострилася проблема охорони здоров'я. Уживалися певні заходи щодо розширення мережі лікарень і поліклінік. У 1985–1990 рр. в УРСР зросла чисельність медичних працівників, однак їхня заробітна плата була вкрай низькою. Недостатнім було забезпечення медикаментами та медичною апаратурою.

Наприкінці 1980-х років заробітна плата робітників, службовців і колгоспників зросла. Однак її підвищення не було забезпечене товарами, гроші знецінилися. Працівникам партійного апарату зарплата була підвищена на 50–100 %. При цьому за ними зберігалися майже всі пільги, які вони мали на той час. Це рішення викликало невдоволення людей.

На якість життя істотно впливав стан довкілля. Екологічна ситуація в Україні постійно погіршувалася, а в другій половині 1980-х років стала загрозливою. У багатьох містах України забруднення повітря перевищувало граничнодопустимі концентрації шкідливих хімічних речовин. Наприклад, підприємства м. Маріуполя щорічно викидали в повітря 920 тис. т відходів, тобто на кожного жителя припадало 37 т. Підприємства м. Кривого Рогу скидали щорічно в басейн Дніпра 150 млн м³ забруднених вод, а шахти Донбасу — 80 млн м³.

На рівень життя негативно вплинула аварія на ЧАЕС. Наприкінці 1980-х років Україна стала єдиною в СРСР республікою, де смертність населення перевищувала народжуваність. Отже, за основними показниками рівень життя населення знизився.

3. Розгортання страйкового руху.

Яскравою сторінкою в історії України в період «перебудови» став страйк шахтарів улітку 1989 р., який пов'язували з економічними та соціальними труднощами.

Шахти не реконструювалися багато років, високими були частка ручної праці та смертність від нещасних випадків. Робочий день шахтарів часто перевищував тривалість, установлену законом. Не вистачало вагонів для перевезення вугілля, лісоматеріалів для виготовлення кріплень. Страйк шахтарів розпочався **15 липня 1989 р. на шахті «Ясинуватська-Глибока» (м. Макіївка, Донецька обл.)**. Був створений страйковий комітет, який звернувся до міністра вугільної промисловості СРСР з економічними вимогами. Через кілька днів до них приєдналися гірники інших шахт. Загалом у Донецькій області страйкували понад 50 % працівників шахт. До них долучилися шахтарі Ворошиловградської області. У м. Дзержинську на мітингу лунала критика на адресу центрального та

Страйк шахтарів Донбасу.
Липень 1989 р.

Києва, намагаючись надати своєму виступові загальнореспубліканського значення. Вони вимагали виконання угоди, підписаної з урядом СРСР під час страйку 1989 р., у тому числі корегування заробітної плати у зв'язку із зростанням цін, поліпшення пенсійного забезпечення. Звучали й політичні вимоги. 16 квітня в м. Києві був створений республіканський страйковий комітет. Комісія Верховної Ради УРСР та уряд підписали угоду із страйкарями. У травні 1991 р. в м. Павлограді відбулася конференція представників страйкових комітетів, на якій був схвалений проект статуту Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів (ВОСК).

У червні 1991 р. в м. Києві відбувся з'їзд ВОСК, на якому було утворене Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ). З'їзд висунув економічні вимоги й висловився за розпуск КПРС та вихід України із СРСР.

Масові виступи працівників вугільної промисловості розхитували основи соціалістичного ладу.

історичне джерело

Зі спогадів Григорія Сухини — голови страйкому шахти «Степова» (Західний Донбас): «Наприкінці липня 1989 р. до Донецька прибула урядова комісія з 8–10 осіб на чолі з Щадовим і Масолом нібито для спілкування зі страйкарями. Мені треба було терміново вирішувати питання щодо Першотравенська. Через депутата обласної ради я звернувся до голови Ради міністрів УРСР В. Масола. Потім поставило питання про надання нашому місту статусу обласного підпорядкування. В. Масол поцікавився кількістю населення Донецька, а потім на моєму запиті написав: “Згоден”. Тоді я сказав, що згоди може бути недостатньо, потрібно написати якийсь офіційний документ. В. Масол відповів: “Голова Ради міністрів на такому простому папірці просто так свій підпис не ставитиме. Ти ж шахтар? От коли вийдеш на пенсію, цей папірець уставиш у рамочку під скло і над своїм ліжком почепиш, щоб пам'ятав, з якою людиною розмовляв”. Однак я не розгубився і, попросивши в хлопців чистий аркуш паперу, від-

повів йому: «Ось на цьому аркуші я розпишуся, а коли ви йтимете на пенсію, почешите над своїм ліжком на пам'ять про те, що ви розмовляли з шахтарем». Подумавши, В. Масол сказав: «Ну, я знав, що шахтарі – люди з почуттям гумору. Дай потисну твою руку». Потім його помічник відправив урядову телеграму до Верховної Ради України, звідки прийшла відповідь про позитивне вирішення питання щодо Першотравенська».

працюємо з документами

- Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.
Чому В. Фокін пропонував увести нормування продуктів харчування?
Які «сюрпризи» підносили колгоспи економіці України?
Як впливала цінова політика Росії на українську економіку восени 1990 р.?

З виступу голови Держкомітету з економіки УРСР В. Фокіна про стан економіки восени 1990 р.

...Майже два роки я прагну довести доцільність на даному етапі дуже прикрого та вкрай непопулярного заходу – уведення системи обмеженого нормування, яка гарантувала б кожній сім'ї необхідний мінімум продуктів харчування... А нині кожен день підносить нам сюрпризи: мало того, що наші колгоспи, не виконуючи завдання по заготівлі хліба, ігноруючи власні потреби, навипередки продають у Прибалтику та Росію зерно за вкрай низькими цінами, так і російський прем'єр Іван Силаєв підписав постанову, згідно з якою з 15 вересня по 15 грудня більш як удвічі підвищено закупівельні ціни на продукцію тваринництва порівняно з нашими цінами. Не виключено, що прикордонні колгоспи таки женуть худобу до відповідних областей РРФСР, незважаючи на указ, прийнятий урядом нашої республіки... А згадаймо нинішнє літо? Адже саме в жнива нам причинили постачання бензину. Нам недопоставили понад 600 тис. т вального, а щойно стало відомо, що скорочують і поставки сортового вугілля з Кузбасу...

перевірте свої знання

1. Яке значення мало прийняття законів «Про індивідуальну трудову діяльність громадян СРСР» та «Про кооперацію в СРСР»?
2. З якою метою впроваджувалася самостійність промислових підприємств?
3. У чому суть аграрної політики, яка здійснювалася в СРСР у 1980-х роках? Чи привела вона до якісних змін в аграрному секторі економіки?
4. У чому полягала суть політики докорінної перебудови управління соціалістичною економікою? Чому не вдалося досягти запланованих змін в економіці?
5. Чому спроби реформ другої половини 1980-х років не забезпечили якісне зростання економіки?
6. Чому виник дефіцит товарів і які заходи були вжиті для його подолання?

7. Охарактеризуйте рівень життя населення в другій половині 1980-х років.
8. Визначте причини страйків шахтарів.
9. Яке соціально-економічне значення мали страйки шахтарів?
10. Чому, на вашу думку, під час страйків шахтарів лунали не тільки економічні, а й політичні гасла?

§ 25. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В 1985–1991 рр.

- Чи міг існувати та розвиватися СРСР без проведення політичних і економічних реформ?

1. Гласність і лібералізація.

Провідним гаслом політики «перебудови» стала гласність, започаткована в 1987 р. після січневого пленуму ЦК КПРС. Її суть — висвітлення в засобах масової інформації та обговорення гострих тем політики, економіки, культури, історії, які раніше були заборонені комуністичною владою. Гласність передбачала поширення інформації про злочини сталінського режиму та мала на меті переконати радянське суспільство і світ, що нове партійне керівництво відкрите й демократичне.

Гласність була важливим етапом на шляху від тоталітаризму до свободи слова. В газетах почали друкувати статті про політичні репресії, голодомор 1932–1933 рр., боротьбу за незалежність України в 1917–1920 рр. У ЗМІ з'явилися критичні матеріали, у яких висвітлювалися болючі питання життя народу. Під впливом цих публікацій змінювалася суспільна свідомість, зникав страх. Мільйони громадян через публіцистику долучалися до осмислення минулого та сьогодення. Гласність відкривала шлях до правди про минуле й тогочасне життя, спростовувала догми марксизму-ленінізму та ідеологічні міфи радянської доби, на яких трималася комуністична влада. Мільйони людей утратили віру в комуністичне майбутнє, що неминуче вело до руйнування радянської політичної системи.

Гласність забезпечила певну відкритість і доступність державних і партійних установ. Політика гласності супроводжувалася лібералізацією суспільного життя. Розпочалося звільнення політв'язнів. Особливе ставлення центральної влади до України проявилось тим, що дисидентів, репресованих за «антирадянську діяльність» в Україні, почали звільняти пізніше, аніж у Росії.

Гласність сприяла руйнуванню режиму секретності, установленого в СРСР. Документи ЦК КПУ поділялися на цілком таємні особливої важливості, цілком таємні та таємні. Вони могли також мати позначки «Для службового користування», «Не для друку». Знімати копії та робити виписки з таємних документів ЦК КПУ, посилатися на них у виступах заборонялося. Серед цих документів могли бути й такі, що справді містили державну таємницю, однак більшість було таких, що в демократичному суспільстві не приховуються, а, навпаки, обговорюються громадськістю. Наприклад, секретними були документи про підготовку радянських спортсменів до Олімпійських ігор.

Гласність сприяла формуванню культури дискусій, притаманної демократичному суспільству. Однак компартія України в умовах гласності ще намагалася контролювати суспільну думку та гостро реагувала на нові, незалежні оцінки історичних діячів.

історичний факт

У липні 1988 р. в газеті «Літературна Україна» була опублікована стаття С. Білоконя «Михайло Грушевський», яку партійне керівництво сприйняло як відхилення від прийнятих канонів. На жовтневому (1988) пленумі ЦК компартії України В. Щербицький виступив із критикою цієї статті.

Гласність і лібералізація стимулювали процес реабілітації осіб, необґрунтовано репресованих у 1930–1950-х роках. Для проведення реабілітації була утворена комісія політбюро ЦК компартії України. Згодом такі комісії створили при Київському міськкомі та обкомах партії.

Лібералізація характеризувалася послабленням цензури, тобто контролю офіційної влади за змістом і поширенням друкованої продукції, творів мистецтва. У СРСР здійснювався обов'язковий попередній перегляд усього, що пропонувалося до друку. У 1990 р. цензура в ЗМІ була відмінена, а наступного року припинили діяльність органи, які здійснювали попередній перегляд рукописів. Були відмінені «чистки» бібліотек, тобто вилучення з них літератури, яку влада вважала «ідейно шкідливою». Завдяки гласності та лібералізації для радянських людей стали доступними культурні надбання світу та досвід суспільного життя.

Став відкритішим доступ до архівних документів, які стосувалися заборонених тем: колективізації, голодомору, репресій. Громадяни значно вільніше могли висловлювати свої погляди на різноманітних зібраннях і в засобах масової інформації. В умовах гласності та лібералізації комуністична партія втрачала контроль над суспільно-політичними процесами, які вона сама започаткувала.

2. Зрушення в політичному житті України.

Помітний вплив на політичне життя в Україні мала *XIX Всесоюзна партійна конференція*, яка відбулась у **червні 1988 р.** Вона ухвалила резолюції: «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнародні відносини», «Про гласність» і «Про правову реформу». Конференція започаткувала політичні реформи в СРСР. Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов та його однодумці вважали, що політична реформа відкриє простір самоврядуванню суспільства, сприятиме розвитку ініціативи громадян. Згодом Верховна Рада СРСР ухвалила закони, за якими вищим законодавчим органом влади в СРСР став з'їзд народних депутатів. Був змінений порядок проведення виборів. На одне місце могли балотуватися кілька кандидатів. Керівники комуністичної партії розуміли, що в умовах порівняно вільних виборів народними депутатами можуть бути обрані представники опозиції. Партія сприймала це як загрозу своїй владі. Тому третина місць призначалася для членів КПРС і підконтрольних їй громадських організацій. Висунення кандидатів відбувалося на зборах трудових колективів і

громадських організацій. Національно-демократичні організації та рухи намагалися використати виборчу кампанію для активізації громадсько-політичного життя. Під час агітації за своїх кандидатів вони обстоювали ідею суверенності України, прав і свобод людини. Виборці, які раніше слухняно голосували за вказівкою комуністичної партії, висловлювали власну позицію. Так, відмова зареєструвати депутатом письменника І. Драча викликала акції протесту львів'ян.

Вибори народних депутатів СРСР відбулися 26 березня 1989 р. Це були перші порівняно вільні вибори в СРСР, які свідчили про початок реальних змін у політичній системі. Комуністична партія здобула на них більшість. Були обрані також представники демократичних сил, які утворили опозиційну до діючої влади Міжрегіональну депутатську групу (МДГ). Народні депутати СРСР від України, які входили до складу МДГ, організували Республіканський депутатський клуб. До нього ввійшли Ю. Щербак, В. Яворівський, В. Грищук та інші депутати. Вони виступали за скасування ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС, упровадження в економіку України різних форм власності, укладення нового союзного договору, який передбачав створення «справді добровільного союзу суверенних держав». Члени Республіканського депутатського клубу підготували резолюцію «Про голод 1932–1933 рр.», у якій вимагали дати політичну та правову оцінку загибелі мільйонів людей в Україні, на Кубані, Дону, у Казахстані. Вони запропонували створити комісію з'їзду народних депутатів СРСР для з'ясування справжніх причин і наслідків масового голоду, однак ця пропозиція не була підтримана.

У вересні 1989 р. пленум ЦК компартії України, який відбувався за участю М. Горбачова, звільнив В. Щербицького від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано В. Івашка, якого влітку 1990 р. замінив С. Гуренко.

3. Пожвавлення громадської активності.

«Перебудова» та гласність сприяли пожвавленню громадської активності. У людей швидко зникнув страх, породжений сталінським терором. Інтелігенція, робітники, студенти сміливо заявляли про свої права. Громадська активність проявлялася в різних формах, однією з яких були масові мітинги. Перший мітинг і демонстрація відбулися в Києві 26 квітня 1988 р. як протест проти замовчування наслідків катастрофи на ЧАЕС. Учасників акції протесту розігнала міліція, а її організатори були заарештовані.

Першою незалежною громадською організацією в радянській Україні став *Український культурологічний клуб*, заснований у 1987 р. Провідну роль у ньому відігравали колишні політв'язні Є. Сверстюк, С. Набока, О. Шевченко, О. Гейко-Матусевич, В. Шевченко та ін. Влада відмовляла клубові в наданні приміщення для проведення засідань, намагалася дискредитувати в пресі. Клуб проводив засідання на приватних квартирах або під відкритим небом. Для участі в засіданнях приїжджали його представники з багатьох міст України.

Улітку 1987 р. відновила діяльність Українська Гельсінкська група, перейменована згодом на *Українську Гельсінкську спілку (УГС)*. Важливу роль у її відродженні відіграли В. Чорновіл, Б. і М. Горині та ін. Створювалися обласні відділення УГС. У своїх програмних документах спілка виступала проти монополії

КПРС, за передачу влади демократично обраним радам, визнання державного статусу української мови, утворення республіканських збройних сил, відновлення української національної церкви.

Навесні 1989 р. відбулася установча конференція *Всеукраїнського товариства «Меморіал»*, яке виникло як правозахисна та історико-просвітницька організація. Його ініціатором та активним організатором в Україні був Л. Тапок. Товариство збирало та публікувало інформацію про жертви комуністичного терору. Активно діяв львівський «Меморіал» на чолі з І. Юхновським.

На хвилі громадської активності постала потужна громадська організація — *Народний рух України (НРУ) за «перебудову»*. Його установчий з'їзд відбувся 8–10 вересня 1989 р., проходив в атмосфері духовного піднесення. Актова зала була прикрашена давніми гербами українських земель і синьо-жовтими прапорами. Як гімн народів, прозвучали слова промови О. Гончара: «Якщо після всього, що Україна зазнала, якщо після поколінь розстріляних, депортованих, замучених по тюрмах і концтаборах народ інше зберіг себе, якщо наш дух не занепав і воля до життя не зникла, якщо сьогодні на зміну тим, що були, стають до дії, до праці нові покоління роботящих, безстрашних, здатних піднятися до найвищої єдності душ, то віряться: такому народові — жити!»

У з'їзді взяли участь 1109 делегатів. Серед них — 72 % з вищою освітою, членів КПРС 20 %, робітників майже 10 %. Більшість делегатів уважала найважливішими завданнями руху сприяння демократизації та гласності, розвиток національної культури та мови, боротьбу за свободу особистості, її реальні права. З'їзд заявив про підтримку політики «перебудови». Були прийняті програма і статут Народного руху України за перебудову, головою НРУ обрали відомого українського поета І. Драча. Установчий з'їзд НРУ, виступаючи за відродження української культури та національної свідомості українців, продемонстрував толерантне ставлення до представників інших народів, культурних потреб національних меншин. Майже 14 % делегатів з'їзду були росіяни, білоруси, вірмени, євреї та представники інших національностей.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З резолюції установчого з'їзду Народного руху України за «перебудову» «Про екологічну ситуацію в Українській РСР»: «...Якщо до токсичних речовин промислового та сільськогосподарського походження приєднати мільйони кюрі радіонуклідів, які в трагічні квітнево-травневі дні 1986 р. на багато десятиліть густо засіяли наші щедри ниви й ліси, багаті й чисті колісь ріки та озера, — можна з глибоким сумом констатувати, що ми ледь-ледь утримуємося на крихкому березі екологічної прірви.

Щороку десятки тисяч гектарів української рілля гине від ерозії, підтоплення, ущільнення та засолення, замулюються й припиняють своє існування сотні малих річок. Ґрунти перенасичуються надлишками різноманітних токсичних хімічних сполук, які систематично потрапляють до продуктів харчування та в питну воду.

...З'їзд наполягає на наданні республіці повного суверенітету щодо створення законодавства з охорони природи та гарантованого забезпечення якості навколишнього середовища в будь-якому куточку землі України — шляхом гармонійної організації продуктивних сил

і дбайливого використання природних ресурсів нашої республіки. З'їзд вважає, що кожний громадянин нашої країни має гарантоване право на чисте повітря, чисту воду, чисті продукти харчування, на здоровий спосіб життя...

...З'їзд пропонує оголосити 26 квітня Днем національної жалоби і Днем застереження з проведенням траурних мітингів у всіх регіонах України без принизливої потреби щоразу просити дозвіл...

З'їзд вважає за важливу мету позбутися екологічної безправності людей. Кожна людина повинна мати право на отримання повної екологічної інформації про якість місця свого проживання, про якість продуктів, які споживають її діти».

У програмних документах зазначалося, що НРУ — це «масовий громадсько-політичний рух», метою якого є побудова в Україні демократичного та гуманного суспільства, створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору. На той час Народний рух України за «перебудову» був найбільшою з новостворених громадсько-політичних організацій. Формування та діяльність регіональних структур НРУ мали певні особливості. Так, у східному та південному регіонах процес структурування руху відбувався повільніше, аніж на заході. Якщо в західному регіоні акцентувалися національні проблеми, то на сході та півдні — соціальні та екологічні аспекти суспільного життя.

У листопаді 1989 р. на нараді представників неформальних громадських організацій, яка відбулася в м. Києві, був сформований *Демократичний блок України* та схвалений його виборчий маніфест. До Демократичного блоку України ввійшли Народний рух України, Товариство української мови, «Зелений світ», «Меморіал» та інші організації.

Демократичний блок України вимагав реального суверенітету України. У грудні 1989 р. він організував мітинги у Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Запоріжжі. 21 січня 1990 р. на відзначення Акту злуки УНР і ЗУНР був організований «живий ланцюг». Сотні тисяч людей від Києва до Івано-Франківська взяли за руки, що символізувало єднання України.

У лютому 1990 р. відбулися багатотисячні мітинги в Києві, Дніпропетровську, Донецьку та інших містах. У м. Львові відбувся мітинг під гаслом «Україна — без обкомів», а в м. Тернополі було порушене питання про розпуск КП України. У деяких областях були замінені перші секретарі обкомів компартії України. Партійна номенклатура організувала свої мітинги на підтримку платформи ЦК КПРС.

Активізувався робітничий рух, який набував організаційних форм. У червні 1990 р. у м. Донецьку відбувся Перший з'їзд шахтарів СРСР. Делегати з'їзду, більшість яких були представниками України, висловили незадоволення соціально-економічним становищем, почали висувати політичні вимоги. Шахтарі вимагали відставки діючого уряду і формування уряду народної довіри. У резолюції «Про ставлення до КПРС» вони вимагали скасування її привілеїв. Делегати заявили, що офіційні профспілки нездатні захищати інтереси робітників, і висловилися за створення власної незалежної профспілки гірників. У жовтні 1990 р. в Донецьку відбувся Другий з'їзд шахтарів СРСР, на якому було створено

незалежну профспілку гірників. Це була перша в державі незалежна від партійно-господарських структур масова профспілкова організація.

Почали об'єднуватися солдатські матері. Вони прагнули захистити своїх синів, які постраждали під час служби в радянській армії, та не допустити їхньої участі у вирішенні міжнародних конфліктів на Кавказі та в Середній Азії. Матерів обурювали «дідівщина» та інші негативні явища в армійському середовищі. У вересні 1990 р. в м. Запоріжжі відбувся екстрений форум солдатських матерів і установчий з'їзд організації солдатських матерів України. На ньому вони прийняли звернення «До матерів країни», у якому висловили протест проти направлення юнаків для вирішення міжнародних проблем в інших республіках СРСР та виступили з вимогою повернути синів для проходження військової служби на території України. Солдатські матері ухвалили «Декларацію про підконтрольність військової служби в Україні». Вони висловилися проти підписання нового союзного договору, вимагали провести деполітизацію Збройних сил України, розслідувати факти загибелі громадян України під час проходження строкової служби. Рух солдатських матерів відбувався під гаслом «Хай живе мирна і суверенна Україна!».

Активізувався студентський рух. Виникли студентське об'єднання «Громада», Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство, Демократична спілка студентів та інші організації.

Пожвавлення громадської активності та виникнення організацій, невідконтрольних компартії України, змусило її створювати структури, альтернативні національно-демократичним організаціям. На протигагу Народному рухові була створена Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову, а «двійником» селянського демократичного руху мала стати Селянська спілка України (ССУ). У вересні 1990 р. відбувся установчий з'їзд ССУ, більшість делегатів якого була членами КПРС, керівниками колгоспів, радгоспів і переробних підприємств.

4. Формування багатопартійної системи.

У Радянському Союзі діяла одна політична партія — КПРС. Вона контролювала економіку, політику, культурно-духовне життя. Її керівна роль була закріплена в Конституції СРСР. В умовах гласності опозиція розгорнула гостру критику діяльності КПРС. Політичні репресії, голодомори, катастрофа на ЧАЕС, економічна криза пов'язувалися з монополією компартії на владу. У суспільстві росло переконання, що лише багатопартійна система забезпечить розвиток демократії та соціально-економічний прогрес. У КПРС з'явилися реформатори, які хотіли перетворити її на партію парламентського типу. Перешкодою формування багатопартійності була ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС у радянській державі. У березні 1990 р. цю статтю відмінив III з'їзд народних депутатів СРСР. Тепер не лише КПРС, а й інші політичні партії та громадські організації одержали право впливати на суспільне життя. Водночас Конституція СРСР не допускала створення партій, які мають на меті зміну конституційного ладу та порушення цілісності держави.

В Українській РСР почали формуватися нові політичні партії, для характеристики яких найважливішим було ставлення їх до державного статусу України. 219

Першою ще до скасування ст. 6 Конституції СРСР виникла *Українська національна партія (УНП)*. Її установчий з'їзд відбувся в жовтні 1989 р. у м. Львові. За ініціативою партії в січні 1990 р. в м. Юрмалі (Латвія) відбулася конференція з питань державотворення в Україні, на якій була визначена мета боротьби — відновлення Української Народної Республіки, проголошеної в січні 1918 р. УНП бойкотувала вибори до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р.

У квітні 1990 р. була створена *Українська християнсько-демократична партія (УХДП)*. Метою її діяльності була побудова самостійної християнської України. УХДП вимагала притягнення КПРС до відповідальності за злочини проти людства. Лідером партії став Василь Січко, який відбув покарання за участь у правозахисному русі.

У квітні 1990 р. виникло об'єднання *Державна самостійність України (ДСУ)*, яке очолив відомий правозахисник, багаторічний політв'язень Іван Кандиба. Об'єднання оголосило членів ОУН і УПА героями визвольної боротьби за волю України, а компартію України — злочинною організацією.

За незалежність України виступала також *Українська народно-демократична партія (УНДП)*, утворена в м. Києві в червні 1990 р. Вона пропонувала утворити громадські комітети для відродження української держави як правонаступниці УНР та скликати установчі збори України.

УНП, УНДП, інші партії та громадські організації утворили *Українську міжпартійну асамблею (УМА)* з метою боротьби за державну незалежність нації. Програмні документи об'єднання передбачали самовизначення дорослого населення як громадян УНР шляхом їхньої реєстрації на підставі Закону про громадянство УНР від 2 березня 1918 р. Ці заходи вони розглядали як альтернативу партіям, які згодні були обмежитися суверенізацією УРСР.

На основі Української Гельсінкської спілки у квітні 1990 р. утворилася *Українська республіканська партія (УРП)*, яку очолив Левко Лук'яненко. Мета партії — утворення української незалежної соборної держави. Вона вважала, що договір, згідно з яким Україна ввійшла до складу СРСР, є недійсним, оскільки він підписаний незаконним урядом.

У грудні 1990 р. відбувся установчий з'їзд *Демократичної партії України (ДемПУ)*, яку очолив Юрій Бадзьо. Партія виступала за утворення української суверенної республіки, роздержавлення власності, приватизацію, перехід до ринкових відносин, створення власної валютної системи.

У червні 1990 р. на установчому з'їзді в м. Києві утворилася *Українська селянсько-демократична партія (УСДП)*. Вона оголосила себе фермерською партією, що виступала за незалежну Українську державу, декларувала відродження економіки та культури українського села, повернення селянинові статусу господаря землі. Лідером партії став письменник Сергій Плачинда.

У цей час виникли також партії соціал-демократичного спрямування. Лідери *Соціал-демократичної партії України (СДПУ)* не сприймали соціалістичну ідею в її традиційному розумінні та виступали за незалежність України. Тоді як *Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ)* залишалася на позиціях демократичного соціалізму та виступила за федеративний устрій України. Відносини з іншими республіками СРСР вона пропонувала будувати на засадах конфедерації. Згодом партія перейшла на позиції самостійництва. Діяльність ОСДПУ поширювалася на південні та східні

області України, а СДПУ була популярнішою на Правобережжі та в Західній Україні.

Активісти Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ» виступили з ініціативою створення *Партії зелених України (ПЗУ)*. Маніфест партії виголосив Юрій Щербак у квітні 1990 р. на мітингу, присвяченому Дню землі. «Наша мета – не поділ України на клаптики, не розбрат тих, хто живе на нашій землі, а об'єднання всіх громадян України навколо ідеї виживання людства...» – заявив він. Перший з'їзд ПЗУ відбувся 30 вересня 1990 р. Очолив партію відомий громадський діяч, письменник, лікар Ю. Щербак. ПЗУ виступала за державну незалежність України й гармонійне поєднання інтересів людини та законів природи. Оскільки, як вважали лідери ПЗУ, ані комуністична ідеологія, ані капіталізм не спроможні вирішити ці проблеми, необхідно шукати третій шлях.

На початку 1990 р. в КПРС виникла *Демократична платформа*, що підтримувала її перетворення на партію парламентського типу. Прихильники Демократичної платформи виступали за право створювати фракції в партії та готові були відмовитися від комунізму як мети КПРС. У КП України теж були прихильники Демплатформи. На XXVIII з'їзді КПУ вони виступили за реорганізацію КПРС та перетворення її на союз компартій республік, наполягали на деполітизації органів КДБ, МВС, військових та інших державних структур. Ці вимоги не були підтримані, через що прихильники Демплатформи вийшли з лав КП України і наприкінці 1990 р. створили *Партію демократичного відродження України (ПДВУ)*. У питаннях державного будівництва вона стояла на конфедеративних позиціях і вважала себе партією ліводемократичного спрямування. Партії, які виникли в 1990 р. – на початку 1991 р., значно поступалися КП України за кількістю членів і можливостями впливу на державні структури. КП України тоді контролювала державний апарат і правоохоронні органи.

У процесі становлення багатопартійності поглиблювалася криза в компартії України. У 1990–1991 рр. з її рядів вийшли сотні тисяч членів.

перевірте свої знання

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття *перебудова* і *гласність*?
2. Назвіть особливості виборів народних депутатів СРСР у березні 1989 р.
3. Охарактеризуйте основні програмні положення Народного руху України за «перебудову».
4. Що символізував «живий ланцюг», утворений 21 січня 1990 р.?
5. Охарактеризуйте правові та політичні передумови формування багатопартійності в Україні.
6. Назвіть політичні партії, що виникли в 1989–1990 рр. Якими були основні програмні положення цих партій?
7. Охарактеризуйте процеси, що відбувалися в КПРС в 1990–1991 рр.
8. Які зміни відбулися в суспільному житті та свідомості людей під впливом гласності та лібералізації?
9. Які факти свідчать про пожвавлення громадської активності в умовах гласності?
10. Які основні програмні положення Демократичної платформи в КПРС?

§ 26. НАЦІОНАЛЬНЕ ТА ДУХОВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

- У чому виявився вплив опозиційного руху 1960–1970-х років на національно-культурне відродження України?
- Визначте особливості відносин держави і церкви в СРСР. Поміркуйте, чи були в УРСР умови для діяльності національної церкви.

1. Активізація національного руху в другій половині 1980-х років.

В Україні в другій половині 1980-х років активізувався національний рух. Він мав культурницький та просвітницький характер, який поєднувався з державотворчими процесами, у ньому все сильніше звучало гасло державної незалежності України. Національний рух очолили колишні політв'язні. Справжнім духовним лідером народу стала українська інтелігенція: письменники, учені, викладачі.

Відроджувалася історична пам'ять народу. У ЗМІ та наукових виданнях висвітлювалися призабуті сторінки національної історії. Публікації про трагічне минуле українського народу значно змінили свідомість людей. Масового характеру набуло збирання свідчень очевидців про голодомор 1932–1933 рр., на основі яких була сформована народна «Книга пам'яті» про ті трагічні події.

На сторінках періодичних видань друкувалися розповіді про людей, яких комуністична влада намагалася викреслити з історії або висвітлювала в негативному плані: І. Мазепу, М. Грушевського, С. Петлюру, В. Винниченка, С. Єфремова, М. Хвильового, М. Костомарова, М. Яворницького та інших історичних діячів, письменників, істориків. Повернення українському народові його історії змінювало свідомість, пробуджувало національні почуття.

Одночасно з поширенням демократичних ідей відроджувалися українська мова, національна символіка, поширювався текст національного гімну «Ще не вмерла Україна...» на слова П. Чубинського. Його виконували на мітингах і концертах. Особливо популярною стала пісня «Ой у лузі червона калина». У газетах і часописах публікувалися розповіді про українську національну символіку.

Поширився рух за відродження та утвердження української мови. На її захист стали українські письменники. Олесь Гончар у червні 1987 р. звернувся з листом до М. Горбачова, у якому пропонував здійснити заходи щодо конституційного захисту української мови, у тому числі запровадити її обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України. Влада не підтримала цю пропозицію, оскільки боялася зростання національної свідомості українців.

222 Народний мітинг на Хрещатику, м. Київ

Мовна ситуація в Україні характеризувалася тим, що в 1930–1980-х роках сфера її вживання постійно звужувалася. Тому в умовах гласності та демократизації українська інтеліген-

ція все активніше ставила питання про захист української мови. Під контролем ЦК КПУ був підготовлений проект закону про мови й опублікований для всенародного обговорення. Під час його обговорення надійшло чимало пропозицій і зауважень, у тому числі альтернативні проекти, що засвідчило важливість мовного питання.

В умовах національного піднесення Верховна Рада УРСР 28 жовтня 1989 р. ухвалила Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», яким українській мові було надано статус державної. Закон був уведений у дію з 1 січня 1990 р.

Це був перший в історії України нормативний акт, який після багатьох років переслідувань української мови визначав її статус і порядок використання. Закон розширював сферу використання української мови. Водночас російська мова визнавалася мовою міжнаціонального спілкування, гарантувалися умови рівноправного розвитку та використання мов інших національностей.

Важливою частиною національного руху було поширення національної символіки. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові вперше від початку «перебудови» було піднято національний синьо-жовтий прапор. Під час першотравневої демонстрації 1989 р., на яку львів'яни вийшли з національною символікою, відбулися сутички з міліцією.

Під національними прапорами в листопаді 1989 р. в Києві відбулося перепоховання відомих шістдесятників В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого, які стали жертвами тоталітарної системи.

14 березня 1990 р. синьо-жовтий прапор був уперше офіційно піднятий над Стрийським міськвиконкомом Львівської області. 24 липня 1990 р. синьо-жовтий прапор замайорів біля Київської міської ради.

Виявленням українського національного духу стало святкування 500-річчя українського козацтва влітку 1990 р. На Запоріжжя прибули делегації з багатьох областей України. Наприклад, студенти Вінницького педагогічного інституту організували кінну експедицію-похід на Запоріжжя. У місцях, де пролягав маршрут, вони проводили просвітницьку роботу. Похід був неабияким випробуванням для хлопців — адже їм необхідно було здолати верхи на конях сотні кілометрів і своєчасно прибути на свято.

3–5 серпня на місці колишньої Запорозької Січі відбулися Дні козацької слави. Особливо масовими вони були в с. Капулівці Дніпропетровської області біля могили отамана Івана Сірка, де колись знаходилася Чортомлицька Січ. Свято було уквітчане національними прапорами. Тоді ж відбулися заходи на о. Хортиця.

Студенти Вінницького педагогічного інституту на святкуванні 500-річчя українського козацтва

2. Формування національних громадських організацій і об'єднань.

Національний рух почав утілюватися в організаційні форми. У жовтні 1987 р. у Львові виникло Товариство Лева, у якому об'єдналися творча молодь, студенти і робітники з метою збереження історико-культурного середовища рідного міста. Товариство розпочало діяльність із впорядкування могил українських культурно-громадських діячів, традицій народної культури.

Розпочалося організаційне оформлення руху за відродження української мови. У січні 1989 р. в газеті «Літературна Україна» був опублікований проект статуту Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Товариство визначило своїм головним завданням формування почуття любові до українського слова. Воно виступило за повне утвердження статусу української мови як державної мови республіки. На сторінках газет та інших видаць обговорювався статут товариства. Активну участь у ньому взяли письменники, науковці, учителі, інженери, робітники. Вони підтримали створення Товариства української мови, запропонували доповнення до статуту. 11–12 лютого 1989 р. в Києві відбулася установча конференція Товариства української мови, яку відкрив О. Гончар. Керівники КПУ, намагаючись зберегти контроль над процесом національного відродження, також узяли участь у роботі конференції. У своїх виступах вони запевнили, що ЦК КПУ підтримує пропозицію щодо створення товариства шанувальників української мови. Представники компартії розглядали діяльність товариства в руслі «ленінської національної політики» та сподівалися, що воно сприятиме здійсненню політичної реформи в галузі вдосконалення міжнаціональних відносин. У статут було внесено положення про те, що мови всіх національностей мають право на розвиток, як і українська. Товариство української мови імені Тараса Шевченка очолив відомий поет Д. Павличко.

У жовтні 1989 р. була створена громадська організація Республіканська асоціація українознавців, яку очолив І. Дзюба. Вона мала на меті здійснення наукових досліджень спільно з українознавчими центрами інших країн, розкриття джерел вивчення української мови, літератури, журналістики, історії, надання допомоги зарубіжним українцям.

3. Суспільно-політична активність студентів.

Свідченням зростаючої національної та суспільно-політичної свідомості молоді стало голодування студентів на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності) у Києві з 2 по 17 жовтня 1990 р. Його ініціаторами та організаторами виступили Київська студентська спілка, яку очолював О. Доній, та Львівське студентське братство на чолі з М. Іващициним. В акції узяли участь студенти Києва, Дніпропетровська, Вінниці, Львова, Житомира, Миколаєва та інших міст. Студенти поставили наметове містечко та розпочали голодування. Вони вимагали націоналізації майна КПРС і ВЛКСМ, перевиборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі, недопущення підписання нового союзного договору, проходження військової служби на території України, відставки голови Ради міністрів УРСР. Голодування студентів привернуло увагу всієї України: студентські акції протесту відбулися також у Львові, Луганську та в інших містах.

Відомий письменник О. Гончар після розмови із студентами здав свій квиток члена КПРС. Він звернувся з «листом-заявою» до парткому київської

організації Спілки письменників України, у якій повідомив про припинення свого членства в КПРС-КПУ, пояснивши, що причиною написання заяви була поведінка «групи 239» у Верховній Раді, яка, на думку письменника, саботувала республіканські закони та не реагувала на вимоги студентів. «Учора я відвідав табір, де голодують студенти. У цих змучених, виснажених, але до краю стійких, здатних на самопожертву юнаках, я впізнавав нашу молодість», — писав О. Гончар.

Під тиском громадськості влада змушена була надати студентам можливість виступити в прямому телеєфірі на УТ-1. Вони закликали до Всеукраїнського страйку. Студенти передали свої вимоги до Верховної Ради, яка створила погоджувальну комісію для їхнього розгляду. 17 жовтня Верховна Рада прийняла постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року». Влада змушена була задовольнити вимоги студентів. Студентська суспільно-політична активність мала важливе значення для проголошення незалежності України.

Голодування студентів у Києві.
1990 р.

4. Початок і проблеми релігійного відродження.

У середині 1980-х років майже всі церковні громади, які існували легально, належали до Російської православної церкви. Комуністична партія проводила щодо церкви подвійну політику: з одного боку, влада переслідувала її, а з іншого — використовувала як один із засобів зросійщення українського народу.

В умовах «перебудови» та гласності розпочалося релігійне відродження Української греко-католицької церкви, яка в 1946 р. була насильно ліквідована комуністичною владою та змушена була діяти в підпіллі. Спираючись на підтримку віруючих і міжнародної громадськості, УГКЦ почала боротьбу за свою легалізацію. Рух за відновлення діяльності УГКЦ переплітався з національно-визвольним рухом. Відродженню УГКЦ сприяло відзначення тисячоліття хрещення Київської Русі (1988) у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де були проведені несанкціоновані владою масові богослужіння.

У травні 1989 р. делегація УГКЦ прибула до Москви зі зверненням до М. Горбачова про відновлення церкви. Однак вона не отримала позитивної відповіді, через що на знак протесту група греко-католиків розпочала голодування в центрі міста. Одночасно відбувалися багатотисячні мітинги та демонстрації. Глава УГКЦ кардинал М. Любачівський звернувся до віруючих із закликом стати на захист релігійної свободи, на який відгукнулися тисячі віруючих. Вони взяли участь у церковних службах по всій Західній Україні.

Кардинал
Мирослав
Любачівський

Напередодні зустрічі М. Горбачова з Папою Римським Іоанном Павлом II у Ватикані Рада в справах релігій при Раді міністрів УРСР опублікувала заяву, у якій було зазначено, що греко-католики східного обряду можуть утворювати свої релігійні громади та реєструвати їх. 23 січня 1990 р. у Львові відбувся Собор УГКЦ, на якому була офіційно проголошена легалізація греко-католицької церкви. Навесні 1990 р. греко-католикам була повернута головна святиня — собор св. Юра у Львові. У березні 1991 р. кардинал М. Любачівський повернувся з еміграції.

Одночасно відбувався процес відродження Української автокефальної православної церкви, яка була заборонена радянською владою в 1930-х роках. У лютому 1989 р. почав діяти ініціативний комітет, який звернувся до органів влади УРСР щодо відновлення УАПЦ. 19 серпня 1989 р. настоятель львівського храму Петра й Павла В. Ярема відмовився підпорядкуватися РПЦ. Після цього автокефальний рух посилювався. Згодом на зібранні священників УАПЦ у Львові було проголошено відродження УАПЦ. Влада чинила перешкоди цьому процесу. На реєстраційній заяві першої громади УАПЦ в Києві представник Подільського райвиконкому написав: «Такої церкви немає й ніколи не було». 5–6 червня 1990 р. на Всеукраїнському православному соборі в Києві було затверджено відродження УАПЦ.

Статут, прийнятий на Соборі, свідчив про зв'язок УАПЦ з автокефалією 1920-х років. Собор обрав патріархом митрополита Мстислава (Скрипника), який перебував тоді у США. 2 жовтня 1989 р. УАПЦ була зареєстрована. Митрополит Мстислав прибув в Україну. 18 листопада 1990 р. в соборі св. Софії в Києві відбулася інтронізація Мстислава на патріарха Київського і всієї України.

Патріарх Мстислав

Відродження церковного життя в Україні супроводжувалося міжконфесійними конфліктами. УГКЦ вимагала повернення храмів, які належали їй до 1946 р., але на ці храми претендували також православні громади. Спроби проводити богослужіння в храмах почергово не принесли порозуміння між віруючими.

Собор РПЦ, що відбувся в Москві в січні 1990 р., об'єднав православні громади та монастирі на території України в окремий екзархат¹ Московського патріархату, який одержав назву Українська православна церква (УПЦ МП).

працюємо з документами

- Прочитайте документ і дайте відповідь на запитання. Які переконання об'єднували учасників святкування 500-річчя українського козацтва?

¹ *Екзархат* — окрема адміністративно-територіальна одиниця, розміщена за межами основної церкви чи спеціально створена для віруючих певного обряду, які проживають в особливих умовах.

Відозва до нащадків України

Дорогі наші далекі співвітчизники, земляки, українці!

...Ми звертаємося до вас, стоячи на крутому рубежі в час нового відродження України, у час найвищого напруження всіх її духовних сил, у час, коли грізно й однозначно постало: бути чи не бути вільній Україні! Ми прийшли на це місце, де започатковувалася наша воля, щоб сказати: БУТИ!!! Ми не пошкодуємо нічого, навіть життя, для її розвою! Наш працьовитий, співучий народ одним із перших вийшов на велелюддя сучасної цивілізації в надії зорати вільне поле й написати книжку людського буття. Однак йому рідко коли доводилося користуватися плодами своєї праці. На наших очах заплывувалися наші святині, наші поля сплюндровані, уражені атомною чумою, наші закони зневажені, наші прапори затоптані в багно. Сьогодні ми підіймаємо наші прапори, поновлюємо святині та заявляємо на весь світ: **МИ Є! МИ ЙДЕМО ДО СВОБОДИ! МИ БОРЕМОСЯ ЗА НЕЇ!!!** Ми промовляємо ці слова як **КЛЯТВУ** саме на цьому місці, на землі Коша Запорозького, першої у світі республіки демократичних законів і рівних людських прав, на землі слави та звитяги нашої, на землі Січі, яка врятувала весь слов'янський світ і Європу від азійських варварів. **МИ Є! І БУДЕТЕ ВИ!** Бо були вони, звитяжні наші попередники, які заповіли нам свої звичаї та свою славу. Не марно пролита на цей чорнозем їхня кров, не марно склали свої голови у високих ковилах оті «триста як скло» і всі інші тисячі тисяч; та кров, ті голоси волають до нас: не хиліться вже ніколи, боріться за свободу, за правду, за демократію, за Україну!!! Другої України, як сказав наш геніальний Тарас Шевченко, на світі немає й не буде. Ми клянемося любити її так, як любив її **ВІН** — Геній українського народу, як любили вони, славні запорозькі козаки! Ми впевнені, що ви живете у вільній Україні під голубим небом, серед золотих пшениць у добрі та злагоді. Пам'ятайте про всіх, хто склав голови, хто боровся за свободу України, за щастя ваше і ваших дітей!

СЛАВА УКРАЇНІ! СЛАВА У ВІКАХ!

Прийнято на святі 500-річчя козацтва України у м. Нікополі 3.08.1990 р.

перевірте свої знання

1. Який вплив на свідомість людей мало висвітлення в газетах і часописах тем з історії України, які раніше були заборонені?
2. Яке значення мало прийняття Закону УРСР «Про мови в Українській РСР»?
3. Чому керівники КПУ намагалися продемонструвати, що підтримують відродження української мови?
4. Які завдання ставило перед собою Товариство української мови імені Тараса Шевченка?
5. Які процеси в суспільстві відображало святкування 500-річчя українського козацтва?
6. Охарактеризуйте форми та методи боротьби прихильників УГКЦ за відродження своєї церкви.
7. Чому наприкінці 1980-х років відбулося відродження УАПЦ?
8. Які факти свідчать про активізацію національного руху в другій половині 1980-х років?
9. Які вимоги висували студенти під час голодування в Києві в жовтні 1990 р.?
10. Охарактеризуйте суспільно-політичне значення голодування студентів у жовтні 1990 р.

§ 27. ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В СРСР У 1990–1991 рр.

- Чи можна вважати систему виборів, яка сформувалася в СРСР, демократичною?
- Чи мала УРСР ознаки держави? Які суспільно-політичні процеси свідчили про прагнення України до суверенітету?

1. Вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад у 1990 р.

У жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закони про вибори народних депутатів УРСР і депутатів місцевих рад. Особливістю цих законів було те, що ними передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням будь-якої кількості кандидатів на одне депутатське місце. Передбачалося вільне обговорення виборчих програм. Виборці могли контролювати підрахунок голосів. Вищим законодавчим органом УРСР була визначена Верховна Рада, яка обиралася в кількості 450 депутатів строком на 5 років.

Народний рух, УГС, «Меморіал», Товариство української мови імені Тараса Шевченка та інші організації національно-демократичного спрямування створили Демократичний блок для координації дій на виборах. Блок виступав за реальний політичний і економічний суверенітет України, скасування ст. 6 Конституції СРСР, що забезпечувала монополію КПРС на владу, різні форми власності, національне відродження українського народу, вільний розвиток культур і мов національних меншин України, свободу віросповідання тощо.

Кандидати від опозиції будували свої програми на критиці влади, викритті порушень законності, привілеїв партійних працівників. Розгорнулася гостра передвиборна боротьба. У багатьох округах представникам національно-демократичних сил протистояли досвідчені партійні працівники та керівники підприємств.

Для виборців, які звикли одностайно голосувати за єдиний блок «комуністів і безпартійних», ці вибори були новим явищем суспільно-політичного життя. Траплялися несподівані факти поведінки місцевих керівників-комуністів: в одному з округів вони підтримали не досвідченого господарника, а церковного діяча. Комуністи, які ще недавно переслідували церкву, у нових політичних умовах змінили тактику.

Вибори відбулися за два тури – 4 і 18 березня 1990 р. Вони відзначалися високою активністю виборців: прийшли проголосувати 85 % тих, хто був внесений до виборчих списків. Верховна Рада УРСР оновила склад на 90 %. Більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули представники комуністичної партії. Незважаючи на те, що ЗМІ знаходилися під контролем КПРС, представники Демократичного блоку здобули майже третину місць у Верховній Раді. Водночас зазнали поразки на місцевих виборах понад 100 перших секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії. Найбільшою була поразка комуністичної партії на місцевих виборах у Донецькій та Івано-Франківській областях.

Верховна Рада УРСР нового скликання розпочала роботу 15 травня 1990 р. Головою Верховної Ради Української РСР було обрано першого секретаря ЦК компартії України В. Івашка. Демократичний блок народних депутатів виступив

із декларацією про перехід до конструктивної опозиції та створив Народну Раду, до якої входило 125 народних депутатів. Опозицію очолив академік І. Юхновський, відомий у науковому світі фізик-теоретик. Більшість утворила групу «За суверенну Радянську Україну», відому як «група 239». Оскільки для прийняття рішення достатньо було 226 голосів, то «група 239» мала всю повноту законодавчої влади.

Представники Демократичного блоку були обрані також до місцевих рад. У Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській обласних радах вони здобули більшість. Наприклад, дві третини складу Львівської обласної ради становили активісти Народного руху, Української Гельсінкської спілки та інших громадських організацій. Вони мали більшість у міських і районних радах Львова, Дрогобича, Стрия, Червонограда, Миколаєва. Місцеві організації компартії України опинилися в цих областях у незвичній для себе ролі опозиційних. Над багатьма містами й селами України замайоріли синьо-жовті національні прапори.

Ігор Юхновський

2. Декларація про державний суверенітет України.

Ідея суверенітету УРСР все більше проникала у свідомість народу. Позиція керівництва компартії з цього питання була викладена в резолюції березневого (1990) пленуму ЦК КП України «Про політичний і економічний суверенітет України». Утвердження суверенітету Української РСР комуністи вбачали тільки в оновленій радянській федерації. Серед найважливіших були названі: право республіки визначати питання, які вона передає в компетенцію союзних органів; пріоритет законів республіки над нормативними актами Союзу РСР; створення правової основи й механізму захисту економічних інтересів республіки. Пленум доручив комуністам узяти участь у розробці закону «Про економічну самостійність України». Водночас він рішуче виступив проти виходу республіки із СРСР. Отже, запропонований комуністичною партією так званий суверенітет не передбачав незалежності України, був засобом політичної боротьби в тих конкретних умовах.

Наприкінці червня 1990 р. Верховна Рада почала розглядати питання про державний суверенітет УРСР. Тоді в Україні відбувалися багатотисячні мітинги та страйк шахтарів. У Вінниці 10 червня 1990 р. доцент Педагогічного інституту В. Мулява розпочав політичне голодування з вимогою: «КПРС, вийми руку з народної кишені!» До нього приєдналися представники національно-демократичного руху. У Верховній Раді ситуація загострилася після того, коли 63 народні депутати на чолі з В. Івашком без дозволу сесії відбули до Москви для участі в роботі XXVIII з'їзду КПРС. Представники Народної ради почали вимагати відкликання депутатів-комуністів із Москви. Вимогу підтримали понад 300 депутатів, у тому числі багато комуністів. Більшість делегатів з'їзду КПРС повернулися до Києва. Однак голова Верховної Ради В. Івашко вирішив балотуватися на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС і залишився в Москві.

Головою Верховної Ради УРСР був обраний другий секретар ЦК КПУ Л. Кравчук. Поведінка В. Івашка була сприйнята народними депутатами як неповага до

Верховної Ради УРСР. Вона підірвала авторитет партії в очах депутатів і народу, що полегшило процес обговорення питання про прийняття Декларації про державний суверенітет України.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*. За неї проголосували майже всі депутати. Це була відповідь на політику центральної влади, яка ігнорувала інтереси союзних республік. Більшість депутатів також розуміла, що ідея суверенітету все глибше проникає в народні маси. На це рішення вплинув також приклад народних депутатів Російської Федерації, які в червні 1990 р. проголосили державний суверенітет РРФСР.

Державний суверенітет визначався в декларації як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Україна здобула право на самостійну правотворчість, тобто можливість приймати власні закони з будь-яких питань.

Декларація передбачала запровадження в разі необхідності власної грошової одиниці. Проголошувався намір держави забезпечувати національно-культурне відродження українського народу. Усім національностям, які проживали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток. У декларації зазначалося, що Україна має право на власні збройні сили, самостійно визначає порядок проходження військової служби громадянами республіки. Декларація мала стати основою майбутньої конституції України.

Опозиція вимагала надати декларації статусу конституційного акта, однак більшість депутатів ще не була готова проводити незалежну політику. У документах, прийнятих у липні 1990 р., важливе значення мало рішення повернути в Україну для продовження служби всіх солдатів радянської армії, призваних з її території. На основі Декларації про державний суверенітет України в **серпні 1990 р.** був ухвалений закон «Про економічну самостійність УРСР». У ньому зазначалося, що забезпечення економічної самостійності УРСР є необхідною умовою державного суверенітету України. Законом було встановлено, що УРСР самостійно визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України; усі розташовані на території України підприємства, установи й організації становлять її народногосподарський комплекс. У ньому були закладені принципи економічної самостійності УРСР. Для розвитку ринкових відносин важливе значення мав принцип повної господарської самостійності та свободи підприємництва юридичних і фізичних осіб. Були також визначені форми власності, фінансово-бюджетна, кредитна та грошова системи УРСР. У законі було зазначено, що УРСР самостійно здійснює керівництво зовнішньоекономічною діяльністю.

Наприкінці 1990 р. були також ухвалені закони «Про ціни і ціноутворення», «Про державну податкову службу в УРСР», «Про бюджетну систему Української РСР», «Про міліцію», а на початку наступного року — «Про власність».

Довкола кожного із законопроектів точилася боротьба між більшістю й опозицією. Наприклад, опозиція пропонувала включити до закону «Про міліцію» статтю про департизацію та виведення організацій КППС із структур Міністерства внутрішніх справ, однак це не вдалося зробити. Ухвалені закони суперечили

Конституції СРСР, тому вона швидко втрачала значення. Водночас Україна, незалежно від уряду СРСР, почала встановлювати зв'язки з Росією, Білорусією, республіками Балтії, Узбекистаном і Казахстаном. Декларація про державний суверенітет України мала надзвичайно важливе значення для здобуття нею державної незалежності. Верховна Рада внесла до Конституції УРСР статті, які проголошували верховенство законів Української РСР на її території.

3. Україна в загальносоюзних суспільно-політичних процесах у першій половині 1991 р.

На початку 1991 р. політична ситуація в Радянському Союзі загострилася. Михайло Горбачов усіма силами намагався зберегти Радянський Союз, для чого необхідно було якнайшвидше підписати новий союзний договір. Тому він звернувся до населення з проханням підтримати свій проект. На 17 березня 1991 р. був призначений Всесоюзний референдум, до бюлетеня якого вносилася запитання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?» Це запитання було складним, містило суперечності, що важко поєднувалися: з одного боку — збереження Союзу, а з іншого — суверенітет республік. Шість союзних республік відмовилися від проведення референдуму. КПРС та її республіканські організації розгорнули агітацію за оновлений союз. ЦК КП України виступив із заявою «За суверенну соціалістичну Україну в оновленому Союзі». Комуністична більшість Верховної Ради УРСР підтримала проведення референдуму.

Частина комуністів Литви, які підтримували політику КПРС, почали вимагати від М. Горбачова, щоб він запровадив у цій республіці пряме президентське правління. У відповідь М. Горбачов зажадав від Верховної Ради Литви повністю відновити на території республіки дію Конституції СРСР. Він також дав наказ міністрові оборони СРСР, голові КДБ, міністрові внутрішніх справ застосувати силу. Спецпідрозділ «Альфа» спробував захопити Вільнюський телецентр, унаслідок чого загинули 14 осіб. Захисники Верховної Ради Литви почали будувати барикади.

В Україні з тривогою спостерігали за подіями в Литві. Трагедія у Вільнюсі згуртувала українських політичних діячів. Почалося зближення республік, які не бажали визнавали союзний центр. Борис Єльцин заявив про бажання керівників Росії, України, Білорусії та Казахстану укласти чотиристоронню угоду, не чекаючи Союзного договору. У такій ситуації голова Верховної Ради Л. Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести опитування населення УРСР. Було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Більшість депутатів Верховної Ради підтримала цю пропозицію. Обласні ради Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей вирішили одночасно із союзним і республіканським опитуванням провести регіональний референдум, на якому було запропоновано дати відповідь на запитання: «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої

та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної належності?»

В Україні навколо проекту союзного договору розгорнулася боротьба між опозицією та комуністами — прихильниками союзу. За таких умов більшість представників опозиції закликали сказати «ні» на союзному референдумі і «так» на республіканському опитуванні. Компартія України прагнула забезпечити перемогу на союзному референдумі. На той час ЗМІ залишалися в основному під контролем КІІ України, тому опозиція не мала можливості роз'яснити народові зміст запитань, винесених на референдум.

17 березня 1991 р. відбувся *референдум*, на якому населення України дало відповідь на обидва запитання. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік висловилися 70,2 %, а за Україну в складі Союзу, але на засадах Декларації про державний суверенітет України проголосували 80,2 % осіб, які брали участь в опитуванні. Отже, більшість виборців висловилися «за» в обох випадках, не завжди розуміючи, що голосують за різні шляхи розвитку України.

І прибічники союзу, і прибічники суверенізації України тлумачили результати референдуму як свою перемогу, однак було очевидним, що Декларація про державний суверенітет України здобула більшу підтримку жителів України, аніж ідея нового союзу. Що ж стосується західноукраїнських областей, то за незалежну державу, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, висловилися 88 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці. Результати референдуму та всенародного опитування свідчили про посилення серед українського народу прагнення до створення суверенної держави.

Результати референдуму позначилися на поведінці та настроях депутатів. У Верховній Раді зростав вплив її голови Л. Кравчука, якого почали підтримувати все більше комуністів. Їх називали «суверен-комуністами». Верховна Рада прийняла кілька постанов в інтересах економіки України: про перехід підприємств вугільної промисловості у власність Української РСР, про митну справу в республіці, про перехід усіх підприємств на території України під юрисдикцію республіки. Опрацьовувалося питання про впровадження в Україні власних грошових знаків.

Після проведення референдуму Президент СРСР М. Горбачов проводив активну політику щодо підписання нового Союзного договору. 23 квітня 1991 р. в урядовій резиденції в Ново-Огарьово поблизу Москви він зустрівся з лідерами дев'яти союзних республік і запропонував підписати заяву щодо подолання кризи в країні. У заяві йшлося про необхідність відновлення конституційного порядку та дотримання союзних законів. Першочерговим було питання про укладення Союзного договору. Україна на зустрічі відстоювала ідею створення співдружності. Підписання Союзного договору планувалося на вересень–жовтень 1991 р.

4. Спроба державного перевороту в СРСР.

Михайло Горбачов не був упевнений, що новий Союзний договір буде підтриманий Верховною Радою СРСР, через що вирішив розпочати його підписання раніше визначених термінів — 20 серпня 1991 р. Напередодні голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов заявив, що текст договору про створення Союзу суверенних держав не враховує підсумки всесоюзного референдуму. 19 серпня 1991 р.

ЗМІ повідомили про створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), до якого увійшли вісім осіб (голова КДБ СРСР В. Крючков, міністр внутрішніх справ СРСР В. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов та ін.). У країні був оголошений надзвичайний стан. Члени ДКНС ізолювали М. Горбачова, який перебував тоді в Криму. Це була спроба державного перевороту. Заколотники спиралися на реакційні елементи КПРС, КДБ. Путчисти заборонили мітинги та демонстрації, установили цензуру, увели до Москви війська. Діяльність ДКНС свідчила, що його учасники мають намір відновити тоталітарну систему та припинити рух республік Радянського Союзу до національно-культурного відродження та незалежності. Не випадково антиконституційний переворот було здійснено напередодні підписання нового Союзного договору. Реакційні сили не могли змиритися з тим, що його умови передбачали деякі поступки союзним республікам.

Проти заколотників рішуче виступив Б. Єльцин, який охарактеризував ДКНС як реакційний антиконституційний переворот і закликав громадян до опору. До будинку Верховної Ради РРФСР почали прибувати москвичі для захисту демократії. Вони збудували барикади. Захисників демократії підтримала частина військовиків.

Серед захисників законно обраної влади були українці з національними синьо-жовтими прапорами. Один із прапорів був установлений на танку, екіпаж якого перейшов на бік оборонців демократії. У перших рядах захисників демократичних перетворень у Москві був Г. Куценко, який народився на Київщині. У дні путчу він приєднався до руху опору, а його родина виготовила український національний прапор, який замаюрів на барикадах.

Уранці 19 серпня до Києва прибув командувач сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников. Він поставив голові Верховної Ради України Л. Кравчуку ультиматум: у разі невиконання наказів ДКНС у республіці негайно буде запроваджено надзвичайний стан. Заколот висвітлив справжні позиції політичних сил в Україні. Секретаріат ЦК компартії України надіслав у регіони шифрограму, у якій схвально оцінив переворот і пропонував парткомам підтримати ДКНС. Про підтримку путчистів заявили керівники багатьох місцевих рад. Керівництво Верховної Ради вагалось. Офіційні преса, радіо, телебачення республіки поширювали всі розпорядження заколотників. В Україні проти них виступили представники національно-демократичних сил. Вони вимагали засудити заколот спеціальним рішенням Верховної Ради УРСР, але більшість вичікувала.

Львівська обласна рада закликала до масових актів громадянської непокорі. Сесія Харківської міськради також засудила ДКНС. Голова спілки офіцерів України полковник В. Мартиросян запропонував організувати волонтерів для захисту українського парламенту, закликав громадян України, які проходять військову службу на території РРФСР, не виконувати розпорядження ДКНС. Народний рух та український страйковий комітет готували на 21 серпня

Спроба державного перевороту в СРСР.
м. Москва. 19 серпня 1991 р.

безстроковий всеукраїнський страйк. Шахтарі Донбасу відправили до Л. Кравчука делегацію з протестом з приводу утримання під вартою на території суверенної України М. Горбачова та попередили про страйк. Після невдалої спроби заколотників штурмувати «Білий дім» у ніч з 20 на 21 серпня стало очевидним, що спроба здійснити державний переворот зазнала поразки.

працюємо з документами

- Порівняйте зміст поданої нижче резолюції з Декларацією про державний суверенітет України. Що є спільного та відмінного в їхньому змісті?

Про політичний і економічний суверенітет України Резолюція пленуму ЦК компартії України

Пленум вважає одним із найважливіших завдань компартії України послідовне утвердження політичного та економічного суверенітету Української РСР в оновленій радянській федерації. Цей курс має стати надійною основою для консолідації всіх прогресивних сил, подолання кризових явищ у соціально-політичній та економічній сферах і створення для всіх людей, які населяють республіку, достойних умов життя. Пленум визначає такі принципові моменти політичного й економічного суверенітету України:

- повновладдя народу України на своїй території, виразником його волі є Ради народних депутатів;
- державна цілісність, територіальна єдність і територіальне верховенство Української РСР;
- самостійність у визначенні інститутів і символів державності, адміністративно-територіального устрою;
- право республіки визначати, вирішення яких питань вона передає в компетенцію союзних органів;
- пріоритет законів республіки над нормативними актами органів управління Союзу РСР;
- створення правової основи й механізму захисту економічних інтересів республіки, розширення й зміцнення зв'язків із союзними республіками;
- становлення Української РСР як реального суб'єкта міжнародного права;
- створення необхідних умов для широкого розвитку економічних, наукових і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

...Висловлюючись за політичний і економічний суверенітет Української РСР, пленум ЦК компартії України виступає проти будь-яких спроб сепаратистських сил використати цю ситуацію з націоналістичною метою, для розцалювання націоналістичного егоїзму й ворожнечі.

Пленум рішуче виступає проти закликів екстремістських елементів до виходу республіки із СРСР. Комуністи республіки будуть зміцнювати дружбу, співробітництво та взаємодопомогу народів Союзу РСР, не відступають від ленінських принципів інтернаціоналізму...

31 березня 1990 р.

перевірте свої знання

1. Визначте особливості виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад у 1990 р.
2. Охарактеризуйте співвідношення політичних сил, яке склалося за результатами виборів 1990 р.

3. Охарактеризуйте основні положення Декларації про державний суверенітет України.
4. У чому полягало суспільно-політичне значення прийняття Декларації про державний суверенітет України?
5. Які законодавчі акти були ухвалені на основі Декларації про державний суверенітет України?
6. Охарактеризуйте ставлення основних політичних сил до референдуму 17 березня 1991 р.
7. Яке значення для України мав референдум 17 березня 1991 р.?
8. Якою була реакція політичних сил України на спробу державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р.?
9. Визначте політичні наслідки спроби державного перевороту в СРСР.
10. Якими були, на вашу думку, причини поразки організаторів державного перевороту?

§ 28. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ІСНУВАННЯ СРСР

- Який вплив на суспільно-політичні процеси мала Декларація про державний суверенітет України?
- Яку загрозу для України становила спроба державного перевороту в Москві в серпні 1991 р.?

1. Проголошення незалежності України.

Після поразки заколотників, які намагалися здійснити державний переворот, склалися сприятливі умови для здобуття Україною незалежності. 24 серпня 1991 р. була скликана позачергова сесія Верховної Ради УРСР, яка прийняла документ виняткової історичної ваги — **Акт проголошення незалежності України**. За проголошення незалежності проголосували 346 народних депутатів, проти — 4. Під впливом поразки заколотників за акт проголосувала також значна частина депутатів-комуністів. Результати голосування депутати зустріли бурхливими оплесками, у залі панував урочистий і піднесений настрій. З прийняттям цього доленосного документа Українська Радянська Соціалістична Республіка перестала існувати. У світі з'явилася нова держава — Україна.

Акт проголошення незалежності України

мовою документів

Постанова Верховної Ради Української РСР

Про проголошення незалежності України
Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки
постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР

м. Київ, 24 серпня 1991 року

Л. Кравчук

Громадяни, які пов'язували своє майбутнє з вільною та демократичною державою, з радістю і захопленням зустріли проголошення незалежності України. Верховна Рада вирішила провести 1 грудня 1991 р. референдум про підтвердження Акта проголошення незалежності України. Відповідно до нього Верховна Рада ухвалила постанову «Про військові формування на Україні», якою підпорядкувала собі всі війська, розташовані на території УРСР. Постанова передбачала утворення Міністерства оборони України. Урядові було доручено приступити до створення Збройних сил України. Підприємства союзного підпорядкування, розташовані в Україні, проголошувалися власністю України. Комуністична більшість у Верховній Раді була розгублена й не чинила опору цим рішенням.

мовою документів

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,
– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.
Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.
Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення.

24 серпня 1991 року

Верховна Рада України

В умовах незалежності компартія України швидко втрачала свій вплив на суспільство. Тисячі комуністів написали заяви про вихід з її лав. Про вихід із КПРС заявила група депутатів Верховної Ради України, у тому числі голова Верховної Ради — Л. Кравчук.

Через наявність матеріалів, що свідчили про участь органів КПУ в державному перевороті 19–21 серпня 1991 р., Президія Верховної Ради вирішила припинити її діяльність до остаточного розслідування обставин, пов'язаних із переворотом. Міністерству внутрішніх справ України було доручено за участю народних депутатів опечатати всі службові приміщення партійних комітетів КПУ та взяти їх під охорону.

Водночас від Кабінету Міністрів України та правоохоронних органів вимагалося забезпечити неухильне дотримання законності в питаннях захисту прав громадян, не допустити переслідування за політичні переконання:

Тимчасова комісія Верховної Ради почала перевіряти діяльність посадових осіб і органів державної влади під час заколоту. Вона виявила незаперечні докази того, що керівництво КПУ підтримувало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України. У цьому зв'язку Президія Верховної Ради України, спираючись на Конституцію України, заборонила діяльність КПУ. Парламентська більшість («група 239») заявила про свій саморозпуск. Над будинком Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий прапор.

2. Всеукраїнський референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

1 грудня 1991 р. відбувся *Всеукраїнський референдум* на підтвердження *Акту проголошення незалежності України*, який засвідчив бажання її громадян жити у вільній, самостійній та демократичній державі. На запитання в бюлетені для голосування: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» — 90,32 % відповіли: «Так, підтверджую». Народ України, за словами О. Гончара, «видобув із глибин душі заповітне, оте своє вирішальне, магічне “так!”».

«Сказали “так” шахтар і хлібороб, військовики та солдатські матері, художня й технічна інтелігенція — усі, кому дорога доля України... Схід і Захід республіки в передвиборних бурях ще глибше поєднались», — підсумував письменник у виступі на засіданні Верховної Ради 5 грудня 1991 р.

На вибір громадян, крім національного піднесення, вплинули також конкретні політичні обставини: фактичний розпад СРСР, відносна стабільність в Україні порівняно з іншими республіками.

Леонід Кравчук складає присягу Президента України

Одночасно з референдумом відбулися вибори Президента України. Кандидатів на цю посаду висунули партії, рухи, трудові колективи. Центральна виборча комісія зареєструвала сім кандидатів, серед яких найвідомішими були: голова Верховної Ради України Л. Кравчук, голова Львівської обласної ради В. Чорновіл, голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко. Незважаючи на відмінності програм, усі кандидати заявляли, що вони виступають за незалежність України.

Першим Президентом України був обраний **Леонід Кравчук**, за якого проголосували 61,6 % виборців. Кандидат від Народного руху В. Чорновіл здобув друге місце (23,27 % голосів).

Леонід Макарович Кравчук народився 10 січня 1936 р. в селі Великий Житин Рівненської області в селянській родині. Здобув економічну освіту в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка. Працював викладачем політекономії та на партійній роботі. Став відомим широкій громадськості завдяки теледебатам з ініціаторами створення Народного руху на початку 1989 р., коли працював завідувачем відділу агітації та пропаганди ЦК КПУ. Влітку 1990 р. був обраний головою Верховної Ради України. На долю Л. Кравчука як Президента України випало прийняття багатьох складних і відповідальних рішень.

3. Припинення існування СРСР.

На початку грудня 1991 р. СРСР постав перед загрозою неконтрольованого розпаду. 8 грудня в Біловезькій Пущі поблизу Мінська Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич і Президент Росії Б. Єльцин підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), у якій вони констатували, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування. Особливо важливе значення для утвердження незалежності України мала ст. 5 угоди, у якій сторони визнали територіальну цілісність одна одної та недоторканність існуючих кордонів у межах співдружності. Установлювався контроль над ядерною зброєю. Цим документом передбачалося, що кожна сторона має право припинити дію угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників СНД за рік.

З моменту укладення угоди на територіях держав, що її підписали, не допускалося застосування норм третіх держав, у тому числі колишнього Союзу РСР. Згідно зі ст. 14 угоди, діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав-членів СНД припиняється. 10 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про створення СНД із застереженнями.

Важливою гарантією для незалежного статусу України в період формування СНД стала заява Верховної Ради України з приводу укладення угоди про СНД. Необхідність заяви була викликана, зокрема тим, що деякі політики тлумачили угоду як основу для створення нової союзної держави. У ній наголошувалося, що

Україна є та залишається за своїм правовим статусом незалежною державою, яка заперечує перетворення співдружності на державне утворення зі своїми органами влади й управління. Було підтверджено, що кордон між Україною — з одного боку та Росією й Білоруссю — з іншого є державним кордоном України, який є недоторканим. Верховна Рада заявила, що Україна створюватиме власні збройні сили на базі розташованих на її території збройних сил колишнього СРСР. У заяві було також сказано, що Україна створюватиме відкриту економічну систему шляхом запровадження власної грошової одиниці, банківської та митної систем. Заява була офіційним тлумаченням угоди й обов'язковим документом для діяльності Президента України та прем'єр-міністра України.

Чітка позиція України, викладена в заяві Верховної Ради України, мала для неї надзвичайно важливе значення напередодні підписання **21 грудня 1991 р.** в Алма-Аті *Декларації про утворення СНД*. У декларації було підтверджено, що Союз Радянських Соціалістичних Республік припинив своє існування. Засновники СНД визначили, що кожна з республік, яка входить до СНД, є незалежною у своїй внутрішній і зовнішній політиці, а нове утворення не передбачає центральних управлінських структур. Незалежність України стала фактом, який визнавався всіма державами, що виникли на території колишнього Радянського Союзу.

25 грудня 1991 р. пішов у відставку Президент СРСР М. Горбачов. Це означало, що Радянський Союз офіційно припинив своє існування.

працюємо з документами

- У чому полягало історичне значення зустрічі керівників Білорусі, України та Росії в Біловезькій Пущі?

З інтерв'ю Л. Кравчука газеті «Аргументы и факты»

8 квітня 1993 р.

...— Кажуть, що три керівники — Єльцин, Шушкевич і Кравчук — розвалили Радянський Союз.

Л. Кравчук: — Радянський Союз був приречений, оскільки тримався на КПРС і КДБ. Демократія й імперія — поняття не сумісні. Ви не знайдете в історії, щоб імперія була демократична. Радянський Союз — це була надімперія. Це була тоталітарна імперія, якої світ не бачив. І ось, як тільки КПРС пригнулась, почали гнутися всі несучі конструкції. Радянський Союз був приречений. Після серпневого путчу всім стало зрозуміло, що якщо не вжити рішучих заходів, то станеться обвальна руйнація Радянського Союзу. І тоді можуть бути страшні наслідки, я про це думав і готувався до цього. І коли ми зібралися в Біловезькій Пущі, то мова не йшла про розпад Радянського Союзу, а як цей розпад, який став об'єктивним, спрямувати в таке русло, щоб він не став, ну, скажімо, прототипом югославського. Ось яке в нас було завдання. ...І коли я приїхав до Біловезької Пущі, народ України вже проголосував за незалежність — 92 відсотки. ...Я мав мандат: 92 відсотки тих, що проголосували за незалежну суверенну Україну. Отож я приїхав не тільки зі своєю власною думкою.

перевірте свої знання

1. Визначте суспільно-історичні передумови проголошення незалежності України.
2. Охарактеризуйте зміст Акта проголошення незалежності України.

3. Яке історичне значення мало проголошення України незалежною демократичною державою?
4. Чому була заборонена діяльність КП України?
5. Яке значення для України мала Біловезька угода?
6. Визначте причини розпаду СРСР.
7. Подумайте, чому необхідно було проводити Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р.
8. Що було спільним у політичних позиціях кандидатів у президенти під час президентських виборів 1 грудня 1991 р.?
9. Завдяки чому, на вашу думку, на виборах 1991 р. переміг Л. Кравчук?
10. Визначте роль політичних діячів у проголошенні незалежності України, розпаді СРСР та створенні СНД.

НАШ КРАЙ У 1985–1991 рр.

Д. Назурний. Монастирський пейзаж. 1991 р.

питання державного суверенітету України? • Як вони сприйняли спробу державного перевороту в СРСР, розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України?

• Розпитайте в батьків і людей старшого покоління, на що вони сподівалися, підтримуючи незалежність України.

• З'ясуйте, якими заходами розпочалася «перебудова» у вашому краї. • Які соціальні групи й особистості підтримували «перебудову»? • Які питання вважалися тоді першочерговими? • Як сприйняло населення краю Чорнобильську катастрофу, як вона позначилася на господарстві, настроях людей? • Зробіть аналіз стану економіки та рівня життя населення протягом визначеного часу. • Чи охопив ваш край страйковий рух, якою мірою? • Які вимоги висували страйкарі?

• Як гласність і лібералізація позначилися на свідомості мешканців краю? Проаналізуйте діяльність перших громадських організацій і об'єднань, їхні політичні гасла та еволюцію. • Охарактеризуйте релігійне відродження краю.

• Опишіть суспільні настрої в ході виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. • Визначте питання й проблеми, що хвилювали тоді ваших земляків. • Як ваші країни реагували на загальносоюзні суспільно-політичні процеси,

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 5

«Розпад Радянського Союзу та проголошення незалежності України (1985–1991)»

З метою виходу з кризи керівництво КПРС на чолі з М. Горбачовим розпочало політику «перебудови». Однак заходи, здійснювані адміністративними методами, не дали бажаних результатів.

Чорнобильська катастрофа завдала шкоди здоров'ю людей та довкіллю. Після аварії активізувався екологічний рух, змінилася суспільна свідомість.

Одним із головних напрямів реформ була політика прискорення. КПРС спробувала перебудувати кадрову політику, пов'язати реформи з «людським фактором», упровадити обрання керівників промислових підприємств. Однак їй не вдалося змінити структуру економіки та досягти якісних змін у виробництві.

Була дозволена індивідуальна трудова діяльність. Спроби розширити самостійність промислових підприємств і впровадити новий господарський механізм не спричинили істотних зрушень в економіці. Колгоспно-радгоспна номенклатура чинила опір упровадженню нових форм господарювання. Радикальна економічна реформа не була проведена, натомість зростала інфляція, збільшувався дефіцит державного бюджету. Гроші втрачали свої функції, поширилися натуральні (бартерні) відносини. Наприкінці 1980-х років знизився рівень життя населення.

В умовах гласності в УРСР відбувалися значні суспільно-політичні зміни. Зросла громадська активність. Найпотужнішим громадським об'єднанням став Народний рух України за перебудову. Демократизоване виборче законодавство давало змогу представникам опозиції активізувати участь у політичному житті.

Після відміни ст. 6 Конституції СРСР створилися умови для формування багатопартійної системи. У процесі її становлення поглиблювалася криза компартії України. КПУ була ослаблена, однак продовжувала контролювати державний апарат і правоохоронні органи.

У другій половині 1980-х років в УРСР активізувався національний рух. Пробуджувалися історична пам'ять і національна свідомість. Масового характеру набув рух за відродження української мови.

В умовах демократизації та гласності розпочалося релігійне відродження.

Після ухвалення закону про вибори народних депутатів УРСР і депутатів місцевих рад виникли нові умови проведення виборів. За результатами виборів більшість депутатських місць у Верховній Раді здобули комуністи. Демократичний блок народних депутатів перейшов у конструктивну опозицію та створив Народну раду.

У свідомість українського народу все глибше проникала ідея суверенітету. Видатною подією стало ухвалення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Результати референдуму й опитування свідчили про посилення серед українського народу прагнення до створення суверенної держави.

Напередодні підписання нового Союзного договору реакційні сили здійснили спробу державного перевороту. У СРСР був оголошений надзвичайний стан, обмежено громадянські права та свободи. Спроба державного перевороту в Москві висвітлила справжні позиції політичних сил в Україні: ЦК КПУ підтримав заколотників, а національно-демократичні сили виступили проти перевороту та закликали громадян до опору.

Склалися сприятливі умови для здобуття Україною незалежності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. Розпочалося будівництво незалежної Української держави.

§ 29. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

- Подумайте, які органи влади потрібно було створити в Україні для побудови демократичної правової держави.
- Чому Україні була необхідна нова конституція?

1. Особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні.

Для становлення України як правової демократичної держави велике значення мала розбудова законодавчої влади. Єдиним органом законодавчої влади, уповноваженим приймати закони, була Верховна Рада України. Важливим кроком на шляху розбудови законодавчої влади стало ухвалення в листопаді 1992 р. Закону України «Про статус народного депутата України». Закон визначив права, обов'язки та відповідальність народного депутата України, установив правові та соціальні гарантії здійснення ним парламентських повноважень.

Для розширення законотворчої діяльності народних депутатів важливе значення мало те, що вони здійснювали свої повноваження на постійній основі. Однак на діяльності Верховної Ради негативно позначалася відсутність в Україні традицій парламентаризму. Чимало прийнятих законів не мали прямої дії, затримувалася розробка підзаконних актів, які б конкретизували закони та забезпечили їх реалізацію. Хоча закон передбачав дотримання депутатами депутатської етики, її норми нерідко порушувалися. Це негативно позначалося на авторитеті Верховної Ради.

Ефективність діяльності Верховної Ради послаблювало політичне протистояння, відсутність злагоди в роботі законодавчої та виконавчої влади.

Визначним етапом державотворчого процесу стало затвердження Верховною Радою державних символів. 16 січня 1992 р. Державним гімном України був затверджений музичний твір «Ще не вмерла України...», написаний в 1863 р. композитором М. Вербицьким на слова П. Чубинського. 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор було визнано Державним прапором України, а 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України затвердила малий Державний герб України – тризуб. Затвердження державних символів супроводжувалося гострими дискусіями у Верховній Раді та в суспільстві.

Для побудови суверенної держави необхідно було передусім узаконити правові основи її безпеки. Цей процес розпочала постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні», ухвалена 24 серпня 1991 р. Важливою віхою в

історії військового будівництва стало прийняття **6 грудня 1991 р.** Закону України «Про Збройні сили України», який визначив правові засади реформування армії. Правові гарантії суверенітету України забезпечували Закони України «Про державний кордон України» (листопад 1991 р.), «Про прикордонні війська України» (грудень 1991 р.). Важливе значення мав Указ Президента України Л. Кравчука «Про утворення державного митного комітету України» (грудень 1991 р.).

На формуванні виконавчої влади позначилася суперечність між президентом і Верховною Радою, яка полягала в тому, що кожна сторона намагалася побудувати свою виконавську вертикаль. За ініціативою президента Л. Кравчука Верховна Рада в **березні 1992 р.** ухвалила Закон України «Про представника Президента України». Ним було встановлено, що представник Президента України є найвищою посадовою особою виконавчої влади — головою місцевої адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі. Представник Президента України мав широкі повноваження. Однак опоненти президента у Верховній Раді вважали, що, відповідно до статей Конституції України, влада на місцях повинна належати не представникам Президента України, а головам рад і їх виконкомів. Унаслідок цього виникали непорозуміння. У березні 1993 р. Верховна Рада України внесла зміни та доповнення в Закон України «Про представника Президента України», якими було встановлено, що голови обласних і районних рад є найвищими посадовими особами у своїх областях і районах. Завдяки цьому напруженість у відносинах між місцевими керівниками була послаблена.

На загальнодержавному рівні суперечності були пов'язані з тим, що і Верховна Рада, і Президент України хотіли мати вплив на Голову Кабінету Міністрів — прем'єр-міністра. У жовтні 1992 р. Кабінет Міністрів очолив генеральний директор виробничого об'єднання «Південмаш» Л. Кучма. Після його доповіді на сесії Верховної Ради про катастрофічний стан економіки народні депутати дали згоду на додаткові повноваження Кабінету Міністрів, який одержав право протягом шести місяців видавати декрети з економічних питань.

Судова влада в Україні формувалася з урахуванням потреб економічного та суспільно-політичного життя. В умовах ринкових відносин набули поширення конфлікти між суб'єктами господарювання, тому важливе значення мало ухвалення в **червні 1991 р.** Закону України «Про господарські суди». Фундаментальне значення для утвердження правової держави мало прийняття в **червні 1992 р.** Закону України «Про Конституційний Суд України», основною метою якого було забезпечення конституційної законності та верховенства Конституції України. У **грудні 1992 р.** був ухвалений Закон України «Про статус суддів», яким були визначені права та обов'язки суддів, порядок їх обрання, гарантії незалежності, недопустимість утручання в діяльність суддів та їхня недоторканність.

4 вересня 1991 р. над Верховною Радою України був піднятий синьо-жовтий прапор

2. Прийняття Конституції України 1996 р.

Після проголошення незалежності України в ній продовжувала діяти Конституція УРСР, прийнята ще в 1978 р., до якої депутати змушені були вносити зміни та доповнення.

Незалежній Україні необхідна була нова конституція. Конституційний процес розпочався ще в 1990 р. Була створена Конституційна комісія, яка в травні 1991 р. подала для обговорення у Верховній Раді Концепцію Основного Закону України. Цей проект передбачав побудову в Україні президентської республіки із всенародними виборами президента. Проти міцної президентської влади, яка обмежувала владу рад, виступили комуністи. В липні 1992 р. проект Конституції України був готовий до широкого обговорення. Однак серед депутатів не було єдності щодо того, якою повинна бути Україна: парламентською, президентською чи президентсько-парламентською республікою.

Після виборів нового складу Верховної Ради та Президента України з вересня 1994 р. почала працювати Конституційна комісія. Керівники держави не могли домовитися, яку форму державного правління обрати та як розподілити повноваження між главою держави й парламентом. У грудні 1994 р. Президент України Л. Кучма подав на розгляд Верховної Ради конституційний закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який передбачав перетворення України з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку. Президент ставав одноосібним главою уряду та отримував право формувати його без погодження з Верховною Радою. Президентів мали також підпорядковуватися й місцеві державні адміністрації. Однак цей проект не отримав необхідної кількості голосів у Верховній Раді.

Тоді Л. Кучма видав у травні 1995 р. Указ «Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентів України та Верховній Раді України». Громадяни України мали відповісти на запитання: «Кому Ви довіряєте — Президентів України чи Верховній Раді?» Однак цей референдум не міг відбутися без згоди Верховної Ради. Отже, необхідно було шукати вихід із конституційної кризи. З цією метою між Президентом України та Верховною Радою 8 червня 1995 р. був укладений Конституційний договір. За ним до прийняття нової конституції України органи влади повинні були функціонувати на засадах закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні».

Здавалося, що Конституційний договір послабив суперечності між гілками влади. Однак після того, як Конституційна комісія передала на розгляд Верховної Ради проект Основного Закону, який передбачав двопалатну структуру парламенту, відносини між гілками влади знову загострилися.

З новою силою спалахнули дискусії про розподіл повноважень між гілками влади, форми власності, про мову, державну символіку, статус Республіки Крим. Прибічники президента знову почали говорити про звернення до народу у формі референдуму. Президент Л. Кучма підписав відповідний указ. Знову виникла політична криза. Перемогла позиція депутатів, які розуміли необхідність прийняття конституції. Важливу роль у подоланні конституційної кризи відіграла Тимчасова депутатська спеціальна комісія, яку очолив депутат М. Сирота. Комісія доклала чимало зусиль, аби узгодити позиції різних партій і фрак-

цій. Обговорення проекту Конституції України відбувалося в умовах загостреного протистояння між Президентом України Л. Кучмою і Головою Верховної Ради України О. Морозом.

Президент Л. Кучма попередив, що розпустить Верховну Раду, якщо Конституція України не буде прийнята в парламентській залі, наполягав на прийнятті свого варіанта Основного Закону шляхом референдуму.

Останнім етапом суперечливого та довготривалого конституційного процесу стала так звана «конституційна» ніч з 27 на 28 червня 1996 р. Голова Тимчасової комісії з доопрацювання Конституції України М. Сирота читав текст у залі, вислуховував пропозиції, переконував і закликав голосувати. Він простояв за трибуною Верховної Ради понад 15 годин. Конституція України була схвалена. Депутати, які вболівали за долю України, широко вітали М. Сироту. Його почали називати «героєм конституційної ночі», «батьком української конституції».

Після прийняття Конституції України розпочався новий етап розвитку суспільства і держави. Цей документ, у якому був урахований світовий досвід державотворення, став вершиною суспільно-правової думки в Україні.

Конституція — це не лише правовий акт, а й надзвичайно важливий політико-правовий документ довгострокової дії, основа консолідації суспільства. Крім суто правових норм, Конституція України містить важливі моральні орієнтири. Вона закріпила засади державної політики, спрямованої на забезпечення прав і свобод людини. Провідна ідея Конституції України — держава функціонує для людини, відповідає перед нею за свою діяльність. Конституція заклала підвалини для розвитку та зміцнення демократичної, соціальної та правової держави, у якій людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

У Конституції України закріплене положення про те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Ідея поділу влади, закладена ще в 1710 р. в «Пактах і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика, була відтворена в сучасних умовах у новій Конституції України.

Юридична цінність і значення Конституції України як правового акта полягає передусім у тому, що вона, як Основний Закон держави, має найвищу юридичну силу. Усі закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі та повинні їй відповідати.

Отже, Конституція України є основним джерелом законодавства на тривалій період, основою розвитку законодавства та правової системи в цілому.

3. Становлення інституту президентства в Україні.

Становлення інституту президентства в Україні розпочалося напередодні проголошення незалежності України внесенням відповідних змін до Конституції Української РСР. Відповідно до Конституції УРСР, Президент України був визнаний найвищою посадовою особою Української держави та главою

Конституція України

виконавчої влади. Важливою віхою в становленні інституту президентства України стало прийняття 5 липня 1991 р. Закону УРСР «Про Президента Української РСР». Ним був визначений статус Президента УРСР, порядок прийняття присяги та її зміст, його відносини з Верховною Радою. Законом було встановлено, що Президент УРСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські та консультативні структури. Порядок проведення виборів Президента України був визначений законом «Про вибори Президента УРСР».

Перший Президент України Л. Кравчук мав статус глави держави. Для виконання своїх функцій він створив постійнодіючий орган — Адміністрацію Президента України. Загальне керівництво Адміністрацією Президента України здійснював секретар Адміністрації Президента України. Основним завданням адміністрації було організаційне, правове, консультативне забезпечення діяльності Президента України. За часів Президента України Л. Кучми керівник адміністрації почав називатися главою Адміністрації Президента України.

З метою створення виконавчої вертикалі, підпорядкованої Президентові України, навесні 1992 р. в усіх областях, містах Києві та Севастополі були введені посади представника Президента України. Представник наділявся функціями вищої посадової особи державної виконавчої влади, йому була підпорядкована місцева державна адміністрація. У багатьох областях за рекомендаціями місцевих організацій НРУ, «Просвіти», «Меморіалу» заступниками представників Президента України з гуманітарної політики були призначені особи, запропоновані національно-демократичними силами. Це створювало враження, що представники цих сил беруть участь у формуванні нової влади. Насправді ж вони, беручи на себе тягар відповідальності, не мали фінансових і адміністративних можливостей для істотного впливу на гуманітарну політику держави.

Відповідно до Закону України «Про представника Президента України», він повинен був забезпечити на відповідній території реалізацію законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої та виконавчої влади, здійснювати контроль за їх дотриманням. Представник Президента України мав повноваження вимагати припинення, а в разі необхідності зупинити дії посадових осіб, що суперечили законодавству. Була зроблена спроба врегулювати відносини представника Президента України з органами місцевого та регіонального самоврядування й розмежувати їхні повноваження. Зокрема, він мав право контролювати діяльність органів місцевого та регіонального самоврядування з питань дотримання Конституції та законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої та виконавчої влади. У Республіці Крим статус представництва Президента України визначався окремим законом.

Незабаром діяльність представників Президента України вступила в суперечність із діяльністю голів відповідних рад, які втратили більшість своїх владних повноважень. Через це під тиском місцевих рад і при підтримці прокомуністичної більшості Верховної Ради інститут представників Президента України в 1994 р. було ліквідовано. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Керівництво виконкомами та радами відповідних рівнів здійснювали їх голови, які обиралися всенародним прямим голосуванням.

перевірте свої знання

1. У чому суть суперечностей між законодавчою та виконавчою гілками влади на початку 1990-х років?
2. Які законодавчі акти визначали правові засади формування судової влади?
3. Чому Україні необхідна була нова конституція?
4. Якими були причини та значення укладення Конституційного договору між Президентом України та Верховною Радою України?
5. Чому народного депутата М. Сироту називали «героєм конституційної ночі»?
6. Охарактеризуйте основні ідеї та принципи Конституції України 1996 р.
7. Яке значення мала Конституція України 1996 р. для розбудови Української держави?
8. Яке основне завдання було покладене на Адміністрацію Президента України?
9. Які функції виконували представники Президента України в регіонах?

5 30. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В 1990-х роках

- Чи могло бути забезпечене справжнє народовладдя в Україні за умов існування однопартійної системи?
- Які суспільно-політичні та правові умови потрібно було створити для участі народу в державотворчих процесах?

1. Формування партійно-політичної системи.

Після скасування монополії КПРС на владу розпочався перехід від монопартійності до багатопартійності. Проголошення незалежності України сприяло формуванню партійно-політичної системи. Політичні партії є важливою ланкою, яка пов'язує громадянське суспільство з державою. Вони відображають суспільні інтереси громадян. Багатопартійна система передбачає, що політичні партії не тільки змагаються між собою, а й істотно впливають на формування органів влади.

В Україні з'явилися нові партії, які збагатили її політичну палітру. У вересні 1991 р. в Донецьку відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України. В основі її ідеології — ринкова економіка. Однак значна частина громадян не готова була до сприйняття ліберальних ідей.

До процесу творення партійно-політичної системи активно долучилися українські націоналісти. У березні 1992 р. відбулася конференція ОУН, яка трансформувалася в Конгрес українських націоналістів (КУН). Організацію очолила Я. Стецько.

Наприкінці 1992 р. IV Всеукраїнські збори НРУ проголосили про перетворення НРУ на політичну партію, яку очолив В. Чорновіл.

Після заборони компартії України у зв'язку з її участю в державному перевороті частина комуністів заснували Соціалістичну партію України, яку очолив О. Мороз. Виразником інтересів колгоспної верхівки стала Селянська партія України, створена на початку 1992 р.

Розширилася правова база формування партійно-політичної системи. Був прийнятий Закон України «Про об'єднання громадян» (червень 1992 р.), у якому визначені поняття «політична партія» та «громадська організація». Політична партія була визначена як об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади та місцевого самоврядування. На підставі цього закону в 1993 р. відновила діяльність Комуністична партія України, яку очолив П. Симоненко.

Центристські позиції задекларувала партія Трудовий конгрес України на чолі з А. Матвієнком. Вона виступала за поступове впровадження ринкових відносин.

У східних областях виник Громадянський конгрес України (ГКУ), який висунув ідею створення на основі СНД Євразійського Союзу, виступив за надання російській мові статусу другої державної.

На початку 1995 р. на політичну арену вийшла Соціал-демократична партія (об'єднана). Під її прапорами в різний час виступали політики В. Онопенко, Л. Кравчук, Є. Марчук, В. Медведчук. У лютому 1996 р. виникла Народно-демократична партія центристського спрямування.

На першому етапі формування багатопартійної системи, коли про себе заявили багато маловпливових партій, важливе місце в партійно-політичній системі посідала так звана партія влади, до якої входили вищі кола державної номенклатури.

Важливим показником зрілості політичної партії та її можливостей впливати на процес формування органів влади було висунення кандидатів під час президентських виборів. Якщо в 1994 р. із семи зареєстрованих кандидатів тільки О. Мороз представляв політичну партію – соціалістичну, то у 1999 р. на президентських виборах з 15 кандидатів 12 представляли політичні партії. Однак у 1990-х роках партії виявили свою слабкість у виборах на регіональному рівні. Серед депутатів, обраних до місцевих рад у 1994 р., члени політичних партій становили тільки 5%. Згодом відсоток партійних депутатів у місцевих радах поступово збільшувався.

Посилився вплив політичних партій на обрання керівників Верховної Ради та формування уряду. Так, з 1990-х років голови Верховної Ради України були представниками партій. На основі парламентської більшості, що утворилась у Верховній Раді після виборів 2002 р., був сформований уряд на чолі з прем'єр-міністром В. Януковичем, який представляв Партію регіонів України.

Важливим етапом у формуванні партійно-політичної системи стало прийняття у **квітні 2001 р.** закону «Про політичні партії в Україні». Він конкретизував конституційне положення про право громадян на свободу об'єднання в політичні партії для здійснення і захисту своїх прав. Законом було встановлено, що політичні партії мають право брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування. Політичним партіям гарантувалася свобода опозиційної діяльності.

Після запровадження мажоритарно-пропорційної виборчої системи на переможу могли розраховувати кандидати, яких підтримували партії, що мали значний адміністративний і фінансовий ресурс. Голосування за партійними списками

було вигідне передусім великим політичним партіям. Запровадження виборчого бар'єру майже не залишало шансів малим партіям увійти до складу парламенту.

Зросла роль політичних блоків у боротьбі за владу. Так, блокування сприяло посиленню на певний час позицій партій національно-демократичного спрямування. Якщо за результатами виборів 1998 р. до Верховної Ради Народний рух України набрав 9,4% голосів, то об'єднання партій національно-демократичного спрямування в блок «Наша Україна» під час виборів 2002 р. значно поліпшило цей результат – 23,6 % голосів.

Однією з тенденцій, що простежується в партійно-політичній системі останніх років, є те, що комуністи втрачають лідерство як за партійними списками, так і в мажоритарних округах.

Напередодні парламентських виборів 2002 р. в Україні налічувалося понад 150 партій. Їх кількість постійно змінювалася. Більшість із них була нечисленною, не мала сталого електорату. Значний вплив на формування партійно-політичної системи мають великі фінансово-промислові групи. Помітною рисою формування партійно-політичної системи в Україні було те, що створення партій часто ініціювали впливові політичні групи або окремі політики, а не населення. За результатами виборів до Верховної Ради 2006 р. відбувся біполярний розподіл політичного простору: центром одного виступила Партія регіонів, а центром іншого – Блок Юлії Тимошенко (БЮТ).

Досвід, набутий політичними партіями, має важливе значення для становлення громадянського суспільства.

2. Участь народу в державотворчих процесах.

Після проголошення незалежності України та зміни політичної системи були створені політико-правові передумови для активної участі народу в державотворчих процесах. Вплив громадян на життя держави залежав також від рівня їхньої політичної культури та досконалості самої політичної системи. Участь населення в державотворчих процесах реалізувалася передусім під час виборів депутатів усіх рівнів, Президента України та проведення референдумів.

Народ став помітним чинником суспільного життя під час загострення політичної кризи. У 1993 р. посилілися суперечності між Президентом України та Верховною Радою. На політичну ситуацію вплинув страйк, який розпочався в Донбасі в червні 1993 р. Страйкарі висунули політичні вимоги, у тому числі щодо проведення Всеукраїнського референдуму про довіру президентові, парламенту і радам усіх рівнів. Леонід Кравчук, намагаючись знайти вихід із кризового стану, під час виступу у Верховній Раді в середині червня 1993 р. запропонував провести дострокові вибори до Верховної Ради, референдум з питань довіри Президентові України та доцільності посади президента. Референдум мав також визначити, яку за формою та змістом державу хоче будувати український народ. Щоб уникнути небезпеки протистояння, пов'язаного з можливими результатами референдуму, Верховна Рада ухвалила рішення достроково припинити повноваження обох гілок влади.

Особливість парламентських виборів 27 березня 1994 р. полягала в тому, що кандидати в депутати повинні були набрати понад 50 % голосів виборців із числа тих, хто взяв участь у голосуванні, за умови, що проголосують не менше 50 % виборців, унесених до списків. У деяких округах явка виборців була

Леонід Кучма

низькою, тому не вдалося обрати всіх депутатів відразу. Виборці, які не прийшли на виборчі дільниці, продемонстрували своє негативне ставлення до влади.

Для обрання депутатів, які не пройшли в першому турі, був призначений другий тур. Під час повторного голосування теж не вдалося обрати всіх народних депутатів. До обрання депутатів в округах, де ніхто з кандидатів не міг набрати понад 50 % голосів, тривало аж до грудня 1994 р. Верховна Рада змушена була відкласти на рік вибори в округах, де ніхто не був обраний. На початок 1995 р. Верховна Рада України була сформована на 90 %. Отже, пасивність частини виборців ускладнила формування Верховної Ради. Водночас вибори виявили недосконалість виборчого законодавства.

Серед семи кандидатів на посаду Президента України шанс бути обраним мали Л. Кравчук і Л. Кучма. У голосуванні **26 червня 1994 р.** взяли участь 70,37 % виборців. Перше місце посів Л. Кравчук (37,68 % голосів), однак у другому турі виборці віддали перевагу Л. Кучмі (52 %).

Новообраний *Президент України Леонід Кучма* виступив з програмою радикальних реформ, що передбачали докорінну зміну відносин власності.

Активність населення, його вплив на суспільні процеси значною мірою залежали від політики, яку проводила держава. Коли в процесі приватизації державне майно потрапило під контроль найбільших фінансово-промислових груп, а питання оплати праці та пенсійного забезпечення вирішувалися повільно, у суспільстві почали посилюватися протестні настрої. Це сприяло перемозі лівих сил на виборах до парламенту в березні 1998 р.

Новим випробуванням для українського суспільства стали президентські вибори 1999 р. На них був реалізований сценарій, за яким чинний Президент України протистояв загрозі «лівого реваншу» в особі лідера комуністів. На виборах **31 жовтня 1999 р.** найбільше голосів набрав Л. Кучма — 36,5 %, а П. Симоненко — понад 22 %. У другому турі, який відбувся **14 листопада**, чинний Президент України переконливо переміг лідера комуністів з результатом 56,3 % голосів. Він отримав перевагу в 14 областях України, за нього дружно проголосували виборці в західних областях, які не хотіли допустити до влади комуністів. Прикметно, що в другому турі на виборчі дільниці прийшло більше виборців, аніж у першому. Це була в основному молодь, яка раніше не голосувала.

Оскільки Л. Кучма проводив свою виборчу кампанію під гаслом унесення змін до Конституції України, він видав указ про проведення референдуму. Ним передбачалося винести на всенародне обговорення питання про недовіру Верховній Раді України та право на її розпуск Президентом України, якщо вона протягом місяця не утворить парламентську більшість або впродовж трьох місяців не зможе затвердити поданий урядом бюджет; скасування депутатської недоторканності; зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300; утворення верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів; прийняття нової конституції на референдумі. Конституційний Суд зняв питання референдуму про недовіру Верховній Раді та про прийняття нової Конституції України шляхом всенародного опитування. Пропозиції Президента України мали на меті значне послаблення ролі парламенту в житті країни. Всеукраїнський референ-

дум відбувся 16 квітня 2000 р. Більшість населення підтримала пропозиції глави держави. Однак утілення в життя результатів референдуму означало б розширення повноважень Президента України та ослаблення парламенту. Багато депутатів не погоджувалися з такими змінами, тому у Верховній Раді не набралось необхідної кількості голосів для внесення змін до Конституції України відповідно до результатів референдуму. Розгляд цього питання затягнувся. У листопаді 2000 р. в Україні спалахнув «касетний скандал», тому результати референдуму втратили актуальність. Розпочалися акції протесту під гаслом «Україна без Кучми!». Кульмінацією протистояння став багатотисячний мітинг біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві 9 березня 2001 р., де відбулися сутички його учасників з міліцією. Загострення політичної боротьби в березні–квітні 2000 р. спричинило відставку уряду на чолі з прем'єр-міністром В. Ющенком.

Реальний вплив народного волевиявлення на розстановку політичних сил засвідчили вибори до Верховної Ради в березні 2002 р. Інтереси «партії влади» на виборах представляв блок «За єдину Україну», який очолив керівник Адміністрації Президента України В. Литвин. Однак на виборах за списками партій і блоків він отримав лише 11,8 % голосів. Перемогу на виборах за партійними списками здобув блок В. Ющенка «Наша Україна» (23,6 % голосів). Третє місце посіли представники Компартії України. За результатами виборів 2002 р. у Верховній Раді України склалася нова розстановка політичних сил.

Найвище піднесення протестних настроїв відбулося під час президентських виборів 2004 р. У першому турі виборів 31 жовтня переміг В. Ющенко, а в другому турі 21 листопада, за даними ЦВК, більше голосів отримав В. Янукович. Однак багато громадян не сприйняли цих результатів і вважали їх сфальсифікованими, що спричинило масові протести в листопаді–грудні 2004 р. З різних областей України до столиці прибули прихильники В. Ющенка. На майдані Незалежності в Києві зібралися сотні тисяч громадян. Мирні демонстрації відбувалися під гаслом «Свободу не спинити!». Мітинги були організовані також у багатьох містах України. Події в Україні привернули увагу всього світу. За таких умов Верховна Рада України на позачерговому засіданні ухвалила постанову, якою визнала вибори такими, що не відповідають реальному волевиявленню людей. У той час, як прихильники В. Ющенка в Центральній і Західній Україні активізували свою діяльність, у м. Северодонецьку (Луганська обл.) відбувся з'їзд органів місцевого самоврядування, де зібралися прихильники В. Януковича.

3 грудня 2004 р. Верховний суд України скасував результати другого туру виборів і зобов'язав ЦВК призначити повторне голосування. Між владою та опозицією тривали виснажливі переговори, під час яких сторони намагалися знайти вихід із політичної кризи. 8 грудня 2004 р. Верховна Рада ухвалила рішення про політичну реформу: Україна з президентсько-парламентської республіки повинна була перетворитися на парламентсько-президентську.

Переголосування принесло перемогу **Віктору Ющенку**. Український народ проде-

На майдані Незалежності восени 2004 р. м. Київ

Віктор Ющенко

монстрував, що може істотно впливати на державотворчі процеси. Події, названі «помаранчевою революцією», показали, як населення за певних історичних умов може переходити від пасивного очікування до спроби взяти долю держави у свої руки. Чимало політологів та істориків вважають, що «помаранчеві події» не були революцією в традиційному розумінні, бо люди не прагнули зламати систему влади чи змінити характер економічних відносин, а лише намагалися не допустити порушення законів. «Помаранчева революція» принесла сподівання на швидке оновлення суспільства, підвищення добробуту народу та подолання корупції. Однак в «помаранчевій коаліції» не було єдності. Населення знову не відчувало очікуваних змін на краще.

У зв'язку з тим, що з 2006 р. Україна ставала парламентсько-президентською республікою, зростала роль Верховної Ради в суспільно-політичному житті. Тому посилилась увага політичних сил до парламентських виборів, які відбулися 26 березня 2006 р. У них взяли участь 45 політичних партій та блоків. До Верховної Ради України були обрані представники Партії регіонів, БЮТу, «Нашої України», Соціалістичної партії України, Компартії України. Парламентська коаліція в складі Партії регіонів, соціалістів і комуністів висунула на посаду прем'єр-міністра кандидатуру В. Януковича. Розгорнулася боротьба за розширення повноважень парламентсько-урядової більшості та звуження прав президента.

Протистояння між главою держави й законодавчою та виконавчою владою спричинило політичну кризу. Вихід із неї спробували знайти в позачергових виборах до Верховної Ради України, які відбулися 30 вересня 2007 р. Найбільше голосів здобули Партія регіонів, БЮТ, блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУНС), комуністи, блок В. Литвина. Вибори засвідчили певне послаблення політичної активності українського суспільства. Вони також показали територіальний розподіл симпатій виборців: Партія регіонів мала більшу підтримку на півдні та сході країни, а БЮТ і «Наша Україна – Народна самооборона» – у центрі та на заході. Прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко. На діяльності влади негативно

Віктор Янукович

позначилося протистояння, що виникло між В. Ющенком і Ю. Тимошенко, яке загострювалося з наближенням президентських виборів.

У 2008 р. розпочалася світова економічна криза, яка негативно вплинула на соціально-економічну ситуацію в Україні. На тлі погіршення економічної та соціальної ситуації «помаранчеві» втратили підтримку населення.

На президентських виборах 2010 р. за результатами другого туру голосування 7 лютого 2010 р. Президентом України був обраний **Віктор Янукович**. Він проголосив необхідність масштабних реформ, у тому числі в системі влади.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок із послання Президента України Віктора Януковича до Верховної Ради України і поясніть, чому визначені в ньому заходи є важливими для України.

**Із послання Президента України Віктора Януковича до Верховної Ради України
«Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2011 році»**

...У Комітеті економічних реформ ми визначили три важливих до цих пір незадіяних ресурсів розвитку.

По-перше — це дерегуляція та стимулювання підприємницької ініціативи.

За умови якісної та системної регуляторної реформи вже наступного року можемо розраховувати на вагомий ефект — додаткове зростання ВВП на 2 % порівняно з минулим роком та збільшення бюджетних надходжень щонайменше на 6 млрд гривень. Особлива увага — розвитку малого та середнього бізнесу. Зокрема, саме бізнес середньої ланки найбільш орієнтований на інноваційні рішення та проривні технології. Ефективне використання механізму державно-приватного партнерства дозволить нам спільно сформувати нові галузі виробництва.

По-друге — це прискорення процесу приватизації. При раціональній організації процесу державний бюджет може щорічно додатково отримувати десятки мільярдів гривень. Водночас прихід ефективного власника розблокує процес технічної та технологічної модернізації виробництв, дозволить підвищити продуктивність праці, а також сприятиме збільшенню доходів державного бюджету за рахунок надходження додаткових податків.

По-третє — земля. На сьогодні мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення гальмує розвиток вітчизняного сільського господарства. Заборона робить неможливим створення ефективних сільськогосподарських підприємств на основі концентрації земельної власності...

перевірте свої знання

1. Охарактеризуйте правові засади формування партійно-політичної системи в Україні.
2. Подумайте, чи можна вважати, що в Україні остаточно сформувалася ефективна партійно-політична система. Аргументуйте відповідь.
3. Яке значення має багатопартійна система для функціонування демократичної держави та формування в Україні громадянського суспільства?
4. Поміркуйте, чи мають політичні партії вплив на формування органів влади та місцевого самоврядування в Україні. Наведіть приклади.
5. Чи можна вважати, що політичні партії в Україні в сучасних умовах повною мірою відображають інтереси громадян?
6. Поміркуйте, чи створені в Україні політичні та правові умови для участі народу в державотворчих процесах.
7. Охарактеризуйте відомі вам форми участі народу в державотворчих процесах.
8. Як впливає активність виборців на формування та функціонування Верховної Ради України?
9. Охарактеризуйте участь громадян в обранні Президента України. Наведіть приклади.
10. Поміркуйте, чи можуть громадяни впливати на вирішення політичних конфліктів в Україні. Обґрунтуйте відповідь.

§ 31. ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х років

- Поміркуйте, чому економічні дисципліни завжди включають до групи гуманітарних дисциплін.

1. Стан господарства після розпаду СРСР.

Економіка України, керована командно-адміністративною системою, наприкінці 1980-х років становила потужну частину союзної економіки, видобуваючи 46,4 % руди, виробляючи 41,4 % чавуну, 35 % сталі, готового прокату, сталевих труб, понад 25 % видів машин і устаткування, при цьому 50 % локомотивів, кораблів і літаків, а також більшу частину високотехнологічної продукції, 50 % цукру, 25 % зерна та м'яса. У цілому Україна виробляла 17,4 % промислової та 22 % сільськогосподарської продукції СРСР.

За кількісними показниками Україну можна було б визначити як економічно розвинуту країну. Однак за якісними витратами матеріалів, енергії та праці українська економіка суттєво відставала від економік країн з ринковими механізмами господарювання, які довели високу ефективність і соціальну спрямованість.

Насамперед це проявлялося відсутністю приватного сектору. За цим показником Україну того часу не можна порівняти навіть із соціалістичними НДР, Польщею та Угорщиною. Вона характеризувалася повним одержавленням економіки. Підприємства України не вміли працювати в ринкових умовах, вони не займалися закупівлею сировини, устаткування, енергоносіїв. Для них не існувало труднощів щодо збуту готової продукції. Усі ці питання вирішувалися централізовано через Держплан СРСР.

Українська економіка характеризувалася монополізмом, спрямованістю на екстенсивний шлях розвитку, мілітаризацією. Вона визначалася диспропорційністю: надмірним розвитком галузей важкої промисловості та недостатнім розвитком легкої та харчової промисловості, що виробляли продукцію для задоволення потреб людей. На початку 1990-х років 80 % промислової продукції, 60 % національного доходу припадало на галузі важкої промисловості. В Україні домінували матеріало- та енергомісткі виробництва.

Газотранспортне господарство
України

До того ж у попередні десятиліття енергомісткі виробництва були переведені на використання нафти і газу, а не вугілля. Це ставило Україну в залежність від країн-постачальників і насамперед – від постачальників енергоносіїв.

Складовою важкої економічної ситуації стала вкрай складна екологічна ситуація, через яку Україна втрачала 10 % ВВП. До величезних економічних втрат призвела катастрофа на ЧАЕС.

Українська економіка за радянського часу була вибудована на принципі незавершеності.

У більшості випадків українські підприємства виготовляли лише окремі деталі, вузли, напівфабрикати, які комплектувалися за межами України. Водночас виготовлення української продукції було можливе за умов постачання необхідних комплектуючих з інших республік. Загалом промисловість України виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. На українську економіку поширювався принцип централізації. Раді міністрів УРСР до 1990 р. було підпорядковано лише 6–7 % виробничих потужностей України. Тому припинення зв'язків призвело до знищення в Україні цілих галузей.

історичний факт

Іноді ситуація доходила до абсурду. Так, у Білій Церкві працювали поряд завод з виробництва шин і завод сільськогосподарських машин. Однак останній отримував шини аж із м. Баку (Азербайджан).

Україна була практично позбавлена банківської та фінансової системи, які б забезпечували кредитування й накопичення фінансів, необхідних для організації виробництва в ринкових умовах.

Через панування державної монополії на міжнародну торгівлю підприємства не мали ніякого досвіду діяльності на міжнародному ринку.

Економічну ситуацію визначали й морально-психологічні чинники: психологічний клімат колективної пасивності, проїнятість консервативними настроями управлінців, які були готові повернутися в минуле, аніж займатися реформами.

Як наслідок руйнівні явища в економіці набували все більших масштабів.

2. Спроби реформування економіки.

Життя вимагало перебудови структури економіки, насамперед відмови від однієї орієнтації на розвиток важкої індустрії, відходу від затратного характеру господарювання, переорієнтації виробництва на потреби ринку. Усі ці завдання потребували переходу від повністю одержавленої командної економіки до ринкової, до створення приватновласницького сектору. З огляду на це вирішальними складовими економічної реформи вважалися роздержавлення й приватизація.

На початку 1990-х років пропонувалися два варіанти проведення радикальної економічної реформи. Перший полягав у здійсненні перетворень валютно-фінансової та кредитної систем. Планувалося, що українська промисловість, за умов оздоровлення фінансової сфери, збільшить виробництво конкурентоспроможної продукції й успішно просуватиметься на зовнішні ринки. Другий варіант передбачав прискорений розвиток галузей, орієнтованих на ринок. З цією метою планувалося провести конверсію оборонних галузей, створити можливості для вільного обігу товарів, капіталів, трудових і матеріальних ресурсів.

Однак у той час головні дискусії більше стосувалися не змісту реформ, а темпів і глибини їх проведення. Прихильники поступовості проведення реформ брали за зразок тодішній досвід Угорщини, Чехії і Словаччини, а прихильники радикальних економічних перетворень вважали за доцільне використання досвіду Польщі. Однак більшість економістів і політиків наполягали на унікальності українського шляху реформ.

Нафтогазове господарство
України

На тодішньому пострадянському просторі чітко проявлялася дуже проста закономірність ставлення до реформ. Більша чи менша налаштованість політичного керівництва на зміни визначалася станом поточних справ у суспільстві. Оскільки ситуація в Україні була кращою, аніж у сусідніх молодих державах, що насамперед стосувалося продовольчого забезпечення, то українська політична верхівка була налаштована на неквапне просування шляхом реформ.

Небезпека такого підходу проявилася вже в січні 1992 р., коли Росія розпочала лібераліза-

цію цін. Відтоді українські політики змушені були не стільки проводити послідовні та цілеспрямовані реформи, запозичувати нагромаджений людством досвід, скільки пристосуватися до нагальних і болючих проблем.

3. Падіння виробництва протягом першої половини 1990-х років.

Лібералізація цін у Росії призвела й до стрімкого зростання цін в Україні. Це було пов'язано насамперед зі зростанням цін на енергоносії. Протягом 1992 р. вартість газу в Україні зросла в 100 разів, а нафти в 300 разів. Це призвело до різкого зростання собівартості продукції, падіння обсягів виробництва. У цьому зв'язку уряд В. Фокіна був змушений у січні 1992 р. лібералізувати ціни, які відразу почали швидко зростати. У цих умовах уряд проводив проінфляційну політику, ознаками чого був величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошова й кредитна емісія, зростання цін, різке зниження реальних доходів населення.

Ця політика призвела до того, що восени 1992 р. в Україні рівень інфляції за місяць становив понад 50 %, що означало початок гіперінфляції (експерти МВФ вважають, що допустимим рівнем інфляції є 40 % на рік). Вибухового характеру набуло зростання цін на товари широкого вжитку. Протягом 1992 р. вони зросли більше аніж у 30 разів. Обсяги виробництва продукції зменшувалися, як наслідок — із року в рік скорочувався обсяг національного доходу.

У цих важких умовах у жовтні 1992 р. Верховна Рада України затвердила на посаді прем'єр-міністра Л. Кучму, колишнього директора заводу «Південмаш». У листопаді радянський карбованець замінили на купон-карбованець. Важливим засобом економіки Л. Кучма вважав відродження адміністративних засобів управління. На початку 1993 р. прем'єр-міністр отримав від Верховної Ради надзвичайні повноваження на 6 місяців. Він спробував відновити централізоване управління підприємствами, налагодити систему держзамовлень, запровадити директивні ціни, обмежувати високі доходи. Проте без проведення глибоких ринкових реформ запропонованих заходів виявилось замало. Після деякого сповільнення спаду виробництва інфляція восени 1993 р. досягла 70 % на місяць.

Після відставки Л. Кучми з поста прем'єр-міністра у вересні 1993 р. уряд очолив Президент України Л. Кравчук, обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський. Новий уряд намагався використати два важелі: посилення адміністративного регулювання цін і всієї економіки та підвищення податків.

Податки досягнули абсурдних величин, примушуючи віддавати державі 90 % від заробленого. За таких умов громадяни та підприємці почали приховувати свої доходи. В Україні швидко розвивалася «тіньова» економіка.

історичне джерело

За даними українського фонду підтримки реформ, «тіньовий» сектор економіки України сягнув наприкінці літа 1994 р. 60 %. Поза банківським обігом перебувало 40 % грошових знаків.

Зосередивши у своїх руках широкі владні повноваження, Президент України Л. Кравчук не наважився використати їх для проведення економічних реформ. Він побоювався зачепити інтереси старої номенклатури, яка, визнавши незалежність, зберегла за собою керівне становище в Українській державі. Посідаючи керівні пости, номенклатурники мали можливість брати дешеві державні кредити, а потім легко за них розраховуватися в умовах гіперінфляції.

історичний факт

У 1993 р. рівень інфляції в Україні значно зріс і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі 10 200 %. У 1994 р. економіці країни загрожувало повне банкрутство. ВВП порівняно з 1993 р. скоротився майже на чверть. Ціни зросли в 102 рази. Експерти МВФ уважали, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. була найгіршою, за винятком тих країн, де велися бойові дії.

4. Соціальне та економічне становище населення.

Більшість етнічних і політичних українців підтримувала розбудову незалежної держави з огляду на створення широких можливостей для самостійного господарювання й забезпечення високого рівня життя. Однак економічна криза, пов'язана з переходом до ринкової економіки, спричинила соціальні проблеми.

Середній показник поточного споживання (харчування, транспорт, послуги, ліки, житло) у СНД у 1991 р. знаходився на рівні 1972 р. При цьому частка витрат на харчування становила 40 % бюджету сім'ї. Для порівняння варто зазначити, що в розвинених європейських країнах цей показник не перевищував тоді 18–20 %. У 1992 р. рівень споживання понизився до рівня 1950-х років. Витрати сімейного бюджету на харчування зростали постійно. У малозабезпечених і багатодітних сім'ях витрати на харчування сягнули 90 % їхніх заробітків. При цьому, за тогочасними офіційними даними, вартість набору з 22 найважливіших продуктів харчування на червень 1993 р. становила в середньому 32,5 тис. крб, а мінімальна заробітна плата лише 6900 крб. Разом із тим робітники часто не отримували і цих мізерних грошей. Виплати грошей затримували на кілька місяців, а то й років. Якість життя в першому півріччі 1993 р. погіршилося майже в 6 разів порівняно з 1992 р., а порівняно з 1989 р. — у 17 разів. Тенденція до погіршення спостерігалася й наступного року.

Для людей стало недоступним придбання товарів тривалого вжитку (телевізори, холодильники, пральні машини тощо). Уведення в дію житла в 1993 р. відповідало рівню середини 1950-х років.

Набирало швидких темпів масове збіднення населення: якщо в 1992 р. за межею бідності перебувало 11 % населення, то у 2000 р. — понад 80 %.

історичний факт

За міжнародними стандартами розрізняється межа малозабезпеченості та межа бідності. Малозабезпеченість визначається сумарною вартістю послуг і товарів, що задовольняють фізіологічні та соціально-культурні потреби людини. Межа бідності визначає мінімальне задоволення лише життєво важливих потреб. За даними досліджень, третина громадян (майже 17 млн осіб) на межі тисячоліть мала загальний рівень споживання на 10 % нижчий, аніж межа фізичного виживання.

Заробітні плати працівників не рятували їх від збіднення. Так, на початку 1993 р. середньомісячний прибуток на одну особу в Україні становив лише 15 дол. США. Для порівняння: у Сербії — 40 дол., Польщі — 150, Туреччині — 300, Словенії — 400, Португалії — 500, США — 1500 дол.

Сумною реалією тих років стало безробіття. Його масштаби важко визначити через те, що офіційні органи приховували справжні статистичні дані.

5. Роздержавлення, приватизація та фінансова система України.

Терміни «роздержавлення» і «приватизація» означають один суспільно-економічний процес — передачу державної власності (промислових підприємств, земельних ділянок, банків, транспорту, будівель, культурних цінностей та ін.) у приватне володіння за плату або безкоштовно.

Незважаючи на об'єктивну необхідність скорочення державного та розвитку приватновласницького сектору, політичне керівництво зволікало з цією найважливішою складовою здійснення економічних реформ. 1991 рік був присвячений політичним питанням, підготовці та проведенню грудневого референдуму. У 1992 р. стало очевидним, що державне чиновництво навмисно зволікає з приватизацією. Програму приватизації на 1993 р. парламент не затвердив.

Навесні 1994 р. в Україні розпочалася інтенсивна приватизація. Вона здійснювалася з порушенням принципу соціальної справедливості. Вартість державного майна, що підлягало приватизації, занижувалася, утискувалися права трудових колективів, державну власність часто використовували як приватну тощо. Це викликало в людей зневіру, загострювало соціальне напруження.

Здобувши незалежність, Українська держава продовжувала використовувати грошову одиницю Радянського Союзу — радянський карбованець. Через кризові процеси в економіці він швидко знецінювався. Однак український уряд не міг впливати на курс карбованця, оскільки рішення щодо його емісії приймалися в Москві з огляду на фінансові й економічні потреби Росії.

Прагнучи посилити керованість економіки, 10 січня 1992 р. український уряд першим із країн СНД запровадив тимчасову національну валюту — купон-карбованці багаторазового використання, які в листопаді повністю витіснили з обігу радянські карбованці. Проте неспроможність тимчасової валюти виконувати функцію нагромадження, інші складні економічні обставини зумовлювали подальше розкручування маховика інфляції. Щоб виплачувати заробітну плату працівникам бюджетної сфери, пенсії, стипендії, уряд змушений був друкувати все нові й нові купони.

У такий спосіб друкарський верстат «поповнював» дефіцит бюджету (різницю між прибутками і витратами), який досягнув 20 % ВВП. У 1995 р. Національний банк України випустив в обіг купюри номіналом 1 млн купон-карбованців. Щоб захиститися від галопуючої інфляції, люди міняли купони на долари. Виникла загроза доларизації економіки.

6. Трудова еміграція.

Економічна скрута перехідного періоду в Україні 1990-х років примусила людей шукати заробітки в країнах Європи та Америки. Лише до Росії щороку на сезонні роботи виїжджали майже 3 млн нелегалів.

Масштабність вимушеної трудової міграції характеризують такі цифри: щодня з України виїжджали майже 500 чоловік. За кордоном шукали заробітків 7–8 млн працездатного населення, тобто кожний шостий-сьомий українець.

Чоловіки працювали на будівництві, заводах, у сільському господарстві. Жінки доглядали хворих, людей похилого віку, дітей, працювали домогосподарками. Загалом емігранти виконували важку та непрестижну роботу. Вони погоджувалися на низьку оплату праці, як за мірками тих країн, куди вони емігрували, однак високу – за мірками в Україні.

Ті емігранти, які легалізували своє становище, мали змогу, отримавши відпустку, приїздити на батьківщину, бачитися з рідними. Однак більшість емігрантів працювала нелегально. Так, наприклад, у Португалії в 2004 р. напередодні підписання з Україною офіційних документів про регулювання трудової міграції було 70 тис. легальних емігрантів і 210 тис. нелегальних.

Трудову міграцію ще називають «круговою». Адже 80 % емігрантів мали намір повернутися на батьківщину, 70 % мали в Україні сім'ї. Своїм першочерговим завданням вони вважали заробіток коштів для купівлі в Україні житла, оплати навчання дітей, започаткування власного бізнесу.

Значний внесок українська трудова еміграція робила в налагодження культурних контактів України з країнами перебування. Фестивалі, дні культури, товари культурного вжитку, створені представниками української діаспори, демонстрували цивілізаційну спільність українського народу з європейськими народами та народами Нового Світу. Українська трудова еміграція сприяла формуванню позитивного іміджу українського народу в міжнародній спільноті.

працюємо з документами

- Проаналізуйте висловлювання В. Ющенка з приводу сучасної хвилі трудової еміграції з України і дайте відповіді на запитання.
Чи добре, що політик уболіває за долю співвітчизників? Чи добре, що політик, який наділений широкими владними повноваженнями, лише констатує факти, але нічого не робить для виправлення ситуації?

...Часто Україну покидають найкращі, ті, хто здатний відповідати за свої родини, здатний долати труднощі. В основі трудової міграції, безумовно, лежать економічні мотиви, але це наслідок. Головна причина – політична. Нинішня влада неспроможна створити умови для гідного життя українців, через що мільйони людей стають ізгоями. Це національна трагедія, коли 7 млн батьків і матерів живуть без дітей у вимушеній еміграції.

перевірте свої знання

1. Визначте, які переваги та недоліки були характерними для української економіки напередодні проголошення незалежності.
2. Порівняйте особливості двох напрямів реформування економіки України, запропонованих українськими економістами.
3. До вирішення яких питань і чому були, зрештою, зведені економічні реформи в Україні?
4. До яких економічних і політичних наслідків призвело зволікання з проведенням економічних реформ в Україні?
5. Охарактеризуйте зниження виробництва в Україні протягом першої половини 1990-х років, а також ті засоби, якими намагалися його зупинити уряди Л. Кучми і Л. Кравчука.
6. Визначте причини, що зумовили катастрофічне зниження рівня життя населення України.
7. Якими показниками характеризувався тогочасний рівень життя? Які з них вас особливо вражають?
8. Поясніть, чому протягом першої половини 1990-х років українське політичне керівництво зволікало з проведенням приватизації та роздержавлення.
9. Охарактеризуйте становище фінансової системи України в перші роки незалежності.
10. Уявіть себе істориком, який описує «четверту хвилю» української еміграції. Що б ви насамперед прагнули повідомити майбутнім поколінням?

§ 32. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1990-х років — НА ПОЧАТКУ НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

- Учені-економісти вважають, що поведінка людини визначається не лише чинниками економічного характеру, а й звичаями, етичними нормами, правом, релігією, особливостями культури. Чи помічали ви зв'язок економіки з названими суспільними інституціями?

1. Основні тенденції розвитку економіки в другій половині 1990-х років.

У жовтні 1994 р. Президент України Л. Кучма проголосив стратегію економічних перетворень, подолання економічної кризи, які з нетерпінням очікувала вся Україна. Її складовими стали: обмеження дефіциту державного бюджету, звільнення від обмежень внутрішньої та зовнішньої торгівлі, суворя монетарна політика, приватизація великих підприємств, проведення земельної реформи.

Протягом перших років після проголошення програми в економіці намітилися певні позитивні зрушення. Насамперед розпочався процес активної приватизації державних підприємств. Якщо на початку президентства Л. Кучми приватна власність становила 4 %, то через 3,5 роки — майже 40.

Прискорення економічних реформ зумовило зниження інфляції. Це дало можливість провести грошову реформу у вересні 1996 р. Її сутність полягала в запровадженні гривні замість купуно-карбованців у співвідношенні 100 000 до 1. При цьому уряд проводив жорстку монетарну політику, спрямовану на стримування грошової маси й недопущення інфляції. Надбанням роботи уряду стала макроекономічна стабілізація економіки.

Проведені зміни дали позитивний результат. Поступово сповільнювалися темпи зниження рівня ВВП. Одночасно почала зростати заробітна плата. Середньомісячна інфляція в 1997 р. становила лише 1 %, тобто вона відбирала в працівників лише 1 % їхньої заробітної плати.

Однак, незважаючи на деяку стабілізацію в окремих галузях, подолати економічну кризу в Україні не вдалося. Фінансова криза в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998) спричинили погіршення фінансової ситуації в Україні. Українська гривня знецінилася вдвічі. Надзвичайно ускладнилося фінансове становище підприємств: кожне друге в 1997 р. стало збитковим.

Через нестачу готівки українські підприємства все частіше вдавалися до примітивного натурального обміну, так званого бартеру. У країні розпочалася швидка бартеризація економіки. Якщо на початку 1997 р. в промисловості за бартером реалізовувалася третина виробленої продукції, то в 1999 р. — майже дві третини. У внутрішній торгівлі бартер призводив до подальшої «тінізації» економіки: державі набагато простіше контролювати проходження грошових потоків через банк, аніж перевезення товарів транспортними засобами. У зовнішній торгівлі бартеризація призвела до колосальних збитків унаслідок продажу товарів за заниженими цінами. Оскільки більшість підприємств країн Західної Європи відмовлялися торгувати за застарілими схемами, обсяг зовнішньої торгівлі України різко скоротився.

Бартеризація призвела до неспроможності сплати податків одними підприємствами й нехтування платіжною дисципліною іншими. Порушення платіжної дисципліни яскраво засвідчують цифри: якщо в 1995 р. податкова недоїмка становила 2,4 %, то в 1998 — 39 %. Несплата податків не давала можливостей наповнити бюджет. Почастішали випадки затримання виплати заробітної плати. Дефіцит бюджету знову спонукав уряд запускати друкарський верстат для друкування гривні на заробітну плату бюджетним працівникам. Не забезпечена виробництвом емісія грошей вела до інфляції, зростання цін, зниження рівня життя.

Протягом 1997–1999 рр. середньомісячна заробітна плата, яка виплачувалася вкрай нерегулярно, знизилася майже вдвічі і становила менше 50 дол. США. За індексом людського розвитку (комплексний показник, при якому беруть до уваги стан здоров'я, рівень освіти, реальну купівельну спроможність населення) Україна протягом 1994–1999 рр. перемістилася з 54 на 102 місце у світі.

Тим часом «тіньова» економіка перетворювалася на все більшу загрозу для економічної безпеки держави. За визнанням Л. Кучми, втрати державного бюджету від «тінізації» економіки становили 12–15 млрд грн на рік. «Тіньова» економіка в 1999 р. забезпечувала доходи щонайменше 75 % населення України. У ній визначилися два сектори. У першому підприємства діяли цивілізованими методами, однак на тлі неспроможності держави керувати економічними процесами, а, головне, через надмірний податковий тиск вони уникали сплати податків заради власного виживання. Інший сектор, який, на думку фахівців, становив не

менше половини «тіньової» економіки, мав кримінальну природу. Ділки цього сектору незаконно використовували державні ресурси, присвоювали прибутки, розкрадали майно, шахраювали, займалися рекетом, наркобізнесом та ін.

Криміналізація економіки перетворювалася на серйозну загрозу для суспільства. У грудні 1999 р. Президент України змушений був визнати, що «криміналізовані буквально всі сфери економіки» і «доводиться говорити про фактичну втрату керованості» економічними процесами. Наприкінці ХХ ст. обсяг «тіньової» економіки становив щонайменше 60 % ВВП.

історичне джерело

У 1999 р. в «тіньовій» економіці оберталося 10–12 млрд дол. США і понад 6 млрд грн. Тим часом у легальному обігу перебувало 10 млрд грн.

Наслідком «тінізації» економіки стало активне вивезення капіталів за кордон. У такий спосіб «тіньовики» намагалися приховати свої незаконні прибутки від державного контролю. За даними зарубіжних фахівців, за 10 років незалежності з України було нелегально вивезено майже 40 млрд доларів США. «Тіньова» економіка стала одним із головних чинників існування суспільства.

Помітною особливістю економічного життя України в другій половині 1990-х років стало отримання іноземної фінансової допомоги. Президент Л. Кучма зумів переконати Верховну Раду України в необхідності прийняття законів щодо її отримання. Цій справі посприяла зустріч Л. Кучми з Президентом США Б. Клінтоном у травні 1995 р. Невдовзі Україна посіла третє місце після Ізраїлю і Єгипту в отриманні фінансової допомоги від США.

Завдяки США, які мають вирішальний вплив у міжнародних фінансових організаціях, Україні посилити фінансову допомогу Європейський банк реконструкцій та розвитку (ЄБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк (СБ). Кредити Україні також надали уряди ФРН, Італії та інших країн. Це дало змогу українському уряду вирішувати платіжні проблеми й насамперед розрахуватися за нафту і газ, отримані з Росії та Туркменистану.

Ці кредити не були здебільшого призначеними для розв'язання якоїсь чітко визначеної економічної проблеми. Український уряд міг використовувати кошти на власний розсуд під загальне зобов'язання проводити реформи в країні. Оскільки кредитами розпоряджалися чиновники, то позики безповоротно «проїдалися». Більше того, отримані кредити стали перешкодою для реформ, адже давали можливість уряду й надалі використовувати застарілу енергоємну техніку і т. п.

Можливість вирішувати чи переносити рішення проблем за допомогою кредитів на майбутнє призвела до того, що протягом 1994–1999 рр. державний борг України зріс більше ніж утричі й досягнув 12,5 млрд дол. США.

Багато економістів і політологів застерігали політиків від кредитної форми отримання допомоги. Вони радили представникам виконавчої та законодавчої

влади отримувати «швидку допомогу» як прямі інвестиції приватного зарубіжного капіталу, передусім у промисловість. Проте корумповане чиновництво не бажало допускати в Україну іноземний капітал, на який не могло впливати. На перешкоді інвестиціям поставали також нестабільність політичної ситуації, часта зміна і заплутаність податкового законодавства.

За підрахунками фахівців, для реформування й успішного розвитку економіки України потрібно 40–50 млрд дол. США. Однак за період 1991–2001 рр. в Україну надійшло лише 3,9 млрд дол. іноземних інвестицій. Тим часом до Угорщини та Польщі надійшло по 40 млрд дол. США інвестицій, до Румунії – 8 млрд, до Словаччини – 3,5 млрд дол.

2. Пошуки шляхів стабілізації економіки України на початку XXI ст.

Негативні тенденції економічного розвитку призвели до небаченого зниження рівня виробництва ВВП. Протягом 1992–1999 рр. він скоротився на 60 %.

У 1999 р. економічна ситуація загострилася настільки, що Україна не мала можливості виплачувати ні внутрішні, ні зовнішні борги, виконувати взяті по них зобов'язання. Над країною нависла загроза дефолту¹. Україна наразилася на проблему продовольчої безпеки.

Разом із тим вихід із фінансової кризи 1997–1998 рр. створив певні передумови для стабілізації економічного розвитку. У 1999 р. зниження рівня ВВП припинилося, а наступного року новий український уряд, передбачаючи його зростання на 1 %, отримав приріст ВВП 6 %. У 2000 р. Україна отримала 750 млн дол. інвестицій (тенденція зростання спостерігалася до третього кварталу 2008 р.). Вона була пов'язана зі сприятливою кон'юктурою на зовнішніх ринках, які потребували українського заліза, сталі, прокату, продукції хімічної промисловості. Завдяки отриманим прибуткам і подоланню бартеризації економіки скоротився розмір тогочасного державного боргу, за кілька років було повернуто заборговані зарплати та пенсії. Однак ці перші позитивні зрушення не були підкріплені глибинними економічними реформами. Політична боротьба призвела до того, що замість послідовної реформаторської роботи українські уряди все більше уподібнювалися пожежникам, які змушені були гасити економічні та соціальні «пожежі», «латати дірки» в бюджеті.

Продукція ВАТ «МоторСіч» —
двигуни для літаків.
м. Запоріжжя

Виробництво тролейбусів
у ВО «Південний
машинобудівний завод».
м. Дніпропетровськ

¹ Дефолт — невиконання фінансових обов'язків.

Тим часом включення української економіки до світового ринку супроводжувалося негативними процесами, зокрема поглибилася її структурна деформація.

У 2000 р. частка базових галузей: металургії, хімії, паливної промисловості, енергетики — тих, які є екологічно шкідливими, потребують найбільше капіталів, енергії та праці, — становила 59 %. При цьому частка машинобудування та металообробки за цей же період зменшилася майже втричі, зафіксувавшись на показнику 13 %. Катастрофічного рівня (60–70 %) досягнуло фізичне та моральне старіння основних виробничих фондів у провідних галузях.

на думку вченого

На думку вчених-економістів, економіка, що на 60 % складається з базових галузей, не має перспектив для розвитку. У розвинених країнах питома вага базових галузей не перевищує 25 %.

Україна надто неефективно використовує свій економічний потенціал, посідаючи четверте місце за забезпеченням сільгоспугіддями, п'яте — за трудовими ресурсами, четверте — за науковим потенціалом. Так, порівняно з Францією, Україна використовує сільгоспугіддя в 11, трудові ресурси в 15, науковий потенціал у 20 разів гірше. Україна не забезпечує підприємцям широку економічну свободу, що стримує іноземні інвестиції.

Негативно позначається на економіці бідність. Адже бідні люди не можуть здобути добру освіту, а економіка не може відповідно отримати кваліфікованих працівників. Бідні не можуть собі дозволити придбати якісні товари. Для економіки це означає звуження внутрішнього ринку.

Українська економіка надзвичайно вразлива в питаннях енергопостачання: майже 90 % нафти та 75 % газу Україна отримує з Росії. Це ставить під загрозу економічну безпеку держави (фахівці вважають, що енергетично незалежна держава може отримувати з одного джерела щонайбільше 25 % енергоносіїв).

Названі економічні процеси спричинили серйозні проблеми в українській економіці. Це продемонструвала світова економічна криза, що розпочалася у 2008 р. Тому завданням сучасної влади є докорінні ринкові реформи, які створять сприятливі умови для господарювання.

3. Здійснення аграрної реформи.

Нагальна потреба здійснення глибокої аграрної реформи усвідомлювалась уже в останні роки існування Радянського Союзу.

Тому вже в грудні 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про селянське (фермерське) господарство». Закон проголошував, що кожний, хто бажав займатися сільським господарством самостійно, міг створити фермерське господарство. Був створений спеціальний земельний фонд із частини земель колгоспів і радгоспів, а також за рахунок невикористовуваних державних земель. Скориставшись передбаченою законом підтримкою колгоспів і радгоспів у вигляді техніки, посівного матеріалу, частина сільськогосподарських працівників перейшла на «фермерський хліб». Це були агрономи, зоотехніки, інженери, механізатори та ін. До 1995 р. кількість фермерських господарств сягнула 35 тис. Руйнівні процеси в економіці, протистояння бюрократії стримували їх становлення, тому до 2000 р. їх кількість зросла лише на 2 тис.

Існували й інші перешкоди. Багато селян призвичаїлися виконувати лише окремі трудові операції, та не наважувалися братися за весь комплекс сільськогосподарських робіт. Більшості мешканцям села — людям старшого віку — уже не вистачало життєвих сил і рішучості розпочати фермерське господарювання. Перед наближенням пенсійного віку вони не бажали руйнування колективних господарств, уважаючи їх гарантією забезпеченої старості. Селян зупиняла й відсутність сільськогосподарської техніки, необхідної для обробітку землі.

Жнива на Запоріжжі

У 1992 р. депутати-аграрії, схильні до ідеологічних комуністичних догм, зініціювали прийняття Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», згідно з яким у 1992–1993 рр. колгоспи були трансформовані в кооперативні сільськогосподарські об'єднання. Усього було утворено понад 7 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) з правом власності працівників на частку майна, понад 1,3 тис. селянських спілок і кооперативів, майже 180 акціонерних товариств. Проте вони не спричинили докорінних змін у відносинах на селі, оскільки нові виробничі відносини не стосувалися землі — головного засобу виробництва в сільському господарстві.

У листопаді 1994 р. Л. Кучма видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Відповідно до нього, у наступні роки документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства, 10 млн громадян приватизували присадибні ділянки та майже 6,1 млн громадян одержали земельні паї.

Однак ситуація на селі не змінилася на краще. Виробники сільськогосподарської продукції потерпали від нестачі коштів. Вони не мали можливості купувати техніку, добрива для продуктивного господарювання.

До 1994 р. головною причиною дефіциту коштів був ціновий диктат держави на зерно, м'ясо, молоко, овочі тощо. Заздалегідь установлені закупівельні ціни в умовах інфляції призводили до того, що сільськогосподарські виробники працювали собі на збитки. Працівники КСП по 5–6 місяців чекали оплати за виконану роботу. Коли ж отримували, то значна частина їх уже була «з'їдена» інфляцією.

Постійно виникали проблеми щодо забезпечення КСП паливно-мастильними матеріалами, отрутохімікатами проти шкідників, запчастинами для техніки тощо.

Починаючи з 1995 р. держава перейшла на розрахунки за сільськогосподарську продукцію за ринковими цінами. Однак і це не змінило ситуацію. Не маючи коштів на тривале зберігання продукції, селяни змушені були продавати урожай за зниженими цінами, а купувати все необхідне для посіву за високими цінами. Негативно впливали непаритетні ціни на сільськогосподарську та промислову продукцію. Так, на середину 1990-х років за складний агрегат (комбайн, трактор, автомобіль) потрібно було продати продукції в 60 разів більше, аніж у 1990 р.

Перешкодою реформуванню стали також надзвичайно несприятливі умови кредитування, майже повна зношеність основних виробничих фондів, нерозвинутість ринкових відносин у сільській місцевості. Для багатьох підприємств справжнім лихом була безгосподарність керівників. Через це КСП нерідко виявлялися неспроможними зібрати навіть вирощене.

історичний факт

У 1997 р. в Україні залишилося на полях 7 млн т цукрових буряків, у 1998 р. — 43 % врожаю кукурудзи. Зривалися й посівні кампанії. У 1998 р. невчасно посіяли 49 % озимих культур, у 2003 р. не зуміли вчасно пересіяти озимі культури, які через холодну та малосніжну зиму вимерзли на 60–70 % посівних площ.

Незважаючи на всі спроби реформування, сільськогосподарське виробництво продовжувало занепадати. У 1999 р. були збитковими 85 % КСП (у 1994 р. — 24 %). За 10 років продуктивність праці знизилася більше ніж удвічі. Різко скоротилося виробництво тваринницької продукції на одну особу населення — м'яса у 2,8, молока в 1,7, яєць у 1,6 рази.

У цих складних для сільського господарства умовах продемонстрував свою вищу ефективність приватний сектор сільського господарства. Протягом 1994–1999 рр. його виробництво зросло на 10 %. Маючи лише 16 % земельних угідь, приватні господарі виробляли 60 % усієї сільгоспродукції.

У грудні 1999 р. Президент України видав Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки». 11,4 тис. колективних сільськогосподарських підприємств було переформовано на 14,7 тис. господарств ринкового типу, які господарюють на землі, орендованій у селян. Зміна виробничих відносин зумовила у 2000 р. вперше за роки незалежності зростання сільськогосподарського виробництва на 7,6 % (при запланованих 1,6 %).

Період 2000–2008 рр. характеризувався постійним зростанням обсягів виробництва валової продукції сільського господарства. У 2008 р. воно становило 17,5 %. За сприятливих погодних умов того року в Україні було вирощено найбільший за всі часи урожай зернових. Намітилася чітка тенденція до зростання продуктивності праці. Однак аграрна реформа не привела до створення високоефективного сільськогосподарського виробництва, оснащеного високопродуктивною технікою та новітніми агротехнологіями. Показники продуктивності праці в Україні у 8–16 разів відстають від аналогічних показників у розвинених країнах.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок із документа. Які тенденції, що загрожували економіці, визначив Президент України Л. Кучма наприкінці ХХ ст.? Чи загрожують вони сучасній економіці?

З виступу Президента України Л. Кучми на розширеному засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю

14 грудня 1999 р.

...Економіка залишається найвразливішою ланкою перед злочинним і корупційним натиском через недовершеність розпочатих тут перетворень, слабкість, а нерідко й відсутність реальних важелів державного управління. Криміналізовані й «тінізовані» буквально всі сфери.

До поліпшення ще далеко. Більше того, доводиться говорити про фактичну втрату керованості багатьма процесами.

Саме так я розцінюю провал декриміналізації енергетики. ...І ніколи ще загроза енергетичній безпеці країни не досягала такої гостроти. ...Тільки з початку цього року на підприємствах системи Міненерго викрито майже тисячу злочинів.

Основні з них — посадові зловживання, тобто корупція. У тому числі серед найбільш високопоставлених осіб. Утрати обчислюються вже 2 млрд грн...

Не державою і не в державних інтересах розробляється більшість сценаріїв у сфері приватизації...

Через різні темні комбінації та махінації, зокрема з акціями, потрапили під повний контроль офшорних компаній майже 150 суден Чорноморського пароплавства. Їх орієнтовна ринкова вартість — майже 560 млн дол. ...

Один лише втрих до загальної картини: контрабанда нині господарює як мінімум на третині нашого тютюнового ринку, що означає: до бюджету не надійде десь 350 млн грн. Сума, рівнозначна 27 % заборгованості з виплати пенсій...

Серйозні фінансові структури, яких ми хотіли б залучити до вкладення капіталу в українську економіку, такого ринку бояться і на нього не прийдуть...

перевірте свої знання

1. Які перетворення дали можливість Президенту України Л. Кучмі покращити економічні показники України в 1994–1997 рр.?
2. Визначте негативні наслідки бартеризації української економіки протягом другої половини 1990-х років.
3. З'ясуйте об'єктивні та суб'єктивні причини погіршення економічної ситуації в Україні наприкінці 1990-х років.
4. Охарактеризуйте «тіньову» економіку.
5. Проаналізуйте особливості отримання іноземної фінансової допомоги. Поясніть, чому в Україну протягом 1990-х років іноземні інвестиції майже не надходили.
6. Яких успіхів у стабілізації економіки досягли українські уряди на початку XXI ст.? Що їм перешкоджало здійснювати глибокі економічні реформи?
7. Проаналізуйте стан української економіки на початку XXI ст., виокремивши його позитивні та негативні тенденції та риси.
8. Охарактеризуйте процес формування суспільної верстви фермерів. Які чинники сприяли чи перешкоджали її утвердженню?
9. Визначте головні напрями та етапи проведення земельної реформи в Україні.
10. Побудуйте власну ієрархію чинників, які сприяють і перешкоджають проведенню докорінної реформи сучасної української економіки.

§ 33. УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

• Яке з понять — *бідність*, *багатство*, *забезпеченість* — відповідають ідеалу справедливого суспільства? Чому?

1. Включення населення в ринкові відносини.

Нові прояви і явища в економіці сприяли залученню до ринкових відносин усе ширших кіл українських громадян. Передбачалося, що активне включення в ринкові механізми відбудеться в ході сертифікатної (ваучерної) приватизації.

Південноукраїнська АЕС.
Миколаївська обл.

Населення одержало державні цінні папери, які засвідчували право власника на безоплатне одержання в ході приватизації частини майна державних підприємств, державного земельного та житлового фондів. Проте сертифікатна приватизація не перетворила мільйони громадян на реальних власників, рівноправних учасників ринкових відносин. Незважаючи на те, що сертифікати були іменними, на практиці вони широко скуповувалися під виглядом утворення холдингових компаній. Замість сподіваного «народного капіталізму» в українській економіці провідні позиції зайняли олігархічні клани — фінансово-промислові групи.

Провал сертифікатної приватизації призвів до того, що в Україні так і не сформувався потужний прошарок дрібних і середніх підприємців. На жовтень 2003 р. в Україні налічувалося лише 255,5 тис. малих підприємств, а з ними й підприємців, які становили менше ніж 0,5 % від загальної кількості населення, а також ще 37 тис. фермерів, що не перевищує 0,1 % населення.

На 10 тис. населення в Україні припадало 57 малих підприємств. Такий показник у 10–12 разів нижчий порівняно з країнами розвинутої економіки, де на 10 тис. мешканців припадає 500–700 підприємств.

Провал «народної приватизації» призвів до того, що більшість українців вступила в ринкові відносини, продаючи свою робочу силу. Оскільки високотехнологічні галузі скорочують виробництво, зростає безробіття, то свою робочу силу населення продає за найнижчими розцінками. Це засвідчує таблиця про співвідношення між продуктивністю праці та оплатою праці за одну годину у 2000 р., виражене в доларах США.

Підприємства в умовах ринку приймають на роботу насамперед якомога кваліфікованіших і досвідченіших працівників зі значним стажем роботи. За таких умов молодим фахівцям важко включитися в ринкові відносини. Частка молоді серед безробітних найвища і сягає 40 %. Тому для входження молоді в ринкові відносини дуже важливими є державні програми щодо забезпечення їх гарантованим першим місцем роботи.

Країна	Продуктивність праці, год	Оплата праці, дол.
Україна	5,8	1,4
США	27,0	16,4
Велика Британія	22,0	13,8
Німеччина	27,7	22,7
Франція	28,8	14,4
Польща	6,2	4,3
Росія	7,6	1,7

Підприємства в умовах ринку приймають на роботу насамперед якомога кваліфікованіших і досвідченіших працівників зі значним стажем роботи. За таких умов молодим фахівцям важко включитися в ринкові відносини. Частка молоді серед безробітних найвища і сягає 40 %. Тому для входження молоді в ринкові відносини дуже важливими є державні програми щодо забезпечення їх гарантованим першим місцем роботи.

2. Соціальна диференціація суспільства.

Закономірним наслідком запровадження ринкових відносин є соціальна диференціація — розшарування населення на людей різного достатку. Для сучасного українського суспільства характерне швидке збагачення малочисельного вищого класу, усе більше розростання нижчого класу й занадто повільні темпи формування середнього класу.

Основу вищого класу становлять підприємці, комерсанти, банкіри, частина управлінців, представники творчої інтелігенції та ін. Особливістю цього класу є те, що разом із порядними і працьовитими організаторами виробництва до нього входить і значна кількість тих, хто швидко розбагатів завдяки нелегітимним прибуткам, переважно за рахунок більшості знедоленого населення. Вони зміцнюють матеріальне становище завдяки постійній кризі, хаосу в економіці.

Більшість населення, щонайменше 80 %, належить до нижчого класу. Ці люди перебувають на межі бідності, маючи на меті лише фізіологічне виживання. Багато з них утрачають надію на покращення життя.

На жаль, середній клас в Україні перебуває в стані становлення — до нього можна віднести лише 4–6 % населення. Переважна частина громадян із вищою освітою, високою кваліфікацією, досвідом продуктивної діяльності, тобто усі ті, хто є потенційною основою середнього класу, перебувають на межі малозабезпеченості, бідності, у рядах нижчого класу. Сучасна соціальна структура українського суспільства характеризується різкою соціальною диференціацією, яку фахівці називають «соціальною поляризацією».

історичний факт

За підрахунками, у США співвідношення доходів 10 % найбідніших і 10 % найбагатших виражається пропорцією 1 до 6, у Франції — 1 до 10, у Японії та Німеччині — 1 до 3, у Скандинавських країнах — 1 до 2,5, у Росії — 1 до 15,5. В Україні ця пропорція визначається як 1 до 50.

Відсутність середнього класу веде до економічної, соціальної та політичної слабкості держави. У країнах, де середній клас становить 70 і більше відсотків населення, він створює щонайменше половину національного доходу, а решту — великі підприємства, корпорації. Отже, наявність міцного середнього класу дасть можливість Україні зміцнити економічну потужність удвічі.

Наявність сформованого середнього класу створить умови для забезпечення роботою 15–20 млн громадян України, збільшення надходження в державний і місцевий бюджети, а отже, забезпечить виконання широких соціальних програм, дасть змогу підвищити заробітну плату працівникам бюджетної сфери.

Нарешті, наявність сильного середнього класу веде до ослаблення поляризації в суспільстві. Унаслідок цього втрачають вплив на суспільство ті політичні сили, які закликають до надзвичайних засобів у політиці. Представники середнього класу, маючи власність і гідний життєвий рівень, не спокусяться на обіцянки демагогів, як це, на жаль, трапляється з бідними, які не задумуються над наслідками авантюрих дій у політиці, адже їм немає що втрачати.

Найголовнішим політичним наслідком формування середнього класу є утвердження громадянського суспільства, а отже, й утвердження демократії. Зростання чисельності середнього класу вирішує проблеми поляризованого суспільства.

3. Кроки до інтеграції української економіки в європейський і світовий економічний простір.

Європарламент.
м. Страсбург (Франція)

Найавторитетніша міжнародна організація в Європі – Європейський Союз (ЄС). Він створений заради успішної конкуренції європейських країн з іншими економічними об'єднаннями та сильними державами насамперед із групою країн Південно-Східної Азії та США. У його кордонах створений єдиний ринок, який забезпечив вільний обіг товарів, послуг і капіталів, підкріплений ще у 2002 р. запровадженням єдиної грошової одиниці – євро (крім Великої Британії).

У 1997 р. ЄС запровадив режим вільного переміщення громадян.

Євросоюз прихильно ставиться до перспектив входження до свого складу України. Під-

твердженням цьому стало включення України в 1993 р. до системи загальних преференцій¹ ЄС. Це дає можливість реалізувати більшість українських товарів на європейському ринку безмитно чи з мінімальним митом. Показово, що ЄС не вимагає від української сторони подібних поступок для своїх товарів.

У 1994 р. Україна першою серед пострадянських країн уклала з ЄС угоду про партнерство і співробітництво. Нині майже половина громадян України підтримують ідею вступу України до ЄС. Однак низький рівень економічного та соціального розвитку країни не дає можливості вести мову про негайне входження до ЄС. Такий висновок не означає, що Україна не має можливості поступово рухатися шляхом інтеграції з ЄС.

1 грудня 2005 р. ЄС визнав ринковий статус української економіки. Це дає змогу Україні укладати угоди про зони вільної торгівлі, митний союз, установлення безвізового режиму, вільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили, уходження до зони євро. Утілення в життя цих угод, зрештою, допоможе Україні набути членство в ЄС.

У лютому 2006 р. США визнали Україну країною з ринковою економікою. Це дало можливість Україні суттєво просунутися шляхом входження до Світової організації торгівлі (СОТ). Входження до СОТ було тривалим 14-річним процесом.

Закордонні відомства України провели багатосторонні переговори з 52 країнами. Україна мусила також обов'язково узгодити власне законодавство з нормами і вимогами СОТ. 5 лютого представники Генеральної ради СОТ підписали протокол про вступ України до СОТ, а 10 квітня 2008 р. цей документ ратифікувала Верховна Рада України. Це створює широкі перспективи для входження України до системи світового поділу праці, ефективного захисту своїх економічних інтересів.

На жаль, у більшості випадків вітчизняні товаровиробники перебувають у програшному становищі на міжнародному ринку.

¹ *Преференції* – надання державою пільг і переваг підприємствам з метою створення сприятливих умов для їх діяльності.

історичний факт

Протягом 1990–2000 рр. суттєво змінилася структура експорту. Питома вага електроенергетики зросла за цей час із 3,2 до 12,1 %, чорної металургії – з 11 до 27,4 %. Натомість частка машинобудування й металообробки зменшилася з 30,7 до 13,4 %. Такі зміни свідчать про посилення технічної відсталості української економіки.

У той час, як американська та європейська промисловість постачають на світовий ринок свою кінцеву продукцію – високоточні машини та прилади, інформаційні й інноваційні товари і послуги, наша держава може зацікавити закордонних партнерів лише сировиною та напівфабрикатами, виробництво яких супроводжується погіршенням екологічної ситуації в Україні.

Зберігаючи високий рівень наукового забезпечення економіки, Україна ще не втратила шансів утвердити себе на світовому ринку, як високотехнологічна країна. Для цього лише потрібно проводити реформи, які б зацікавили іноземних і власних інвесторів укладати кошти в розвиток високотехнологічного виробництва. У цій справі Україна може запозичити досвід Сінгапуру, Тайваню, Південної Кореї, Гонконгу, Філіппін, Індонезії, Малайзії, Таїланду та інших країн.

4. Демографічні зміни.

Важливою демографічною характеристикою народу є його чисельність, яка з 1993 р. в Україні зменшується. Насамперед це відбувається через зростання смертності та зниження народжуваності. Зростання смертності пов'язане з багатьма чинниками. Серед них є природні – ідуть з життя народжені за тих часів, коли в сім'ях було багато дітей. На підвищення показників смертності впливають погіршення економічної ситуації, забруднення навколишнього середовища. Надмірно високою є смертність від нещасних випадків: щороку майже 70 тис. смертей. Вагомою причиною є також недбале ставлення до власного здоров'я. Так, 60 % чоловіків в Україні є активними курцями тютюну.

історичний факт

У 2005–2006 рр. середній вік чоловіків і жінок в Україні не перевищував відповідно 62 і 74 роки.

Протягом 1991–2001 рр. в Україні спостерігалось зниження народжуваності – найголовнішої причини скорочення населення в Україні. Воно викликане насамперед соціально-економічними труднощами, які призвели до послаблення сімейних зв'язків, навіть до майнової неспроможності молодих людей створити, а потім зберегти сім'ю. Як не дивно, але на демографічній ситуації згубно позначилось і підвищення загального рівня культури українського суспільства. Нині українські сім'ї в основному нічим не відрізняються від більшості європейських сімей з однією дитиною.

історичний факт

Перехід на європейську модель сім'ї з однією дитиною, за підрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН

України, призведе до того, що до 2050 р. чисельність населення зменшиться до 35–37 млн осіб.

Одночасно зі зниженням рівня народжуваності спостерігається демографічний процес старіння нації, через що понад 25 % працівників є пенсіонерами.

5. Міжнаціональні відносини.

Україна характеризується порівняно стабільною ситуацією в міжнаціональних відносинах. Це зумовлено насамперед тим, що відродження державності України було сприйняте представниками всіх націй і народностей, які проживають на її території, позитивно. Українська держава не лише декларує, а й послідовно здійснює політичний курс, який утверджує рівність перед законом усіх громадян, незалежно від їхнього етнічного походження.

Названі причини є одночасно й запорукою поступового формування української політичної нації – сукупності громадян України, які об'єднуються належністю до однієї держави. Для українців, кримських татар, гагаузів, караїмів, донецьких греків (відмінних від середземноморського типу етносу) Україна – єдина батьківщина. Представники інших етносів прибули на землю України з власних етнічних територій, знайшли тут нову батьківщину.

Україна – багатонаціональна держава. Однак її багатонаціональність як представниці Старого Світу аж ніяк не можна порівняти з багатонаціональними країнами Нового Світу. Це ілюструють дані Державного комітету статистики України за переписом 2001 р. (див. табл.).

Назва народу	Кількість, тис. осіб	За переписом 1989 р., %	За переписом 2001 р., %
українці	37 541,7	72,7	77,8
росіяни	8 334,1	22,1	17,3
білоруся	275,8	0,9	0,6
молдаване	258,6	0,6	0,5
кримські татари	248,2	0,0	0,5
болгари	204,6	0,5	0,4
угорці	156,6	0,4	0,3
румун	151,0	0,3	0,3
поляки	144,1	0,4	0,3
євреї	103,6	0,9	0,2
вірмени	99,9	0,1	0,2
греки	91,5	0,2	0,2
татари	73,3	0,2	0,2
ром	47,6	0,1	0,1
азербайджанці	45,2	0,0	0,1
грузин	34,2	0,0	0,1
німці	33,3	0,1	0,1
гагаузи	31,9	0,1	0,1
інші національності	177,1	0,4	0,4

Як бачимо, лише два етноси становлять абсолютну більшість мешканців України. 16 етносів представлені від 0,1 до 0,6 % від загального складу населення. Решта 112 етносів у 2001 р. були представлені 177,1 тис. осіб, питома вага яких становила 0,4 %. Етнічний довідник за 1996 р. повідомляв, що в Україні проживав 1 ненець, 1 нганасан, 2 роки, 9 іжорців, 10 негідальців тощо.

Національні права — невід'ємна частина прав людини. Особливістю втілення їх у життя є те, що людина може задовольнити ці права як член етнічного колективу. З огляду на це, державна політика в етнопонаціональній сфері спрямована на підтримку національно-культурного розвитку етнічних спільнот. Разом із державною сучасні форми економічної діяльності створюють для етнічних спільнот можливість самостійно фінансувати свій розвиток у межах чинного законодавства України.

Складною проблемою для значної кількості громадян після розпаду СРСР постало питання, як український народ, створивши власну державу, поставиться до них як до представників національних меншин. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію прав національностей України», а 1992 р. — Закон України «Про національні меншини України». Стаття 1 визначила національні права як невід'ємну частину загальноновизнаних прав людини. Стаття 2 зобов'язувала всіх громадян України, незалежно від походження, дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського етносу та всіх національних меншин як представників єдиної політичної нації.

Сприятливі умови для культурного й духовного розвитку представників усіх націй етнічних меншин України забезпечують також Закони України «Про освіту», «Про мови в Україні», «Основи законодавства України про культуру». Вони дають можливість меншинам, які проживають компактно в кордонах певних адміністративно-територіальних одиниць, використовувати, разом із державною, мови національних меншин, вільно сповідувати свою релігію, використовувати національну символіку, відзначати національні свята. В Україні працюють заклади народної освіти з навчанням національними мовами. У Київському, Львівському, Сімферопольському, Ужгородському, Чернівецькому університетах готують викладачів для викладання шкільних предметів мовами національних меншин.

Український фонд культури створив і втілює в життя програму «Збереження і розвиток культур народів, які живуть на території України». Національні меншини на початок 2000 р. створили майже 450 національно-культурних товариств. З них 25 отримали всеукраїнський статус. Серед них — німецьке товариство «Відергебурт» («Відродження»), товариство російської культури «Русь», татарське товариство ім. Г. Тукая, румунське товариство ім. М. Емінеску. В Ужгороді працює центр з вивчення угорської культури, видається щорічник «Акта хунгаріка». В Україні діє широка мережа єврейських товариств.

У дружньому колі братніх народів України 273

історичний факт

На початку ХХІ ст. в Україні діяло 2,5 тис. шкіл з російською мовою навчання, 108 — з румунською, 65 — з угорською, 18 — з молдавською, 5 — з єврейською і 3 — з польською. Крім того, у 2339 школах викладання здійснюється двома і більше мовами. 8,5 тис. дітей навчалися в недільних школах, національно-культурних товариствах.

Громадяни України — представники різних етнічних груп — легко знаходять спільну мову. На жаль, окремі політики заради власної користі намагаються залучити під свої знамена якомога більше виборців, удаючись до різних політичних технологій, які ґрунтуються на розділенні й протиставленні національностей. Проте більшість громадян не реагує на різноманітні провокаційні заяви та заклики, завжди шукаючи порозуміння, а не конфронтації.

працюємо з документами

- Порівняйте засади національної політики, зафіксовані в документі, з тими, які представлені в параграфі. Якими прикладами з параграфа ви можете підтвердити втілення Декларації прав національностей України в життя?

З Декларації прав національностей України

1 листопада 1991 р.

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості; прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України; беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять 52-мільйонний народ України, приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1. Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права.

...Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом.

Стаття 2. Українська держава гарантує всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе відповідальність за створення належних умов для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3. Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх галузях життя, включаючи навчання, виробництво, одержання й поширення інформації.

Верховна Рада України трактує статтю 3 Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» таким чином, що поруч з державною українською мовою в межах адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживає певна національність, може функціонувати її мова нарівні з державною мовою.

Стаття 4. Усім громадянам України будь-якої національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

Стаття 5. Пам'ятки історії та культури народів і національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6. Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

Стаття 7. Національні культурні центри і товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти зі своєю історичною батьківщиною.

перевірте свої знання

1. Визначте два шляхи входження населення України в ринкові відносини. Яким шляхом пішло українське суспільство?
2. Поясніть причини високого рівня безробіття серед української молоді.
3. Використавши дані підручника, порівняйте соціальну диференціацію нашого суспільства та суспільств європейської цивілізації.
4. Розкрийте сутність терміна *соціальна поляризація*. Якими пропорціями вона визначається в нашій країні?
5. Чим небезпечна соціальна поляризація? Розвиток якої соціальної верстви може вирішити соціальні проблеми, породжені поляризацією суспільства?
6. Доведіть, що співробітництво з ЄС насамперед потрібне для України.
7. З'ясуйте, які перспективи розкриває входження України до СОТ.
8. Охарактеризуйте структуру українського експорту. Поясніть, чим загрожує Україні сучасна структура її експорту.
9. Проаналізуйте особливості демографічних процесів в Україні. Як би ви їх оцінили з погляду міцності Української держави?
10. Розтлумачте формулювання: «Україна — багатонаціональна держава».

§ 34. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

- Чи погоджуєтеся ви з думкою українського історика В. Литвина про те, що майбутнє народу значною мірою визначається сферою культури, та з думкою видатного французького вченого Ф. Жоліо-Кюрі про те, що країна, яка не дбає за науку, перетворюється на колонію?

1. Основні чинники та особливості розвитку культури в Україні.

Незалежна Україна отримала систему культурних закладів і установ, які водночас із власне культурними виконували й пропагандистські функції підтримки комуністичної ідеології. Незважаючи на це, культура в СРСР завжди фінансувалася за залишковим принципом, що й відобразилося на рівні її розвитку.

історичний факт

За даними ЮНЕСКО, СРСР за інтелектуально-моральним рівнем у середині 1980-х років посідав 57 місце у світі, а за рівнем освіти перебував на 28 місці.

Культурне життя в роки незалежності розвивалося в складних і суперечливих умовах. На шляху розвитку культури скасовані всі штучні перепони, цензурні заборони, ідеологічні обмеження. Українські митці, науковці, освітяни отримали вільний доступ до культурних надбань людства.

Українська культура ґрунтується на відродженні історичної пам'яті, поверненні культурної та мистецької спадщини, вивільненні творчої ініціативи, піднесенні народної творчості, поживавленні культурного життя в регіонах.

Водночас матеріальні труднощі переходу до ринкової економіки негативно позначилися саме на культурі. Значне скорочення державного фінансування сфери культури та відсутність традицій меценатства призвели до надзвичайно скрутного становища установ освіти, культури та науки, припинення діяльності багатьох творчих колективів – оркестрів, хорів, ансамблів, відпливу насамперед молодих кваліфікованих кадрів, втрати багатьох традицій культурного життя.

З огляду на таке становище держава вжила ряд заходів, спрямованих на соціальний захист діячів культури та мистецтва. В умовах переходу до ринкових відносин творчі спілки України з 1 січня 1992 р. звільнялися від сплати податків на доходи та різноманітних внесків у спеціальні фонди.

Верховна Рада України прийняла ряд законів, які допомогли зберегти значний потенціал української культури. Так, у лютому 1992 р. депутати схвалили «*Основи законодавства про культуру*», згодом прийняли Закони України «*Про музеї та музейну справу в Україні*», «*Про бібліотеки та бібліотечну діяльність в Україні*» та ін.

Національна бібліотека
України
ім. В. Вернадського.
м. Київ

Яскравою особливістю культурного життя стає помітний вплив громадськості. У країні з'являються різні об'єднання, товариства, фонди. Помітну роль у підтримці митців, творчих проєктів, талановитих колективів відіграв Фонд культури, очолюваний поетом Б. Олійником. Ще ширшу підтримку різних напрямів культурного життя забезпечив українсько-американський фонд «Відродження». Поступово поширювали свою діяльність українські меценати з діаспори – Ю. Ємець і П. Яцик, Е. Гуцуляк із Канади, О. Воскобійник, В. Баранецький, А. Лисий, подружжя Н. та І. Бараненків зі США, М. Гоян з Австралії.

З 1996 р. працює Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара. За рахунок добровільних пожертвувань від юридичних і фізичних осіб фонд відродив уже не одну славу українську пам'ятку. Під охороною держави перебуває 123 тис. пам'яток історії та культури, а в музейних фондах України зберігається понад 10 млн одиниць історичних цінностей. Продовжує зростати й

Національний заповідник «Кам'янець-Подільська фортеця»

Музей гетьманства, м. Київ

число національних архітектурних заповідників. За роки незалежності до них приєднані «Чернігів стародавній», «Кам'янець-Подільська фортеця». Відкриваються музеї, присвячені історичним особам і визначним подіям української історії, які раніше замовчувалися через ідеологічні причини. До таких, безперечно, належить Музей гетьманства (м. Київ).

Ознакою сучасного становища культури є значне посилення міжнародних контактів. Численні гастролі українських митців і творчих колективів до багатьох країн світу, експозиції за кордоном українських художників і музейних колекцій сприяють зміцненню міжнародного авторитету України. Так, у США були гідно представлені музейні скарби України на виставках «Слава Візантії», «Українське Трипілля»; в Італії — «Золото степів України».

2. Стан освіти:

У 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про освіту». У ньому було визначено, що школа є основою духовного та соціально-економічного розвитку держави. Це спонукало законодавців визнати необхідність проведення суттєвих змін у її роботі. Дія закону насамперед проявилася урізноманітненням форм шкільної освіти. Поряд із традиційними освітніми закладами з'явилися ліцеї, гімназії, колегіуми, коледжі, у яких поглиблено вивчаються окремі предмети. Їх число постійно зростає. Створюються також навчальні заклади приватної форми власності.

Шкільна система радянського часу характеризувалася насамперед своїм спрямуванням на підготовку фахівців для індустрії. За роки незалежності відбулися перетворення на шляху гуманізації освіти. У школах України все більше уваги приділяється вивченню предметів гуманітарного циклу — української літератури, історії, народознавства та ін.

У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив національну програму «Освіта» («Україна — XXI століття»). Зважаючи на потреби сьогодення, Міністерством освіти і науки України було впроваджено в школах Комплексну програму комп'ютеризації, це дало можливість учням навіть у найвіддаленіших від освітніх і наукових центрів куточках України користуватися перевагами все-світньої мережі знань.

В Україні зроблено й перші кроки на шляху перебудови вищої освіти. Згідно зі світовими стандартами, сучасні вищі навчальні заклади забезпечують підготовку студентів на таких кваліфікаційних рівнях, як бакалавр, спеціаліст, магістр.

У 2005 р. вища школа України приєдналася до країн-учасниць Болонського процесу. Студенти України зможуть навчатися у вищих навчальних закладах 39 країн Європи, вільно пересуватися в процесі навчання з країни в країну, оскільки в межах єдиного наукового простору встановлено спільні стандарти оцінювання знань, отримання дипломів про вищу освіту.

Разом з організаційними змінами українська освіта потребує зміцнення матеріально-технічної бази. Наприклад, у розвинених країнах світу на підготовку одного спеціаліста витрачають у 5–6 разів більше, аніж в Україні.

історичний факт

Освіта в Україні – складна ділянка суспільного життя, яка може забезпечити глибоку модернізацію всього суспільства. У системі сучасної освіти діє 48 тис. закладів і установ, які дають змогу навчати майже 10 млн учнів і студентів, працює понад 1,5 млн фахівців.

3. Основні тенденції розвитку науки.

Українська наука – потужний комплекс науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек, усього понад 1300 установ. У них працює понад 7 тис. докторів і 75 тис. кандидатів наук. Половина наукових працівників – викладачі вищих навчальних закладів. Провідним науковим закладом є Національна академія наук України (НАНУ). Саме в рамках НАН України виконуються фундаментальні дослідження, які становлять основу розвитку прикладних наук. Учені академії ведуть цікаві й перспективні дослідження в галузі енергетики, екології (насамперед усунення наслідків радіоактивного забруднення), геології, клітинної біології, генної інженерії, перспективних напрямів фізичної та хімічної наук.

історичний факт

За оцінкою ЮНЕСКО, Україна в середині 1990-х років займала сьоме місце у світі за потужністю науково-дослідного комплексу.

Сучасна українська наука функціонує в умовах різкого скорочення бюджетних асигнувань. У цьому зв'язку найбільше постраждали наукові установи, які працювали на військово-промисловий комплекс, а також науково-дослідні інститути, зосереджені на фундаментальних дослідженнях, які не мали змоги себе окупити (фундаментальні дослідження, у якій би країні світу не проводилися, є затратними, а не самоокупними), змушені були згортати дослідження через брак коштів на матеріали, прилади, устаткування.

Через недостатнє фінансування окремі інститути НАН України втратили майже половину свого наукового потенціалу. Українські вчені змушені виїжджати на постійну чи довготривалу роботу до Росії, країн Західної Європи, США.

історичний факт

У розвинених країнах світу на наукові дослідження припадає щонайменше 2 % валового внутрішнього продукту. В Україні ці асигнування скоротилися з 3,1 % ВВП у 1990 р. до 0,6 % у 1997 р. і 0,5 % у 2000 р.

Скорочення фінансування науки зумовило зовнішній і внутрішній «відплив умів». Унаслідок еміграції науковців Україна втрачає до 10 тис. дипломованих фахівців щороку. Через те економіка України зазнає величезних збитків, адже підготовка спеціаліста з вищою освітою, ученим ступенем разом із втраченою вигодою від його використання обходиться державі, за підрахунками фахівців ООН, у 300 тис. дол. щороку. Деградація науки відбувається також за рахунок внутрішнього «відпливу умів». За роки незалежності до комерційних структур перейшло працювати понад 20 % науковців.

Значне скорочення асигнувань менше позначилося на інститутах гуманітарного спрямування. Протягом 1990-х років сфера гуманітарних досліджень суттєво розширилася. У системі НАН України проводять понад 40 нових напрямів гуманітарних досліджень, засновано Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут української мови, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут народознавства та ін.

У сучасній українській науці відбуваються й глибокі організаційні зміни. Разом із НАН України працюють Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія правових наук, Академія мистецтв. Діють громадські об'єднання науковців, наукові товариства. Серед них і відновлене в 1989 р. Наукове товариство імені Шевченка.

4. Здобутки української літератури.

У постійному творчому пошуку в цей час перебувають українські літератори, більшість яких є членами Національної спілки письменників України. У її складі працюють: Літературний фонд, видавництво «Український письменник», часописи «Вітчизна», «Всесвіт», «Дзвін», «Донбас» та ін., видається газета «Літературна Україна». У цих організаціях продовжують творити письменники І. Драч, Р. Іванчук, Л. Костенко, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко.

Водночас поза Національною спілкою письменників України успішно працюють об'єднання: «Пропала грамота», «Лу-Го-Сад», «Бу-Ба-Бу», «Нова генерація», «Нова література». У 1996 р. заявила про себе Асоціація українських письменників, створення якої зніціювали Ю. Андрухович, І. Римарук, Т. Федюк. Набувши визнання, у 2001 р. вона перетворилася на Всеукраїнську творчу спілку, членами якої є майже 160 письменників.

Сучасна література в ринкових умовах змушена була орієнтуватися на покупця-читача. Тому в українській літературі розквітають фантастика, детектив, любовно-авантюрний роман. Популярність українських письменників-фантастів Генрі Лайона Олді (колективне псевдо Д. Громова та О. Ладжинського), А. Валентинова, М. та С. Дяченків поширилася за межі України. Визнаним майстром любовно-авантюрного жанру стала Симона Вілар (Н. Гавриленко).

Протягом 1990-х років українська література повернула широкому загалу замовчувані донедавна імена В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова, О. Олеся, Є. Маланюка, В. Стуса та багатьох інших письменників, чия творчість за радянського часу трактувалася як націоналістична та антинародна. Повернувся з еміграції письменник і правозахисник М. Руденко, якому присвоєно звання Героя України. Українському читачеві стали доступні й твори письменників із діаспори: І. Багряного, В. Барки, О. Ольжича, У. Самчука, Ю. Борця, О. Теліги та ін.

5. Надбання українського мистецтва.

Незважаючи на мізерне фінансування з боку держави, українське мистецтво подекуди навіть нарощує свій потенціал. Так, у Полтаві в 1999 р. була відкрита галерея сучасного українського мистецтва, у Києві – «Мистецький арсенал», у Запоріжжі створено муніципальний театр «Хортиця», у нові приміщення вселилися Київський дитячий музичний театр і Київський театр ляльок. Окремі театральні колективи набули статусу державних. Серед них Львівський театр «Воскресіння» і Молодіжний театр ім. Леся Курбаса. В Україні виникли й нові творчі колективи: симфонічний оркестр національної філармонії України, ансамбль «Київські солісти» під керівництвом Б. Которовича, камерний оркестр у Черкасах, камерний хор у Чернігові та ін. За роки незалежності зуміли утвердитися окремі недержавні театри та концертні групи. Серед них театри «Бенефіс» і «Театр зірок» у Києві, «Люди і ляльки» у Львові, діють 6 театрів опери та балету, 25 філармоній, понад 40 академічних музично-драматичних театрів. Щороку майже 20 млн глядачів відвідують понад 40 тис. вистав.

Українське мистецтво зробило крок назустріч міжнародному культурному співтовариству. Світового визнання досягли міжнародні конкурси ім. М. Лисенка, артистів балету ім. С. Лифаря, піаністів ім. В. Горовця, конкурси молодих виконавців ім. В. Крайнева.

Українські митці беруть активну участь у багатьох масштабних культурних заходах, більшість яких перетворилися на традиційні. До таких належать Все-

українське шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій», Всеукраїнський фестиваль популярної пісні «Пісенний вернісаж», театральні фестивалі «Золотий Лев» у Львові та «Херсонські ігри» в Севастополі, «Зірки світового балету», «Чумацький шлях», фестиваль національних культур «Всі ми діти твої, Україно», «Гуцульський фестиваль» та ін.

Високий рівень майстерності в 1990-х роках продемонстрували українські кінематографісти. Фільми українського виробництва знаходили підтримку й зацікавленість у глядачів. Серед них фільми Ю. Ілленка «Лебедине озеро. Зона», К. Муратової «Три історії», «Другорядні люди», «Чеховські історії», В. Криштофовича «Приятель небіжчика», Г. Кохана «Тупик». Не байбужими

М. Романишин. Великдень.
1995 р.

залишили глядачів кінофільми на історичну тематику Ю. Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу», М. Мащенко «Богдан Хмельницький».

У травні 2005 р. вперше в історії вітчизняного кіно український молодий і талановитий режисер **Ігор Стрембіцький** за короткометражний чорнобілий фільм «Подорожні» здобув Золоту пальмову гілку 58-го Каннського фестивалю. На 34-му кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільму «Ізгой» режисера **Володимира Савельєва** було присуджено гран-прі. Незважаючи на окремі творчі здобутки, український кінематограф перебуває в глибокому занепаді.

Україна підтверджує свій мистецький авторитет й високою школою естрадного співу. Закономірною стала перемога співачки **Руслани Лижичко** на пісенному фестивалі «Євробачення-2004».

Разом із професійним мистецтвом багато уваги приділяється розвитку аматорського. Всеукраїнські огляди народної творчості сприяють зростанню виконавської майстерності, збагаченню репертуару, підняттю сценічної культури народних колективів.

Важливу роль у творчому становленні молоді відіграв Указ Президента України «Про надання державних стипендій найбільш обдарованим молодим митцям України». Згідно з цим указом, щорічно призначається 50 стипендій юним виконавцям, артистам, художникам. Стали популярними різноманітні конкурси юних виконавців, у Києві працює Дитяча академія мистецтв. Усе це стимулює творчу працю молоді й сприяє підготовці нових поколінь митців.

6. Фізична культура і спорт.

Україна завжди мала добрі спортивні традиції. Так, із 639 олімпійських медалей, завойованих радянськими спортсменами, на рахунку українських — 444, з них 196 золотих.

Після здобуття незалежності в Україні було створено Національний олімпійський комітет (НОК) України та 120 національних федерацій різних видів спорту.

Щоб виявляти кращих фізкультурників і спортсменів в Україні розроблений календар спортивних змагань олімпійського чотириріччя. До нього входять спартакіади школярів, юнацькі та молодіжні літні та зимові спортивні ігри, універсіади (змагання спортсменів-студентів), всеукраїнські літні та зимові спортивні ігри, національні чемпіонати й першості, клубні змагання. На жаль, ринкові умови згубно позначаються на стані фізичної культури — однієї з передумов фізичного здоров'я народу.

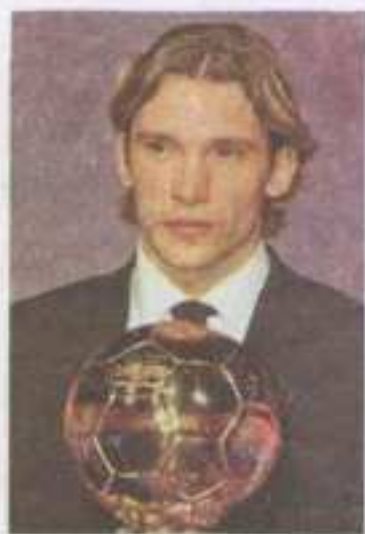

Кадр із кінофільму «Богдан Хмельницький»
(режисер М. Мащенко)

Оксана Баюл

Андрій Шевченко

Заради підтримки свого престижу в очах світової громадськості держава частково фінансує професійний спорт, який займає доволі високі позиції у світі. Так, на Олімпійських іграх 2008 р. українські спортсмени посіли 11-е місце серед 81 країн-учасниць, які здобули хоча б одну медаль. В активі української олімпійської збірної 27 медалей — 7 золотих, 5 срібних і 15 бронзових. На трьох попередніх літніх олімпіадах українські спортсмени здобули по 23 медалі.

Перше олімпійське золото для незалежної України виборола на зимових Олімпійських іграх 1994 р. у Лілліхаммері **Оксана Баюл** (фігурне катання). Завдяки наполегливості та волі до перемоги стали олімпійськими чемпіонами **Лілія Подкопаєва** (спортивна гімнастика), **Катерина Серебрянська** (художня гімнастика), **Яна Клочкова** (плавання). Здобули світове визнання **Сергій Бубка** (легка атлетика), **Андрій Шевченко** (футбол) та інші спортсмени.

Володимир і Віталій Клички

Найбільших успіхів на боксерському рингу здобули брати **Віталій** і **Володимир Клички**, яким сьогодні немає рівних у світі. Професійна футбольна команда «Динамо» (м. Київ) двічі ставала учасницею чвертьфінальних змагань Кубка ліги чемпіонів Європи. Чвертьфіналу досягла й українська збірна з футболу, зайнявши восьме місце на чемпіонаті світу 2006 р. Останній кубок УЄФА здобув донецький футбольний клуб «Шахтар».

Разом із тим стан фізкультури і спорту в Україні потребує більшої уваги і держави, і суспільства.

7. Проблеми української культури на початку XXI ст.

Докорінна перебудова українського суспільства характеризувалася ускладненнями в багатьох аспектах його життя, зокрема у сфері культури. Постійною проблемою розвитку культури є її обмежене фінансування, що насамперед веде до скорочення мережі її установ. Україна — батьківщина видатних оперних і балетних майстрів мистецтва.

Вікторія Лук'янець

до високого мистецтва такі видатні українські оперні виконавці, як В. Степова, В. Гришко, А. Кочерга, В. Лук'янець, О. Микитенко, В. Писарев більше відомі за кордоном, аніж в Україні.

Брак коштів і відсутність стійких традицій меценатства призводять до розладу роботи значної частини творчих колективів. У все складніших умовах функціонує народна культура. Нині по-

ступово занепадають культурні установи на селі, які раніше підтримували колгоспи й радгоспи.

За відсутності державної підтримки культура змушена комерціалізуватися, що заради прибутків призводить до потурання низьким смакам. Так звана масова культура заповнює серця й душі глядачів сценами насилля, розбещеності, формує бездуховність і забобонність. Відсутність у більшості населення імунітету до проявів такої антикультури створює серйозну загрозу для духовного здоров'я нації. Цю загрозу може усунути інтелігенція. Саме вона прищеплює народові хороші смаки, навчає розуміти й сприймати високу культуру. Проте інтелігенція нині деморалізована жалогідними умовами існування, низькою заробітною платою. Через це сфери її діяльності втрачають суспільний престиж. Середній вік працівників науки, освіти, культури неухильно зростає. У 2008 р. середній вік наукових працівників НАН України перевищив 50 років, а докторів наук — 62 роки. Культура, освіта, наука все гостріше потребують кадрового оновлення.

працюємо з документами

- Прочитайте уривок зі статті академіка НАН України І. Дзюби. Визначте чинники, від яких залежатиме майбутнє культури.

...Широкими як ніколи є міжнародні контакти української культури, а це означає, що вона цікава для світу і здатна відгукуватися на світові імпульси, які спонукають до виходу на нові творчі горизонти. У нас ще зберігається ефективна система мистецького навчання, з надр якої виходить достатньо талановитої творчої молоді, якій тільки треба забезпечити можливість працювати в рідній культурі. Ми є однією з небагатьох країн Європи, де народна мистецька культура — не предмет спогадів чи музейного догляду, а реальність життя мільйонів людей. А це і величезний резерв для професійної творчості, і неабияка величина в загальному культурному потенціалі нації, яка постійно народжує нові й нові таланти.

За нинішніх умов глобалізації та загроз нівеляції навіть могутні культури вдаються до різних форм самозахисту. Тим більше Україні потрібна продумана система заохочення й підтримки української національної продукції в усіх сферах культури, розумний протекціонізм, який не порушував би інтересів людей інших національностей.

- На думку академіка НАН і АПН В. Кременя, освіта має стати пріоритетом номер один у суспільстві. Чому?

...Хотів би наголосити на двох найважливіших тенденціях, які істотно впливають на розвиток нашого суспільства, нашої держави. Першою тенденцією є те, що світ дедалі більше використовує науково-інформаційні технології... Друга тенденція — глобалізація. Це означає, що конкурентність, суперництво націй, країн, держав набуває глобального, загальнопланетарного характеру й охоплює буквально всі сфери життя. У майбутньому ми, мабуть, матимемо три групи держав залежно від їхньої конкурентоспроможності. Першу утворюватимуть ті, що спроможні продукувати технології, які набуватимуть глобального поширення. Це будуть панівні держави, нації. До другої групи належатимуть держави, здатні принаймні ефективно використовувати ці технології. І третя група — держави, які не зможуть ні першого, ні другого, і тому опиняться на узбіччі людського прогресу. Головним критерієм, визначальною умовою приналежності країни до певної групи буде рівень інтелектуального розвитку всієї нації і кожного громадянина зокрема...

перевірте свої знання

1. У чому полягає суперечність розвитку сучасної культури?
2. Поясніть, чому Закон України «Про освіту» розглядає її як основу духовного та соціально-економічного розвитку.
3. Які особливості та ознаки сучасної української культури відрізняють її від культури радянського часу?
4. Охарактеризуйте стан сучасної освіти, указавши насамперед на зміни, що відбуваються в системі освіти.
5. Визначте зміни, які відбуваються в структурі української науки. Поясніть, чим вони зумовлюються.
6. Назвіть напрями розвитку сучасної гуманітарної науки України. Поясніть, чому вони не розвивалися за радянських часів.
7. Поясніть, чому наука потребує широких міжнародних зв'язків. Які приклади такого співробітництва демонструють українські вчені?
8. Охарактеризуйте зміни, що відбулися в українському мистецтві. Якими здобутками відзначилося сучасне українське мистецтво?
9. Що дає для розвитку українського суспільства розвиток спорту, високі досягнення українських спортсменів за кордоном?
10. Охарактеризуйте проблеми української культури на початку XXI ст.

§ 35. ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

• Прокоментуйте вислів: «Національних екологічних проблем не буває». Поміркуйте, за яких умов колір неба може змінитися.

1. Стан навколишнього середовища та проблеми охорони довкілля.

З часів Російської імперії, а потім і Радянського Союзу за Україною закріпилася спеціалізація постачальника металу, вугілля, зброї та продуктів харчування. Влада постійно вимагала розширення обсягів виробництва й зовсім не турбувалася питаннями збереження та сталого використання природних ресурсів і навколишнього середовища. Унаслідок цього техногенне навантаження на природу України в 4–5 разів перевищувало показники розвинутих держав Європи.

історичний факт

Наприкінці 1980-х років підприємства України щороку виробляли 55–57 млн т сталі (стільки ж виплавляли підприємства Німеччини та Франції). Трубопрокатні заводи України виготовляли 7 млн т труб (6,8 млн т труб виробляли заводи Великої Британії, Франції та Італії).

Залізорудні підприємства України щороку видобували 110–120 млн т залізної руди (у США – 50 млн т, у Франції – 15 млн т). Шахти України видавали на-гора 180 т вугілля (у Великій Британії, Франції та Італії видобували 200 млн т).

Подібна політика проводилася також у сільському господарстві. Заради збільшення виробництва сільгосппродукції, незважаючи на ерозію ґрунтів, розорювали все нові й нові земельні площі. На початку 1990-х років в Україні було розорано 57 % загальної площі та 80 % сільськогосподарських угідь, порівняно з 25 % у США та 48 % у Франції.

Не існувало ніяких обмежень щодо використання водних ресурсів. Підприємства використовували води у 2–5 разів, а інколи в 10 разів більше, ніж на подібних виробництвах у розвинутих країнах світу.

Унаслідок надмірного спорудження екологічно небезпечних виробництв на території України український народ утратив природне право на життя в екологічно безпечному середовищі, працювати в технічно безпечних умовах. Нині в Україні працюють 5 атомних електростанцій, 2,7 тис. підприємств, що виробляють чи використовують у своєму виробництві сильні отруйні речовини, 6 потужних нафтопереробних заводів, на яких постійно знаходиться 300–500 тис. т вибухонебезпечного палива, еквівалентного 3–5 мегатоннам тротилу. На території України прокладено понад 41 тис. км нафто- та газопроводів, 810 км аміако- та 44 км хлоропроводів. Щоденно українськими залізницями перевозиться понад 220 найменувань отруйних і вибухових вантажів.

Щорічно в Україні нагромаджується майже 700 млн т відходів, з яких 100 млн т — токсичні. Загальний об'єм відходів становить приблизно 25 млрд м³, що займає площу 160 тис. га. Екологічні проблеми виникли в усіх гірничовидобувних регіонах України. Наймасштабнішого характеру вони набули в Донбасі, Кривбасі та Львівсько-Волинському басейні. У більшості випадків закриття випрацьованих і неперспективних шахт супроводжується підйомом рівня шахтних вод. Це призводить до підтоплення й заболочення низинних місцевостей, забруднення та засолення річок спричиняє виникнення зсувів, карстових процесів.

Донбаські терикони

історичний факт

Площа підтоплених ділянок у Луганську становить майже 4 тис. га, у Донецьку — 5,2 тис. га, у Макіївці — 1,7 тис. га. Просідання земної поверхні на 5–7 м у районах шахтних полів, шахт «Павлоградська» і «Благодатна» призвело до утворення в заплаві р. Самари чотирьох озер загальною площею майже 2 км².

Прикладом критичного екологічного стану в західних регіонах України є Бориславське нафтове родовище. Мешканці м. Борислава змушені жити в умовах, що становлять безпосередню загрозу їхньому життю та здоров'ю, оскільки загазованість повітря в 6 разів перевищує допустимі норми.

Потужного антропогенного впливу зазнають усі річки, природні та штучні водосховища України. На сьогодні внаслідок господарської діяльності людини з карти України зникли 20 тис. малих річок. За підрахунками вчених, щороку до різних

м. Алчевськ — один із центрів енергетичної металургійної промисловості України.
Луганська обл.

У цьому зв'язку в 1997 р. Верховна Рада України затвердила «*Національну програму екологічного оздоровлення басейну річки Дніпро та поліпшення якості питної води*». Ця програма розроблена з урахуванням світового досвіду. На жаль, через недостатнє фінансування вона втілюється в життя надто сповільненими темпами.

Не менш інтенсивно забруднюється й атмосфера. Щороку в повітря підприємствами України викидається щонайменше 12 млн т шкідливих речовин. За підрахунками екологів, лише у 2002 р. на кожного громадянина України припало по 85 кг шкідливих речовин, а на кожний квадратний кілометр площі — 6,8 т. Найбільше забруднена атмосфера в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Івано-Франківській, Запорізькій областях. Уміст шкідливих речовин у повітрі там значно перевищує середні показники по країні. У понад 20 містах України, де проживає 22 % населення, допустимі норми перевищені в 15–17 разів.

Забруднення природного середовища в Україні поєднується з масовим вирубуванням лісів, що ще більше ускладнює екологічну ситуацію. Майже половина з винищених лісів виконувала водоохоронну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функції. Неконтрольоване вирубування лісів у Карпатах призвело до катастрофічних повеней у Закарпатті.

Боротьба з повінню.
с. Гірське, Львівська обл.

водойм потрапляє щонайменше 8 млн т різних речовин-забруднювачів. Лише з території України в басейн Дніпра щороку скидається понад 12 млрд м³ стічних вод, більшість яких забруднена сполуками азоту, відходами виробництва нафтопродуктів, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Екологічна ситуація, що створилася в басейні Дніпра, стала загрозою для здоров'я українців, оскільки його вода забезпечує 32 млн мешканців та 2/3 підприємств України. Тому оздоровлення басейну Дніпра є одним із пріоритетів національної безпеки України.

Недбале ставлення до землі та інші екологічні чинники зумовили деградацію українських ґрунтів, насамперед чорнозему, що нині за вмістом гумусу відповідає характеристикам сірих лісових ґрунтів. Майже на третину збільшилася площа окислених ґрунтів, на чверть — засоленних і солонцевих. Різних форм ерозії зазнала третина всіх орних площ.

історичний факт

Світова практика засвідчує, що національні екологічні проекти характеризуються високою ефективністю. Отриманий природоохоронний і ресурсний ефект у 10–15 разів перевищує витрати на ліквідацію наслідків.

У справі вирішення екологічних проблем і збереження довкілля в Україні намітився значний прогрес у природно-заповідній діяльності. За роки незалежності створено один біосферний і п'ять природних заповідників, шість національних природних парків. Суттєво розширено територію восьми старих заповідників.

З метою врятування лісових і водяно-болотних комплексів Полісся було створено Рівненський природний заповідник і національний парк «Деснянсько-Старогутський». Для відновлення екологічної рівноваги в українських Карпатах, що потерпають від щорічних повеней, селів і зсувів, засновано природний заповідник «Горгани» (Івано-Франківська обл.), національний природний парк «Сколівські Бескиди» (Львівська обл.). Значно розширено територію Карпатського заповідника. У найближчому до Карпат природному комплексі — «Розточчі» — заснований національний природний парк «Яворівський» (Львівська обл.). Разом із природним заповідником «Розточчя» і заповідними землями в Польщі буде утворено Розточанський українсько-польський біосферний резерват на Головному європейському вододілі. На Поділлі для охорони давньої та єдиної у своєму виді флори та фауни створений один із найбільших у Центральній Європі національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельницька обл.). Щоб зберегти залишки степової та плавневої рослинності, створено природний заповідник «Єланецький степ» (Миколаївська обл.) та Дунайський біосферний заповідник (Одеська обл.), який став частиною українсько-румунського біосферного резервату «Дельта Дунаю». Щоб поєднати природоохоронну роботу з організацією відпочинку людей в індустріалізованому Донбасі, на р. Сіверський Донець закладено національний природний парк «Святі гори». Для збереження унікальної рослинності степової частини Криму створено Казантипський та Опукський природні заповідники.

Збільшення заповідних територій майже на мільйон гектарів відведення під них 3,9 % території України сприяє формуванню позитивного образу України, її інтеграції в європейське та світове товариство.

2. Подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Найголовнішою екологічною проблемою для України залишаються негативні наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС — наймасштабнішої техногенної катастрофи в історії людства. Зазнали радіоактивного забруднення 5 млн га (у тому числі 3,5 млн га сільськогосподарських угідь). Тому подолання її наслідків важким тягарем лягло на плечі відродженої Української держави. За роки незалежності на вирішення чорнобильських проблем було витрачено суму, що становить майже 5 млрд дол. США. І нині витрати на подолання наслідків аварії залишаються вагомою статтею витрат бюджету. Значна частина цих коштів використовується на виплати компенсацій і надання пільг тим, хто постраждав через катастрофу на ЧАЕС.

Найболючішою проблемою є погіршення стану здоров'я населення. За даними медиків, до числа людей з погіршеним станом здоров'я внаслідок катастрофи

Національний природний парк «Яворівський». Львівська обл.

на ЧАЕС належить 3 млн 331 тис. осіб, у тому числі 1,5 млн дітей. Зростає також кількість інвалідностей, пов'язаних із наслідками катастрофи.

історичний факт

Якщо в 1991 р. кількість інвалідностей, зумовлених наслідками катастрофи на ЧАЕС, становила 2 тис. осіб, то у 2002 р. їх уже налічувалося 88,9 тис. Отже, кількість інвалідів зросла в понад 44 рази.

Складною проблемою для України є зона відчуження, де фіксується найвищий рівень радіаційного забруднення. Вона займає площу майже 1000 км² і є постійним джерелом підвищеної небезпеки, насамперед через виникнення лісових пожеж чи пожеж у покинутих населених пунктах. Це два міста — Чорнобиль і Прип'ять — та 90 сіл і селищ із покинутими будинками, що перебувають у незадовільному технічному та протипожежному стані. Разом із тим у зоні розташовано 800 погано оснащених тимчасових сховищ радіоактивних відходів. Останнім часом стала відомою ще одна несподівана екологічна проблема зони. Там знаходиться 31 могильник тварин, що хворіли на сибірську виразку, збудники якої зберігають життєздатність протягом 100 років.

Названі причини спонукали уряд створити Адміністрацію зони відчуження і зони безумовного відселення, яка вирішує ці проблеми, а в Чорнобилі в стані постійної готовності перебуває спеціальний аварійно-рятувальний загін МНС.

15 грудня 2000 р. Чорнобильська АЕС припинила виробництво електроенергії. Її закриття стало вагомим історичним подієм для України та світу.

3. Міжнародна співпраця у сфері охорони довкілля.

Природні стихії не знають кордонів. Так само не обмежуються державними кордонами й екологічні проблеми. Усвідомлюючи це, світова громадськість прагне об'єднати свої зусилля для їх подолання.

Українська держава з перших днів незалежності стала на шлях активного міжнародного співробітництва з охорони довкілля. Україна уклала 18 міжнародних угод із питань екології, 26 багатосторонніх міжнародних договорів, 40 міжнародних конвенцій. Український уряд підписав 44 двосторонні міжнародні угоди та договори про захист навколишнього середовища із сусідами: Білоруссю, Росією, Грузією, Молдовою, Словаччиною, Польщею. Важливе значення в екологічному зовнішньополітичному курсі України має міжнародне співробітництво в галузі ядерної та радіаційної безпеки з МАГАТЕ і Європейським Союзом у рамках програми TACIS, а також з урядами США, ФРН, Канади, Швеції, Японії.

Особливо активну співпрацю почали окремі країни та міжнародні організації щодо подолання наслідків аварії на ЧАЕС. В Україні нині діють 5 українсько-американських центрів здоров'я. Завдяки сприянню зарубіжних країн у Волинській, Рівненській, Черкаській і Житомирській областях проводилися обстеження дорослих і дітей щодо їхнього ураження радіоактивними речовинами. В Україну надходила гуманітарна допомога з багатьох країн світу. Вона спрямовувалася на конкретні родини й дітей, які постраждали від радіоактивного забруднення. Продовжував свою роботу Міжнародний добродійний фонд інвалідів Чорнобиля.

Значних коштів потребувало вирішення соціальних проблем трудового колективу ЧАЕС. Найбільше коштів на цю справу надав уряд Японії.

Завдяки міжнародній технічній допомозі на майданчику станції ведеться будівництво заводу з переробки радіоактивних відходів і сховища відпрацьованого ядерного палива.

Через поступове руйнування старого саркофага виникла нагальна потреба побудови нового захисного об'єкта під назвою «Укриття». У цьому зв'язку було розроблено міжнародний проект будівництва нового укриття над старим саркофагом і сховищем відпрацьованого ядерного палива. Цей проект фінансується з коштів Чорнобильського фонду «Укриття» та фонду «Рахунок ядерної безпеки». Розпорядником обох фондів виступає Європейський банк реконструкції та розвитку. Внесок України становитиме 50 млн дол. США. На ЧАЕС завершилися роботи щодо вивантаження відпрацьованого ядерного палива з третього блоку станції. Це дало можливість розпочати у вересні 2010 р. будівництво фундаменту об'єкта «Укриття». Будівництво відбувається за графіком і до 2013 р. планується перетворити об'єкт «Укриття» на екологічно безпечний.

Ураховуючи послідовне виконання Україною положень Кіотського протоколу, який регулює викиди вуглекислового газу в атмосферу, ЄС убачає Україну партнером і активним учасником політики просування міжнародних домовленостей щодо боротьби зі змінами клімату в період після 2012 р. У планах співробітництва такі вагомні проекти, як використання шахтного метану, біомаси, використання рідких відходів, упровадження альтернативних джерел енергії, модернізація міських систем опалювання та ін.

4. Екологічні проблеми на початку XXI ст.

Використання застарілих технологій, зношеного обладнання на численних хімічних, гірничодобувних, металургійних підприємствах зумовлюють підвищену ймовірність виникнення техногенних аварій і катастроф із важкими наслідками для довкілля.

Усі ці підприємства мають обмежений час функціонування — 30–50 років. На багатьох підприємствах усе гостріше постають питання, чи можуть ці підприємства експлуатуватися надалі, чи їх потрібно негайно закрити. Єдиним шляхом виходу із ситуації є створення системи контролю безпеки за такими об'єктами. Цей підхід дасть можливість попередити й не допустити страшних аварій і катастроф.

Можливо, головною комплексною проблемою в справі порятунку навколишнього середовища для України стане необхідність гармонійного розвитку трьох складових: людина—господарство—природа, що дасть змогу організувати життя на засадах учення першого президента Академії наук України В. Вернадського про ноосферу.

Україна заявила про свій намір перейти до сталого розвитку, ідеї і принципи якого

В. Бистряков. Романтичний пейзаж.
1994 р.

було проголошено на Міжнародній конференції ООН із навколишнього середовища і розвитку 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Саміт Землі).

працюємо з документами

- Порівняйте старі й нові засади¹ ставлення людини до природи та навколишнього світу. Поміркуйте, чому нові засади здобувають усе більше прихильників.

Стара (антиекологічна) філософія	Нова (екологічна) філософія
Людина – особливий вид у царстві біорізноманітності на Землі, вона відокремилася від природи, піднеслася над природою, може панувати над нею й управляти її процесами. Природу треба перемогти	Природа була й завжди буде сильнішою за людину, бо вона її породила. Людина – невід’ємна частина, «деталь» природи, Усесвіту. У своєму житті вона повинна керуватись їхніми законами. Всі живі істоти біосфери – рівноправні мешканці нашої спільної домівки Землі. Ми маємо розумно співпрацювати з природою, поважати її закони
Природа багата, її ресурси безмежні, тому, вичерпавши потрібне нам в одному місці, можемо переміститися в інше й продовжувати брати стільки, скільки хочеш (чи можеш), при цьому зі 100 % природної речовини, що видобувається, споживаючи приблизно 2 %, а викидаючи – 98 %	Природні ресурси обмежені й вичерпні. Необхідно ввести компенсацію витрат на відтворення або відшкодування природних ресурсів. Ми живемо на Землі, маленькому космічному тілі, і ніщо в ньому не може бути нескінченним
Життя людей можна поліпшити, постійно накопичуючи матеріальні блага та нарощуючи прибутки завдяки технічному прогресові	Життєва цінність – не в сумі наших спільних банківських рахунків. Тисяча автомобілів не дадуть ковтка повітря тому, хто задихається; померти під купою досягнень технічного прогресу – доля убогих духом, жадібних і дурних
У жорсткій конкуренції та боротьбі за життєві блага виживає найсильніший. У боротьбі всі засоби прийнятні. Конфронтація – основний метод вирішення політичних проблем і спосіб збагачення одних за рахунок інших	Не протиборство, а взаємодопомога – основа існування життя на Землі. Тільки спільними зусиллями можна досягти благополуччя. Голодний світ – небезпечний і нестійкий. Лише задоволення основних потреб кожної людини може бути гарантією благополуччя всіх людей на планеті

перевірте свої знання

1. Якими причинами була зумовлена надмірна експлуатація природних ресурсів України?
2. До яких економічних і екологічних наслідків призвела хижацька експлуатація природи України? Проаналізуйте, яких згубних впливів зазнала літосфера, гідросфера та атмосфера України.
3. Доведіть, що сьогодні український народ позбавлений права на життя в екологічно незагрозливому середовищі.
4. Охарактеризуйте природно-заповідну діяльність у сучасній Україні.

5. Підготуйте тези доповіді на тему «Подолання наслідків Чорнобильської катастрофи».
6. Визначте й охарактеризуйте напрями сучасного міжнародного співробітництва України щодо вирішення екологічних питань. Наведіть приклади.
7. Виокремте екологічні проблеми, які постають перед Україною на початку XXI ст.
8. Як позначиться перехід України до втілення концепції сталого розвитку на стані навколишнього середовища? Обґрунтуйте свій висновок.
9. Поміркуйте, з якою метою ООН закликала міжнародну громадськість разом з Україною, Білоруссю та Росією вивчити можливість організації в Чорнобильській зоні маршрутів екологічного туризму.
10. Видатний англійський поет Дж. Байрон писав: «Людина позначає землю руїнами». Чи актуальні його слова нині? Наведіть приклади з української сучасної історії.

§ 36. РЕЛІГІЙНЕ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

- Відвідуючи Україну, Папа Римський Іоанн Павло II закликав віруючих не зводити рахунки з минулим, а разом дивитися в майбутнє. Як би ви витлумачили його слова?
- Володимир Вернадський визначив релігію як спробу людей досягнути безсмертя. Як би ви визначили місце і роль релігії в сучасному житті?

1. Основні чинники та особливості релігійного життя України в умовах незалежності.

Оновлення суспільного життя в Україні характеризувалося й новими відносинами між державою і церквою, представниками всіх релігій. Одним із чинників, який вплинув на релігійне життя в Україні уже напередодні проголошення незалежності, було суттєве обмеження державного втручання й послаблення державного тиску на церкву.

Суттєве ослаблення державного тиску, демократичне ставлення до проявів духовного життя дало можливість церквам різних конфесій істотно активізувати релігійну діяльність.

Відроджувана українська держава стала на шлях утілення в життя загальнолюдських і загальнодемократичних цінностей у відносинах із церквою. Сучасну правову основу відносин між державою та церквою визначають Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» від 22 квітня 1991 р. та Конституція України 1996 р. Положення закону дають змогу втілити в життя демократичний

принцип свободи совісті та забезпечити віруючим широкі можливості для задоволення релігійних потреб. Закон урівняв релігійні організації з громадськими. Вони здобули можливість отримати статус юридичної особи, а разом із ним право на просвітницьку, добродійну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність.

Норми закону та загальнолюдське право на свободу совісті закріпила й розширила Конституція України.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Конституція України гарантує свободу совісті громадян: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Українська держава розпочала повернення незаконно відчуженої власності церквам. Повернення здійснювалося на підставі Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації». Оскільки цей процес був доволі складним, 4 березня 1992 р. вступив у дію Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». Процес повернення майна, приміщень виявив конфліктний характер відносин між релігійними конфесіями, зокрема в Західній Україні, а також у Києві.

2. Розкол в українському православ'ї.

Набуття Україною незалежності спричинило виникнення в українських політичних і релігійних колах прагнення якнайшвидше усамостійнити православну церкву, створити в межах України єдину помісну православну церкву. Це прагнення завершилося скликанням у листопаді 1991 р. Помісного собору УПЦ, який одностайно підтримав пропозицію митрополита Філарета про незалежність української церкви від РПЦ. Усі єпископи на чолі з митрополитом Філаретом поїхали до Москви просити відпускну грамоту. Проте керівництво РПЦ не бажало такого розвитку подій. Архієрейський собор РПЦ, що відбувся в березні–квітні 1992 р. в резиденції патріарха Алексія II, відмовився надати автокефалію УПЦ і позбавив організатора Помісного собору Філарета митрополичої кафедри в Києві, якою він керував із 1966 р. У травні 1992 р. в Харкові за

ініціативою вищого духовенства РПЦ відбувся Архієрейський собор УПЦ, який оголосив своїм предстоятелем митрополита Ростовського й Новочеркаського Володимира (Сабодана). За ним пішов майже весь єпископат УПЦ. Проте митрополит Філарет відмовився визнати ці рішення. Він заявив, що в такий важкий час не може залишити українську паству. У червні 1992 р. митрополит скликав у Києві *Всеукраїнський православний об'єднавчий собор*. На ньому прихильники Філарета об'єдналися з Українською автокефальною православною церквою і створили Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Її патріархом було проголошено 94-річного главу УАПЦ Мстислава. Заступником патріарха став митрополит Філарет. Однак патріарх Мстислав не визнав новоутвореної церкви, а тому не всі парафії УАПЦ влилися до УПЦ КП. Після смерті патріарха Мстислава (червень 1993 р.) у вересні патріархом УАПЦ став митрополит Димитрій (Володимир Ярема).

У жовтні 1993 р. свого патріарха обрала й УПЦ КП. Ним став *митрополит Володимир (Романюк)*, відомий своїми зусиллями щодо легалізації УАПЦ.

Більшість вірних не зрозуміла сутності перетворень, які хотіли провести політики та високі церковні ієрархи. Їх насамперед турбувало те, що без згоди патріархів Мстислава чи Алексія II нова церква не могла набути благодаті. Церковне протистояння, супроводжуване конфліктами, взаємними прокляттями, не змінило ситуації в православ'ї. На початку 1995 р. УПЦ КП опиралася на 6 тис. громад православних, за УПЦ КП пішло 1753 громади, УАПЦ об'єднувала 616 громад православних.

Після смерті патріарха Володимира (Романюка) у липні 1995 р. УПЦ КП очолив *Філарет*. Намагання поховати прах патріарха Володимира на території національної святині православних українців — Софії Київської 18 липня 1995 р. — спричинили найгостріший міжконфесійний конфлікт. Після кривавих сутичок тіло патріарха було поховане біля входу до Софійського собору. Гострий конфлікт спалахнув між віруючими УПЦ та УАПЦ на Чернечій горі в Каневі в травні 1991 р. під час відзначення 130-х роковин перенесення праху Т. Шевченка із Санкт-Петербурга. Ці конфлікти звичайно перешкоджають згуртуванню українського суспільства.

Сучасна УАПЦ у 2003 р. пережила новий розкол. Після смерті патріарха Димитрія, за його заповітом, вирішено було не обирати патріарха, а просити митрополита Костянтина (Багана) духовно наглядати за Українською православною

Митрополит Володимир

Митрополит Філарет

церквою в Америці. Настоятелем УАПЦ в Україні став митрополит Мефодій (Кудряков). У червні 2003 р. він проголосив себе митрополитом Київським і всієї України та вийшов з-під опіки митрополита Костянтина. У юрисдикції останнього в Україні залишилася лише Харківсько-Полтавська єпархія та ряд окремих парафій.

Бурхливий розвиток релігійного життя поставив перед державою нові завдання великого суспільного значення — не допускати проявів ворожнечі на ґрунті релігійних переконань, ситуацій, коли б релігійні фанатики загрожували єдності та спокою суспільства.

3. Релігійні конфесії в сучасній Україні.

Сучасне релігійне життя в Україні доволі інтенсивне та різноманітне.

історичне джерело

За даними Української асоціації релігієзнавців, на 1 січня 2003 р. в Україні зареєстрована 26 271 релігійна громада (1076 громад діяли без реєстрації). Це вдвічі більше, ніж у 1991 р.

У розпорядженні релігійних організацій перебували 19 112 культових споруд (храми, мечеті, синагоги, кірхи тощо), із них 2332 знаходилися в процесі будівництва.

До складу церков належали 344 монастирі з 5864 ченцями і черницями та 249 місій. Діяли 160 духовних навчальних закладів із 18 000 слухачів і майже 10 000 недільних шкіл. Виходили друком 334 періодичних видання. Розширився спектр традиційних конфесій в Україні, кількість яких сягнула понад сотню.

Активність сучасних релігійних громад проявляється широкою видавничою діяльністю. У 1991 р. в Україні створено Біблійне товариство. Як і подібні товариства в інших країнах світу, своїм головним завданням воно вважає видання і поширення Святого Письма та іншої релігійної літератури. Лише ця організація за роки своєї діяльності забезпечила віруючих понад 7 млн примірників релігійних книжок. Українське Біблійне товариство нині займається також і перекладами на українську мову біблійної та богослужбової літератури.

Більшість українських віруючих — християни. Число хрещених в Україні перевищує 34 млн осіб. Однак активними прихожанами християнських церков є не більше 12 млн чоловік. Християни поділені на три течії — православних, католиків і протестантів. Прихильники цих течій не мають розбіжностей щодо основ віри, але різняться за деякими питаннями віросповідання та культовими, богослужбовими особливостями. Саме вони й визначають належність віруючих до певної конфесії, тобто віросповідання.

Більшість українських християн — православні. Кількість активних віруючих серед них сягає понад 10 млн осіб. Найчисельнішою конфесією є Українська православна церква Московського патріархату. Вона має до 5 млн парафіян, які становлять 70 % усіх православних громад України. Вони ж представляють більшість громад Російської православної церкви, очолюваної Московським патріархом. У цьому зв'язку Україну відвідував колишній мос-

ковський патріарх Алексій II. Не ослаблює свою увагу до України й нинішній патріарх *Кирил*. Свій перший зарубіжний візит він здійснив в Україну влітку 2009 р. Українська православна церква Київського патріархату об'єднує майже 20 % православних парафій. Українська автокефальна православна церква є провідницею 9 % парафій, у яких об'єднуються майже 300 тис. віруючих. Незначну кількість парафій мають Російська закордонна церква, неохристиянські церкви та ін.

В Україні проживають і 100 тис. католиків, які є членами 100 церковних громад. Більшість із них поляки. Оскільки верховним главою своєї церкви вони вважають Папу Римського, їх називають в Україні римокатоликами.

Багатотисячолетні традиції в Україні вже має Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яку тривалий час очолював кардинал Любомир Гузар. Відновлена в правах у 1989 р., вона має понад 1,5 млн віруючих, об'єднаних у 3400 парафій. На відміну від інших християнських конфесій парафії, які розміщені на всій території України, УГКЦ має парафії в чотирьох західноукраїнських областях: Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській.

Після пастирського візиту в Україну Папи Римського Іоанна Павла II у 2001 р. та перенесення митрополичої кафедри УГКЦ зі Львова до Києва у 2005 р. греко-католицькі громади почали виникати і в інших областях України. Нині подальший розвиток церкви греко-католики пов'язують із новим главою Верховним архієпископом *Святославом Шевчуком*.

Знаковою подією для всіх християн України стало відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі та прибуття на урочистості Вселенського патріарха Варфоломея I.

Папа Римський
Бенедикт XVI

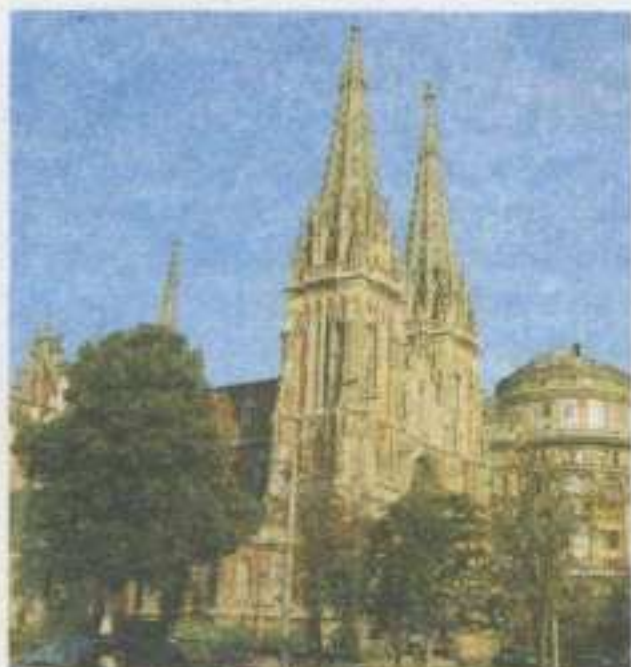
Верховний архієпископ
Святослав Шевчук

історичний факт

Указом Президента України від 25 липня 2008 р. було встановлено святкування Дня хрещення Київської Русі–України. Він відзначається щорічно 28 липня в День пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира Хрестителя.

Багатьма конфесіями й течіями в Україні представлений християнський протестантизм. В Україні діє майже 6 тис. парафій, у яких налічується до 500 тис. парафіян. Провідні позиції серед протестантів займає Всеукраїнська спілка об'єднань євангельських християн-баптистів (ЄХБ). За своєю чисельністю вона зайняла перше місце в Європейському баптистському альянсі. Суперечності, які

Костел Св. Миколая. м. Київ

Синагога. м. Київ

нині існують між протестантами, перешкоджають їм створити Євангельський альянс України.

Складовою духовного життя України є іслам. Мусульмани на теренах України завжди належали лише до одного з його напрямів – сунізму. Українські мусульмани-суніти об'єднані у 255 релігійних громад. Більшість із них зосереджені в Криму, південних областях України та Києві. Духівники цих громад у своїй проповідницькій діяльності опираються на загальнолюдські прояви ісламського вчення, спростовують поширене уявлення про іслам як войовничу релігію.

В Україні діють і численні релігійні об'єднання національних меншин. Найпомітнішими серед них є Закарпатська єпархія реформатської церкви (100 парафій; більшість членів реформатських релігійних громад – угорці), парафії Німецької євангелічно-лютеранської церкви, Українська єпархія Вірменської апостольської церкви. У незалежній Україні створено сприятливі умови для відродження релігійного життя євреїв. У 2000 р. в Україні діяло понад 70 релігійних громад іудейського віросповідання.

4. Відносини державної влади та релігійних конфесій.

На початку XXI ст. українська держава продовжила вирішення тих релігійних і церковних справ, якими вона займалася з часу проголошення незалежності. Найгострішою з них залишилася реституція церковної власності. Оскільки повернення майна протягом 1990-х років відбувалося надто повільно, **21 березня 2002 р.** був опублікований Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігій та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Указ вимагав повного врахування майна, яке було відібране радянською владою в релігійних організацій, включаючи приміщення господарського й житлового призначення. Документ визначив механізми та джерела фінансування процесу повернення.

історичний факт

Завдяки цілеспрямованим зусиллям держави релігійним організаціям було повернуто понад 3,5 тис. приміщень церков і храмів, які використовувалися не за призначенням. Разом із цим до 2006 р. в Україні силами церков і парафій було збудовано 3 тис. храмів, а 2 тис. перебувають у стані будівництва. При цьому ще третина релігійних організацій залишилися без власних культових будівель.

Важливим проявом взаємодії держави з релігійними організаціями стали спільні заходи щодо відновлення видатних пам'яток історії та культури. Українська держава спрямувала значні бюджетні кошти на відбудову Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври, Володимирського собору в Херсонесі (Севастополі) та багатьох інших визначних будівель.

Боротьба, яка нині ведеться між різними конфесіями за лідерство, церковне майно та сфери впливу, веде до загострення суперечностей і в позацерковному житті. З іншого боку, сучасні політики постійно проявляють схильність до того, щоб використати авторитет тієї чи іншої церкви у вузькопартійних чи й особистих інтересах.

Щоб припинити названі чи подібні негативні тенденції, держава і церква спільними зусиллями створили в 1998 р. Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій, а в 2004 р. – Наряду християнських церков України. Ці організації дають змогу організувати доволі дієву взаємодію держави й віруючих різних конфесій, щоб не допустити дестабілізації суспільного життя на релігійному підґрунті, щоб об'єднувати всіх громадян України навколо загальногуманітарних цінностей і норм, які є основою всіх релігій і конфесій.

Переймаючись питаннями цілісності суспільства та вирішенням загальносуспільних справ, наша політична еліта повинна брати до уваги, що Україна була і є багатоконфесійною державою. Тому створення єдиної національної церкви, принаймні сьогодні, залишається лише мріями, відірваними від життєвих реалій. Більшість сучасних політиків вважає, що майбутнє України духовної полягає в релігійному плюралізмі та мирних відносинах між конфесіями.

Михайлівський Золотоверхий монастир, м. Київ

Успенський собор
Києво-Печерської лаври, м. Київ

Сучасні релігійні діячі все ясніше усвідомлюють, що духовний авторитет їхніх конфесій безпосередньо пов'язаний із деполітизацією духовенства, з щиро-сердним виконанням свого історичного призначення — утішати та морально захищати всіх знедолених, матеріально незабезпечених, пригнічених і розчарованих, позбавлених надії на майбутнє.

працюємо з документами

- Прочитайте Нагірну проповідь Ісуса Христа. Визначте, які духовні завдання можуть за її допомогою виконувати українські духівники.

Блаженні убогі духом, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені. Блаженні покірливі, бо землю успадкують вони. Блаженні прагнучі й жадаючі правди, бо вони нагородовані будуть. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть. Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні ви, коли ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе заради Мене. Радійте та веселіться, — нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами... Ви — сіль землі... Ви світло для світу.

перевірте свої знання

1. Уявіть себе журналістом, який працює над темою «Релігійна ситуація в Україні». На яких основних моментах ви б зосередилися?
2. Доведіть, що релігійно-культурні традиції в Україні виявилися міцніші, аніж радянська атеїстична робота.
3. Визначте за текстом підручника ті правові засади, опираючись на які незалежна Українська держава вибудовує свою політику щодо релігії та церкви.
4. Назвіть відомі вам правові норми, які регулюють в Україні відносини держави та церкви.
5. Напишіть історичну доповідь про причини, етапи й наслідки розколу православ'я в сучасній Україні.
6. Визначте, які завдання має вирішувати держава за умов багато-конфесійності та церковних розколів.
7. Знайдіть у тексті параграфу цифри і факти, які доводять високу інтенсивність релігійного життя в Україні.
8. Охарактеризуйте сучасні провідні конфесії в Україні.
9. Опіраючись на власний досвід, досвід батьків, матеріал підручника, доведіть, що сироби політиків використати релігію з політичною метою призводять до конфлікту.
10. Які уроки із сучасної та давньої історії церкви в Україні ви рекомендували б брати до уваги сучасним політикам?
11. Уявіть себе міжнародним спостерігачем. Які характеристики релігійних конфесій України ви б виокремили як позитивні? Що б назвали негативними проявами?

§ 37. СУЧАСНА УКРАЇНА В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ

- Багато вчених-суспільствознавців порівнюють держави з живими організмами. Якими людськими рисами можна охарактеризувати зовнішню політику України?

1. Початок міжнародного визнання Української держави.

Проголошення незалежної Української держави Верховною Радою УРСР 24 серпня 1991 р. було надзвичайно важливою подією міжнародного життя. Адже географічне розташування, обсяг території, чисельність населення, економічний потенціал давали можливість Україні набути статусу великої європейської держави.

Не менш важливим для міжнародного співтовариства стало проведення референдуму в Україні 1 грудня 1991 р. Його результати переконливо засвідчили, що не лише політики, а й абсолютна більшість населення підтримала створення незалежної держави. Тому вже наступного дня, 2 грудня, Україну визнали Польща і Канада. 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня — Болгарія, Росія, Хорватія, Аргентина і Болівія, 25 грудня — США. До кінця місяця Україну визнали 68 країн, у тому числі держави «великої сімки». На 2002 р. Україна встановила дипломатичні відносини з 153 державами світу.

Така могутня підтримка нашої державності була викликана тим, що український народ та його політики обрали мирний і цивілізований шлях побудови суверенної держави. Це вселяло в міжнародне співтовариство глибоку впевненість у тому, що Україна стане чинником стабільності на теренах колишнього СРСР, запорукою невідворотних демократичних змін у Східній Європі.

Надзвичайно важливим було налагодження міждержавних відносин із Росією, з якою Україну поєднували кількасотлітні економічні та культурні зв'язки. Однак не весь російський політикум вітав незалежність України. Посадовці високих рангів намагалися від імені всієї Росії висунути Україні територіальні претензії щодо Криму, східних і південних регіонів України, а російський парламент у липні 1993 р. ухвалив безпрецедентне рішення, надавши Севастополю статус міста Російської Федерації. Юридичну неспроможність такого відвертого ігнорування територіальної цілісності України змушений був визнати Президент Росії. Необґрунтованість дій російських законодавців підтвердила й Рада Безпеки ООН. Зрештою, російські політики усвідомили необхідність поважати міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни.

Унаслідок тривалої та напруженої роботи щодо узгодження численних проблем у відносинах між державами **31 травня 1997 р.** президенти обох країн підписали *Договір про дружбу, співробітництво й партнерство України і Російської Федерації*, а 1 квітня 1999 р. президенти України і Росії обмінялися ратифікаційними грамотами. Незважаючи на суперечності, які час від часу виникають у відносинах із Росією (наприклад щодо о. Тузли), цей договір є гарантією стабільності між нашими державами. Так само завдяки договорам про дружбу і співпрацю Україна врегулювала свої відносини з іншими сусідами.

2. Основні принципи зовнішньої політики незалежної України.

Незважаючи на те, що Україна була членом ООН і однією з держав-засновниць цієї авторитетної міжнародної організації, мала власне зовнішньополітичне відомство, її дії на міжнародній арені повністю визначалися Міністерством іноземних справ СРСР. Тому після здобуття незалежності перед нашою державою постала нагальна потреба розбудови власної зовнішньої політики, визначення власного місця в системі міжнародних відносин.

Визначенню головних засад зовнішньої політики України сприяли активні відносини з найближчими сусідами, з країнами далекого зарубіжжя й міжнародними організаціями. Офіційні представники Української держави, працівники Міністерства закордонних справ розуміли, що головним завданням зовнішньої політики всіх держав світу є захист національних інтересів у всіх вимірах: політичному, військовому, економічному, соціальному, культурному, гуманітарному, науково-освітньому, екологічному. Не менш важливим стало чітке усвідомлення того, що немає таких питань у відносинах між державами, яких би не можна було вирішити мирним шляхом.

Наслідком власних надбань і врахування світового досвіду стало прийняття Верховною Радою України **2 липня 1993 р.** «*Основних напрямів зовнішньої політики України*».

Згідно з цим документом, Україна послідовно й неухильно будує свою зовнішню політику на основі беззастережного дотримання принципів міжнародного права, Статуту ООН та інших міжнародно-правових актів. Зовнішньополітичне відомство та всі представники Української держави спрямовують свої зусилля на виконання таких завдань:

- утверджувати та розвивати Україну як незалежну демократичну державу;
- забезпечувати стабільність її міжнародного становища;
- берегти територіальну цілісність держави й недоторканність її кордонів;
- уключити національне господарство у світову економічну систему для його повноцінного розвитку та підвищення добробуту народу;
- захищати права та інтереси громадян України за кордоном;
- поширювати у світі образ України як надійного партнера.

Документ визначив і головні напрями зовнішньополітичної діяльності України. Насамперед це двосторонні міждержавні відносини, участь у Європейському регіональному співробітництві, співпраця в рамках СНД і передусім із Росією, участь у діяльності ООН та інших міжнародних організацій, спрямованій на підтримання миру в усьому світі.

3. Україна в міжнародних політичних організаціях.

Для утвердження України на міжнародній арені велике значення мало її визнання міжнародними організаціями, членство в яких є важливою гарантією національної безпеки нашої держави.

У перші місяці незалежності Україну визнали кілька міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. вона стала членом Ради з безпеки та співпраці в Європі (нині Організація з безпеки та співпраці в Європі — ОБСЄ). 10 березня 1992 р. Україна приєдналася до Північноатлантичної ради із співпраці (нині Рада євроатлантичного партнерства). Спрямованість України на зміцнення миру й добро-

Будинок Ради Європи. м. Страсбург (Франція)

сусідства в Європі засвідчив Президент України Л. Кравчук, підписавши **26 лютого 1992 р. Гельсінкський Заключний акт наради щодо безпеки і співробітництва в Європі (1975).**

Підписання цього документа дало можливість Україні вступити до Міжнародного валютного фонду (МВФ), Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Важливим для економічної інтеграції України у світове співтовариство стало включення її в 2008 р. до Світової організації торгівлі (СОТ). Співробітництво з цими міжнародними фінансовими та торговими організаціями допомагає Україні вирішувати економічні проблеми, пов'язані зі структурною перебудовою економіки.

У 1996 р. Україна була прийнята до Ради Європи (РЄ). Це означало, що європейське товариство визнало демократичний характер перетворень в Україні, їх спрямованість на здійснення економічного та соціального прогресу. Вступ до цієї авторитетної організації дав можливість Україні бути причетною до вироблення спільної політики європейського співтовариства, отримувати потужні імпульси для розв'язання своїх проблем, залучення українського суспільства до загальноєвропейської правової та культурної спільноти.

У 1996 р. на конференції міністрів закордонних справ в Австрії Україну було прийнято до організації Центральноєвропейська ініціатива (ЦЕІ). У ній Україна об'єдналася зі своїми європейськими сусідами – Словаччиною, Білоруссю, Польщею, Румунією – заради транспортного, енергетичного, екологічного, інформаційного, сільськогосподарського, культурного та багатьох інших напрямів співробітництва.

Україна, як держава-засновниця, активно співпрацює з ООН. Наша держава є членом Економічної та Соціальної Ради ООН, Координаційної ради керівників ООН, Комісії

Українські миротворці в Судані

з прав людини, Надзвичайної допомоги дітям при ООН. Загалом Україна бере участь у роботі понад 60 організаційних структур ООН.

Високий авторитет України в складі ООН засвідчується обранням міністра закордонних справ України Г. Удовенка головою 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україна також зарекомендувала себе як надійний партнер у справі збереження міжнародного миру та безпеки. Українські військові контингенти беруть активну участь в операціях миротворчих сил ООН. Зокрема, українські миротворці заслужили позитивні відгуки службою в колишній Югославії, Лівії, Судані. На прохання Секретаріату ООН на травень 2010 р. українські миротворці брали участь у 12 міжнародних миротворчих місіях та операціях.

Великого значення українське керівництво надавало й надає розвитку відносин із Північноатлантичним альянсом (НАТО). 1994 р. Україна уклала з НАТО *договір «Партнерство заради миру»*. У 1997 р. в Мадриді було підписано *Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО*. Відтоді офіційний Київ отримав можливість впливати на схвалення альянсом рішень, що стосувалися інтересів України. Разом із тим сторони брали на себе зобов'язання зміцнювати співпрацю в питаннях безпеки, нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, підтримання миру й запобігання конфліктам, контролю над озброєнням і роззброєнням, боротьбою з контрабандою наркотиків і тероризмом.

Після терористичних актів у США 11 вересня 2001 р. Україна оголосила курс на цілковиту євроатлантичну інтеграцію, ратифікувала європейські конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та боротьбу з бомбовим тероризмом, а також відрядила військовий контингент для стабілізації ситуації в Іраку. Однак співробітництво з НАТО в Україні як пострадянській країні сприймається значною частиною суспільства, насамперед старшим поколінням, негативно. Тому питання про входження України до цієї організації колективної безпеки потребує ще значної роз'яснювальної роботи.

Для того щоб переглянути старі та налагодити нові ефективні зв'язки, зберегти напрацювання минулих років, було створено Співдружність Незалежних Держав (СНД). Україна співпрацює в цій міжнародній організації з огляду на власні економічні потреби, докладаючи зусиль для розвитку тісних і взаємовигідних торговельно-економічних відносин між державами-учасницями.

Одним із завдань СНД Україна вважає розвиток відносин такої якості, які б дали можливість усім країнам Співдружності якомога швидше інтегруватися у світовий економічний простір. Українське державне керівництво не допустило, щоб така міжнародна організація, як СНД, перетворилася на воєнно-політичний блок чи послужила створенню нового різновиду Радянського Союзу. З огляду на існування таких прагнень, українське керівництво не підписало статут СНД. Через це Україна має юридичний статус асоційованого члена СНД, але

Саміт глав держав-учасниць СНД.
Вересень 2008 р.

не бере участі в митному та платіжному союзах, в органах військового співробітництва. Найефективнішою формою співпраці в СНД Україна вважає розвиток двосторонніх відносин.

У вересні 2003 р. на саміті глав держав-учасниць СНД президенти Білорусі, Росії, Казахстану та України підписали угоду про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП). У квітні 2004 р. угоду ратифікувала Верховна Рада. Однак участь України в структурах ЄЕП через певні політичні причини й неоднозначну оцінку суспільством є малопомітною.

Налагодження рівноправних і взаємовигідних відносин із країнами пострадянського простору сприяють розширенню співробітництва між ними. Спільність економічних і політичних інтересів привели до створення регіонального економічного об'єднання – ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Протягом 1999–2005 рр. до організації входив Узбекистан. Тому абревіатура стала ГУУАМ. На своєму ювілейному 10-му саміті в Києві у квітні 2006 р. це об'єднання перетворилося на нову міжнародну організацію (зі своїм статутом, штаб-квартирою та секретаріатом у Києві) під назвою Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ.

4. Ядерне роззброєння.

Суверенна Україна утверджувала себе у світі як без'ядерна держава. У Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) проголошувалося дотримання трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти, не набувати ядерної зброї.

історичний факт

Проголосивши себе незалежною державою, Україна успадкувала від СРСР 1656 ядерних боєзарядів (17 % від світового ядерного потенціалу). Вона отримала зброю масового знищення, що перевищувала за своєю потужністю ядерні сили Великої Британії, Франції та Китаю разом узятих. Потужні ядерні сили успадкували також Казахстан – 1410 (15 %) і Білорусь – 74 (0,6 %) ядерних боєзарядів.

Несподіване виникнення трьох нових ядерних держав серйозно стурбувало США та Росію, широку світову громадськість, і, зокрема, сусідів України – Польщу, Словаччину, Румунію, Угорщину. Після проголошення суверенітету Україна зайняла позицію активного учасника глобального процесу ядерного роззброєння, однак потребувала в цій справі фінансово-технічного сприяння, повноцінної компенсації за втрату високозбагаченого урану, а також гарантій національної безпеки. Перемовини з цього приводу проходили складно й завершилися 14 січня 1994 р. тристоронньою угодою України, США і Росії про передачу ядерної зброї під контроль російського командування. У заяві трьох президентів із приводу домовленості стверджувалося, що:

- Україні надаються гарантії національної безпеки одразу після її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї;
- США, Російська Федерація та Велика Британія беруть на себе зобов'язання поважати незалежність і суверенітет та існування кордонів України,

утримуватися від політичного та економічного тиску на неї і не використовувати проти України будь-яку зброю;

- Україні надаватиметься швидка технічна та фінансова допомога в ході демонтажу ядерної зброї;
- Україні надаватиметься справедлива та своєчасна компенсація за високозбагачений уран;
- Міністерству оборони України будуть надані можливості для контролю його представниками за тим, щоб розкомплектовані матеріали не були використані для створення нової зброї масового знищення.

У формуванні позитивного іміджу України важливе значення мало рішення Верховної Ради України від 16 листопада 1994 р. про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

5 грудня 1994 р. на міжнародному саміті в Будапешті президенти США, Росії та прем'єр-міністр Великої Британії підписали безпрецедентний у міжнародно-правовій практиці документ — *Меморандум про гарантії безпеки України*. Окремі гарантії безпеки надали Україні глави держав Китаю та Франції. Відповідно до засад міжнародного права, ядерні держави взяли на себе зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та сучасні кордони України. Вони зобов'язалися не порушувати її суверенних прав і утримуватися від економічного тиску на Україну.

історичний факт

Україна послідовно проводить політику, спрямовану на обмеження й ліквідацію всіх видів зброї масового знищення. Так, у 2005 р. вона першою серед країн пострадянського простору набула членства в «Австралійській групі», до якої входять країни, які погоджуються на контроль за експортом своїх товарів, які можуть бути використані при виробництві хімічної та бактеріологічної зброї.

5. Пошуки зовнішньополітичних орієнтирів наприкінці XX — на початку XXI ст.

Географічне розташування України в Євразії, особливості історичного розвитку, традиції культури вимагають від неї розвитку відповідних напрямів зовнішньої політики, високого професіоналізму в дотриманні рівноваги між ними. Адже кожен із цих напрямів має свої переваги та недоліки, своїх прихильників і опонентів як серед провідних політиків, так і серед громадян. Причому жоден із них не може здійснитися при повному ігноруванні іншого напрямку. Це насамперед стосується двох основних напрямів на схід і захід.

Східний напрям зовнішньої політики України спрямований на СНД і визначається історичними, культурними та іншими чинниками. Найавторитетніший член СНД — Росія, яка є найближчим північно-східним і найбільшим сусідом України. Вона є основним джерелом енергоносіїв і важливим ринком збуту товарів. Однак надмірна залежність від Росії перетворює Україну на заручницю політики офіційної Москви.

Досить привабливою для України є інтеграція в Європейський Союз і НАТО. Вступ до ЄС дав би можливість використовувати переваги міжнародного поділу праці, піднятися на рівень економічного, соціального й демократичного розвитку передових європейських країн. Вступ до НАТО гарантував би високий рівень безпеки й недоторканності кордонів, що є актуальним для національної безпеки України з огляду на територіальні претензії, які висловлюються Україні з боку окремих політичних сил деяких держав-сусідів. Однак відсталість української економічної, соціальної та багатьох інших сфер не дає можливості швидко вступити до західних структур. До того ж зближення України з НАТО нашоветується на рішучий опір Росії, яка вбачає в цьому загрозу власній безпеці.

За таких обставин значна частина політиків вважають за доцільне дотримуватися балансування між Заходом і Росією з метою використання переваг співробітництва на кожному з напрямів, намагаючись утілити в життя гасло: «Україна має проводити не проєвропейську, не проросійську, а лише проукраїнську політику».

Гостра стурбованість українців вирішенням цієї дилеми залишає поза увагою третій перспективний напрям зовнішньої політики. Він зумовлений тим, що після розпаду СРСР Україна потрапила на перетин впливу християнських (католицької та православної) та мусульманської цивілізацій.

У цьому зв'язку перед сучасною Україною відкрилися широкі перспективи на третьому напрямі міжнародного співробітництва — південно-східному. Тут існує можливість розвивати успішні відносини з країнами Балканського півострова, Туреччиною та країнами Сходу. Кожний із цих напрямів, доповнюючи один одного, забезпечує Україні гідне місце на міжнародній арені.

Конкретні історичні обставини перших років незалежності спонукали першого Президента України Л. Кравчука обрати прозахідний зовнішньополітичний курс. Його метою стало прагнення утвердитися серед країн Центрально-Східної Європи й дистанціюватися від Росії, де в перші роки незалежності достатньо впливовими були сили, що висловлювали Україні територіальні претензії.

Другий Президент України Л. Кучма обрав політику активного нейтралітету. Було проголошено, що Україна стала на шлях набуття членства в НАТО та інтеграції до ЄС разом із Росією. Провідним гаслом зовнішньої політики України стала багатовекторність. Однак, не набувши чіткої визначеності, міжнародна політика України в останні роки президентства Л. Кучми характеризувалася все більшим домінуванням східного вектора.

Після того як президентом став В. Ющенко, більшого значення знову набув західний напрям, проте гучні декларації в більшості випадків так і не були підкріплені реальними справами.

Основними завданнями в зовнішній політиці новообраний Президент України В. Янукович вважає:

- курс на глобальне ядерне роззброєння, активну участь у створенні загальноєвропейської системи безпеки, активну участь у миротворчій діяльності ООН;
- політику позаблоковості, відмову від участі у військових союзах, не відкидаючи співпраці з НАТО та іншими безпековими організаціями;
- відмову від вибору «Захід—Схід», натомість забезпечення Україні цілісного «периметру розвитку»;

- уключення до цього периметра Близького Сходу, країн Східної Азії, Африки і Латинської Америки;
- прагматичний захист інтересів національної економіки, особливо в умовах глобальних кризових процесів.

Найвищим пріоритетом зовнішньої політики визначено європейську інтеграцію, що розглядається не лише як напрям зовнішньої політики, а й чинник внутрішніх перетворень: подолання негативних наслідків фінансово-економічної кризи, проведення масштабних економічних реформ, модернізація енергетичного сектору.

Інтеграцію з Європою президент пов'язує з укладенням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, уключаючи створення зони вільної торгівлі та запровадження безвізового режиму.

Одночасно Президент України В. Янукович ставить завдання забезпечити сприятливі умови для торгівлі із сусідніми країнами – членами Митного союзу – Росією, Білоруссю, Казахстаном, що наражається на критику як частини українського суспільства, так і європейських політиків.

Україна повертається до світового співтовариства після багатьох століть залежності й підпорядкування. Якими будуть її роль і місце на світовій арені? Відповідь на це запитання залежатиме від рішучості й далекоглядності українських політиків, згуртованості українського народу, його віри у власні сили, натхнення в подоланні складних проблем сьогодення.

працюємо з документами

- Прочитайте статті Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (31 травня 1997 р.). Поясніть, чим була викликана необхідність прийняття цього договору. Визначте, які питання договору є найбільш актуальними для кожної зі сторін.

Україна і Російська Федерація... домовились про таке:

Стаття 1

Високі договірні сторони як дружні, рівноправні й суверенні держави засновують свої відносини на взаємній повазі та довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві.

Стаття 2

Високі договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної й підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів.

Стаття 3

Високі договірні сторони, будують відносини одна з одною на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територіальної цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, незастосування сили або загрози силою, включаючи економічні та інші способи тиску, права народів вільно розпоряджатися своєю долею, невтручання у внутрішні справи, додержання прав людини та основних свобод, співробітництва між державами, сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань, а також інших загальноновизнаних норм міжнародного права.

Стаття 4

Високі договірні сторони виходять з того, що добросусідство й співробітництво між ними є важливими факторами підвищення стабільності і безпеки в Європі і в

усьому світі. Вони здійснюють тісне співробітництво з метою зміцнення міжнародного миру та безпеки. Вони вживають необхідних заходів для того, щоб сприяти процесу загального роззброєння, створенню та зміцненню системи колективної безпеки в Європі, а також посиленню миротворчої ролі ООН і підвищенню ефективності регіональних механізмів безпеки.

Сторони докладають зусиль для того, щоб урегулювання всіх спірних проблем здійснювалося виключно мирними засобами, і співробітничать у відверненні та врегулюванні конфліктів і ситуацій, які зачіпають їхні інтереси.

Стаття 5

Високі договірні сторони проводять регулярні консультації з метою забезпечення подальшого поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками щодо багатосторонніх проблем, які становлять взаємний інтерес. Вони в необхідних випадках координують свої позиції для здійснення узгоджених дій. У цих цілях за згодою Сторін проводяться регулярні зустрічі на вищому рівні. Міністри закордонних справ Сторін зустрічаються не рідше ніж 2 рази на рік.

Стаття 6

Кожна з високих договірних сторін утримується від участі або підтримання яких би то не було дій, спрямованих проти іншої високої договірної сторони, і зобов'язується не укладати з третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої сторони. Жодна із сторін не допустить також, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої сторони.

Стаття 7

У разі виникнення ситуації, яка, на думку однієї з високих договірних сторін, створює загрозу миру, порушує мир або зачіпає інтереси її національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності, вона може звернутися до іншої високої договірної сторони з пропозицією невідкладно провести відповідні консультації. Сторони обмінюються відповідною інформацією і при необхідності вживають узгоджених або спільних заходів з метою подолання такої ситуації.

Стаття 8

Високі договірні сторони розвивають свої відносини у сфері військового, військово-технічного співробітництва, забезпечення державної безпеки, а також співробітництва з прикордонних питань, митної справи, експортного та імміграційного контролю на основі окремих угод.

перевірте свої знання

1. Уявіть себе вченим-міжнародником, який розглядає держави як живі організми, і порівняйте Україну з людиною, змалюйте її поведінку на сучасній політичній арені.
2. Користуючись політичною мапою світу, порівняйте території, кількість населення, політичні режими України та найбільших європейських держав.
3. Чим ви можете пояснити активну підтримку проголошення Української держави провідними державами Європи та світу?
4. На прикладі відносин України із сусідніми державами визначте причини, які ведуть до ускладнення міжнародних відносин.
5. Назвіть і охарактеризуйте основні принципи та завдання зовнішньої політики сучасної України.
6. Підготуйте тези про участь України в міжнародних політичних організаціях.
7. Прокоментуйте, з огляду на сучасний міжнародний статус України, слова генерала Ш. де Голля з приводу того, що держава, яка не

має ядерної зброї, коли її мають інші, не може керувати своєю долею.

8. Охарактеризуйте зміст гарантій безпеки, що отримала Україна, відмовившись від ядерної зброї.
9. Поясніть, чому Україна на початку XXI ст. продовжує пошуки зовнішньополітичних орієнтацій.
10. Охарактеризуйте можливі переваги та недоліки західного, східного та південно-східного напрямів зовнішньої політики України.
11. Порівняйте спрямованість зовнішньополітичних курсів президентів України.
12. Спробуйте передбачити ті риси українських політиків і народу, які забезпечать Україні гідне місце на міжнародній арені.

РОЗВИТОК КРАЮ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

• З'ясуйте, після яких подій: створення громадських організацій, виникнення соціальних рухів — розпочалися державотворчі процеси у вашому краї. Назвіть імена перших учасників державотворення. • Якими особливостями характеризувалося становлення політичних партій у вашому краї?

• Які зміни відбулися в промисловості, аграрній сфері краю, соціальному становищі населення? • Як відбувалося роздержавлення й приватизація, як пристосувалося населення до вимог ринкової економіки? • Куди спрямовувалися еміграційні потоки з вашого краю?

І. Марчук. Пробудження. 1992 р.

• Охарактеризуйте стан довкілля у вашому краї, визначивши головні екологічні проблеми й перспективи їх вирішення.

• Визначте особливості релігійного життя краю. • Назвіть і опишіть головні храми.

• Назвіть і висловіть своє ставлення до літературних та інших мистецьких творів ваших земляків-сучасників. • Якими спортивними успіхами й досягненнями відзначився ваш край? • З представниками яких народів, у яких державах спілкуються ваші земляки? • Як причетні підприємства та установи краю до міжнародного співробітництва? • У яких міжнародних подіях брали участь ваші земляки?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ТЕМИ 6

«Україна в умовах незалежності»

У ході розбудови Української держави чітко визначилися три гілки влади. Верховна Рада стала формуватися на професійній основі, утвердився інститут президентства. Підсумком початкового етапу державотворення стало прийняття Конституції України. Важливу роль у державотворенні відіграв український народ, однак слабкість громадянського суспільства зумовила панування в державі фінансово-промислових груп і чиновницької бюрократії.

Після розпаду СРСР Україна успадкувала могутнє індустріальне й агропромислове виробництво та науково-технічний потенціал. Однак українська економіка була малоефективною, непристосованою до ринкових умов, залежною енергетично. При цьому українське керівництво не поспішало з проведенням глибоких економічних реформ. Потреба зреагувати на лібералізацію цін у Росії зумовила в Україні проінфляційну політику та гіперінфляцію, припинення роботи підприємств, безробіття, масове зuboжіння населення. Спроби відновити керованість економіки за допомогою централізації, адміністрування, посилення податкового тиску зазнали невдачі та спричинили швидке розгортання «тіньової» економіки, її криміналізацію.

Позитивні зрушення в другій половині 1990-х років були зумовлені прискоренням економічних реформ. Однак фінансові кризи в Південно-Східній Азії (1997) та Росії (1998) спричинили погіршення фінансової ситуації в Україні. Економіку охопила бартеризація. Нехтування платіжною дисципліною викликало дефіцит бюджету, новий виток інфляції, посилення «тінізації», криміналізації, вивезення капіталу, отримання кредитів для «проїдання».

Боротьба з негативними явищами, а також потреби світової економіки в українському металі та хімічній продукції призупинили економічне падіння та сприяли економічному зростанню протягом 2000–2008 рр. Однак світова економічна криза, що розпочалася в 2008 р., україн негативно позначилася на неререформованій українській економіці. Важливим напрямом економіки було й залишається проведення аграрної реформи. Унаслідок здійснення реформаторських кроків сучасні КСП господарюють на орендованій у селян землі як господарства ринкового типу. Однак аграрна реформа поки що не забезпечила створення високоефективного сільськогосподарського виробництва.

Незалежна Україна вивнено стала на шлях інтеграції економіки в європейський та світовий простір. Визнання ЄС ринкового статусу української економіки у 2005 р. дає можливість Україні рухатися шляхом інтеграції з Європейським Союзом. Вступ до СОТ у 2008 р. дає змогу Україні ефективно використовувати переваги світового поділу праці, за умови проведення глибоких ринкових реформ і структурної перебудови економіки.

Закономірним наслідком запровадження ринкових відносин стала соціальна диференціація суспільства. Для України є характерною «соціальна поляризація», яка визначається невеликою групою багатіїв, кількома відсотками представників середнього класу та бідністю решти населення. Наша держава на межі тисячоліть характеризується погіршенням демографічної й екологічної ситуації.

Україна характеризується стабільністю міжнародних відносин, що є вирішальною запорукою формування міцної української політичної нації, утвореної з представників усіх етносів, які проживають в Україні.

Незалежна Україна в міжнародній політиці утвердила себе як миролюбна держава, яка прагне взаємовигідного співробітництва з усіма державами світу та міжнародними організаціями, що послідовно втілює в життя три без'ядерні принципи. Україна у XXI ст. характеризується гострою стурбованістю українців щодо визначення зовнішньополітичних орієнтирів у сучасному світі.

Перед тим, як вирушити далі...

Ви перегортаєте останню сторінку шкільного курсу «Історія України». Однак ми не помилилися, написавши «Перед тим, як вирушити далі...» Ви продовжите свої справи вже як творці історії. Хоча це звучить пафосно, але ми хочемо, щоб ви чітко усвідомили й надалі добре пам'ятали: усе, що ви творитимете, стане історією — історією вашої родини, вашого краю, вашої Батьківщини. Тому живіть і працюйте так, щоб майбутні покоління пишалися вашими іменами та справами й не мали підстав дорікати вам із майбутнього за ваші необдумані чи негідні вчинки.

На сторінках підручника ми висвітлили історію нашої Батьківщини не лише заради засвоєння вами подій вітчизняної історії. Не менш важливими вважаємо ті загальноісторичні уроки, які допоможуть вам побачити в інших людях оригінальних індивідуальностей, гідних особистостей; які допоможуть вам поглянути на суспільство як на взаємодію всіх людей заради спільних інтересів і потреб кожного зокрема; які привели б вас до усвідомлення очевидної істини, що наша природа та світ земний є невеликим космічним тілом, спільною домівкою, яку потрібно берегти та доглядати.

О. Петренко. Літо. 2000 р.

Для того щоб прожити гідно, ми мусимо пам'ятати, що історія — це визначальний чинник сучасності. А наші справи, настрої та прагнення — це засадничі чинники для майбутнього.

Отже, майбутнє залежить від нас і наших сучасників. Щоб воно було кращим, ви маєте вдосконалювати себе нинішніх. У вас є для цього можливості. Одна з них — знання з історії України. Своїми справами ви можете закласти фундамент для майбутнього, не допустивши помилок своїх попередників і запозичивши в них те краще, що звеличувало й надалі підносило людину.

Бажаємо натхнення й успіхів!

Короткий словник термінів і понять

Адвентисти (від латин. *adventus* — пришестя) — члени християнської протестантської секти, які надають особливого значення моральному оновленню як необхідній умові підготовки до другого пришестя Христа.

Альянс (від фр. *alliance*) — спілка, об'єднання держав або організацій на основі договору.

Анексія (від латин. *annexio* — приєднання) — насильницьке приєднання однією державою території іншої держави, здійснене всупереч нормам міжнародного права.

Атеїзм (від грец. *a* — не, *theos* — Бог) — система переконань, що відкидає існування Бога та релігійні вірування; безбожність.

Баптисти (від грец. *baptizō* — хрещу, занурюю в воду) — члени християнської протестантської секти, які визнають тільки особисте (а не опосередковане церквою) спілкування з Богом. Не визнають деяких догм і обрядів.

Ваучер (від англ. *vouch* — поручатися) — приватизаційний чек, документ, який обмінюється на акції підприємства, що приватизується.

Волонтаризм (від латин. *voluntarius* — вольовий) — суб'єктивні довільні рішення без урахування реальних умов суспільного життя, можливостей економіки тощо.

Геополітична позиція (від грец. *geo* — земля) — позиція держави щодо інших держав, яка враховує своє власне та їхнє географічне розташування.

Гето (від італ. *ghetto*) — міський квартал у середньовічній Європі; міський квартал для примусового проживання євреїв.

Гіперінфляція — надзвичайно високий рівень інфляції; різке зростання кількості грошових знаків в обігу та швидке зростання цін, що спричиняє швидке знецінення грошової одиниці та зниження рівня життя людей.

Голокост (від єврейськ. *holos* — спалений повністю і *kaustos* — жертвоприношення) — термін для позначення геноциду єврейського народу.

Громадянське суспільство — сукупність незалежних від держави громадян, громадянських інституцій, що протистоять державі в справі захисту приватних, сімейних, групових інтересів і контролюють державу в справі захисту нею загальносуспільних, національних інтересів.

Деградація (від латин. *degradation* — знищення) — поступове погіршення, виродження, занепад, рух назад.

Декларація (від латин. *declaration* — заява, оголошення) — 1) урочисте проголошення основних принципів, а також документ, у якому вони викладені; 2) заява про щось, не підтверджена доказами або практичними діями.

Дефіцит бюджету — сума, на яку рівень видатків бюджету перевищує суму надходжень.

Дивіденди (від латин. *dividendum* — те, що треба розділити) — частина прибутку, яку отримують окремі члени акціонерного товариства відповідно до вкладеного ними капіталу.

Дисидент (від латин. *dissidentis* — незгодний) — людина, яка мислить інакше, виступає проти панівної ідеології, суспільного ладу.

Дискримінація (від латин. *discriminatio* — розрізнення) — обмеження в правах або позбавлення рівноправного становища певної групи населення.

Дистрикт (від латин. *districtus*) — адміністративна, судова, виборча дільниця (район) в окремих державах.

Диференціація соціальна (від латин. *differentia* — різниця) — поділ суспільства на окремі верстви, що характеризуються різним рівнем доходів.

Евакуація (від латин. *evacuare* — спорожнювати) — організоване вивезення населення, підприємств, майна з певної території заради їх порятунку, збереження.

Екзархат (від грец. *exarchos* — зовнішня влада) — окрема адміністративно-територіальна одиниця, розміщена за межами основної церкви чи спеціально створена для віруючих певного обряду, які проживають в особливих умовах.

Експансіонізм (від фр. *expansionnisme* — поширення) — політика розширення кордонів держави внаслідок завоювань, а також розширення її політичного та економічного впливу на інші держави.

Екстенсивний (від латин. *extensivus* — розширювальний) — пов'язаний із простим кількісним (а не якісним) збільшенням, розширенням, поширенням.

Емісія грошова (від латин. *emission* — випускання) — друкування і вливання грошових знаків у грошовий обіг.

Єгови́сти (від давньоєвр. *Ygwe* — ім'я Бога в іудаїзмі) — члени християнської секти, що визнають єдиним Богом Єгову, заперечують християнські догмати.

Інкорпора́ція (від латин. *inkorporatio*) — включення, приєднання державою до свого складу нових земель.

Інтенсивний (від латин. *intensio* — напруженість) — пов'язаний із напруженням, докладанням сил, ресурсів для якісного перетворення, що веде до зростання продуктивності.

Капіта́льне будівництво (від латин. *capitalis* — головний) — будівництво підприємств, здатних виготовляти основні засоби виробництва.

Колабораціо́нізм (від латин. *collaborare* — співробітничати) — співпраця мешканців окупованої країни з окупантами.

Колоні́ст (від латин. *colonia* — поселення) — мешканець поселення, заснованого на нових землях (у даному разі завойованих землях).

Конвен́ція (від латин. *convention* — договір) — міжнародний договір, переважно з якого-небудь спеціального питання.

Конве́ртор (від латин. *converto* — перетворюю) — *тут*: промисловий апарат для перетворення розплавленого чавуну (продуванням повітря чи кисню) на сталь.

Конфе́сія (від латин. *confession* — визнання, сповідання) — різновид віровчення в поєднанні з особливостями обрядовості; віросповідання.

Космопо́літ (від грец. *kosmopolites* — громадянин світу) — людина, що не вважає себе представником якої-небудь національності, а вважає своєю батьківщиною увесь світ.

Лібераліза́ція (від латин. *liberalis* — вільний) — надання більшої свободи, можливостей для здійснення певної діяльності.

Лібераліза́ція цін — звільнення цін від адміністративного регулювання.

Мобіліза́ція (від латин. *mobilis* — рухомий) — 1) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію; 2) переведення всього господарства чи окремої галузі на роботу для воєнних потреб.

Монета́рна полі́тика — політика держави, що впливає на кількість грошей в обігу з метою забезпечення стабільності цін, повної зайнятості населення, зростання реальних обсягів виробництва.

Мора́льне старі́ння — знецінення основних засобів виробництва через застарілість, або відставання від показників світового рівня щодо основних техніко-технологічних характеристик.

Наці́зм (від нім. *Nazismus* — скорочення від *National-sozialismus* — націонал-соціалізм) — назва фашизму в гітлерівській Німеччині.

Націоналізм — світогляд, ідеологія, політична практика захисту національних інтересів, збереження національної самобутності при повазі до інших народів.

Національна, або етнічна, меншіна — представники етнічної групи, які сприймають себе національною спільнотою, проживають на території певної держави, є її громадянами, але не належать до її корінного етносу.

Нація етнічна (культурна) — спільність людей, яка усвідомила свою культурну особливість, самобутність, має власну гідність, об'єднується навколо своєї культурної еліти, але ще нездатна захистити себе політично.

Нація політична — нація, яка, ґрунтуючись на етнокультурному самоусвідомленні, здатна до політичних засобів захисту національних інтересів, прагне створити та створює власну державу.

Окупація (від латин. *occupatio* — загарбання, оволодіння) — зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї.

Оліґархія (від грец. *oligos* — нечисленний і *arche* — влада) — одна з форм державного правління, при якій політична влада належить невеликій групі осіб.

Ординарний (від латин. *ordinarius*) — звичайний, який нічим не відрізняється від інших.

Остарбайтер (від нім. *Ostarbeiter* — робітник зі Сходу) — назва робітників із Східної Європи в Третньому рейху.

Плюралізм (від латин. *pluralis* — множинний) — принцип демократії, що визнає право на існування великої кількості методів, підходів, партій, напрямів, ідеологій.

Політичний вакуум — період, стан безвладдя в період заміни однієї влади іншою.

Політичні дивіденди — позитивні наслідки політичних рішень, прийнятих раніше.

Поляризація соціальна — посилення відмінностей у становищі соціальних груп настільки, що вони протистоять одна одній.

Популяризація (від латин. *popularis* — народний) — виклад складного питання в загальнодоступній формі; поширення серед народу надбань вітчизняної та світової культури, знань, досвіду, роз'яснення мети та завдань суспільно значущої справи.

Правовий нігілізм (від латин. *nihil* — ніщо, нічого) — спотворений стан правосвідомості особи, суспільства, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір.

Превентивний (від латин. *praeventivus* — запобіжний, попереджальний) — випереджає дії супротивної сторони.

Президент (від латин. *praesidentis* — той, що сидить попереду) — обраний на певний строк глава держави; виборний голова, керівник установи, організації, товариства тощо.

Преференції економічні (від фр. *preference* — перевага) — надання державою пільг і переваг підприємствам з метою створення сприятливих умов для їх діяльності.

Пріоритет (від латин. *prior* — перший, старший) — першість у відкритті, винаході, висловленні ідеї; переважне право, провідне значення когось, чогось; перевага над ким-, чим-небудь.

Реабілітація (від латин. *rehabilitation* — відновлення) — поновлення на державному рівні доброго імені чи репутації несправедливо обвинуваченої, обмовленої або засудженої (у тому числі до смертної кари) людини; судове поновлення в попередніх правах.

Резерват (від латин. *reservatum* — збережене) — територія, на якій зберігається один або кілька біологічних видів, або весь природний комплекс.

Рекет (від англ. *racket* — мучити, катувати) — злочинне привласнення чужих доходів шляхом залякування та катування.

Рентабельність (від нім. *Rentabel*) — те, що дає прибуток, доцільне з господарського погляду; відношення прибутку до вартості виробничих фондів.

Репатріація (від латин. *repatriatio*) — повернення на батьківщину військовополонених чи цивільних осіб, які перебувають за її межами.

Реституція майна — відновлення стану майна, який існував до моменту вчинення дій, що завдали шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей.

Сегрегація (від латин. *segregation* — відокремлення) — політика примусового відокремлення групи людей за расовою ознакою та їх дискримінація, що проявляється у відокремленому проживанні, забороні користуватися певними надбаннями цивілізації.

Середній клас — суспільна верства ринкового суспільства, що складається з дрібних власників засобів виробництва в матеріальній чи інтелектуальній сферах, де вони самі ж і працюють, наймаючи щонайбільше кількох працівників; працюючі власники.

Сертифікатна приватизація (від латин. *certum* — правильно і *facere* — робити) — приватизація будь-яких об'єктів шляхом придбання в приватну власність частини загальнонародної власності лише в обмін на приватизаційний сертифікат.

Спосіб — певна дія, прийом, група прийомів, певний шлях, що дає можливість зробити щось, досягнути чогось.

Суб'єктивізм — світоглядна позиція, що бере до уваги лише свідомість людини, її бачення світу; оцінка, ставлення до когось, чого-небудь з огляду на власні симпатії, настрої.

Терор (від латин. *terror* — страх, жах) — насильницькі дії з метою залякування, придушення політичних противників, завойованого населення.

Техногенний (від грец. *techne* — майстерність і *genos* — походження) — породжений розвитком техніки.

Тоталітаризм (від латин. *totalis* — весь, цілий, повний) — політичний режим, що характеризується відсутністю демократичних свобод, диктатурою та повним (тотальним) контролем і регламентацією держави над усіма сферами життя суспільства й особи.

Трансформація (від латин. *transformation*) — зміна, перетворення форми, особливостей чого-небудь.

Трест (від англ. *trust* — довіра) — найбільш централізована форма монополістичних об'єднань, у межах якої підприємства-учасники відмовляються від виробничої, комерційної, а інколи й юридичної самостійності та підпорядковуються єдиному управлінню.

Утилізація (від латин. *utilis* — корисний) — використання чого-небудь з користю, переробка відходів.

Фашизм (від італ. *fascismo, fascio* — жмут, сніп, об'єднання) — спільна назва соціально-політичних рухів шовіністичного чи расистського змісту щодо вирішення питань міжнародної взаємодії та прихильності до тоталітарного режиму в державному будівництві.

Фóрум (від латин. *Forum Romanum*) — назва міської ринкової площі, яка була центром державного життя Риму періоду Республіки; дискусія, спілкування, обговорення важливого питання авторитетними, повноважними особами, представниками.

Хóлдингова компанія (від англ. *holding* — який володіє) — компанія, що володіє контрольним пакетом акцій інших компаній та керує їх діяльністю.

Хронологічна таблиця

- 23 серпня 1939 р. — укладення Договору про ненапад між Німеччиною та СРСР. Рішення про перерозподіл сфер впливу (таємні протоколи).
- 1 вересня 1939 р. — напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
- 17 вересня 1939 р. — початок походу Червоної армії в Західну Україну.
- 28 вересня 1939 р. — підписання Договору між СРСР і Німеччиною «Про дружбу і кордон».
- 26–27 жовтня 1939 р. — прийняття Народними зборами Західної України Декларації про входження до складу СРСР.
- 28–30 червня 1940 р. — ультиматум СРСР Румунії. Зайняття Червоною армією Бессарабії та Північної Буковини.
- 22 червня 1941 р. — напад Німеччини на СРСР. Початок німецько-радянської війни.
- 30 червня 1941 р. — проголошення незалежної Української держави у Львові.
- Середина липня —
середина вересня 1941 р. — оборона Києва.
- Серпень —
середина жовтня 1941 р. — оборона Одеси.
- 30 жовтня 1941 р. —
4 липня 1942 р. — оборона Севастополя.
- 8 грудня 1941 р. — Харківський тракторний завод випустив в евакуації перші 25 танків Т-34.
- 20 грудня 1941 р. — у Магнітогорську завершилося монтування устаткування евакуйованих з України металургійних підприємств.
- Травень 1942 р. — Харківська та Кримська наступальні операції радянських військ, які закінчилися поразкою.
- 17 липня 1942 р. — початок Сталінградської битви.
- Вересень 1942 р. — у м. Сарни було створено військово-формування ОУН С. Бандери, яке об'єдналося з іншими аналогічними структурами в Українську повстанську армію (УПА).
- 18 грудня 1942 р. — почалося визволення України від нацистів.
- Грудень 1942 р. — початок конфлікту на Волині між військами УПА й Армії Крайової.
- 2 лютого 1943 р. — завершення Сталінградської битви.
- 2 лютого — 3 березня 1943 р. — наступальна операція військ Воронежського фронту.
- 11 лютого 1943 р. — перше визволення Харкова.
- 19 лютого —
25 березня 1943 р. — контрнаступ німецьких військ, у ході якого радянські війська залишили Харків та північно-східні райони Донбасу.
- 28 квітня 1943 р. — у Львові розпочалося формування дивізії «Галичина».

- 12 червня 1943 р. — початок Карпатського рейду партизанських загонів під командуванням С. Ковпака.
- Червень 1943 р. — у Східній Галичині почала формуватись Українська народна самооборона, в основному з місцевих загонів УПА.
- 5 липня — 23 серпня 1943 р. — Курська битва, яка завершилася остаточним визволенням Харкова.
- 17 липня — 22 вересня 1943 р. — наступальні операції військ Червоної армії на Лівобережній Україні, радянські війська вийшли до Дніпра.
- Вересень—листопад 1943 р. — битва за Дніпро.
- 6 листопада 1943 р. — визволено Київ.
- 4 березня — 8 квітня 1944 р. — Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція.
- 8 квітня — 12 травня 1944 р. — Кримська наступальна операція.
- Березень—квітень 1944 р. — наступальні операції на півдні України (13 березня визволено Херсон, 28 березня — Миколаїв, 10 квітня — Одесу).
- 13 липня — 29 серпня 1944 р. — Львівсько-Сандомирська операція.
- 27 липня 1944 р. — визволено Львів.
- 8 вересня — 28 жовтня 1944 р. — Східнокарпатська наступальна операція.
- 8 жовтня 1944 р. — визволено с. Лавочне Львівської обл. — останній населений пункт УРСР у межах кордонів 1941 р.
- 28 жовтня 1944 р. — визволено Закарпатську Україну.
- 26 листопада 1944 р. — рішення I з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР.
- 26 квітня 1945 р. — початок роботи делегації УРСР на конференції ООН у Сан-Франциско.
- 16 квітня — 2 травня 1945 р. — у ході Берлінської операції було штурмом узято Берлін.
- Ніч з 8 на 9 травня 1945 р. — підписання Німеччиною Акта про безумовну капітуляцію.
- 29 червня 1945 р. — підписання угоди між СРСР і Чехословаччиною про входження Закарпатської України до складу УРСР.
- 2 вересня 1945 р. — капітуляція мілітаристської Японії. Закінчення Другої світової війни.
- 1946–1947 рр. — період занепаду сільського господарства УРСР. Голод в Україні.
- 5 листопада 1953 р. — відкриття в Києві першого в СРСР судильнозвареного моста через Дніпро за проектом академіка Є. Патона.
- 19 лютого 1954 р. — відлучення Кримської області до складу Української РСР на основі рішення Президії Верховної Ради СРСР.
- 23–26 березня 1954 р. — XVII з'їзд КПУ схвалив відрядження юнаків і дівчат з України в Сибір і до Казахстану для освоєння цілих і перелогових земель.
- 12 травня 1954 р. — УРСР стала членом ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці.
- 18 жовтня 1955 р. — пуск Каховської гідроелектростанції на Дніпрі.

- 14–25 лютого 1956 р. — XX з'їзд КПРС. Курс на десталінізацію суспільного життя СРСР.
- Серпень 1956 р. — початок реабілітації діячів української культури.
- 29 листопада 1956 р. — заснування Української сільськогосподарської академії наук у Києві.
- Осінь 1956 р. — часткове звільнення з концтаборів українських політичних в'язнів.
- 6 лютого 1959 р. — створення Спілки працівників кінематографії УРСР.
- 6 липня 1959 р. — відкриття в Києві ВДНГ.
- 10–14 березня 1959 р. — IV з'їзд Спілки письменників України.
- 17 квітня 1959 р. — прийняття Верховною Радою УРСР закону «Про народну освіту».
- 12 лютого 1960 р. — введення в дію першого атомного реактора в Україні.
- 1 жовтня 1960 р. — створення в Києві Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном.
- Січень 1961 р. — суд у Львові над членами Українського робітничо-селянського союзу (Л. Лук'яненко, М. Кандиба, В. Луцький, І. Боровицький та ін.).
- 22 травня 1961 р. — початок ушанування пам'яті Т. Шевченка в день перепоховання його в Каневі.
- 1–2 липня 1963 р. — обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК КПУ.
- Літо–осінь 1965 р. — перша хвиля арештів серед української інтелігенції.
- 4 вересня 1965 р. — виступи В. Чорновола, І. Дзюби та В. Стуса в кінотеатрі «Україна» в Києві з протестами проти арештів української інтелігенції.
- 3 січня 1966 р. — початок запровадження економічних методів управління промисловістю.
- 16–19 листопада 1966 р. — V з'їзд Спілки письменників України виступив на захист української мови.
- Вересень 1967 р. — початок перебудови республіканських міністерств УРСР на союзно-республіканські. Арешт членів групи Українського національного фронту.
- Квітень 1968 р. — протест 139 діячів української культури, адресований Л. Брежнєву, О. Косигіну і М. Підгорному проти арештів в Україні й утисків української культури.
- Жовтень 1968 р. — відкриття кафедри історії України в Гарвардському університеті. Вихід друком праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».
- 1 січня 1970 р. — вийшов друком перший номер журналу «Український вісник».
- Січень–травень 1971 р. — друга велика хвиля репресій в Україні. Заарештовано В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, М. Осадчого, В. Стуса та ін.

- 25 травня 1971 р. — обрання В. Щербицького на посаду першого секретаря ЦК КПУ.
- Червень 1971 р. — робітничі заворушення та страйки в Дніпропетровську та Дніпродзержинську.
- 3 грудня 1971 р. — відзначення 250-річчя з дня народження Г. Сковороди.
- Літо 1974 р. — звернення політичних в'язнів Прибалтики, України та Кавказу до Верховної Ради СРСР з вимогою відновлення національних прав республік СРСР.
- 1 липня 1976 р. — почав діяти Канадський інститут українських студій в Едмонтоні.
- 9 листопада 1976 р. — організація Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М. Руденком.
- 5 лютого 1977 р. — арешт членів Гельсінкської групи — М. Руденка й О. Тихого.
- 22 березня 1977 р. — початок видання «Інформаційного бюлетеня» Українською Гельсінкською спілкою.
- 11 листопада 1977 р. — директива колегії Міністерства освіти УРСР про «Удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки».
- Березень–жовтень 1979 р. — арешти О. Бердника, Ю. Бадзьо, Ю. Литвина, П. і В. Січків, М. Горбала, В. Стрельцова та ін.
- Січень 1980 р. — початок видання за кордоном «Вісника репресій в Україні».
- 28 травня 1982 р. — відзначення в УРСР 1500-річчя заснування Києва.
- 11 березня 1983 р. — обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС.
- 26 квітня 1986 р. — катастрофа на Чорнобильській АЕС.
- 11–12 лютого 1989 р. — відбулася установча конференція Товариства української мови імені Т. Шевченка.
- 16 липня 1990 р. — Верховна Рада УРСР ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України».
- Лютий 1991 р. — Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення автономії Криму.
- 19–21 серпня 1991 р. — спроба антиконституційного перевороту в СРСР (ДКНС).
- 24 серпня 1991 р. — проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.
- 1 грудня 1991 р. — Всенародний референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України; вибори першого Президента України — Л. Кравчука.
- 8 грудня 1991 р. — укладення Україною, Росією та Білоруссю угоди про створення Співдружності Незалежних Держав.

- 26 лютого 1992 р. — Президент України Л. Кравчук підписав Гельсінкський Заключний акт Наради щодо безпеки і співробітництва в Європі (1975).
- Серпень 1992 р. — відзначення 500-річчя українського козацтва.
- 27 березня 1994 р. — вибори до Верховної Ради України.
- 5 грудня 1994 р. — на міжнародному саміті в Будапешті президенти США, Росії та Великої Британії підписали меморандум про гарантії безпеки України.
- 28 червня 1996 р. — прийняття нової Конституції України.
- 1996 р. — Україну прийнято до Ради Європи.
- 1997 р. — підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО.
- 29 березня 1998 р. — вибори до Верховної Ради України.
- 24 серпня 2000 р. — у Києві відбулася церемонія освячення відбудованого Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври.
- 10 січня 2001 р. — в Україні пройшли масові мітинги, у яких узяли участь понад 5 млн осіб.
- 6 лютого 2001 р. — у Києві відбулася маніфестація антипрезидентського спрямування.
- 9 березня 2001 р. — по всій Україні та в Києві відбулися масові акції протесту антипрезидентського спрямування під гаслом «Повстань, Україно!», у яких узяли участь понад 8 млн осіб.
- 31 березня 2002 р. — вибори до Верховної Ради України.
- 26 грудня 2004 р. — Президентом України обрано В. Ющенка.
- 26 березня 2006 р. — вибори до Верховної Ради України.
- 30 вересня 2007 р. — позачергові вибори до Верховної Ради України.
- 7 лютого 2010 р. — Президентом України обрано В. Януковича.
- 21 квітня 2010 р. — підписання угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України (Харківська угода).
- 31 жовтня 2010 р. — вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних і міських голів.

Навчальне видання

Струкевич Олексій Карпович
Романюк Іван Миронович
Дровозюк Степан Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів
(рівень стандарту, академічний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. Загорнюк, В. Халівка*
Макет і художнє оформлення *В. Кушніренка*
Художній редактор *О. Федько*
Маши підготовлені *С. Позняком*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *С. Злочевської*
Коректор *І. Баранюк*

Підписано до друку 20.06.2011. Формат 70×100/16. Папір офс.
Гарнітура Петербург. Друк офс. Ум. друк. арк. 26,0. Обл.-вид. арк. 33,28.
Ум. фарбовідб. 104,0. Тираж 125 265 пр.
Зам. № 11-0111.

Видавництво «Грамота»
Клопський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramotanew@bigmir.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
в ТОВ «ПЕТ», Свідоцтво ДК № 3179 від 08.05.2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

ВЕНДАННІТВО
ГРАЖДОТА

9 789663 493107